

**T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İLETİŞİM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
GENEL GAZETECİLİK BİLİM DALI**

**KAMUOYU KAVRAMI ve BASININ KAMUOYU
OLUŞTURMA İŞLEVİ
AÇISINDAN YENİ OSMANLILAR'IN GAZETECİLİĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Y.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DENEYİM YERİ MİLLİ**

Erkan ÖZ

T 124750

Danışman: PROF. DR. ŞENGÜL ÖZERKAN

İSTANBUL, 2003

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLO LİSTESİ	IV
KISALTMALAR	V
1. GİRİŞ	1
2. KAMUOYU KAVRAMI	4
2.1. İnsan Toplumunun Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Kamuoyu Kavramı	4
2.2. Kamu Kavramı	9
2.3. Kamu-Kitle Farkı	14
2.4. Oy Kavramı	17
2.5. Kamuoyunun Tanımı	21
2.6. Kamuoyu Üzerine Temel Yaklaşımlar	27
3. KAMUOYUNUN EKONOMİ- POLİTİK TARİHİ	30
3.1. İlkçağ Uygarlıkları ve Antik Yunan Medeniyeti Dönemi	30
3.2. Roma Medeniyeti Dönemi	37
3.3. Ortaçağ Dönemi - Feodal Dönem	40
3.4. Aydınlanma Dönemi	46
3.5. Modern Dönem	57
4. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KAMUOYU (1500-1830).....	59
4.1. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu.....	59
4.1.1. 17. ve 18. Yüzyıllarda Üretim Tarzı	59
4.1.2. 16., 17. ve 18. Yüzyıllarda Kamuoyu Oluşum Biçimi	73
4.1.2.1. Klasik Çağda Kamuoyu Oluşum Biçimi	73
4.1.2.1.1. Ulema ve Cami.....	73
4.1.2.1.2. Yazılı Kültür - Sözlü Kültür Ayrımı	74
4.1.2.1.3. Tarikatlar	75
4.1.2.1.4. Sözlü Kültür	81
4.1.2.2. 17. ve 18. Yüzyıllarda Kamuoyu Oluşum Biçiminde Değişim... ..	84
4.1.2.2.1. Ulema Teşkilatında Değişim	86
4.1.2.2.2. Tarikatlarda Değişim	88
4.1.2.2.3. Yazılı Kültür – Sözlü Kültür Ayrımında Değişimler	89
4.1.2.2.4. Sözlü Kültürde Değişimler:Kahvehanelerin Doğuşu	90
4.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanayi Devrimi İle Karşılaşması	93
4.2.1. Merkezi Bürokrasinin Batılılaşma Denemesi	93
4.2.2. Reformlar ve Kamuoyu Oluşum Biçimi	106

5. TANZİMAT DÖNEMİ ve YENİ OSMANLI HAREKETİ 113

5.1.Tanzimat Dönemi'nin Ekonomi-Politigi	113
5.2.Yeni Osmanlı Hareketi'nin Doğuşu	126
5.2.1 Yeni Osmanlı Hareketi'nin Hedefi	126
5.2.2 Yeni Osmanlı Hareketi'nin Oluşması	127
5.2.3 Yeni Osmanlı Hareketi'nin Kısa Tarihçesi	131
5.3.Yeni Osmanlılar'ın Sınıfsal Kökenleri	139
5.4.Yeni Osmanlılar'ın Eğitimleri ve Düşünceleri	145
5.4.1 Yeni Osmanlılar'ın Eğitimleri	145
5.4.2 Yeni Osmanlılar'ın Düşünceleri	148
5.4.2.1. Şinasi	150
5.4.2.2. Ziya Paşa	155
5.4.2.3. Namık Kemal	159
5.4.2.4. Ali Suavi	165
5.4.2.5. Mustafa Fazıl Paşa, Mithat Paşa ve Agah Efendi	169

6. YENİ OSMANLILAR'IN GAZETELERİ..... 176

6.1. Yeni Osmanlılar Neden Gazeteciliğe Yöneltiler?	176
6.1.1. Şinasi'nin Gazeteciliği	183
6.1.2. Ziya Paşa'nın Gazeteciliği	185
6.1.3. Namık Kemal'in Gazeteciliği	186
6.1.4. Ali Suavi'nin Gazeteciliği	188
6.1.5. Mustafa Fazıl Paşa, Mithat Paşa ve Agah Efendi'nin Gazetecilikleri	192
6.2. Başlıca Yeni Osmanlı Gazeteleri	195
6.2.1. Tercüman-ı Ahval	195
6.2.2. Tasvir-i Efkar	201
6.2.3. Muhbir	206
6.2.4. Ulum	210
6.2.5. Hürriyet	211
6.2.6. İnkılap	213
6.2.7. İbret	214
6.3. Yeni Osmanlı Gazetelerinin Okuyucu Kitleleri	217
6.4. Yeni Osmanlı Gazetelerinin Dili	221
6.5. Yeni Osmanlı Gazeteciliği'nin Sonuçları	227
6.6. Tanzimat Döneminde Kamuoyu Oluşum Biçimi	230

7. ÇAĞDAŞ TÜRKİYE'DE ÜRETİM TARZI ve KAMUOYU..... 245

7.1. Kapitalistleşmeyen Bağımlı Üretim Tarzı	245
7.1.1. Açık Pazar Şartları ve Merkez Ülkelerin Denetimi	245
7.1.2. Merkez Ülkelerine Bağımlı Egemen Sınıflar.....	246
7.1.3. Temel Çelişki: Emek-Sermaye Değil Bürokrat-Özel Mülk Sahibi.....	248
7.1.4. Üretim İlişkisi Olarak Küçük Köylülüğün Egemenliği.....	251
7.1.5. Tekelci, Oligopolcü, Verimsiz ve Geri Teknolojili Üretim.....	253
7.1.6. Merkez Ülkelere Sürekli Artı-Değer Aktarımı Yapan Bir Sistem.....	257
7.2. Anti-Demokratik ve Tek Yönlü Kamuoyu Oluşum Biçimi	259
7.2.1. Geleneksel Düzendeki Arta Kalanlar	259
7.2.2. Modern Araçlar	262

7.2.3. Kamuoyu Oluşum Biçimi İçinde Çeşitli Sınıfların Yerleri	263
7.2.4. Üretim Tarzının Bir Sonucu Olarak Medyada Tekelleşme	267
7.2.5. Dışa Bağımlı Üretim Düzeninin Sonucu Olarak, Kamuoyu Oluşum Biçiminde Yabancı Etkisi	274
7.2.6. Türk Kamuoyu Neden Demokratik ve Siyasal olarak Etkin Olamıyor?..	276
8. SONUÇ	282
KAYNAKÇA	284

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1	: Alt Sektörlere göre Türkiye Sanayii	255
Tablo 2	: Bazı iletişim Araçlarının Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye’de Her 1000 Kişi Başına Dağılımı	278

KISALTMALAR

AR-GE	: Araştırma-Geliştirme
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
C.	: Cilt
D�E	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
GSMH	: Gayrı Safı Milli Hasıla
IMF	: İnternational Monetary Fund
K�T	: Kamu İktisadi Teşekkülü
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
M�S�AD	: Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
OYAK	: Ordu Yardımlaşma Kurumu
par.	: Paragraf
s.	: Sayfa
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
T�SK	: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu
T�S�AD	: Türkiye Sanayicileri ve İşadamları Derneği
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri

GİRİŞ

20. yüzyılda siyasal bilimler ve iletişim bilimlerinin üzerinde en çok çalışma yaptıkları konulardan biri ‘Kamuoyu’ konusudur. İletişim bilimleri, kamuoyu kavramı konusunda, kamuoyunun ne olduğu nasıl oluştuğu, kamuoyunu oluşturan araçların neler olduğu vb. konuları incelemektedir. Kamuoyu kavramının ne olduğu açıklanırken tarih boyunca kavramın ne anlama geldiği hangi şekillerde oluştuğu üzerinde de durulmaktadır. Fakat kamuoyunun oluşumunu belirleyen temel toplumsal faktörler anlatılırken ekonomik ve politik faktörlerin önemi üzerinde gerektiği kadar durulmamakta ve tarih boyunca neden kamuoyunun farklı tarzlarda oluştuğu sorusuna verilen cevaplar toplumların düşünce dünyalarına, felsefelerine, geleneklerine veya yöneticilerinin insafına bağlanmaktadır. Kısaca sosyo-kültürel alanın bir parçası olan kamuoyunun oluşumu yine bu alanın diğer unsurlarına bağlanmaktadır. Kuşkusuz sosyo-kültürel alanın diğer unsurları, kamuoyu oluşumu üzerinde etkilidirler. Fakat sosyo-kültürel alanın kendisini de belirleyen başka faktörler vardır. Bu nedenle kamuoyunun kökenlerini daha derinlerde, toplumun daha temelinde yer alan faktörlerde aramak gerekir. Bu faktörlerin başında da üretim tarzları yer alır.

Siyaset biliminde tarih boyunca siyasi iktidarın oluşum biçimi incelenirken üretim tarzlarının geçmişten günümüze diyalektik olarak gelişimleri ele alınır ve bu değişimlerin siyasi iktidarın oluşumunu nasıl etkiledikleri ayrıntısı ile incelenir. Politik yönü ağırlıklı olan bir iletişim kavramı olarak kamuoyu kavramı üzerinde de yapılması gereken budur.

Bu çalışmanın amacı önce kamuoyunun ne olduğu konusunda günümüzde geçerli olan görüşleri vererek bir teorik çerçeve oluşturmak, sonra da kamuoyunun oluşumunu temel olarak üretim tarzlarından hareketle açıklamaktır. Çalışmanın temel tezi, her toplumda üretim tarzlarının toplumun sosyo-kültürel alanlarını (ve siyasal sistemini) etkilediği, ve bu çerçevede sosyo-kültürel alanın ve siyasal sistemin bir parçası olarak kabul edilebilecek olan kamuoyunu ve onu yönlendirme çabalarını da etkileyen temel güç olduğudur. Kısaca üretim tarzları, kamuoyunun oluşum biçimini belirleyen temel faktörlerdir.

Bu tezi kanıtlamak için kamuoyu nedir sorusunun cevabını verdikten sonra tarih boyunca farklı üretim tarzları içinde oluşan kamuoylarını inceleyeceğiz. Açık (demokratik) ve kapalı (antidemokratik) kamuoyu tiplerinin tarih boyunca içinde yer aldıkları üretim tarzlarını birbirleriyle karşılaştırıp ‘siyasi tartışmalara açık’, ‘siyaset mekanizmaları üzerinde etkili’ ve demokratik kamuoyunun, temeli olan üretim biçimlerinin ortak özelliklerini belirleyeceğiz.

Bundan sonra Yeni Osmanlılar'ın gazeteciliği konusunu yine üretim tarzlarında ve kamuoyu oluşum biçimlerinde meydana gelen değişimleri paralel olarak ele alma yöntemini kullanarak inceleyeceğiz. Bu yöntemi Osmanlı Tarihi üzerinde uyguladığımızda, çalışmanın temel tezine ülkemizden değerli bir örnek olayı inceleyerek destek vermiş olacağız.

Çağdaş Türkiye'nin temellerinin oluştuğu bir dönem olan Tanzimat devrinde ortaya çıkmış olması nedeniyle; Yeni Osmanlı Gazeteciliği ve çevresinde bir modern kamuoyu oluşturma çabasının neden doğduğu, nasıl geliştiği ve hangi sonuçlara ulaştığı sorularının cevapları, günümüz Türkiye'sinde kamuoyu konusunda yaşanan sorunlar konusunda çözümlere yönelik ipuçları sağlayabilir. Bu nedenle ülkemizden örnek olarak Yeni Osmanlıların Gazeteciliği anlatıldıktan sonra, son bölümde çağdaş Türkiye'de üretim tarzı ve kamuoyu oluşum biçimi anlatılacak ve üretim tarzlarının kamuoyu oluşum biçimlerini belirlediği görüşü ile Yeni Osmanlıların Gazeteciliği olayının incelenmesinden elde edilen sonuçların, günümüzde Türkiye'de kamuoyu konusunda yaşanan sorunların çözümü konusunda neler ifade ettiği tartışılacaktır.

Sorunların temel nedenleri anlaşılmadan çözüm yolunda adımlar atılamaz. Türkiye'de veya Dünya'nın başka yerlerinde kamuoyu, demokratik bir biçimde, siyasi tartışmalara açık veya 'siyaset üzerinde etkin' bir şekilde oluşmuyorsa; bu durumun nedenlerini düşünce tarzlarında, felsefelerde, yöneticilerin veya yönetilenlerin iyi niyetlerinde ya da ahlaklarında değil önce sözkonusu toplumun örgütlenmesinin temellerinde, öncelikle de üretim tarzında aramak gerekir. Bu çalışmanın temel amacı, bu görüşü ispatlamaktır.

Erkan ÖZ

2. KAMUOYU KAVRAMI

Kamuoyu teriminin Osmanlıca karşılığı olan “Efkar-ı Umumiye” ilk kez Arapça kelimelerden Farsça kurallara uygun olarak oluşturulmuştur. Daha sonra “Umumi Efkar”, “Amme Efkarı” ve “Halk Efkarı” deyişleri kamuoyu kavramının kullanım alanı bulan diğer ifadeleri olmuştur. Bu konuda araştırmalarda bulunan Seha L.Meray ve Nermin Abadan, kamuoyu yerine “Halk Efkarı” terimini kullanmayı uygun görmüşlerdir. Ülkemizde geçmişte “Halk Efkarı” olarak kullanım alanı kazanan kamuoyu; İngilizce’de “public opinion”, Fransızca’da “opinion publique”, Almanca’da “öffentliche meinung” olarak ifade edilmektedir.

Kamuoyu kavramını tanımlayabilmek için kavramı meydana getiren iki sözcüğü, “kamu” (public) ve “oy” (opinion) sözcüklerini ayrı ayrı incelemek yararlı olacaktır. Fakat Kamuoyu Kavramının anlamını daha iyi açıklamak ve çalışmamızda kullanacağımız bazı temel kavramları tanımlamak için önce insan toplumunun sosyo-ekonomik temellerinin neler olduğunu bilmemiz gerek.

2.1. İnsan Toplumunun Sosyo-Ekonomik Temelleri ve Kamuoyu Kavramı

İnsanların anlama ve açıklama, böylece bilgi üretme süreci, insanı diğer canlı varlıklardan ayıran temel özelliğdir. Yani insan, zekası ile diğer canlılardan ayrılır.¹

Bilimadamları insan zekasının kökenlerini insanın el becerilerinde ve gelişmiş üst-beyinlerinde (kortekslerinde) görüyorlar. Evrim süreci içerisinde insan türünün ataları olan türler, maddi dünya tarafından, bu özelliklerini geliştirerek yaşamda kalmaya zorlandılar. İnsansı primatlar olarak tanımlanabilecek olan bu ara türler, şartların zorlaması ile önce alet kullanımını öğrendiler. Alet kullanımı ellerin daha da incelikli kullanımı ve daha karmaşık hareketlerin yapılması demekti, böylece insansı primatlar kortekslerini daha da geliştirmeye zorlandılar. Biyoloji bilimi hayvanlarda korteks geliştikçe yavruların doğumdan sonra ihtiyaç duydukları bakım süresinin arttığını ortaya koymaktadır. İnsanın ataları da, korteks geliştikçe bu sorunla karşılaştılar. Uzun süre bakım gerektiren yavrular için bir arada yaşam, yavaş yavaş şart oldu, bir süre sonra da çevre şartları bir tür ilkel işbirliğini zorunlu kıldı. El becerileri, alet kullanımı, işbirliği ve bunların yanında giderek karmaşıklaşan işlemleri yapmaya zorlanarak gelişen üst-

¹ Fuat ERCAN, **Toplumlar ve Ekonomiler**, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1998, s.17

beyin, sonunda soyutlama yetisinin gelişmesine ve özellikle işbirliğini daha iyi koordine etme zorunluluğunun bir sonucu olarak konuşmanın doğmasına yol açtı. Bundan sonra ise aletler, işbirliği ve konuşmanın biraraya gelmesi ile insanlar artık çevrelerine uymak için kendilerini değiştirmek yerine, yavaş fakat güvenli adımlarla, geçinecekleri şeyleri üreterek, çevrelerini kendi gereksinmelerine göre değiştirmeye başladılar. Böylece üretim için çalışma süreci içinde; bildiğimiz anlamda bir insan zekası ve insan uygarlığı doğdu. Üretim, insanı insan yapmıştı.²

Buradan da anlıyoruz ki, başlangıcından günümüze kadar üretim insan toplumlarının temelini oluşturmuştur. O nedenle toplumları, temellerinde bulunan üretim faaliyetlerinin gösterdiği özelliklere göre sınıflandırmak hiç de yanlış olmaz. Bu tip bir sınıflandırma yaparken bazı kavramsal araçlar kullanmamız gerekecek. Bunlar: Üretim güçleri, üretim ilişkileri ve üretim tarzlarıdır.

‘Üretim Tarzı’, Marx tarafından tarihsel maddecilik çerçevesinde geliştirilen ve toplumların çözümlenmesinde kullanılabilecek temel kavramlardan biridir. Üretim tarzı, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin belirli biçimlerde birleşmeleriyle ortaya çıkan bir bütündür. Üretim güçleri kavramı, belirli bir hammaddenin işlenmiş ürüne dönüştürüldüğü üretim sürecinde insanın doğa ile ilişkisini, emekçilerin kullandıkları üretim araçlarıyla bir araya gelme biçimlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Üretim ilişkileri ise genel olarak üretim sürecinde insanlar arasında ortaya çıkan ilişkileri, daha özel olarak da üretimi gerçekleştiren dolaysız üreticilerden artık ürünün çekilip alınma biçimini yansıtmaktadır.³

Sosyal bilimlerin bir alt dalı olan siyasal bilimler, toplum içinde yer alan insan ilişkilerini, iktidar ve yönetimle ilgili eylemler açısından inceler. Toplumun temelinde üretim faaliyetinin bulunduğunu ortaya koyduğumuzda, siyasal bilimlerin temel sorunsallarından biri olan ‘İktidar Sorunsalı’nın çözümü de şöyle olacaktır: “Üretimi denetleyen, son çözümlemede siyasal iktidarı da denetler”. İnsan toplumu varlığını üretime borçlu olduğundan, toplum içinde üretimi denetleyen güç, toplumun tamamını da etkisi altında tutacak, toplumu yönetecektir. Bu

² George THOMSON, **İlk Filozoflar**, İstanbul: Payel Yayınevi, 1997, s. 23-36

³ Şevket PAMUK, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990, s. 14-16

durumda şu soru akla geliyor: 'Üretimi denetlemenin şartı nedir?'⁴

Yukarıda da gördüğümüz gibi üretimin en temel üç ögesi var: Aletler, işbirliği ve konuşma. Aletler üretim süreci içine girdiklerinde üretim araçlarına dönüşmüşlerdir. Emek ve hammadde ile birlikte üretim güçlerini oluştururlar. İşbirliği bir arada çalışmayı (ve diğer ekonomik faaliyetleri yapmayı) yani üretim süreci içinde gelişen insan ilişkilerini ifade eder ve üretim ilişkileri adını alır. Üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin bir araya gelmesi ile üretim tarzlarının oluştuğunu anlatmıştık. Son olarak konuşma ise temel iletişim faaliyeti olarak insanın düşünme, zeka ve bilgi depolama dahil tüm soyut birikimlerinin ve faaliyetlerinin kaynağını oluşturur. Sorokin, bütün bu birikimlere ve onların arasında süregelen ilişkilere insan toplumlarında sosyo-kültürel alan adını veriyor.⁵

Sosyal antropolojist Paul Bohanan'a göre toplumun esas görünümü biyolojik anlamdaki 'insan' veya 'insanlar' değil; daha karmaşık bir yapı olan 'sosyal davranış'tır. Sosyal davranışlar toplumun başlangıcı için temel teşkil etmektedirler. Bunlar ise en az iki kişi arasında ki ilişkilerin düzenlenmesini sağlayan ortak bekleyişleri; yani, ortak kültürü, ortak bilgiyi şart kılarlar.⁶

Toplum, Foster'in belirttiği gibi, "birlikte yaşamak ve çalışmak için birbirleri ile olan ilişkilerini ifade eden kurallara muhtaç" olan insanlardan kuruludur. İnsanlar "kalıplaşmış ilişki düzenlemeleri içinde; bir sistem, bir örgütlenme, bir yapı içinde toplumsallaşırlar". Keza bilindiği gibi, her toplum aşamasında ve her toplumda insanların doğal ortam üzerinde egemen olmalarını sağlayan teknikler ve iş biçimleri ile toplumun kültürel değerleri, inanç sistemleri arasında, bütünlüğü olan bir sosyal yapı kuracak şekilde işbirliğinin kurulması gerekmektedir.⁷

Üretimi denetlemenin en başta gelen koşulu üretim araçlarını denetim altında tutmaktır. Çünkü üretim araçları (tarihsel gelişim sırası içinde de en başta yer aldıkları gibi) üretim faaliyetinin temelini oluştururlar. Gerek işbirliğinin ne şekilde olacağı, gerekse aletlerin bu işbirliği içerisinde örgütlenmesinden doğacak üretim tarzının ne tür bir iletişim ve kültürü gerekli kılacağı, üretim araçlarına, onların kapasitelerine ve en önemlisi nasıl ve hangi amaçlarla

⁴ ERCAN, s. 101-110

⁵ ERCAN, s. 110

⁶ Paul BOHANAN, **Social Anthropology**, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965, s.19, - Aktaran: Ünsal OSKAY, **Kitle İletişim Teorilerine Giriş**, İstanbul: Der Yayınları, 1992, s.13

⁷ OSKAY, s.13-14

kullanıldıklarına bağlıdır.⁸

‘İktidar Sorunsalı’ açısından temel şart üretim araçlarını denetim altında tutulması olsa da, tek başına bu denetim, toplumu yönetmek için yeterli olmaz. Toplum üzerinde iktidarın sağlanması üç alanın da bu denetime uygun hale getirilmesine bağlıdır. Toplumların iktidar yapıları genelde bu üç alan üzerinde sağlanan denetim sahalarına göre oluşan dengeler üzerine kuruludur. Bu dengeleri kendi lehlerine çevirebilmek için çeşitli insan gruplarının üç alanda da sürekli bir mücadelesi sözkonusudur. Bu mücadelelerde uzun dönemler içinde belirleyici savaşların verildiği alan ise üretim araçlarına ait olan alandır.⁹

Belirleyici alanın üretim araçları olması asla diğer alanların öneminin küçümsenmesine yol açmamalıdır. Çünkü soyut olarak ayırmaya çalıştığımız bu alanlar elbette toplumsal yapı içerisinde çok karmaşık biçimlerde iç içe geçmiş durumdadırlar ve aralarında çok güçlü feedback (geri besleme) ilişkileri vardır. Örneğin insan üretiminin en belirgin özelliklerinden bir tanesi, üretim araçları (yani aletler) sayesinde emeğin gücünü katlayarak büyük miktarlarda ürün ortaya çıkarabilmesidir. Fakat aynı zamanda aletlerin kullanımı, yapımı (ve en önemlisi, aletlerin geliştirilmesi) toplumsal ilişkiler yolu ile biriktirilebilecek bir bilgi toplamını yani üretim ilişkilerini ve (iletişime dayalı bir) sosyo-kültürel alanı önşart olarak gerekli kılar.

Bu şekilde toplum içerisinde (zamanla), üretim de dahil her türlü faaliyet soyut düşünce ve iletişime dayalı bir sosyo- kültürel alandan kaynaklandığından, toplum içinde herhangi bir noktada bir egemenlik kurmak isteyen, iktidar sahibi olmak isteyen kişi yada gruplar hem bu noktadaki egemenliği sağlayacak üretim araçlarını ve üretim ilişkilerini denetliyor olmalı hem de o noktada ki gücü sağlayacak sosyo-kültürel alanı kendi amaçlarına göre düzenlemiş olmalıdırlar. Gündelik hayatta her kişi kendi hayatını ve davranışlarını haklı çıkaracak, toplumsal üretim ilişkileri ve genel olarak toplumsal hayat içerisinde kendi konumunu sürdürecekt ve geliştirecek görüşleri çevresine yaymaya çalışacaktır. Her grup ve her sınıf da aynı şekilde davranacağı gibi toplumu yöneten veya yönetmeye aday sınıflar da aynı biçimde davranacaktır. Çünkü her güç odağı bu sosyo-kültürel alanı kendi amaçları doğrultusunda kullanmak onu

⁸ ERCAN, s. 110

⁹ ERCAN, s. 111

denetlemek isteyecektir.¹⁰

Çeşitli inanç biçimlerinin, dinlerin, ideolojilerin, felsefe akımlarının, toplumsal değerlerin, hatta hikayelerin, dedikoduların, haberlerin bu işleve hizmet eden yönleri vardır. Her grup, her sınıf özellikle kitlesel iletişim sağlayan ve kitlesel soyut davranış kalıpları yaratan bu tip araçları sosyo-kültürel alanda kendi egemenlik sahalarını tesis etmek ve sürdürmek için kullanmak isteyecektir.

Dikkat edilmesi gereken nokta, üretim ilişkilerindeki ve tekniğindeki değişmelerle kültürel ve sosyal kurumlardaki değişmelerin birlikte dengeleşecekleridir. Her üretim düzeyinde, toplumdaki yasalar, değerler, töre ve gelenekler birbirlerine bağlı dururlar; bağlı değişirler. Malinowski ve Radcliff-Brown'ın, Raymond Firth'ün yaptıkları alan araştırmaları ile Homans'ın teorik çalışmaları göstermektedir ki, ilkel toplumların kültürel dokusunu kuran din ve dinsel törenlerin fonksiyonları bile toplumdaki bireyler ve bireylerin 'iş'leri arasında bir tutunum (cohesion) sağlamaktır. Toplumsal tutunum, aslında, Homans'a göre "kişiler, ataerkil veya anaerkil toplum aileleri, klanlar çapındaki üretim faaliyetlerini ve dinsel ve siyasal liderlerin görevlerini düzenlemektedir".¹¹

Sorokin'e göre bu sosyo-kültürel alan da diyalektik olarak değişmeye mahkumdur. Marx ise bu sosyo-kültürel alanı üst-yapı olarak adlandırmış ve aslında sosyo-kültürel alanın üretim ilişkileri çevresinde ve son tahlilde onlara bağımlı olarak gelişmekte olduğunu ve değişmesinin de temelde yine bu üretim ilişkilerinde meydana gelecek değişmelere bağımlı olduğunu belirtmiştir.¹²

Fakat özellikle 20. yüzyılda, siyaset bilimi, iktidar kavramı açısından, bu sosyo-kültürel alanın denetimi konusuna yoğun bir ilgi göstermiştir. Çünkü üretim sisteminde sanayi devrimi ile birlikte başlayan değişim ve gelişmeler 20. yüzyıl'da iletişim araçlarında ve özellikle kitle iletişim araçlarında muazzam bir gelişmenin doğmasına sebep olmuş ve yaşanan bir takım olaylar, somut olarak, sınırlı da olsa sosyo-kültürel alanların bu yeni teknolojiler sayesinde etkili

¹⁰ ERCAN, s. 147-169

¹¹ George C. HOMANS, **The Human Group**, New York: Harcourt, Brace and World, 1950, s. 313-333 - Aktaran: OSKAY, s.14

¹² Emre KONGAR, **Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985, s. 123-129

bir biçimde yönlendirilebileceğini kanıtlamıştır.

Kendi amaçları doğrultusunda sosyo-kültürel alanlar üzerinde etki yaratmak isteyenlerin 20. yüzyıl boyunca ve günümüzde en çok ilgi duydukları sosyo-kültürel alan ‘KAMUOYU’ olarak adlandırılan alandır. Modern zamanlarda insan toplumlarında sosyo-kültürel alanlarda özellikle politik amaçlı güç mücadelelerinin kamuoyu sahasında cereyan ettiğini görüyoruz. Gündelik hayatımızda özellikle kitle iletişim araçlarında sürekli bir ‘kamuoyu’ndan bahsedildiğini duyuyoruz. Bu nedenle son yüzyıllık zaman diliminde, kamuoyu kavramı, hem siyaset biliminin hem de iletişim bilimlerinin üzerinde en çok çalıştığı konularından biri haline gelmiştir.

2.2. Kamu Kavramı

Kamu sözcüğü günümüzde “kapalı” karşıtı olan herkese açık kurum ve bütün bireyleri ifade etmektedir. Fakat sözcüğün tarihsel gelişim sürecinde kazandığı anlamlar günümüzdeki anlamından tamamen farklı bir yapı sergilemektedir. Örnek vermek gerekirse, kamu kavramı Antik Yunan ve Roma medeniyetlerinde sadece özgür yurttaşları, dolayısıyla tek bir sınıfı karşılamaktaydı. Özgür vatandaşların ortak olarak kullandığı polis alanı, tek tek şahıslara ait olan Oikos’un alanından net bir şekilde ayrılmıştı ve Polis’te bir şahsın konumu, Oikos’taki despotluğuyla belirlenmekteydi. Yoksulluk ve köleden yoksunluk Polis’e kabul edilmenin önünde başlı başına bir engeldi. Dolayısıyla Antik Yunan ve Roma’da “kamu”, yalnızca belli haklara sahip olan üstün bir grubu tanımlamaktaydı. Özgür yurttaşların dışında kalan bireyler ise aşağı bir konuma sahiptiler, bunun sonucu olarak da kamu içinde yer alamıyorlardı.

Kamu, Yunanlıların bilincinde özel alanın karşısında bir özgürlük ve istikrar alemi olarak yükseliyordu. Her şey ancak kamunun ışığında açığa çıkmakta, herkesin gözüne orada görünmekteydi. Vatandaşlar arasındaki konuşmalarda sorunlar tartışılmakta ve sorunların çözülmesi yolunda adımlar bu şekilde atılmaktaydı. Vatandaşların eşitler olarak ilişki kurduğu Polis’te insanlar, onur kazanılabilen bir alana sahipti. Ancak daha önce de belirtildiği gibi Antik Yunan’daki kamu, özgür yurttaşları kapsamaktaydı, mevcut demokrasi özgür yurttaşlar için bir

anlam ifade etmekteydi.¹³ Ortaçağ'a gelindiğinde ise kamu sözcüğü "soylular" ile eşanlamlı olarak kullanılıyordu. Hükümdarın, prensin uyguladıkları politikalar "kamu" olarak adlandırılıyordu. 16. yüzyıldan sonra ise kamu sözcüğü, hükümdar ve ona hizmet edenler (public person) ve devlet daireleri (public offices) için kullanılmaya başlanmıştır. Bir başka ifadeyle kamu kavramı bu dönemde "saray" ile eşanlamlı olarak kullanım alanı kazanmıştır. Kamu kavramı, devlet gücünün karşısında ticaret burjuvazisinin güç kazanması sonucunda yeniden değişikliğe uğramış, özellikle hükümdarların kişisel mülkleri ile devlet emlakının birbirinden ayrılması sonucunda, önceleri saray ile eşanlamlı kullanım alanı bulan kamu, artık sarayı değil yalnızca devleti belirten bir nitelik kazanmıştır. 17.yüzyıla gelindiğinde basının ortaya çıkarak, hem burjuvaların hem hükümetlerin basını kendi amaçları doğrultusunda kullanmaya başlamasıyla, burjuva ve hükümetlerin dışında gazetelerin haber vermeyi hedefledikleri bir kitle (publicum) oluşmuştur. Kamu kavramı, yaşanan bu gelişmelerden sonra devleti belirler olmaktan uzaklaşarak günümüzdeki anlamında yani toplumdaki bütün bireyleri karşılayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır.¹⁴

Yaşanan tarihsel, ekonomik ve sosyolojik değişimler sonucunda kamunun anlamı da değişikliğe uğramış, özellikle 20. yüzyıldan sonra araştırmacılar "kamu" kavramının, "halk" (people) ve "kitle" (mass) kavramlarından farklı özellikler taşıyıp taşımadığını araştırmaya koyulmuşlardır.

Kamuoyu kavramını oluşturan sözcüklerden ilki olan kamu (public) sözcüğü şu anlamları ifade etmektedir:

- a) Bir ülkede yaşayanların tümü,
- b) Özele karşıt olarak topluma açık ve aleni olan her şey,
- c) Herkesi ilgilendiren,
- d) Bir ülkede hükümete, yönetime ait olan her şey,
- e) Özele karşıt olarak idareye, devlete ait olan her şey.

¹³Jurgen HABERMAS, **Kamusalığın Yapısal Dönüşümü**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1997, s.60-61

¹⁴ Arsev BEKTAŞ, **Kamuoyu İletişim ve Demokrasi**, İstanbul:Bağlam Yayınları, 1996, s.43

Görüldüğü gibi kamu kavramının kullanım alanı kazandığı anlamlar oldukça çeşitlidir. Kamu sözcüğünün maddeler halinde sıralanan anlamlarına sırasıyla şu örnekleri vermek mümkündür: Kamu düşüncesi, kamu malı, kamu vicdanı, kamu işleri ve kamu sektöründe çalışmak.¹⁵

Kamu kavramı Türk Dil Kurumu'na yayımlanan Toplumbilim terimleri sözlüğünde; “Topluluk oluşturuca ortak çıkarlar çevresinde oluşan ve üyeleri bu ortak çıkarlar konusunda karar birliğine ulaşmak için etkileşimde bulunan toplumsal kesim” olarak tanımlanmaktadır.¹⁶

Kamu (public) kelimesi sözlük anlamı olarak umumi (herkese ait), aleni (özel olmayan) ve amme (halk) kavramlarının her üçünü de içine almaktadır. Dolayısıyla kamu, kolektif bir deyimdir. Bu nedenle kamu kavramı, yukarıda belirtilen sözcük anlamları ile birlikte, “belirli niteliklere sahip sosyal bir gruba” işaret etmektedir. Carrol Clark, “public” kavramını; “dikkati aynı mesele üzerinde toplanmış, mesafeli-temaslı bir sosyal grup” olarak tanımlamaktadır.¹⁷ Pek çok araştırmacının yaptığı araştırmalar, kamu teriminin “grup” ile eşanlamlı kullanımı olduğunu göstermiştir.

Kamu kavramı; “belli bir sorunla karşılaşmış, bir sorun etrafında toplanmış bireylerden oluşan bir grup”tur. Grup içinde yer alan bireylerin sorunun çözüme kavuşturulması yolunda birtakım görüşleri vardır ve sorunun çözümü hakkında birbirleriyle tartışmaya girişirler. Ayrıca grup üyeleri arasında doğrudan doğruya fiziksel ilişki de zorunlu değildir. Bazen az sayıda katılımı ve özel konularda oluşabilen kamu bazen de toplumun tamamına yakınıni ilgilendiren konularda geniş katılımı oluşabilir. Tek bir kamu yoktur, birden fazla ve çeşitli kamular vardır. Toplumsal hayatta karşılaşılan sorunlar ne kadar çeşitliyse kamular da o kadar çeşitlilik göstermektedir.¹⁸

Kamu teriminin grup ile eşanlamlı kullanımına ilişkin olarak söylenebilecek ilk şey, grup ile kamu arasında da belirli farklar bulunduğudur. Mcdougall, psikolojik grubu kolektif

¹⁵ Nejdet ATABEK, Erdal DAĞTAŞ, **Kamuoyu ve İletişim**, Eskişehir:Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakıf Yayını, 1998, s.207-208

¹⁶ Orhan HANÇERLİOĞLU, **Felsefe Ansiklopedisi Cilt 3**, İstanbul:Remzi Kitabevi, 1993, s.196

¹⁷ Alim Şerif ONARAN, **Kamuoyu El Kitabı**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1994, s.27

¹⁸ Duygu SEZER, **Kamuoyu ve Dış Politika**, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1972, s.3

zihin faaliyeti ile tanımlar ve grubun oluşumu için birtakım asgari koşullar ileri sürer. Bu koşullar: “ a) Üyelerin zihinsel faaliyetinde bir ölçüde ortak bir nesne olmalıdır, üyeler aynı anda aynı şeylere ilgi göstermelidirler, b) Üyeler bu nesnelere karşı aynı tepkiyi ve heyecanı göstermelidirler, bu nesne ile aynı yaşantıyı paylaşmalıdırlar, c) Her üyenin zihin hali bir ölçüde diğerlerinin zihinsel proseslerinden etkilenmelidir. Üyelerin zihinsel faaliyetleri arasında bir ölçüde üst üste gelen bir etki olmalıdır (mesela; bir şahsın bir olaya tepkisi kısmen diğerlerinin aynı olaya nasıl tepkide bulunduğuna göre tayin edilir), d) Gerekli bir şart olmamakla birlikte, bu grubun bir bütün olarak her üyenin zihninde gelişmiş olması gerekir.” şeklinde sıralamak mümkündür.¹⁹ Kamunun sahip olduğu nitelikler ve siyasal görevlerini yerine getirebilmesi için kamunun sahip olması gereken koşullar daha ayrıntılıdır.

Herbert Blumer “kamu” terimini bir grubu tanımlamak için kullanır. Blumer’e göre bir grubun kamu olarak tanımlanabilmesi için şu niteliklere sahip olması gerekmektedir:

- a) Grup içindeki kişiler bir sorunla karşılaşmış olmalıdırlar,
- b) Bu sorunun çözümü hakkında farklı görüşlere sahip olmalıdırlar,
- c) Soruna çözüm bulabilinek için birbirleriyle tartışmaya girmelidirler.

Blumer’e göre grup üyelerinin birbirlerini gerçek anlamda tanımalarına ve ilişkide bulunmalarına da gerek yoktur. Meseleler sürekli değiştiği ve çeşitlilik gösterdiği için bunlara tepki olarak oluşacak kamular da o kadar çeşitli olacaktır.²⁰

Albig, kamunun sosyoloji biliminde grup ile eşanlamlı olarak kullanıldığına dikkat çekerek bir değil birkaç kamunun söz konusu olabileceğini ifade etmektedir. Albig kamuyu, demokrasi açısından şöyle tanımlamaktadır: “Böylesine kamularda, bir karşılıklı etkileşim süreci, alınan tavırların çok sayıda olması olgusunun süregelmesi ve azınlık görüşlerinin hoşgörüyle karşılanması gibi özellikler söz konusudur. Tekelci propaganda yapan çağdaş baskıcı devletlerde böylesine kamulara tahammül edilemez. Bunlar aynı tip ifadelendirmeleri dile getiren kitlelere dönüştürülmelidir.”²¹ Albig gibi Childs da kamu ve grup sözcüklerinin eşanlamlı

¹⁹ Sibel ARKONAÇ, **Grup ve Gruplararası Davranışlar**, İstanbul: Kalem Yayınevi, 1992, s.5

²⁰ BEKTAŞ, s.45

²¹ BEKTAŞ, s.46

olarak kullanılabileceği tezini savunur. Toplumda aynı anda pek çok kamunun mevcut olabileceğini düşünen Childs'a göre kamu ve grup kavramları birbirleri yerine kullanılabilir. Childs kamuların iki ya da daha fazla kişinin bir araya gelmesiyle oluşturdukları gruplar olduğunu ifade etmektedir.

Charles W.Smith Jr. "Public Opinion in a Democracy" adlı eserinde kamuyu; "belirli bir sorun etrafında oluşan bir grup olarak tanımlamaktadır. Carrol Clark ise kamu terimini dikkatini aynı mesele üzerinde yoğunlaştırmış, mesafeli-temaslı gruplar olarak tanımlar. Yine Clark'a göre kamu, ancak karmaşık, toplumsal ve iktisadi bir işbölümüyle kitle iletişim araçlarına sahip, bireysel özgürlüğe önem veren laik bir toplumun ürünü olabilmektedir.

Kamunun siyasal görevlerini yerine getirebilmesi için şu özellikleri taşıması gerekir:

- a) Ortaklaşa duygu ve çıkarlara sahip olma,
- b) Bir grubu, belirli bir sorun karşısında, ötekilerden ayırabilen çeşitli çıkar ve tutumların varlığı,
- c) Yöntem ve kurallar üzerinde genel bir anlaşmanın kuruluşu,
- d) Sözü edilen sorunla ilgili kitle haberleşmesi yoluyla haber alma olanaklarının açık olması,
- e) Karşıt görüşleri kaba kuvvete başvurmaksızın tartışma yoluyla uzlaştırmaya yeter hoşgörü ve anlayışın bulunması,
- d) Resmi olmayan toplumsal örgütlerin kurulmuş olması.²²

Ogle'nin kamu-grup eşanlamlılığı hakkındaki görüşü şöyle özetlenebilir: "Herhangi bir olay karşısında iki veya daha fazla kişinin oluşturduğu her grup kamu sayılabilir. Ancak kamu oluşturacak grup üyelerinin mutlaka bir grup dayanışması bilincine sahip olmaları gerekir. Kamuoyu öyle bir gruptur ki, üyeleri aynı çıkarları ve birlikte olma fikrini benimserler."²³

Ogle'ya göre birden fazla kamu olabilmekte, ayrıca birey aynı anda bir değil birkaç

²² Osman ZÜMRÜT, **İslam'da Kamuoyu Oluşumu**, Ankara:Kazancı Yayınları, 1977, s.21

²³ BEKTAŞ, s.46

kamunun üyesi olabilmektedir.

Kamu kavramı gerçekte bireylerin matematik toplamının üzerinde bir anlama sahiptir. Bu anlam, kişilerin belirli gelenekleri, görenekleri, deneyimleri ve yaşam koşullarını paylaşımlarından kaynaklanan bir ortaklaşalıktır. Sözü edilen ortaklaşalık yine de ufak çapta bir toplulukta dahi biçimli bir bütün oluşturmaz. Bununla birlikte sosyal sınıflara, ekonomik ilgilere, dinsel inançlara, siyasal ve ideolojik bağlantılara dayalı değişkenlikler ortaya çıkar. Dolayısıyla kitle iletişim araçlarının kamuyu etkileme gücü, kamunun yukarıdaki özelliği göz ardı edilerek abartılmaktadır. Eğer kamu gerçekten kendine özgü tutum ve niteliklere sahip olmasaydı, ona her inanç, önyargı ve davranış kalıpları empoze edilebilirdi. Halbuki kamu, kendisine sunulan mesajları, gerek kalıtımsal olarak sahip olduğu gerekse sonradan benimsediği standartlar uyarınca sınavıp değerlendirmektedir.²⁴

Günümüzde kamu denildiği zaman “kapalı” karşıtı olan herkese açık kurum ve bütün bireyler anlaşılmaktadır. Kamu terimiyle esas anlatılmak istenen vatandaşlar, halk, yani sivil toplumdur. Alman düşünür Hegel’e göre de kamu, devletin karşıtıdır. Kamunun günümüzdeki anlamı, birçok siyaset bilimci tarafından ortaya koyulan görüşlerle paralellik gösterir. Dolayısıyla “kamu” için en uygun eşanlamalı sözcük vatandaşlardır.

James E.Anderson “Public Policy Making Basic Concepts in Political Science” adlı eserinde kamu ilgisi (public interest)’nden sözeder. Anderson’a göre hükümetin görevi sık sık açıklandığı gibi kamu ilgisine hizmet etmek ve destek olmaktır. Kamu politikaları, özel ilgilerle (private interest) değil kamu ilgisiyle uyum içinde olmalıdır.²⁵

2.3. Kamu-Kitle Farkı

Kamuoyu kavramını gerektiği şekilde kavrayabilmek için kitle-kamu farklılığını ortaya koymak gerekmektedir. Kamu kavramı; “belli bir sorunla karşılaşmış, bu sorun etrafında toplanmış bireylerden oluşan bir grup” olarak tanımlanmaktadır. Kamuyu oluşturan bireyler,

²⁴ McBRİDE, “Kamu ve Kamuoyu”, **Bir Çok Ses Tek Bir Dünya**, Ed: Ertuğrul ÖZKÖK, Ankara:Unesco Türk Milli Komisyonu Yayını, 1993, s.217

²⁵ James E. ANDERSON, **Public Policy Making Basic Concepts in Political Science**, Ed: William A. WELSH, New York:Praeger Publishers, 1975, s.165

sorunun çözüme kavuşturulması yönünde birtakım görüşlere sahiptirler ve aralarında tartışmaya girerler. Kamu rasyonel bir niteliğe sahiptir. Kitle kavramında ise rasyonellikten ve kitleyi oluşturan bireylerin tartışmaya girmelerinden söz edilemez. Rasyonel unsurlar taşıyan kamuya akıl hakimken, kitleye duygu ve içgüdüler yön vermektedir.

Blumer kamuyu; “karşılaştıkları bir sorunun üstesinden nasıl geleceklerine ilişkin farklı fikirlere sahip olan ve sorunun çözüm yolları üzerine tartışan insan grubu” olarak tanımlar. Belirli bir sorun etrafındaki anlaşmazlık ve tartışma, kamuyu meydana getirmektedir. Kamuda belirleyici olan tartışma ve rasyonel söylemdir, kamu bir soruna yanıt olarak organize olur ve eleştirel olmadığı zaman kamu dağılır ya da bir gruba dönüşür. Kamunun görüşü oluşurken yaşanan tartışma süreci rasyonel görüşlerin belirmesine neden olur. Kamuda meydana gelen tartışma fazlasıyla heyecan yüklü ve önyargılardan oluşabileceği gibi çok rasyonel ve düşünce yüklü olabilir. Kamu kavramı, dayanışma içinde olmayı ve bir sorunla karşılaşıldığında tartışma olgusunu içermektedir. Bu süreçte kamu içerisinde düşünce farklılıklarının belirmesi de doğaldır.²⁶

Kitle ise gevşek bir şekilde organize olmuş, uyumlu olarak hareket edemeyen, farklı özelliklere sahip insanlardan meydana gelmiş büyük bir topluluktur. Kamudan farklı olarak kitle içinde yer alan insanlar ortaklaşa hareket etmek ve dayanışmada bulunmaktan uzaktırlar, kendi gereksinimleri doğrultusunda hareket ederler. İçinde ekonomik, siyasal, kültürel vb. bakımdan farklılıklar gösteren çeşitli yaşam biçimlerine sahip bireylerin bulunduğu kitle, uyumlu hareket edemez. Coğrafi anlamda da geniş bir alana yayılmış olan kitlede, bireyler kamuyla kıyaslandığında daha gevşek olarak organize olmuşlardır.²⁷

Kamudan farklı olarak kitle içinde yer alan bireyler bir istek doğrultusunda fikir birliğine varamazlar ve birlikte hareket etme yetisine sahip değildirler. Kamuya rasyonellik ve tartışma ortamı hakimken kitle içinde yer alan bireyler birbirleriyle iletişim kuramazlar ya da kurmak istemezler, dolayısıyla ayrı ayrı hareket ederler. Kitle, kamudan farklı olarak kendi gereksinimleri doğrultusunda hareket eden birbirinden ayrı ve isimsiz bireylerin yığın halinde bir araya gelmelerinden meydana gelmektedir.

²⁶ ATABEK-DAĞTAŞ, s.198

²⁷ ATABEK-DAĞTAŞ, s.199

Belirtmek gerekir ki tamamen kitleden oluşan ya da tamamen kamulardan meydana gelen bir toplumun varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bir toplumun kamu ya da kitle toplumu olduğunu gösteren en belirgin yanı, toplumda egemen olan iletişim biçimidir. Kamulardan oluşan bir toplumda en önemli iletişim biçimi, tarafların görüş, düşünce ve kanaatlerini eşit şartlarda dile getirebildikleri bir tartışmaya ortam hazırlayan bir niteliğe sahiptir. Kitle iletişim araçları böyle bir toplumda, “birincil kamuları” birbirine bağlayarak toplumdaki tartışma ortamını canlı tutmak ve genişletmekle yükümlüdür. Kitle toplumunda ise egemen iletişim biçimi, eşit tartışmanın dışında, biçimsel iletişim araçlarıyla yapılan ve kamuyu sadece bir kitle iletişiminin tüketicisi ve kendine verilenlerin alıcısı sayan kitle iletişimidir. Kitle toplumunda kamu, söz konusu kitle iletişim araçları kendisine ne veriyorsa, sadece onları öğrenebilmek durumunda kalmaktadır.²⁸

Blumer ve Mills modern toplumsal yaşamda kamunun yerini kitlenin aldığını işaret etmektedirler. Kitle davranışının modern şehir yaşamında daha etkili ve belirleyici hale geldiğini belirterek, kamunun giderek kitle tarafından ele geçirildiğini öne süren Blumer’e göre bireylerin yerel yaşamlarından giderek koparılması, toplumsal sorunların çok yönlülüğü ve kitle iletişim araçlarının yaygınlık kazanması, insanları kamusal tartışmalara yönelmekten alıkoymakta ve artan bir biçimde bireysel seçiciliklerine göre davranmalarına neden olmaktadır. Sonuçta kamu ve kitle karışarak giderek birbirinden ayırt edilemez hale gelmektedir.²⁹

Kitlede dinleyici konumunda olanların çok, düşüncelerini ifade edebilenlerin ise az olduğuna değinen Mills, bu nedenle toplumdaki kamuları oluşturan bireylerin, izlenimlerine veya düşüncelerine temel oluşturan bilgileri birbirleriyle iletişime girmek yerine daha çok kitle iletişim araçlarından edindiklerini ifade etmektedir. Başat iletişim biçimi modern toplumsal yaşamda öylesine örgütlüdür ki, bireyin kitle iletişim araçlarından gelen iletişim bombardımanına ani ve etkili bir şekilde yanıt vermesi imkansızdır. Toplumdaki düşüncelerin yayılması ve geliştirilmesine imkan kazandıran kanallar, yöneticiler tarafından kontrol edilmektedir. Mills de Blumer gibi kitlenin artık kamunun yerini aldığını düşünmektedir.

²⁸ Wright MİLLS, **İktidar Seçkinleri**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974, s.425-426

²⁹ ATABEK-DAĞTAŞ, s.200

2.4. Oy Kavramı

Kamuoyu kavramının kamudan sonra gelen ikinci unsuru olan “oy” (opinion) kavramı, tartışmalı bir konuda ifade edilen kanaat, düşünce anlamına gelir. Oy kavramının gelişimi kamu kavramının gelişimiyle paralellik göstermektedir. 18.yüzyıl İngiltere ve Fransa’ında “general opinion”, “sense of the people”, “common sense” gibi kavramlar kullanılmaya başlanmış ancak konuya net bir açıklık kazandırılmamıştır. “Yönetileceklerin genel oyu” (general opinion) göz önüne alınmadan insanların idare edilemeyecekleri üzerinde durulurken, diğer yandan söylenilen oy ya da kanaati ancak aydın bir kamunun sağlayabileceği ifade edilmişti. İngiltere’de Oxford Dictionary, Fransa’da J.J.Rousseau kamuoyu ifadesine yer vermişler ancak kastettikleri anlam günümüzdeki anlama oldukça uzaktır, yalnızca aydın kesime atıfta bulunan yani “public” olmayan bir “opinion”dur.³⁰

18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde kamuoyunun İngiltere ve Fransa’da kurumsallaşarak güç kazandığı görülmektedir. Almanya’da Hegel, Kant ve Marx’ın kamuoyu hakkındaki saptamaları gerçekten önemlidir. 19. yüzyılın sonlarında modern devletin, kitle demokrasisine dayalı bir hale gelerek temel ilke olarak halk egemenliği ilkesinin geniş kitlelerce benimsenmesiyle halkın kanaati, düşünceleri önem kazanmaya başlamış, oy (opinion) kavramı da günümüzdeki anlamına ulaşmıştır.

Oy kavramından, rasyonel ve kesin bilgiye dayanan bir fikirden ziyade az çok belirli, oluşmuş bir eğilim, görüş ve kanaatin anlaşılması gerekir. Nasıl kamu değişiklik ve çeşitlilik arz eden bir kavramsa oy kavramı da çeşitlilik göstermektedir. Tartışmalı bir konuda belirtilen düşünce ya da kanaat olarak tanımlanan oy kavramının İngilizce ve Fransızca karşılığı “opinion” kelimesidir. Ülkemizde daha önce “efkar” olarak kullanılmasına karşın dil sadeleşmesi akımının getirdiği düzenlemelerle “oy” olarak ifade edilmeye başlanmış ve bu ifade geniş kabul görmüştür.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü “oy” kavramını iki anlama gelecek şekilde tanımlamaktadır. Birinci anlamı; siyasal ya da toplumsal bir süreç içerisinde bireyin konuyla ilgili olarak tercihini ifade eden bir eylemdir. Oyun ikinci anlamı ise düşünce ya da kanaattir. Görüldüğü gibi oy

³⁰ BEKTAŞ, s.49

kavramı bir görüş, kanaat ya da düşünsel tavrı karşılamaktadır. Oy, duygu ve izlenimden daha kuvvetli, ispatı daha kolay, kuvvetli ancak tam olarak kanıtlanabilen ya da pozitif bilgidен daha az geçerli kanaatlerdir.³¹

Oy kavramı Chisman'a göre birçok anlamı kapsamaktadır: Yargı, ilkeler, inançlar, beğenme ya da hoşlanmama, onaylama ya da reddetme gibi. Siyasal kuramcılar, bir bireyin kanaati hakkında fikir yürütürken, o bireyin onayladığı ya da reddettiği, beğendiği veya hoşlanmadığı nesneler üzerinde dururlar. Bireyin onayladığı veya reddettiği, beğendiği veya hoşlanmadığı kavramlardan yola çıkarak bireyin kanaati hakkında saptamalara ulaşırlar. Nitekim John Stuart Mill, kanaatlere, “benimsenenler” veya “hoşlanılmayanlar” olarak işaret ederken, James Bryce “onaylananlar” veya “reddedilenler” şeklinde bir göndermeyi uygun görmektedir.

Kamuoyu kavramını anlamada “kanaat” kavramı ve ona bağlı olarak “tutum” kavramı büyük bir öneme sahiptir. Bazı bilim adamları bu iki kavram arasında ayırım yapılmasının gereksiz olduğunu savunurken, bazı bilim adamları ise tutumları, kanaatlere göre daha genel ve daha kalıcı olarak görerek, kanaati tutumun sözel bir ifadesi olarak tanımlamaktadır.

Baysal tutumu; “kişinin etrafındaki herhangi canlı veya cansız bir nesneye karşı sahip olduğu bir ön eğilim” olarak tanımlamaktadır. Baysal'a göre tutum, kazanılan deneyimle ve edinilen bilgilerin örgütlenmesi ile oluşmaktadır. Dolayısıyla örgütlenme, belli değerlendirme süreçleriyle şekillendiğine göre, ilgili deneyim ve bilgiler değişiklik gösterdiği zaman tutumlar da değişebilmektedir. Tutumlar bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç bileşenden meydana gelmekte, bu öğeler arasında da genellikle iç tutarlılık olduğu varsayılmaktadır. Karşılıklı etkileşim halinde bulunan bu üç öğeden birinde meydana gelen değişiklik, diğer öğelerde de değişime neden olmaktadır. Tutum bir tepki şekli değildir, daha çok belirli bir tepki göstermeye hazır olma halidir, bir ön eğilimdir. Tutumlar doğuştan gelmeyip, öğrenme yoluyla sonradan edinilirler. Aile, arkadaş çevresi, kitle iletişim araçları tutumların oluşmasında ve şekillenmesinde rol oynayan başlıca unsurlardır.³²

Allport tutum kavramını; “bireyin bütün objelere karşı göstereceği tepkilere ve durumlar

³¹ BEKTAŞ, s.50

³² Ayşe Can BAYSAL, **Sosyal ve Örgütsel Psikolojide Tutumlar**, İstanbul:Yalkın Ofset Matbaası, 1981, s.14; aktaran, ATABEK-DAĞTAŞ, s.204-205

üzerinde direktifte bulunan veya dinamik bir nüfuz icra eden ve deney-bilgilerle organize olan ussal ve sinirsel bir davranışta bulunmaya hazır durma hali” olarak tanımlamaktadır. Kısacası tutum, deneyimin ürünü olmakla birlikte kendinden sonraki deneyimler için de yöneitic bir unsur haline gelmektedir. Tutumlar, dinamiktir aktiftir. Allport’un belirttiği gibi tutum, bir eylemin başlamasından bitimine kadar geçerli olan organize bir ilkedir.³³

Tutumlar ve kanaatler çoğu kez birbirleriyle karıştırılırsalar da bu iki kavramın anlamları birbirinden farklıdır. Kanaatleri bir bakıma “söze dökülmüş tutumlar” olarak tanımlamak mümkündür. Kanaatler, tutumların sözlü ifadeleridir ve tutumları yansıtır. Kanaatlerin tutumlardan daha fazla rasyonel bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Ancak her kanaat bir veya birkaç tutumun ifadesi olmakla beraber, tutumlar anında ve açıktan açığa kanaatin içinde kendilerini göstermeyebilir. Dolayısıyla bireyin bir konu hakkında söylediği sözler o bireyin açıktan açığa kanaatin içinde kendilerini göstermeyebilir. Dolayısıyla bireyin bir konu hakkında söylediği sözler o bireyin kanaatini içermeyebilir, sadece bireyin tutumundan ibaret olabilir.³⁴

Tutum ve kanaat arasında en az üç önemli fark olduğu ileri sürülmektedir. Bu farklar şunlardır: a) Kanaat bir soruya veya soruna verilen sözlü yanıt olarak gözlemlenebilir. Tutum ise psikolojik temelleri olan bir eğilimdir. b) Tutum da kanaat de bir şeyi uygun bulmak veya bulmamakla ilişkilidir. Ancak tutum kavramı bir şeyi sevmek ya da sevmemek gibi daha çok etkilenmeyle ilgilidir. Kanaat ise daha çok bilmeye ve kavramayla ilgilidir. c) Tutum, belirli bir tür nesneye veya olaya karşı süreklilik gösteren davranış türüdür, kanaat ise daha çok koşullarla ilgilidir.³⁵

İnanç, kanaat kavramıyla ilişkili olan diğer bir kavramdır. İnançlar, gerçeğin günümüzde ve geçmişte nasıl olduğu hakkındaki bilgilerdir. İnançlar, tutumların ve düşüncenin temelinde yer almaktadır. John Stuart Mill, dinsel inançlara “dinsel kanaatler” olarak atıfta bulunmaktadır. Bazen de kanaatlere olgular hakkındaki inançlar olarak atıfta bulunmak kamuoyu kuramcılarının başvurduğu bir görüş açısı olmaktadır. Walter Lippmann’a göre kanaatler, “zihindeki resimlerdir”. Lippmann bu resimlerin bir açıklaması olarak kamu inançlarını, “belirli

³³ Eugene L.HARTLEY, Ruth E.HARTLEY, Clyde HART “Tutumlar ve Kanaatler”, **Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş**. Der: Ünsal OSKAY, İstanbul:Der Yayınları, 1992, s.11-12

³⁴ OSKAY, s.16-17

³⁵ ATABEK-DAĞTAŞ, s.205-206

bir yönetimin özel bir uluslararası olaya sebep olan kararları” şeklinde nitelemektedir.

Kanaatin yönü, bilgi içeriği, dengeliliği, kapsamı, yoğunluğu gibi niteliklerinden bahsedilebilir. Kanaatin yönü, bir meseleyi desteklemek ya da reddetmek biçiminde olabilir. Bireyin kanaatinin önemli özelliklerinden bir tanesi de sahip olunan bilgi düzeyidir. Kanaatin kapsamı yalnızca bir sorunla sınırlı olabileceği gibi birbiriyle ilgili birçok sorun hakkında da olabilmektedir. Kanaatin dengeliliği ya da derinliği ise bireylerin bazı kanaatlerini uzun süre korurken bazılarını da karşıt bir kanının sunulması karşısında hemen değiştirmelerine denmektedir. Bireyin bir soruna gösterdiği ilgi miktarı da kanaatin yoğunluğunu göstermektedir.

Truman’a göre oy; “Bir sorun veya öneri ile ilgili tutumların anlatımı”dır. Belirtmek gerekir ki kanaatlerin, bireylerin savundukları dogmalarla hiçbir ilgisi olamaz. Çünkü dogmalar, tartışma götürmeyen kabullenmelerdir. Oysa “oy sahibi” sorunla karşılaşan grubun amacı, sahip olunan dogmalardan sıyrılarak karşılaştıkları sorunları tartışarak çözüme kavuşturmadır. Bu bağlamda oylar, tartışmalı konularla ilgili, çözüme kavuşturulacak meselelerle ilgili olarak kendisini göstermektedir.³⁶

Albig’e göre oy, tartışmalı konular hakkındaki anlatımlardır. Kesin değerlere, ilkelere, inançlara dayanan konulara karşı gösterilecek davranışlar standartlaşmışsa ve davranış normları belirmişse, bu konular hakkında “oy” anlamında kanaatlerden bahsedilemez. Çünkü oydaşma zaten sağlanmışdır. Kanaatler, ilgili grubun genel olarak kabul ettiği değil, tartışmalı konular hakkındaki anlatımlardır. Kanaatlerin kelimelerle dile getirilmesi zorunlu değildir, davranışlar da kanaatleri açığa vurabilmektedir.

Lowell’in da “oy” konusuna yaklaşımı Albig’le paralellik göstermektedir. Lowell’a göre: “kanaatler ihtilaflı bir hususun ifadelendirilmesidir. Bir kanaat rasyonel bir zihin tarafından kabul edilebilir iki veya daha çok uyumsuz görüş açısından birinin benimsenmesidir.” Allport’un oy konusuna yaklaşımı ise şöyle olmaktadır: “Kanaatin içeriğinin sözlü biçimde dille ifadelendirilmesi olmadıkça kanaat diye bir şeyden söz edilemez. Bireylerin bu teşvik edici gelişime cevapları sözlü ya da sözlü olmayan bir biçimde gerçekleşir. Bu, örneğin bir yüz ekşitilmesi, bir tavır veya duygusal bir ifadelendirme olabilir. Ancak bu tepki kelimelere

³⁶ ZÜMRÜT, s.23

dökülebilir olmak zorundadır, örneğin, bir anlaşma ya da onayda olduğu gibi.”³⁷

2.5. Kamuoyunun Tanımı

Kamuoyu konusunda sistemli çalışmaların 20. Yüzyılın başından itibaren yapılmasına rağmen, henüz üzerinde uzlaşılan bir kamuoyu tanımına ulaşamamıştır. Üzerinde birleşilen bir kamuoyu tanımı verebilmenin güçlüğü, kamuoyu kavramının bir çok sosyal bilim dalını ilgilendirmesine bağlanabilir. Her bilim dalı kamuoyu kavramını tanımlarken kavramın yalnızca kendi bilim dallarını ilgilendiren yönlerini ön plana çıkartmakta, böylece ortaya birbirinden önemli boyutta farklılıklar gösteren kamuoyu tanımları çıkmaktadır. Kamuoyu kavramının tanımlanması bilim adamlarının ilgi alanları gereğince önemli farklılıklar göstermektedir.

Sosyal psikologlar kamuoyuna veya kamu kanaatlerine “kişisel”, sosyologlar ise bir “grup” olayı olarak bakarlarken, siyaset bilimciler kamuoyu kavramını bir “kitle” (mass) olayı olarak ele almaktadırlar.

Kamuoyu kavramı her ne kadar sosyologları, sosyal psikologları, iletişim bilimcileri ve diğer bilim dallarından araştırmacıları ilgilendiren bir kavramsa da kamuoyunun esas işlevi “karar alma sürecine katılma” ve bu süreci denetlemesidir, kamuoyunun gerçek değeri bu özelliğinden kaynaklanmaktadır. Kamuoyu, siyasal katılma, denetleme biçimi olarak algılanmalıdır. Çünkü diğer bütün özelliklerinin ötesinde “siyasal” bir anlam taşımaktadır. Dolayısıyla esas rağbet edilmesi gereken tanımlar kamuoyunun siyasal süreç içerisindeki işlevini saptayan ve siyaset bilimi açısından gerçek değerini yansıtan tanımları olmalıdır.

Kamuoyunun diğer bilim dallarını ilgilendiren yönleri olduğu gibi siyasal alanda haklı çıkarılabilir bir standart da olduğu kabul edilen bir gerçektir.

Elisabeth Noelle Neumann, kamuoyu hakkındaki tanımları başlıca iki konsepte dayandırmaktadır:

1- Demokraside kanaat oluşumu ve karar alma işlevlerinin uzantısı olan ve rasyonelliğe dayanan kamuoyu konsepti,

³⁷ BEKTAŞ, s.53

2- Toplumsal bütünleşmeyi ve devamlılığı karar verme yetkisi için gerekli derecede uzlaşmayı sağlayan işlevleriyle bir “toplumsal denetim” mekanizması olan kamuoyu konsepti.

Birinci kamuoyu anlayışı açık bir işleve sahiptir, amaçlanmış ve bilinçlidir; ikincisi ise örtük bir işleve sahiptir, ne amaçlanmış ne de bilinçlidir. Noelle Neumann, kamuoyuna toplumsal denetim açısından yaklaşan anlayışın en eski anlayış olmasının yanı sıra bilimsel anlamda da en verimli olduğunu düşünmekte, kamuoyunun bir toplumsal denetim mekanizması olduğunu öne sürmektedir. Bir tarafta rasyonel (akıl) kamuoyu konseptine dayalı tanımlar, diğer tarafta ise sosyopsikolojik kamuoyu konseptine (toplumsal denetim) dayalı tanımlar mevcuttur.³⁸

Kamuoyu kavramı hakkında pek çok tanım yapılmıştır. Kapani’nin yaptığı tanım geniş kabul görmüştür: “Kamuoyu, belli bir zamanda, belli bir tartışmalı sorun karşısında, bu sorunla ilgilenen kişiler grubuna veya gruplarına hakim olan kanaattir”. Kapani, kamuoyunu bu şekilde tanımladıktan sonra sorar: “İlgili grup içinde hakim kanaat nasıl ortaya çıkar? Diğer bir ifade ile kamuoyunun belirmesinde rol oynayan başlıca faktör veya faktörler nelerdir?”³⁹

Kapani’nin tanımında yer alan “hakim kanaat” te etkili olan iki unsurdan ilki sayı yani çoğunluktur. Kamuoyuna çoğunluğun kanaati desek de “çoğunluk” faktörü her zaman ve her koşulda gerekli olan bir şart değildir. Bazı durumlarda kamuoyunun belirmesinde çoğunluk faktöründen daha önemli bir ikinci unsur yoğunluk ya da etkinliktir. Azınlığın kararlı bir biçimde benimsediği bir görüş çoğunluğun gevşek olarak benimsediği bir görüşü geride bırakabilir dolayısıyla belli bir konuda hakim kanaatin ortaya çıkışında kanaatin derinliği kadar onun yayılmasında harcanan çabanın yoğunluğu da rol oynamaktadır. İyi örgütlenmiş ve belirli amaçlara empoze olmuş grupların görüşleri, örgütlenmesi zayıf kalabalıkların kararsız ve yalpalı eğilimlerine oranla daha etkili olabilmektedir. Yani kamuoyu olayında “nitelik” faktörü “nicelik” faktöründen daha ağır basmaktadır. Bu anlatımlardan sonra kamuoyunun, kendini etkin olarak duyuran kanaat olarak tanımlamak doğru bir tahlil olacaktır.⁴⁰ - Hakim kanaatte çoğunluğun önemini vurgulayan bir başka tanım da kamuoyu; “belirli bir konuda toplumun büyük bir

³⁸ Elisabeth NOELLE NEUMANN, **Kamuoyu Suskunluk Sarmalının Keşfi**, Ankara: Dost Kitabevi, 1998, s.252

³⁹ Münici KAPANİ, **Politika Bilimine Giriş**, Ankara:Bilgi Yayınevi, 1992, s.147

⁴⁰ KAPANİ, s.147-148

kesimince benimsenen görüş, tavır ve inançların toplamı” şeklinde tanımlanmaktadır.⁴¹

Orhan Hançerlioğlu Felsefe Ansiklopedisi’nde kamuoyu kavramının yerine “kamoy” deyişini kullanmakta ve kavramı şöyle tanımlamaktadır: “Kamuoyu, halkın herhangi bir konuda çoğunlukla birleşen düşüncesidir”.⁴² Hançerlioğlu, toplumbilim sözlüğünde ise kamuoyunu iki ayrı anlama gelecek şekilde tanımlar: a) Kamuoyu toplumsal yaşamın olay ve olguları konusunda toplumsal kümelerin ya da toplumun ortaklaşa yargısını yansıtan düşünce ve kavramların toplamıdır, b) Kamuoyu, bir insanın eylemleri konusunda çevresindekilerin onaylayıcı ya da kınayıcı tutumlarıdır.⁴³ İkinci tanım, kamuoyunu toplumsal denetim mekanizması olarak tanımlayan araştırmacıların argümanlarıyla paralellik göstermektedir.

Kamuoyunda etkili olan “hakim kanaatin” oluşması için iki unsurun (çoğunluk, etkinlik veya yoğunluk) gerçekleşmesi gerektiğini söylemiştik. Çoğunluk ve azınlık etmenleri, kamuoyu kavramında birçok sosyal bilimcinin ilgisini çekmektedir. Harwood L. Childs’a göre; “çoğunluk yeterli değildir, oy birliği de şart değildir ancak kanaat öyle olmalıdır ki, azınlık o kanaati paylaşmasa bile, korktuğu için değil inanışlarından dolayı onu kabul etme zorunluluğunu duymalıdır. Halkın büyük bir kısmı iktidarın ana amaçları ve ilkelerinde fikir birliği göstermiyorsa, ismine yakışır bir kamuoyu olamaz. Beraber olacak kadar birbirine benzeyen bireysel fikirler olmadıkça kamuoyu olamaz”⁴⁴

Doob, “Public Opinion and Propaganda (Kamuoyu ve Propaganda) adlı eserinde kamuoyunu; “aynı toplumsal gruplara üye olanların belirli bir olay, mesele karşısında gösterdikleri ortak tutumlar” olarak tanımlar.⁴⁵ Kamuoyu asla statik değildir. Herhangi bir grup içinde ya da süregelen mesele üzerinde tam bir etkileşim vardır. McDougall kamuoyu kavramını, “baskı grupları içinde tartışmalı bir konunun dile getirilmesi” olarak tanımlarken, Childs’a göre ise kamuoyu, “kişilerin kanaatlerinin toplamı”ndan ibarettir.

Kamuoyu, kamunun yani halkın fikir ve kanaatleri, görüşleridir. Daha önce de

⁴¹ “Kamuoyu”, **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul:Ana Yayıncılık, 1993, s.475

⁴² Orhan HANÇERLİOĞLU, **Toplumbilim Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996, s.195

⁴³ HANÇERLİOĞLU (1996), s.225

⁴⁴ SEZER, s.5-6

⁴⁵ Curtis D. MacDOUGALL, **Understanding Public Opinion**, New York:The Macmillan Company, 1952, s.29

belirtildiği gibi kamu, “halk” yerine kullanılırken, oy kelimesi de “inanç, yaklaşım, kanaat” anlamını karşılar niteliktedir. Burada kesinleşmiş bir gerçeklikten ziyade bir eğilim sözkonusudur. Kamuoyunun, halkın belirli bir konudaki kanaati olarak tanımladıktan sonra, karşımıza bütün kamunun tek bir kanaatle birleşip birleşmediği, aynı kanaati paylaşıp paylaşmadığı sorusu çıkmaktadır. Belirtmek gerekir ki tek bir kamuoyunun varlığından söz etmek mümkün değildir. Kamuoyu ya çoğunluğun tercihidir veya birden fazla, birbirinden farklılıklar gösteren kamuoyları vardır. Örneğin ülkemizde yaygın olarak kullanılan “siyasal kamuoyu”, kesinlikle kamuoyu değildir, burada siyasal kamuoyu denmekle siyasal sınıf kastedilmektedir. Bu da kamuoyunun niteliklerini taşımamakla beraber kamuoyunun tersi bir kitlenin oyunu gösterir.⁴⁶ Kamuoyu konusunda yapılan çalışmalar, sabit ve tek bir kamuoyunun olmadığını ortaya koymuştur. Çeşitli sorunlar karşısında oluşan kamuoyu da çeşitlilik gösterebilir. Gerçekte belli bir durum karşısında ilgili gruplara hakim olan kanaatlerden sözedilebilir. Kamuoyunu incelerken çeşitli kamuların (halk) varlığı doğal karşılanmalıdır. Bazı hallerde ise bu, ortak çıkarları ve hatta bir teşkilat sahibi olan bireylerden oluşan bir grup olabilir.⁴⁷

Key, kamuoyu kavramını siyaset bilimcilerin uzlaşmaya vardıkları bir görüş açısından tanımlamaktadır. Key’e göre kamuoyu: “Hükümet dışı özel çevrelerden hükümete doğru yönelen ve hükümetçe göz önünde bulundurulması doğru olan kanaatler”dir. Rasyonel kamuoyu konseptine dayalı olan Key’in bu tanımı kamuoyunun siyasal karar alma sürecinde önemli bir etmen olduğu, yöneticilerin alacakları kararları kamuoyuna dayandırmaları gerekliliğini ortaya koyan bir tanımdır. Siyaset bilimcilerin çoğu kamuoyuna, halktan hükümete doğru yönelen bir baskı ve denetim mekanizması olarak yaklaşmaktadırlar. Bir kısım siyaset bilimci ile kamuoyu kavramını “seçmenlerin oyu ile eşanlamlı görmekte, kamuoyu kavramını seçmenin; siyaseti, kamu faaliyetlerini yönlendiren ve çoğunluğu oluşturan oyu anlamında algılamaktadır. Speier ise kamuoyunu, “etki” unsurunu gözönünde bulundurarak şöyle tanımlar: “Kamuoyu kanaatlerinin kendi yönetimlerinin hareketlerini, personelini veya yapısını etkileme ve belirlemesi gerektiği yolunda bir hak iddia eden yönetim dışı bireyler tarafından ulusu ilgilendiren sorunlar üzerinde

⁴⁶ Hülya TUFAN, “Kamuoyu Araştırmalarının Dayanılmaz Hafifliği”, **Kamuoyu Kimin Oyu?**, İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1995, s.21

⁴⁷ Nermin ABADAN, **Bürokrasi**, Ankara: A. Ü. S. B. F. Yayını, 1959, s.181

serbestçe ve açık olarak ifadelendirilen kanaatlerdir.”⁴⁸

Kamuoyunun doğrudan doğruya “baskın kanaatler” olarak algılanması, çok sayıdaki kamuoyu tanımının odak noktasıdır. Bununla anlatılmak istenen, kamuoyunun bireyi, kendi istemi dışında da olsa belirli bir davranışa yönlendirebilecek koşulları bünyesinde taşıdığıdır.

Kamuoyunu toplumsal denetim mekanizması olarak açıklayan sosyopsikolojik kamuoyu konseptine göre ise kamuoyu:

“Geleneklerin, adetlerin ve özellikle düzgülerin belirlenmiş alanlarında insanın dışlanmamak için açıkça ifade ettiği ya da etmek zorunda olduğu kanaatler ve davranış biçimleri” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre bireyler toplumda devamlı olarak dışlanma korkusuyla yaşamaktadırlar. Bu korku, bireylerin yaşantılarına yön veren önemli bir faktör olmaktadır. Kamuoyu; toplumsal denetimi sağlayıcı, sapkın bireyleri toplum dışına iten buna karşılık bireyleri konformizme zorlayan bir mekanizmadır.⁴⁹

Allport, bir davranış unsuru olarak ele aldığı kamuoyunun, tanımından önce unsurlarını sayarak işe başlar. Allport’a göre kamuoyunun unsurları şunlardır:

- a- Kamuoyu kişi davranışıdır,
- b- Kamuoyu ifadeye dayanır,
- c- Davranış birçok birey tarafından ortaya koyulur ya da ifade

edilir,

d- Kamuoyu bir çok kişi tarafından bilinen bir konu ya da durum tarafından uyarılır ve ona yöneliktir,

e- Bu konu ya da durum birçok kişi için önem taşır,

f- Kamuoyu ortak sorun ile ilgili eylem veya eyleme hazırlığın onaylama veya

⁴⁸ BEKTAŞ, s.57-65

⁴⁹ NOELLE NEUMANN, s.86

onaylamama biçiminde ortaya konmasıdır,

g- Çoğunlukla diğer kimselerin de aynı duruma kendilerinininkine benzer tepki gösterdiklerinin bilinciyle yapılır,

h- İçerdikleri tavırlar ya da kanaatler ifade edilirler ya da en azından bireyler onları ifade etmeye hazırdırlar,

i- Bu davranışları gösteren veya göstermeye hazırlanan kişiler gerçek anlamda aynı mekanda olabilecekleri gibi olmayabilirler de,

j- Hem sürekli, hem geçici nitelikte sözlü kapsama sahip olabilirler,

k- Eski davranış kalıplarından ziyade bir şeye karşı olma ya da bir şeyi elde etme karakterini taşır (Kamuoyu kavramı yasa ve gelenek ile tezat oluşturur)

l- Ortak amaçlara yönelen çabalar olduklarından, çoğunlukla çatışan tarafları tutan bireyler arasındaki çatışma niteliğini taşırlar

m- Bunlar odak davranışlar olarak, amaçlarını elde etme alanında, etkili olma şanslarını ortaya çıkarabilmek için yeteri kadar güçlü ve çabukturlar.⁵⁰

Allport'un maddeler halinde sıraladığı unsurlar sonrasında ulaştığı kamuoyu tanımı oldukça geniş kapsamlı, hem temel hem de tamamlayıcı unsurlara değinmesi nedeniyle de tercih edilmesi gereken bir tanım olmuştur. Allport, kamuoyu kavramını şu şekilde tanımlamaktadır: “Kamuoyu terimi bireylerin kendilerini kesin bir durum, kişi veya yaygın önemi haiz bir öneriyi, ilgili konuya yönelik eylemi dolaylı veya dolaysız olarak etkileyebilme imkanını yaratacak tenasüp, yoğunluk sebat içerisinde onaylama ve destekleme (veya onaylamama ya da desteklememe) şeklinde ifade ettikleri ya da kendilerini ifade etmeye çağrılacakları çok kişililiğin varolduğu bir duruma ilişkin olarak anlam kazanır.”⁵¹

Görüldüğü gibi kamuoyu kavramı hakkında yapılan tanımlar oldukça fazla ve çeşitlidir. Bizim yapmaya çalıştığımız, kamuoyu konusunda ortaya atılan tanımların başlıcalarını

⁵⁰ Floyd H. ALLPORT, “Toward a Science of Public Opinion”, Ed: Daniel KATZ, **Public Opinion and Propaganda**, New York: Dryden Press, 1956, aktaran: BEKTAŞ, s.55

⁵¹ BEKTAŞ, s.68

iletmektir.

2.6. Kamuoyu Üzerine Temel Yaklaşımlar

Lippmann, 1926 yılında yayınlanan “public opinion” adlı kitabında “pseudo-environment” (sahte çevre) kavramına yer vermiştir. Pseudo-environment, kamuoyunun gelişimini etkileyen, gerçeğe her türlü ilişkisini kesmiş yapay bir çevredir. Lippmann’a göre bu sahte çevreyi meydana getiren etkenler, haberlerin çıkış yerine uygulanan sansür, fiziksel ve toplumsal engeller, anlatım yetersizliği, dalgınlık, şiddet gibi psikolojik etmenlerdir.⁵² Lippmann, “kamusal kanı” diye bir şeyin olmadığını, ancak “phantom public” (hayalet kamu)’dan söz etmenin mümkün olduğunu ileri sürmektedir. Lippmann’a göre kamuoyunun kesin kanaatler yerine şekilsiz hayallere dayanmasının sebebi, “stereotype” (basmakalıp fikir) olarak adlandırdığı söz, yazı veya hayal klişelerinin etkisidir. Bireyin kendisi ile gerçek çevresi arasında yer alan “sahte çevre”, kişilerin davranışlarını tayin edici özelliklere sahiptir. Lippmann, kişilerin kafalarındaki tasavvurların, amaçların ve aralarındaki ilişkiler hakkındaki varsayımların ise kamuoyunu oluşturduğunu öne sürmektedir.

Herkesin yaşanan gelişmelerden haberdar olamayacağı kadar geniş sınırlara sahip olan toplumlarda, bireyler bilgilenecek için kitle iletişim araçlarına yöneleceklerdir. Bu kaynaklar ise güvenilir olabilirler. Bireyler kitle iletişim araçlarından gelen sınırlı ve gerçeği olduğu gibi yansıtmaktan uzak bilgiler yüzünden gerçeğe uzak kalabilir. Lippmann, bu nedenle bireylerin kanılarına güvenilemeyeceğini belirtir. Çünkü bireylerin kanıları, gerçek dış dünya hakkındaki yetersiz bilgilenecek dayanarak oluşmuş olan “zihindeki resimler”den ibarettir. Lippmann’a göre, kişi hayatı boyunca yaşadığı dünya hakkında eksik ve hatalı gözlemler elde etmekte, bunun sonucunda ise yine Lippmann’ın “klişeler” olarak adlandırdığı katı düşünce kalıpları ve hatalı yargılar oluşmaktadır. Halk, rasyonel kararlar vermekten uzak olduğu için halk adına yargılar verecek birtakım insanlar, “kamuoyu oluşturma uzmanları” ortaya çıkacaktır.

Lippmann, “The Phantom Public” (Hayalet Kamu) adlı eserinde halkın kanaatlerinin yanılsamalardan ibaret olduğunu dolayısıyla gerçek anlamda rasyonel bir kamuoyunun var olmadığını ifade etmektedir. Lippmann’a göre; “Bütün insanlık işitebilmektedir ve insanlığın tek bir ruhu olduğu için, bir şeyi işitir işitmez aynı tepkiyi gösterecektir. Herkeste varolan bu

⁵² Walter LIPPMANN, **Public Opinion**, New York, Pelican Books, 1946, s.13-14

kozmpolit, evrensel ve çıkar gözetmeyen kavrayıştan söz etmek, varolmayan bir kimseden söz etmek demektir.”⁵³

20.yüzyılda kamuoyu konusundaki çalışmalar üç ana başlık etrafında toplanabilir. Bunlar:

- 1) Lowell’in temsil ettiği etkili çoğunluk kuramı
- 2) Laswell’in temsil ettiği, siyaset biliminde psikolojiyi esas alan iktidar kuramı,
- 3) Albıg’in öncülüğünü yaptığı grup kavramı üzerine dayanan psiko-sosyolojik kuram: Albıg, Allport, Blumer, Cantril, Childs, Doob.

Etkili çoğunluk kuramını savunan, kamu hukukçusu Lawrence A.Lowell kamuoyu kuramını, siyasal olaylara bağlamaktadır. Lowell’e göre bir mesele ile ilgili bir kamuoyunun varlığından söz edebilmek için hem çoğunluğun hem de azınlığın sahip olduğu kanaatlerin ifade edilebilmesi gerekir. Lowell, herkesi içeren bir kamuoyunun mümkün olmadığını savunur. Etkili çoğunluk kuramının dayandığı ana argüman, bir görüşün kamuoyu görüşü haline gelebilmesi için, vatandaşların büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmesi gerektiğidir. Kamuoyu görüşü haline gelen kanaate toplumdaki herkesin katılımı şart koşulmamalıdır, ayrıca zorunlu da değildir. Ancak sözkonusu kanaati paylaşmayan azınlık da baskı altında kalmadan çoğunluğun kararına uyabiliyorsa kamuoyu oluşur. Lowell’a göre demokratik bir rejimde kamuoyu, güçlü olabilmek için öncelikle kamusal (herkese açık) olmalıdır, zaten demokrasi kavramı bu şekilde bir kamuoyu varsayımına dayanmaktadır. Kamu olabilmesi için çoğunluk yeterli değildir, oy birliği de gerekli değildir, ancak görüş açısı öyle olmalıdır ki azınlıkta kalan görüşlerin sahipleri, çoğunluğun kararına ya da diğer bir ifadeyle “kamuoyu” görüşüne katılmaya kendilerini korku veya baskı nedeniyle değil de ikna yoluyla mecbur hissetmelidirler.⁵⁴

Siyaset biliminde psikolojiyi esas tutan iktidar kuramının öncülüğünü ise Harold D.Laswell yapmaktadır. Psikoloji biliminin verilerine dayanan modern bir iktidar kuramının ilkelerini saptamaya çalışan Laswell’a göre, siyasal güç ve bireylerin değer yargıları arasında

⁵³ Yaşar GÜRBÜZ, **Siyasal Sosyoloji Ders Notları**, İstanbul:Bakış Yayınları, 1980, s.35

⁵⁴ BEKTAŞ, s.53

karşılıklı bir ilişki sözkonusudur. Laswell, kamuoyu ile kamuoyunu meydana getiren bireylerin kişisel kanaatleri arasında yakın bir ilişki görürken kamuoyunu oluşturan düşüncelerin dayanaklarını bireylerin psikolojilerinde arar. Laswell, siyasal iktidarın bütün toplumlarda azınlığı oluşturan bir seçkinler grubunun elinde toplandığını ve bir seçkinlerin toplum üzerinde sürekli etkili olmaya çalıştıklarını söylerken, bu nedenle siyasal gücün dayanaklarını ortaya koyabilmek için aktif ve pasif kamuoyu arasında bir ayrım yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Laswell, kamuoyunun ne olduğunu araştırmaz, ona göre önemli olan psikolojik süreçler neticesinde oluşan kamuoyu kanaatinin toplum ve dolayısıyla iktidar üzerine etkisidir. Sonuç olarak siyaset biliminde psikolojiyi esas tutan iktidar kuramının en önemli temsilcisi olan Laswell'e göre kamuoyu ile bireylerin şahsi kanaatleri arasında yakın bir ilişki vardır. Dolayısıyla kamuoyunun oluşmasına öncülük eden fikirler bireylerin psikolojilerinde aranmalıdır.

Kamuoyunu sosyolojik açıdan açıklayan kuramlar ise kamuoyu olgusunu grup kavramı ve grup kanaati ile ele alma eğilimindedirler. Kamuoyu kavramını sosyolojik olma özelliği ile ele alan Albig, Allport ve Cantril, ortak kanaatlerin yalnızca belirli nitelikleri taşıyan bir gruba ait olabileceğini ileri sürmektedirler. Buna karşın Childs kamuoyuna psikolojik bakış açısından yaklaşarak kavramı; “bireysel kanaatlerin bir ürünü” olarak tanımlamaktadır. Childs'a göre kamuoyu, bireylerin kanaatlerinin toplamının ifadesiyle oluşur. Albig'e göre ise kamuoyu, tartışmalı bir konuda herhangi bir gruba dahil bireylerin birbirleri üzerindeki karşılıklı etkileri sonucunda ortaya çıkmaktadır. Kamuoyunun bir grup oluşumu sonucunda ortaya çıkan karşılıklı etkileşimin ürünü olduğunu düşünen Albig'e göre kamuoyu; “belirli bir sorunla ilgilenen bir grubun bütün üyelerinin kanaatlerinin ifadesidir”. Doob da kamuoyunun, aynı gruba dahil bireylerin bir olay hakkında sergiledikleri tavırlarla ilgili olduğunu belirtmektedir. Blumer de Albig gibi kamuoyunun bir grup içinde yer alan bireylerin karşılıklı iletişim süreci sonucunda oluşan kanaatlerinin toplamı olduğunu savunmaktadır. Öte yandan Allport, kamu ve kamuoyu kavramlarının kişiselleştirilmesinden yakınlık bundan kaynaklanan sorunlar üzerinde durmuştur. W. Phillips Davison'a göre ise bir grup içinde karşılıklı etkileşim ortaya çıktığında kamuoyu oluşumu süreci harekete geçmektedir.

3. KAMUOYUNUN EKONOMİ- POLİTİK TARİHİ

3.1. İlkçağ Uygarlıkları ve Antik Yunan Medeniyeti Dönemi

"Kamuoyu" sözcüğünün kökenleri antik çağlara kadar uzanmaktadır. Antik Yunanlı düşünürler, günümüzdeki siyasal anlamını içermese bile kamuoyu kavramıyla ilgili benzer anlama gelebilecek ifadeler kullanmışlardır. Kamu isteklerinin karşılanması ve bunlara önem verilmesi gerekliliğini savunan Antik Yunan düşünürler, kamuoyu oluşması yönünde çalışmalar yapmışlardır.

İlkçağlarda devletler çoğunlukla yetkilerini Tanrı'dan aldıklarını iddia eden Krallar tarafından idare edilmişlerdir. Bu durumun doğal sonucu olarak halkın sesine, halkın isteklerine dolayısıyla kamuoyuna önem verilmemiştir. Birtakım törenler ve belli zaman aralıklarında düzenlenen ayinlerle pasif bir konuma getirilen halk, yetkilerini Tanrıdan aldığını savunan yöneticiler karşısında sesini yükseltmemiştir. Egemenliğin kaynağı olarak kendilerine hiçbir rakip tanımayan Krallar, dev anıtlar ve heykellerle adeta ölümsüzlük ve üstünlüklerini simgelemişlerdir. Dolayısıyla aktif bir kamuoyunun oluşması için gerekli şartlar ve ortam ilkçağ devletlerinde mevcut olmamıştır.¹

İlkçağ devletlerinden farklı bir idari ve toplumsal yapılanmaya sahip Antik Yunan Medeniyeti'nde ise dinamik bir kamuoyu oluşumu için gereken ortam mevcuttu. Özellikle site devleti yapısının demokrasiye uygunluğu ve sadece özgür vatandaşların da olsa yönetime atılımını şart koşan mevcut düzenleri sayesinde Eski Yunan devlet sistemleri kamuoyu fikrinin kolayca yeşerip gelişmesine olanak sağlamıştır.²

Antik Yunanda kamuoyu kavramının eşine tesadüf edilmemiş bir şekilde gelişmesini İngiliz tarihçi Freeman, Yunanlıların yaşadığı ülkenin "ıskara" şeklinde olmasına yani yüzlerce ada ya da yüksek dağlarla tecrit edilmiş küçük arazi parçalarından oluşmasına bağlamaktadır. Freeman'a göre, coğrafi yapının mevcut durumu halkın küçük gruplar halinde toplanıp, sitenin her türlü meselelerini tartışmalarına müsaitti. "Ecclesia" denilen yerlerde

¹ BEKTAŞ, s. 13

² BEKTAŞ, s. 13-14

toplanan halk, devleti ilgilendiren meseleleri tartışırken herkes birbirini rahatlıkla işitebiliyordu.³

Elbette bu görüşe katılmak olanaksızdır; ilkçağlarda özellikle Mısır, Hindistan ve Mezopotamya uygarlıklarında kamuoyu olgusuna rastlanılmazken, Eski Yunan Uygarlığı'nda diğer tüm kültürel farklılıkların yanında kamuoyu kavramının da çok güçlü bir biçimde ortaya çıkışının temel nedeni, giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi bu farklı toplumların farklı üretim tarzları üzerinde yükseliyor olmalarıdır.

M.Ö. 4000. ile 1000. yılları arasında hüküm süren Eskiçağ Doğu Ülkelerinde (Asur, Sümer, Akad, Mısır vb.) üretimde küçük işletmeler egemendir ve satın alma gücü düşük, dolayısıyla talep de düşük olduğundan geniş bir emeğe (ki burada köle emeği de kullanılmaktaydı) pek gereksinme yoktur. Bu bakımdan köle işgücü, devlet mülkiyetinde olmuş ve geniş sulama sistemlerinin, definle ilgili piramitlerin, tapınakların vb. yapımında kullanılmıştır. Burada, toplam nüfusun yarıdan çoğu yarı özgür durumdadır ve geri kalan küçük bir bölümü köledir. Toprakların mülkiyeti en yüksek egemen güç olarak yönetimin başında olanda, örneğin Mısır'da Firavun'dadır.⁴ Toprak mülkiyetinin yapısı bu doğu ülkelerinin tüm sosyal ve siyasal yapılarının anahtarıdır. Toplumlarda üretim araçlarını denetleyenlerin toplumun siyasi hakimi olacağını ve sosyo-kültürel sahayı da istediği gibi yönlendirebileceğini belirtmiştik. Üretim araçlarının mülk ediniliş biçimi bu durumda siyasal egemenlik biçimini ve sosyo-kültürel sistemin yapısını da belirleyen temel etken olacaktır. İlk çağ uygarlıkları birer tarım uygarlığı idi ve bu uygarlıklarda temel üretim aracı "toprak"tı. Toprakların mülkiyetinin merkezi idarede olması siyasi gücün de tamamen merkezde toplanmasına yol açmıştır. Bu durumda, doğu uygarlıklarında siyasal sorunların farklı siyasal güç odakları tarafından tartışıldığı bir "kamuoyu"nın bulunmayışı da doğaldır.

Aslında eskiçağ uygarlıklarında, gerek doğu ülkelerinde gerekse Yunanistan'da birçok ortak yönler de mevcuttur. Her iki toplumsal örgütlenme tarzı da üretimi toprağa dayandırır, ayrıca bu iki toplum biçiminde de köleler çok önemli bir başka üretim gücü olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle tarihçiler bu üretim tarzını köleci üretim tarzı, bu toplumları da köleci toplumlar olarak adlandırmaktadırlar.⁵

³ Seha L. MERAY, "Halk Efkarı ve Yoklaması", **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, Sayı:3, Ankara, 1954, s.12

⁴ Nazif KUYUCUKLU, **İktisadi Olaylar Tarihi**, İstanbul:Filiz Kitabevi, 1995, s. 6-7

⁵ KUYUCUKLU, s. 6

Fakat bu tarihçiler köleci toplumun gelişmesinde, erken ve gelişmiş olmak üzere iki aşama ayırt ederler ki Doğu Ülkeleri ve Yunanistan bu iki farklı aşamayı temsil eder. Doğu Ülkelerinde görülen erken aşamada, kölelik ataerkindir ve meta üretiminden çok ilk gereksinimlerin doyurulmasına yönelmiştir. Ticaret pek gelişmemiştir. Borç karşılığı köleleştirme yaygındır, daha çok henüz toprağından atılmamış köylülerden oluşan önemli bir küçük üreticiler sınıfı vardır. Mülkiyet doğu tipindedir (Toprakta devlet mülkiyeti yaygındır). Devlet tipik despotluk biçimini almıştır, kültürel gelişme yavaştır. Gelişmiş aşamanın klasik örneğı olarak kabul edilen Yunanistan'da ise, üretim güçlerindeki daha ileri gelişmelere bağı olarak, kölelik meta üretimine (kendi kullanımı için değıl pazarda satmak için üretime) yöneltilmiş ve temel üretim alanlarında özgür el emeğinin yerini köle emeğı almıştır.⁶

Bu iki dönem arasında üretim araçları mülkiyet yapısı bakımından temel bir ayrım gözlemleriz. Doğu Ülkelerinde gerek topraklarda gerekse kölelerde devlet mülkiyeti yaygınken Yunanistan'da (ve köleci toplumun diğeri gelişmiş biçimlerinde) hem topraklarda hem de kölelerde kişilerin özel mülkiyeti yaygındır. Doğu ülkelerindeki mülkiyet yapısı ve buna dayalı sınıf örgütlenmeleri pazarda satmak amacıyla üretilen mal, yani "meta" üretiminin gelişmesine fazla izin verebilecek durumda değıldi. Üretimin temeli küçük işletmeler şeklinde devlete ait toprakları işleyen köy topluluklarına dayanıyordu ve bu topluluklar vergiler dışında sadece kendi kullanımları için üretim yapıyorlardı, pazarda mal satmıyorlardı.⁷ Bu uygarlıklarda değışim için üretilen mallar sadece köylülerin vergi olarak ürettikleri mallardı. Merkezi devlet vergi olarak topladığı bu malları dış ülkelere satıp kendisi için dışarıdan gerekli olan malları alıyordu. Bu dış ticaret, merkezi devletin ve ona sıkı sıkıya bağılı dar bir tüccar sınıfının kesin tekeli altındaydı. Bu durumda, Doğu ülkelerinde bir pazar ekonomisi yani gelişmiş bir değışim ekonomisi ortaya çıkmıyordu, bu nedenle temel ekonomik değışim aracı olan para da buralarda ortaya çıkmamıştı.⁸

Doğu uygarlıklarında yani erken dönem köleci toplumlarda üretim araçlarının mülkiyetinde görülen bu tekelcilik sözkonusu toplumların sosyo-kültürel yapılarına da yansımıştır. Gelişmiş bir köleci toplum ortaya çıkana kadar; yani Antik Yunan uygarlığının ortaya çıkışına kadar, devlet işleri "kapalı politika" esasına göre yürütölmüşü. Mısır, Hindistan, Sümer, Babil vb. toplumlarda siyasal iktidar, ilahi vahiy yoluyla yalnızca seçkin şahıs ve zümrelere geçerek bunların tekelinde bulunmuş, halkın yönetime katılımı

⁶ THOMSON (1997), s.16

⁷ KUYUCUKLU, s. 6

⁸ THOMSON (1997), s.18

engellenmiştir. Antik Yunan devlet sistemleri ise kamu hayatına "ufukta doğan bir güneşten farksız" bir genişleme ve ferahlık getirerek, vatandaşları siyasal meselelere karşı etkili bir tavır takınan bireyler haline getirmiştir.⁹ Antik Yunan uygarlığının ortaya çıkışından önceki ilkçağ devletlerinde yönetimi elinde tutan Krallar, iktidarın kaynağını Tanrı olarak görürlerken, Antik Yunan Site Devletleri'nde yöneticiler iktidarın kaynağının Tanrı değil, halk olduğunu ve kamuoyuna önem verilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Bu iki kölecî toplumun, sosyo-kültürel yapılarında görülen bu farklılıklar elbette kaynaklarını; üretim araçları mülkiyet rejimindeki temel farklılıktan ve buna dayalı olarak oluşan üretim ilişkilerinin, farklı gelişiminden alıyordu.

Bir genel mal değişimi yani pazar ve para ekonomisinin gelişimine izin vermeyen doğu ülkeleri mülkiyet ve sınıf örgütlenmelerine zıt olarak Yunanistan'da hem toprakta hem de kölelerde özel mülkiyet yaygındı. Bilim adamları, bu durumu bir yandan Yunan toplumunun kuruluşunu sağlayan istilaları yapan Dorlar'ın kabile yaşantılarına, bir yandan eski Mısır ve Mezopotamya'da tarım için büyük nehirlerle bağlı geniş sulama teşkilatlarının kurulması ve işletilmesini sağlayacak bir merkezi devlet yapısının şart olmasına karşın; Yunan coğrafyasında böyle bir şeye ihtiyaç olmayışına ve en önemlisi de Yunanlıların, üretimin yoğun olduğu Mısır ve Mezopotamya'dan aldıkları malların kendi çevrelerinde yer alan ilkel kabilelere doğru ticaretini yaparak, zenginleşmelerine (artı değer biriktirmelerine) bağlamaktadırlar.¹⁰ (Artı değer birikimi için öne sürülen bir diğer geçerli görüş de özellikle Büyük Kolonizasyon denilen Yunan sömürgecilik hareketleridir. Bu sömürgecilik hareketleri ile sadece ürün olarak bir artı değer birikimi yapılmamış köleleştirme yolu ile çok ucuz iş gücünün transferi ile de artı değer biriktirilmiştir.) Yunanistan'da üretim araçlarında kişilerin özel mülkiyetlerine dayalı olarak ortaya çıkan Gelişmiş Kölecî Toplum aşamasında, üretim güçlerindeki daha ileri gelişmelere bağlı olarak (örneğin demir kullanımının verimi arttırması vb.), kölelik meta üretimine yöneltilmiş ve temel üretim alanlarında özgür el emeğinin yerini köle emeği almıştır. Tarımsal İşletmelerde 50 ila 100 köle çalıştırıldığı belirtilmektedir.¹¹ Küçük üreticiler yoksullaşmıştır; fakat verimlilik arttığından, artık iç pazarda da değişime yönelik üretim başlamış, ticaretin daha da gelişmesi ile genel değişim aracı olan para ilişkileri ortaya çıkmış; özel mülkiyet ile özel olarak sahip olunan kölelerin sayısı artmış ve diğer kategorilere üstün duruma gelmiştir. Bu devirlerde, Yunanistan'da Devletin tipik şekli kölecî

⁹ ONARAN, s. 10

¹⁰ George THOMSON, **Tarih Öncesi Ege I**, İstanbul: Payel Yayınevi, 1995, s. 27-34

¹¹ KUYUCUKLU, s. 7

demokrasinin en yüksek derecesine ulaştığı “polis”tir. Kültürel gelişme hızlıdır, sözcüğün gerçek anlamında bilgiye götürür.¹²

Kamuoyunun tarihte ilk olarak Antik Yunan döneminde (İ.Ö.500-300) mevcut demokratik ortamda ortaya çıktığı görülmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki Antik Yunanda sözünü ettiğimiz demokrasi, “özgür yurttaşlar” için bir anlam taşımaktaydı. Köleler ve yabancıların nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturmalarına rağmen hiçbir siyasi hakları yoktu. Toplumda kamusal sorunlara ilişkin oy kullanabilme ve seçilebilme hakkı, küçük bir azınlık olan yurttaşlara aitti. Köleler ve yabancıların siyasi hak ve ayrıcalıklardan mahrum olduğu buna karşılık bütün hakların özgür yurttaşların elinde bulunduğu Antik Yunanda hüküm süren demokrasi özgür yurttaşlar için bir demokrasiydi, köleler ve yabancılar için ise mevcut demokrasi pek bir anlam ifade etmiyordu.

Antik Yunan'da insanlar, birçok araştırmacı ve bilim adamı tarafından “kent devleti” olarak tanımlanan “Polis”lerde oturuyordu. Polis, Yunan Yarımadası'nı, Anadolu'nun Batı kıyılarını, Ege Adaları'nı ve Güney İtalya ile Sicilya'yı içine alan Antik Yunan Medeniyeti'nin en parlak döneminin toplumsal ve siyasal örgütleniş biçimi olarak tarihte yerini almıştır. İlk olarak İyonya'da (Anadolu'nun Ege kıyılarını kapsayan bölge), daha sonra Yunan Yarımadası'nın çeşitli yörelerinde ortaya çıkan Polis'ler, bir ya da birkaç kent ile bunların etrafındaki kırsal bölgeyi içine almaktaydı. Tapınakları, devlet binaları, agorası, spor alanı ve açık hava tiyatrosu vb. ile düzenli bir yapılanma görünümü veren polislerde İ.Ö. 5.yüzyılda, insanlar hukuksal bakımdan yurttaşlar, yabancılar ve köleler olmak üzere üç kesime ayrılıyordu. Ancak polislerin hepsi aynı oranda gelişmişliğe sahip değildi. Tapınakları, devlet binaları, agorası, spor alanları ve açık hava tiyatrosu olan polislerin yanında, henüz surlarla çevrili olmayan, küçük yerleşim merkezlerinde oturan insanlar vardı. Sparta polisi bile dağınık bir köy yerleşimi düzenine sahipti.¹³

Yüzölçümlerine, kuruluş biçimlerine ve nüfuslarına göre farklılıklar gösteren Polis'ler, özde aynı nitelikleri taşımaktaydılar. “Kalıcı olma” amacını taşıyan Polis, sadece

¹² THOMSON (1997), s. 16

¹³ Mehmet Ali AĞAOĞULLARI, **Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi V**, Ankara:Teori Yayınları, 1989, s. 1-4

siyasal ve toplumsal bir örgütleniş biçimi değil, bunun yanı sıra dinsel, ekonomik ve askeri bir bütünü teşkil etmekteydi.¹⁴

Yunanlılar'a göre Polis'in yalnızca toplumsal ve siyasal örgütleniş biçimi olmayıp aynı zamanda dinsel, askeri ve ekonomik bir bütün oluşu, polisi, uygarlığı barbarlıktan ayıran önemli bir ölçüttü. Yunanlılar, Polis'in siyasal bir varlık olan insana uygun düşen yegane örgütleniş biçimi olduğunu düşünüyorlardı. Onlara göre polisin kutsal bir niteliği vardı, Polis'in Tarıların Yunanlılara bağışladığı çok değerli bir armağan olduğu görüşü yaygındı. Yunan insanı, Polis'in dışında bir yaşam biçimi düşünemiyor, Polis'in düzenini bozmak,

Tanrılara karşı gelmekle eşdeğer tutuluyordu. Herkes kendisini ilk önce bir yurttaş (polites) olarak algıladığından yaşamının nedenini Polis olarak görüyordu.¹⁵

Eski Yunan Uygarlığı bir bakıma kölelerin sırtında kurulmuş bulunuyordu. Esas olarak Yunan toplumunda eşitsizlik, polisin temelinin atılışında vardı. Bir başka ifadeyle eşitsizlik, polisin doğuşuyla yaşitti.¹⁶

İ. Ö. 5. yüzyılda yurttaşlar, yabancılar ve köleler olarak üç kesimden oluşan polis toplumunda, yurttaşlar yerli halkı oluşturan ve belli hakları elinde bulunduran özgür kişilerdi.

Yurttaşlık, polisin ilk zamanlarında toprak sahipliğiyle (Oikos) özdeşti. Daha sonra silah kullanma hakkı olan her ergin erkek yurttaşlığa kabul edildi. Ancak yine de yurttaşlar, toplam nüfus içinde azınlık olarak kaldılar, örnek vermek gerekirse, nüfusu 350 bine ulaşan Atina'da yurttaşların sayısı 40 - 45 bin civarındaydı. Zamanla siyasal ayrıcalıklar ortadan kalktı ve yaşanan demokratik gelişmeler bütün yurttaşların siyasal haklardan yararlanmasına olanak sağladı. Öte yandan kadınlar, hiçbir zaman yurttaşlık statüsüne erişemediler. Bununla beraber Sparta'da kadınlar, yurttaş sayılmamakla beraber toplumsal yaşam içinde yer alıyorlardı. Poliste oturan yabancılar, özgür olmalarına karşı hiçbir yurttaşlık hakkına sahip değildi. Ayrıca özgürlükleri bağışlanan köleler de bu kesime dahildi. Polisin üçüncü kesimini ise hiçbir hakkı ve Özgürlüğü bulunmayan köleler oluşturmaktaydı. Köleler, polisin maddi gereksinimlerini sağlıyor, yurttaşların da çeşitli kültürel etkinlik ve siyasete ayıracak zamanları kalıyordu. Dolayısıyla, demokrasinin gelişmesine uygun bir ortam da hazırlanmış

¹⁴ Alaeddin ŞENEL, **Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne**, Ankara:A.Ü.S.B.F. Yayını, 1970, s.91

¹⁵ AĞAOĞULLARI, s.5

¹⁶ ŞENEL, s.95

oluyordu.¹⁷ Antik Yunan "Polis"inde özgür yurttaşların katılımıyla oluşan azınlık politikası, agorada toplananların iletişimiyle sağlanmaktaydı.¹⁸

Antik Yunan'da hür vatandaşlar bir yandan kendi devletlerinin sınırları içinde meydana gelen siyasi olaylara katılmak, diğer yandan başka devletlerle yaşanan gelişmeler hakkında karar vermek durumunda kaldıkları için kamu hayatı hakkında oldukça bilgili ve aktif bir konuma gelmişlerdi. Bu yüzden devrin siyasi hayatına hakim olan genellik ve açıklık prensipleri, bireysel ve toplu kanıların birbiriyle kaynaşmasıyla ortaklaşa bir ifadeye dönüşmesini kolaylaştırmıştır.¹⁹

Antik Yunan'da kabile örgütleniş döneminde insanların siyasi olarak bir araya geldikleri toplanma yeri anlamına gelen agora, daha sonra pazar yeri (çarşı) anlamında kullanılmaya başlamıştır.²⁰ Kentlerin orta yerinde hem alışveriş hem de özel buluşma alanları işlevini gören agora, siyasi ve ticari yaşamın yanında kamusal yaşamın da sürdürüldüğü bir alandı. Buradaki tartışmalara köleler ve yabancılar katılamazken, yalnızca yurttaş statüsüne sahip, belirli bir serveti olan varlıklı vatandaşlar katılabilmekteydi.²¹

Yunan uygarlığının sosyo-kültürel ve siyasi yapısı, işte bu şekildeydi. Aslında bu sosyo-kültürel ve siyasi yapı, kendi kaynakları hakkında birçok ipucunu bizzat kendisi sağlamaktadır. Yurttaşlık başlangıçta Oikos'a yani toprak mülkiyetine bağlıdır. Siyasi gücün, üretim araçları üzerinde denetime dayanmasının dolaysız anlatımını burada görüyoruz. Yunanistan'da "agora" başlangıçta kabile toplumunun, sorunları tartışmak için kullandığı bir ortamdı. Daha sonra pazar yeri olarak da kullanılmaya başlandı, çünkü kolonizasyon ve ticaret yolu ile sürekli biriktirilen artı-değer ve özel mülkiyet yapısı üretim güçlerinin gelişmesine ve kullanmak için değil, sırf değiştirmek için (ve paranın da icadıyla beraber, sırf daha fazla değişim potansiyelini biriktirebilmek, yani daha fazla para biriktirebilmek için) üretimin artmasına sebep olmuş, tüm toplumda üretim ilişkileri bu yönde gelişim gösterince elbette değişimin yapıldığı alanlar da, toplumun en çok değer verdiği birleşik alanlar haline gelmişti.

¹⁷ AĞAOĞULLARI, s.7-9

¹⁸ Geoff MULGAN, **Antipolitik Çağda Politika**, İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 1995, s.21

¹⁹ Nermin ABADAN, "Halk Efkârı Mefhumi ve Tesir Sahaları", Ankara:A.Ü.S.B.F. Yayınları, 1956, s.2-3 – Aktaran: BEKTAŞ, s.14

²⁰ THOMSON (1995), s. 118

²¹ BEKTAŞ, s.15

Yurttaşlığın başlangıçta toprak (ve köle) sahipliğine dayalı iken daha sonraları silah kullanma hakkı olan her ergin erkeğe verilmesi, gelişmiş köleci üretim ilişkilerinde zaman ilerledikçe kaçınılmaz olarak meydana gelen değişikliklerle ilgili bir olgudur. Yunanistan'da gelişmiş köleci toplumun daha ileri derecede gelişmesi ile, kendi topraklarına sahip özgür küçük üreticiler, köle emeği kullanarak maliyetleri düşük tutan üreticiler karşısında ortadan silindiler ve toprak sahipliğinin merkezileşmesi durumu doğdu. Üretim araçları mülkiyeti rejiminin tekelleşmesi demek, artık köle sahibi toprak sahiplerinin sivil topluluğu demek olan Polis'in yapısının, yeni mülkiyet rejimi ile uyuşmaması demek oluyordu. Bu nedenle çeşitli reformlar ile sosyo-kültürel yapı ile üretim ilişkileri arasındaki uyumsuzluklar kaldırılmaya çalışılmıştır. Fakat bu çabalar, temel belirleyici etken üretim araçlarının mülkiyet yapısı olduğundan ve onu değiştirmediklerinden başarısız olmaya mahkumdular; hiçbir zaman Yunan toplumunu tekelci olmayan özel mülkiyetin yaygın olduğu başlangıçtaki o özgür tartışma ve kültürel yaratıcılık ortamına geri döndüremeyeceklerdi.

Sahne sanatları da, Antik Yunan'da kamuoyunun ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Fakat düşünürlerin hemen hepsi mevcut kamuoyu eğilimlerinin muhafaza edilmesini savunmuş, egemen kanaatlere karşı tavır almayı göze alamamışlardır.²²

3.2. Roma Medeniyeti Dönemi

Roma Uygarlığı tıpkı Yunan uygarlığı gibi bir gelişmiş köleci toplumdur ve başlangıcında tekelci olmayan özel mülkiyet yapısı ağırlıktaydı. Köleci üretim tarzı Roma topraklarına M.Ö. 3 ila 8. yüzyıllar arasında girmiş, savaşlardaki zaferleri sayesinde Romalılar Kartaca, Mısır, Yunanistan, Doğu Akdeniz kıyıları, Anadolu, Balkanlar, Almanya, Fransa, İberik Yarımadası ve İngiltere gibi birçok yerlerden ucuz ve bol miktarda köle sağlamışlardır. M.Ö. 3 ila 1. yüzyıllarda burada kölelik en yüksek düzeye erişmiş ve üretim büyük çapta köle emeğine dayalı olarak gelişmiş, İtalya topraklarında büyük tarım işletmeleri olan "Latifundiya"larda 1000 kişiye kadar yükselen sayılarda köleler çalıştırılmıştır. Daha önce, Antik Yunan'da Atina ve öteki bazı yerlerde olduğu gibi, İtalya ve bazı merkezlerde köle miktarı, nüfusun çoğunluğunu oluşturmaya başlamıştır.²³ Bu nedenle Roma sosyo-kültürel ve siyasal yapıları da Yunan sistemlerine çok benzer.

²² BEKTAŞ, s.15

²³ KUYUCUKLU, s. 8

Antik Yunan Site Devletlerin'deki "agora"nın benzeri, Roma'da "forum" adıyla faaliyetliydi ve burası kamusal yaşamın sürdüğü alandı. Forumla halk senatoda yapılan görüşmelerden haberdar olabilmekliydi. Güçlü bir ulaştırma ve haberleşme şebekesine sahip olan Roma, bu özelliği sayesinde diğer devletlerle rahatlıkla ilişki kurup haber alabiliyordu. Roma'nın bu durumu kamuoyunun oluşup gelişmesine olumlu katkılarda bulunmuştur. Ayrıca "hitabet" olarak adlandırılan güzel söz söyleme sanatı, kamuoyunun oluşmasında önemli rol oynamıştır. Hitabet konusunda bir hatip olarak Çiçero'nun hizmetleri önemlidir. "Consensus populi" (Halkın onayı) şeklinde ifade edilen ye kamuoyunun bugünkü anlamına yakın sayılabilecek olan ifade, o zamanlarda sıklıkla kullanılmasına karşın, çağdaş manada kamuoyu kavramını karşılamaktan çok uzaktır. Ayrıca meşhur Latin atasözü "Vox populi vox dei" (Halkın sesi hakkın sesidir) sözünün ifade edilişi günümüze kadar süregelmiştir.²⁴

Romalıların şehirleri büyüklükleri bakımından tümüyle Yunanlıların "polis"lerine benziyordu. Roma şehirlerinin sokaklarında aynı Hellenistik Polisler gibi güzel kamu yapıları, hamamlar, tiyatrolar, kemer altları, kapalı Pazar yerleri, heykeller ve çeşmelerle süslü toplanma yerleri vardı.²⁵ Hatta Roma kentlerindeki kamusal mekanları oluşturan tiyatrolar, kamu binaları, alışveriş yerleri, spor alanları ve forum, Antik Yunan Medeniyeti döneminde görülenlerden daha gösterişli ve abartılıydı.²⁶

Antik Yunan döneminde Atina'da yaşanan demokrasi, İ.Ö. 1.yüzyılda Roma'da karşımıza çıkar. Roma'da insanlar, Antik Yunandaki polis benzeri "civitas" denen kent kültürünün egemen olduğu yerleşim birimlerinde oturuyorlardı. Antik Yunan'daki sınıf kavramı, Roma'da da geçerliliğini koruyordu. Toplumun en üst katmanında yer alan varlıklı özgür yurttaşlar, kent merkezlerindeki "forum" denilen açık alanlarda toplanarak devlet (Res publica) meseleleri hakkında tartışmaktaydılar.²⁷

Romalılarda "civitas" iki şekilde görülmekteydi: Birincisi, Polis'ten daha geniş sınırlara sahip dolayısıyla sosyalı de kapsayan bir örgütlenmeydi. İkincisi ise yargı örgütlenmesini esas alan bir yapılanmayı karşılamaktaydı. Çiçero'ya göre "civitas", insanların tesadüfen bir araya geldiği değil, hukuki oydaşmayı (consensus) esas alan bir yapılanmaydı.²⁸

²⁴ BEKTAŞ, s.16

²⁵ Gordon CHİLDE, **Tarihte Neler Oıdu?**, İstanbul:Alan Yayıncılık, 1993, s.175-176

²⁶ ATABEK-DAĞTAŞ, s.146

²⁷ ATABEK-DAĞTAŞ, s.146

²⁸ Ali Yaşar SARIBAY, Süleyman Seyfi ÖĞÜN, **Bir Politikbilim Perspektifi**, Bursa: Asa Yayınları., 1998, s.37

Roma İmparatorluğu'nun yayılcı bir politika izleyerek sınırlarını İspanya'dan Batı Anadolu'ya genişletmesi, beraberinde güçlü bir ulaştırma ve haberleşme ağının kurulmasını zorunlu kılmıştır. İşlerin tek merkez olan Roma'dan yürütülebilmesi için güçlü bir haberleşme ve ulaştırma şebekesi kuran Romalılar, bu sayede hem yönetimi tek merkez olan Roma'da toplayabilmiş hem de çeşitli kültür ve dinlere, ekonomik ve siyasal sistemlere sahip olan toplumlardan haber alma imkanına sahip olmuşlardır. Bu gelişmeler, kamuoyu açısından olumlu sonuçlar doğurmuştur. Ayrıca Roma Senatosu, görüşme tutanaklarını "Acta Diurna" adıyla yayımlayarak, halkın yaşanan siyasi gelişmelere yabancı kalmamasını sağlamıştır.²⁹

Yunanistan'da üretim ilişkilerinde görülen ve klasik özgürlükçü ve demokratik Yunan sosyo-kültürel ve siyasal sistemini yok eden değişikliklerin, Roma'da da görülmeleri ve aynı sonuçlara yol açmaları kaçınılmazdı.

Köle emeğine dayalı üretim çok daha ucuz olduğu için, özgür küçük üreticiler bu rekabete dayanamamıştır ve toprak ve köle mülkiyetinde tekelleşme Roma'da da görülmüştür. Bu arada aşırı sömürü kölelerin artık ayaklanmaya başlamalarına sebep olmaktaydı. (Tarihte bu ayaklanmaların en ünlü örneği M.Ö. 74-72 yılları arasında gerçekleşen Spartaküs ayaklanmasıdır.) Gerek ekonomik rekabete dayanamayan küçük tarımsal işletmelerdeki özgür kişilerin gönüllü olarak asker olmaları, gerekse kölelerin direnmelerinin giderek yoğunlaşması, İmparatorluğun köleci cumhuriyetten monarşik bir idare biçimine doğru dönüşmesine yol açmıştır.³⁰

Romalıların kamusal yaşamlarını resmi bir zorunluluk olarak sürdürmeye başlamaları, Augustus döneminin sonlarına rastlamaktadır. Sadece resmi törenler, askeri gereklilikler ve zorunlu bazı ilişkiler düzeyine indirgenen kamusal yaşam giderek sönerken, insanlar duygusal enerjilerini boşaltacak yeni bir ilke arayışına girmişlerdir. İnsanlar, içinde yaşadıkları ortamdan ve "Res publica"nın şartlarından kaçmayı yeğlerken, Hristiyanlığın egemenliğindeki Yakındoğu'nun dinsel topluluklarının etkisi altında kalmışlardır. Hristiyanlık, kamusal düzenin yeni bir ilkesi haline gelmiş, gizlice sürdürülen manevi bir bağlılık olmaktan çıkmıştır.³¹

Roma'da da Yunanistan'da olduğu gibi sosyo-kültürel yapı ile üretim ilişkilerini yeniden uyumlu hale getirmek için çeşitli reform çalışmaları görülmüştür. Bunlardan üretim

²⁹ M. Nuri İNUĞUR, **Basın ve Yayın Tarihi**, İstanbul:Der Yayınları, 1999, s. 33-34

³⁰ KUYUCUKLU, s. 8

³¹ ATABEK - DAĞTAŞ, s.147

araçları mülkiyet yapısına yönelik tek çaba Grakhus Kardeşlerin başarısız isyan girişimleridir. Bu devrim ve reform çabaları Yunanistan'da olduğundan çok daha başarısız olmuşlardır.

Hem kölelerin direnmesi hem de savaşlarda artık eskisi kadar zafer kazanılamaması nedeni ile köle kaynakları yavaş yavaş kurumaya ve köle maliyetleri hızla artmaya başlamıştır. Bu durumda köle sahipleri pahalı olan bu düzenlemeyi bırakarak, kölelere belirli ufak toprak parçaları vererek, onları buralarda kolonize etmeye başlamışlardır ki, bu davranışları köleci üretim ilişkilerinden feodal üretim tarzına geçişin de temelini oluşturmuştur.³²

3.3. Ortaçağ Dönemi - Feodal Dönem

Feodalizm büyük malikane işletmelerine (monoralism) veya bazı hizmet yükümlülüklerine (seignoralism) dayalı ekonomik bir sistemdir. Siyasal anlamda ülkede yönetimin merkezi olmaktan çıkarılışı olarak anlaşılmış, ekonomik açıdan dışa kapalı kendi kendine yeterli olmayı amaçlamıştır. Feodal Üretim Tarzı M.S. 5. ve 17. yüzyıllar arasında bilinen dünyaya hakim olmuştur. Avrupa'da 5-11. yüzyıllar arasında önce daha ilkel üretim ilişkileri içerisinde olan ve "barbar" olarak nitelenen Alman, Kelt ve Slav kabileleri Roma İmparatorluğu'na saldırmışlar, bunun sonucunda İmparatorluk sınırları içerisindeki bir çok köle ve kolonlar özgürlüklerini kazanmış ve özgür köylüler olmuşlardır. Bu arada barbar kabile yöneticileri, vurgunlar ve ele geçirdikleri mallarla ekonomik gücün artışında, devlet topraklarının ve zengin köle sahiplerinin topraklarının ele geçirilmesinde büyük katkı yapmışlardır. Ayrıca 7. yüzyılda varolan "Cemaat Toprakları"da özel mülkiyete konu olmuştur. 8. ve 9. yüzyıllarda bir çok köylü, iç savaşlardan dolayı güvensizlik nedeniyle, "dünyevi ve manevi" bir güç olarak feodal'e himaye karşılığı "itaat" zorunda kalmış, kişisel özgürlük ve mülkiyet hakkından vazgeçmiş, ağır vergi ve askerlik yükümlülüğüne tabi olmuşlardır. 10-11. yüzyıllarda Batı ve Orta Avrupa'da bu arada Almanya ve bir süre sonra, İngiltere'de köylüler feodal'lere tabi olmuşlar ve topraksızlaşmışlardır. Önceleri feodal'in kendi "malikanesi" olan topraklarda köylülerin haftada 3-5 gün çalışmaları, öteki günlerde de, kendilerine ayrılan küçük toprak parçalarında kendi gereksinmelerini karşılamak amacıyla mal üretmeleri sözkonusu olmuştur. Aslında kişilerin serf olarak feodal'e değil, toprağa bağlı olduklarını belirtmek gerekir.³³

³² KUYUCUKLU, s. 8

³³ KUYUCUKLU, s. 9

11. yüzyılın sonundan 15. yüzyılın sonuna kadar geçen zaman içerisinde üretim güçleri, emeğin verimliliği, işbölümü, dikkat çekici bir düzeyde gelişme göstermiştir. İki tekerlekli arabaların yerini dört tekerlekli olanların alması ile hem tarlalarda ürün verimi artırılmış hem de ürünlerin çok daha uzağa ve daha ucuza taşınabilmesi mümkün olmuştur. Ayrıca, zanaatkarlar da loncalar içinde kentlerde toplanmışlar ve üretimlerini önemli miktarda arttırmışlardır. Böylece, yine kentlerdeki “Gild”lerde örgütene tüccarların da yardımları ile, köy-kent arasında mal değişimi gelişmiştir. Ortaçağ’da Feodal Üretim Tarzı içerisinde yer alan kentler; feodal’in yönetiminden kurtulma, kent nüfusu ile yönetici asilzadeler arasında savaş ve zanaatkarların, üst kademedeki varlıklı zanaatkar gruplar ile savaşı şeklinde, çeşitli aşamalardan geçmişlerdir. Üretim ilişkileri ve meta değişimi geliştikçe köylerde de, köylülerin feodallere emek veya ürün verme yükümlülükleri, yerini paraya bırakmaya başlamış, ancak, buna karşı koyan köylüler 13. ve 14. yüzyıllarda sık sık ayaklanmışlar, böylece birbirinden kopuk feodaller yerine Fransa ve İngiltere’de olduğu gibi, yine büyük çapta feodaliteye dayanan merkezi devletler kurulmuştur. Almanya ve İtalya’da feodalite, 19. yüzyıla değin sürmüştür.³⁴

Köleci üretim tarzının Doğu Ülkeleri’nde ve Yunan-Roma Medeniyetlerinde iki farklı biçiminin görüldüğünü daha önceden belirtmiştik. Feodal üretim tarzı da özellikle doğu ve batı ülkelerinde, yine üretim araçlarının mülkiyeti rejiminden kaynaklanan bir biçimde farklı iki yapı göstermiştir.³⁵ Batıda yani genel olarak Avrupa’da feodal asiller, geniş toprakları kendi mülkiyetlerinde bulundururken, doğuda (ki burada Osmanlı İmparatorluğu ve İmparatorluğun özellikle Anadolu ve Balkanlar-Rumeli bölgeleri sözkonusudur) toprakların mülkiyeti doğrudan merkezi devlette toplanmıştır. Batıdaki kendi mülklerine sahip feodal asillerin benzerleri Osmanlı İmparatorluğu’nda merkezi devlet tarafından atanan asker-memurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶ Bu durumun doğal sonucu olarak Avrupa Feodalitesi’nde merkezi devletler çok güçsüzken, tam aksine Osmanlı İmparatorluğu’nda merkezi devlet son derece güçlüdür. Osmanlı Devleti’nin mutlak gücünün topraktaki bu mülkiyet sistemine dayalı oluşu; Osmanlıca’da “Mülk” kelimesinin hem bildiğimiz anlamda mülkiyet konusu olan şeyi hem de bizzat devleti anlatıyor olmasıyla da anlatılmıştır.³⁷

³⁴ KUYUCUKLU, s. 9-10

³⁵ Behice BORAN, “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet”, **Yön Dergisi**, sayı:51, s.10

³⁶ Doğan AVCIOĞLU, **Türkiye’nin Düzeni**, Ankara:Bilgi Yayınevi, 1969, s. 9-10

³⁷ Ahmet İNSEL, **Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye**, İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 1996, s.64

Batıda her feodal asilzade kendine ait topraklarda adeta eskiçağ doğu ülkelerinin mülkiyet rejiminin bir benzerini yaratmıştı. Bütün topraklar ona aitti ve köylüler yarı-özgür serfler biçiminde toprağa bağımlı durumdaydılar. Üretim bu biçimiyle değişim için değil esas olarak bu köylü topraklarının kendi temel ihtiyaçları için yapılıyordu. Köylü toplulukları ürettikleri fazlayı vergi olarak feodale vermek zorundaydılar. Feodal de bu artık ürünü başka ürünlerle değişimden çok, feodal yapıyı ve kendi konumunu sürdürecektir başka alanlarda örneğin askeri alanda kullanıyordu. Zaten temel tarımsal üretimden kaynaklanan artık ürünün de bol olduğu söylenemezdi. Osmanlı İmparatorluğunda ise, bu değişime ve pazara yönelik olmayan kapalı ekonomi şartları (belki daha hafif bir biçimde olmakla beraber) geçerliyken, ayrıca temel üretim aracı olan toprakta da genel bir devlet mülkiyeti söz konusudur.³⁸

Bu iki feodal üretim tarzı da; sosyo-kültürel yapı içerisinde, farklı siyasal ve sosyal güç odaklarının bir araya geldiği, özgür tartışma dolayısıyla “kamuoyu” ortamı yaratacak temel niteliklerden yoksun durumdadır. Çünkü hem bireylerin büyük çoğunluğu kendilerine siyasal güç getirecek üretim aracı mülkiyetinden yoksun durumdadırlar, hem de ekonomik üretim yapısı değişim için üretimi değil; daha çok, sadece üreticinin kendisi için kullanımı amaçlayan üretime yöneliktir. Farklı güçler tarafından üretilen ürünlerin biraraya getirilip değiş-tokuş edileceği pazarlar yoktur. Yunan ve Roma medeniyetlerinde agora ve forumların hem pazar yeri işlevi gördüklerini hem de kamuoyunun geliştiği alanlar olduklarını hatırlarsak, kamuoyunun oluşumu için üretim güçlerinin (ve onlara dayalı olarak oluşacak fikirlerin) özgürce karşılaşacağı, değişim amacı ile mal (meta) üretiminin esas olduğu, pazar mekanizmalarına dayalı üretim ilişkilerinin de şart olduğu anlaşılır. En azından demokratik ve özgürlükçü bir kamuoyunun oluşumu için.

Roma İmparatorluğu'nun çökerek feodalite rejiminin tüm Avrupa'yı kaplaması, kamuoyunun siyasal etkinliği açısından olumsuz bir gelişme olmuştur. Bu dönemde kamuoyunun siyasal etkinliği tamamen ortadan kalkmıştır. Siyasal alanda mutlakiyetçi sistemler, dinsel açıdan da skolastik dogmalar insanların düşünce sistemlerinde birinci derecede söz sahibi olmuştur. Kralların baskısına kilisenin baskıcı tutumunun da eklendiği bir ortamda kamuoyunun ifadelendirilmesi zaten mümkün olamazdı.³⁹ Osmanlı İmparatorluğu da teokratik bir devletti ve Osmanlı düşünce dünyasının temelinde de din yer alıyordu.

³⁸ AVCIOĞLU (1969), s.11-12

³⁹ BEKTAŞ, s.16-17

Görüyoruz ki, her iki feodal rejimde de sosyo-kültürel yapılar değişmezlik ve tartışılmazlık prensiplerini vurgulamaktadır. Bu sosyo-kültürel yapıların; üretim araçlarında doğuda devletin, batıda ise feodal senyörlerin tekelinin var olduğu ve pazara yönelik bir meta (değişim değeri) ekonomisinin bulunmadığı üretim tarzlarının doğal yansımaları olduğu ortadadır.

Hatırlayacak olursak bu yapılar aslında erken dönem köleci doğu devletlerinin yapılarına benzemektedirler. Orada da temel üretici durumunda olan köylüler devletin mülkiyetinde ki topraklara bağlanmış ve devletin varlığı ve devamlılığı bu düzene doğrudan bağlı görüldüğünden, uygulama istikrar içinde sürdürülmeye çalışılmış ve mutlakiyetçi kralların kesin egemenliklerine dayanan siyasal sistemler ile değişime fazla açık olmayan, yavaş yavaş gelişen bir kültür hayatı söz konusu olmuştur.

Fakat Ortaçağ'da Osmanlı düşünce dünyasında yine de Batı Düşünce dünyasına göre farklı görüşlere daha müsamahalı bir yaklaşım vardır. Üstelik bilim ve teknikte Doğu'nun Batı'ya kesin bir üstünlüğü söz konusudur. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlılar, her türlü bağınazlıktan uzak olarak, Batı bilim ve tekniğine canlı bir ilgi göstermekte, dini ve siyasi baskı nedeniyle Avrupa'da barınamayan bilim adamlarına, teknisyenlere ve uzmanlara kucaklarını açmakta ve onlara geniş olanaklar sağlama konusunda tereddüt etmemektedirler.⁴⁰ Bu durumun nedeni Osmanlılar'ın dış ticaretten elde ettikleri artı ürünün bolluğu ve bu değer fazlasının yavaş yavaş Osmanlı'nın devlet mülkiyeti ve kendi kendine yeterli-kapalı üretime dayalı üretim tarzını; özel mülkiyete, para ve pazar ilişkilerine dayalı bir sisteme doğru dönüştürmeye başlamış olmasıdır.

Bahsettiğimiz her iki feodalite biçiminde de ülke içinde pazara yönelik bir üretim, ekonominin asıl faaliyet alanı değildi. Buna karşılık feodal dönem boyunca dış ticaret feodal rejimler için hayati derecede önemli olmuştur. Hatta feodal üretim tarzı içerisinde meydana gelen büyük değişimlerle kapitalist üretim tarzının doğuşunda, bu dış ticaretin büyük önemi vardır.

Feodal dönemin başlarında Osmanlı İmparatorluğu Hindistan, Çin vb. üretim merkezleri ile daha çok bu alanlarda üretilen özel malların alıcısı durumunda olan Avrupa ülkeleri arasında bulunuyordu ve büyük getirisi olan bu ticaretin neredeyse tek hakimi konumundaydı. Hatta burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ticaret yolu üzerindeki tüm

⁴⁰ AVCIOĞLU (1969), s.23

lkeleri ele geçirebilmiş olmasının altında da buralarda merkezi, tek ve güçlü bir devletin ticaretin akışını düzenli bir biçimde sağlayacak olmasının yattığını, söyleyebiliriz.⁴¹ Yani Osmanlı'nın temel işlevi, bu önemli ticaret yolunda güvenliği sağlayarak ticaretin akışını devam ettirmektir, tıpkı İlkçağ Mısır Krallıkları'nın temel işlevlerinin Nil Nehri boyunca yapılacak sulu tarımı örgütlemek olması gibi.

Bu ticaretin sağladığı zenginlik Osmanlı ülkesini adeta Avrupa ülkelerinden farklı bir masal diyarına çeviriyordu. Osmanlı feodalitesinde tarımsal üretim yapan köyler pazara yönelik bir üretim içerisinde değillerdi, fakat bu ticaret nedeni ile hepsi zengin kylerdi. Geçimlerini sırf bu ticaretten sağlayan, kervanlara hizmet veren onlar için gerekli araçları ve hizmetleri üreten köyler vardı ve ticaretin getirdiği bu zenginlik nedeni ile Osmanlı köylerinde özel mülkiyete ve değişim ve pazar için üretime doğru bir eğilim gzlmekteydi. Zaten Osmanlı ülkesinde özellikle büyük merkezi başkent İstanbul'un iaşesi ve yurtdışı ile ticaret hizmetlerini gören merkeze sıkı sıkıya bağlı bir tüccar sınıfı da bulunmaktaydı. Bu tüccar sınıfın elindeki paranın devlete borç verebilecek denli fazla olduğu hatta Bursa ve İstanbul gibi büyük şehirlerde para ticareti ile uğraşan vakıfların yani bir nevi bankaların bulunduğu, kayıtlara geçmiş gerçeklerdir. Fakat henüz bu tüccar sınıf, üretim biçimini değiştirecek ve merkezi otoritenin siyasi hakimiyetini zorlayacak bir durumda değildi; fakat kesin olan birşey varsa o da bu yolda olduklarıdır. Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bu transit ticaret sayesinde öyle büyük bir zenginlik biriktirilmekteydi ki bu zenginlik üretim ilişkilerini pazar için üretim yönünde değişmesi için uzun vadede zorlama yolundaydı.⁴² Bu ticaretin sağladığı artı-değer'in boyutları konusunda örnek olması açısından Osmanlı Devleti'ne ait 1527-28 tarihli bütçe niteliğinde bir belgeye göz atabiliriz. Bu belgeye göre söz konusu dönemde, önemli bir Portekiz blokajı da söz konusu olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin toplam 477 milyon 431 bin 168 akçe olan genel gelirlerinin 116 milyon 538 bin 994 akçesi sadece Cidde ve Mısır İskeleleri'nin sağladığı gümrük gelirlerinden oluşmaktaydı.⁴³

Bugün de bildiğimiz gibi, ekonominin özel mülkiyete ve pazar ilişkilerine doğru bu şekilde kendi dinamikleri ile bir evrimleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda asla gerçekleşmemiştir; çünkü Osmanlı'nın bu karlı ticaret üzerindeki hakimiyeti o denli kesindi

⁴¹ AVCIOğLU (1969), s.12

⁴² AVCIOğLU (1969), s.17-22

⁴³ mer Lütfi BARKAN, "933-934(1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe rneği", **A..S.B.F. Dergisi**, 15. sayı 1-4 İstanbul, 1953-54, s.291 – aktaran: Necdet SEVİNÇ, **Osmanlı'nın Yükselişi ve kş**, İstanbul:Kamer Yayınları, 1999, s. 270-271

ki, bu durumun sürmesi tüm Avrupa'nın Osmanlı boyunduruğunda yok oluşuna doğru gidecekti. Osmanlı bu ticaretin karını ele geçirdiğinden zengin ve müreffeh iken Avrupalı aynı nedenle fakir düşüyordu. Osmanlı güçlü orduları ile doğuya doğru hamle yolunu kapatmıştı, Avrupalılar için bu durumda tek seçenek batıda uzanan okyanusları aşip Osmanlı olmadan doğu ülkeleri ile ticaret yapabilmektir. Bu nedenle önce gemicilikte büyük ilerlemeler gerçekleştirildi ve bunu büyük coğrafi keşifler izledi. Coğrafi keşiflerle birlikte yeni bulunan ülkeler tüm ekonomik kaynakları ile beraber Avrupa ülkelerinin boyunduruğu altına girdi.*(coğrafi keşifler ile Yunanlı'ların Büyük Kolonizasyon'u arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Yunanistan'da gelişmiş köleci üretim tarzının doğuşunu da bu Yunan sömürgeleştirme hareketleri sonucunda merkeze aktarılan önemli ölçüde artı-değerin yani üretim gücünün tetiklemiş olduğu söylenebilir.) Ayrıca artık Osmanlı'nın aracılığı olamadan doğu-batı ticareti başladı. Osmanlı hem ticaretten elde ettiği karı Avrupalı'lara kaptırdı, hem Avrupalılar sömürgeleştirdikleri yeni ülkelerden ek ekonomik kaynaklara sahip oldular, hem de bu yeni sömürgelerden bir anda Avrupa'ya (ve oradan da Osmanlı Ülkesi'ne) aşırı miktarlarda altın ve gümüş akıtılması nedeni ile Osmanlı'nın tüm üretim yapısı ve ona bağlı olarak da sosyo-kültürel ve siyasal sistemi bozuldu.⁴⁴

Avrupa'da burjuva sınıfının çekirdeğini oluşturacak olan tüccarların ortaya çıkarak ticaretin gelişmesi ve kent yaşamının canlanmaya başlaması, feodalizmin temelinin sarsılışının da habercisiydi. 12. yüzyıldan itibaren yaşanan bu gelişmeler, feodal şatoların dışında da çevresi surlarla çevrili "burg" adında yerleşim birimlerinin kurulmasına yol açtı. Ticaret için de elverişli yerler olan burglar, modern anlamdaki kentlerin ilk halini oluşturmaktaydı. 13.yüzyılda 240 bin nüfusuyla Paris, bu kentlerin en büyüğüydü. Kentlerin ortaya çıkışı, burjuvazinin (kent sakinleri) de ortaya çıkması anlamına geliyordu. Burjuva kentte oturan kişidir, onu belirleyen esas özelliği budur. Bütün hayatı kentte geçmektedir, burjuvazinin bizzat varoluşu kentin gelişmesine dayalı olmuştur. Burjuva kentte oturur, ticaretle uğraşır, köylü gibi toprağı işlemek zorunda değildir. Burjuva kelimesi 1007 tarihinde yani 11.yüzyılda bir tarih belgesinde ilk olarak yeni bir kentin halkını ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Belgede, burjuva terimini ilk kez Latince biçimiyle bulmaktayız: Burgensis. Burgensis; "burg"da oturan, köylülerden farklı olarak mülkiyet ve evlenme hakkına, seyahat özgürlüğüne sahip, kentte oturan, ticaretle uğraşan kişidir.⁴⁵

⁴⁴ AVCIOĞLU (1969), s.25-28

⁴⁵ Regine PERNOUD, **Burjuvazi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1991, s.29-32

12. yüzyıldan başlayarak tüccar sınıfının ortaya çıkması, kentlerin kurulması, daha sonra burjuvazinin belirmesi feodal düzenin sonu anlamına gelmekteydi.

3.4. Aydınlanma Dönemi

Tarihsel süreç içinde incelediğimiz kamuoyu kavramı, esas olarak Aydınlanma Dönemi'nin (1650-1800) bir ürünüdür. Aydınlanma Dönemi'nin toplumsal koşullarını birkaç yüzyıl öncesinden meydana getiren unsurlar arasında nüfus artışı, matbaanın icadı, şehirlerin büyümesi, eğitimin yaygınlaşması, üretim ilişkilerinin değişmesi, ücretli emeğin ortaya çıkması ve para ekonomisinin oluşması yer almaktadır. Bununla beraber burjuva sınıfının temelde kendisi için yaptığı bireysel hak ve özgürlükler mücadelesi de, 18. yüzyıl Avrupa'sının toplumsal koşullarını hazırlayan nedenler arasındadır. Ticaretin büyük şehirlerde yaygınlık kazanması, kentleşmenin hızla ilerlemesi ve burjuva sınıfının ortaya çıkması, Rönesans (1300-1600) ve Reform (1520-1660) hareketleri ile kendini gösteren zihinsel aydınlanmaya rehber olmuştur. Rönesans ve Reform hareketleri, Ortaçağ feodalizmiyle ortadan kalkan kamuoyunu yeniden canlandırmıştır.⁴⁶

Özellikle Batı Avrupa'da yoğunlaşan bu gelişmelerin temelinde, Feodal Üretim Tarzı'nın yerine yeni bir üretim tarzının, yani Kapitalist Üretim Tarzı'nın geçmesi yer almaktadır.

Genel olarak kapitalizmin kökleri üzerine yapılan tartışmalar iki farklı görüşü karşı karşıya getirmektedir. Bunlardan ilkinde göre Kapitalizm 16. yüzyıldan itibaren büyük keşiflerin ve uluslararası ticaretin etkisi ile doğmuştur. Diğer görüş ise, Kapitalizm'in feodal üretim ilişkilerinin çözülmesi sonucu doğduğunu ileri sürmektedir.⁴⁷

Aslında bu iki görüş de doğrudur ve birbirlerini tamamlamaktadırlar. Kapitalizm adından da anlaşılabilceği gibi temel üretim aracının para (yani metalar arasında genel değişim aracı) olduğu üretim tarzıdır. Para üretim aracı işlevi gördüğü zaman sermaye (kapital) adını alır. Fakat paranın üretim aracı olabilmesi için bazı ön koşullar gerekir ki bunların başında bütün diğer üretim faktörlerinin olduğu gibi işgücünün (emeğin) de para ile değiş tokuş edilebilecek şekilde serbest bir meta haline gelmesi yer alır. Çünkü para aslında değişim aracıdır, üretim aracı haline gelebilmesi için tüm üretim faktörlerinin para ile alınıp satılabilir olması gerekir. Kapitalizm öncesi üretim tarzlarında emek alınıp satılan bir meta

⁴⁶ ATABEK-DAĞTAŞ, a.g.e., s.149

⁴⁷ Kuvvet LORDOĞLU, **Kapitalizm**, İstanbul:Arba Yayınları, 1990, s.18

değildir. Köleci üretim tarzında mübadele konusu olan köle, sadece işgücü değil insanın da kendisidir. Feodal üretim tarzında ise temel emeği sağlayan toprağa bağlı köylülerdir ve bu emeğin topraktan ayrılarak piyasada değiş-tokuşu sözkonusu değildir. Kapital, emek de dahil üretim faktörleri ile artı-değer (kar) yaratmak için mübadeleye giren paradır. Bu ilişkinin kurulabilmesi için de emeğin serbestleşmesi yani metalaşması şarttır.⁴⁸

Bu metalaşma, önce Güney daha sonra da Batı Avrupa'da ekonomik değer (yani ekonomik üretim gücü) birikmesi ile gerçekleşmiştir. Bu birikimin gerçekleşmesinde ise doğu-batı ticareti başrolü oynamıştır. Doğu-batı ticaretinde Osmanlılar'ın konumunu ve bu konunun özellikle Batı Avrupalı'ları nasıl okyanuslara doğru yönelttiğini yukarıda anlatmıştık. Aslında Batı Avrupa bu biçimde zorlanırken Güney Avrupa özellikle de İtalya doğu-batı ticaretinden önemli ölçülerde zenginlik biriktirebiliyordu.⁴⁹ Rönesans ve Reform hareketlerinin kökenlerinin önemli bölümünün İtalya'da olması tesadüf değildir. Biriken bu zenginlik ile beraber hem üretim tarzında hem de sosyo-kültürel alanda yaklaşmakta olan kapitalist üretim tarzına doğru bir değişim sözkonusuydu, İtalya ve çevresinde.

Değişim Ortaçağ'da Akdeniz ve Baltık Denizi çevresinde gelişmekte olan, uluslararası ticari yaşamla başlamış, 15. yüzyıl sonunda (Osmanlı'nın konumunun da zorlaması ile) deniz ulaşımındaki buluşlarla, İspanyol ve Portekizliler'in Amerika ve Afrika kıtalarına açılmaları ve buralarda sömürgeler elde etmeleri ile sürmüştür.⁵⁰

Amerika kıtasının bulunmasıyla, buradaki altın ve gümüş kaynakları, özellikle Meksika ve Peru'daki altın ve gümüşler ele geçirilerek, bunlar Avrupa'ya aktarılmış ve bu değerli maden transferi sürekli hale getirilmiştir. Böylece, belirli Avrupa ülkelerinde toplanan bu altın ve gümüşler, fiyatları arttırmış, artan fiyatlar da buralara doğru mal akımını doğurmuştur. Sonuçta Avrupa piyasasında eskiye göre, bol miktarda para kullanımı hızlanmıştır.⁵¹

Mal ve hizmet talebinde artış, belirli Avrupa ülkelerinin sömürgeci isteklerini kamçılamış hatta buralarda zorunlu yani köleci bir işgücü uygulamasını doğurmuştur. Uygulamanın en gelişmiş biçimi, Amerika'ya getirilen Afrikalı köleler yolu ile olmuştur. Yeni keşfedilen kıtalar ve özellikle Amerika doğal kaynaklar bakımından da zengin

⁴⁸ LORDOĞLU, s.18

⁴⁹ KUYUCUKLU, s. 12

⁵⁰ KUYUCUKLU, s. 41

⁵¹ KUYUCUKLU, s. 36

olduğundan Avrupaya bir hammadde akımı da sözkonusu olmuş yine Avrupa'dan Amerika'ya göç hareketleri başlamıştır.⁵²

Gördüğümüz gibi yeni keşfedilen yerlerden Avrupa'ya gerek köle çalıştırma, gerekse hammadde ve doğrudan değerli maden yani para transferi yolu ile büyük miktarlarda ekonomik üretim gücü yani ekonomik değer aktarımı gerçekleşmiştir.

Bu aktarımın Batı Avrupa'da öncelikle iki önemli sonucu olmuştur: Birincisi, mal talebindeki dalgalanma ve artışlar, bu yüzyıllara kadar uygulanmakta olan Gild-Lonca düzeninin, sıkı denetimlere tabi sınırlandırılmış üretim düzeyini sarsmaya başlamıştır. İkincisi ise çeşitli feodallerin egemen olduğu altbölgeler arasında, daha geniş ekonomik ilişkilerin kurulması ile birlikte, feodal ilişkiler çözülmeye başlamış ve ülkeler arası ticaretin daha iyi geliştirilebileceği, ortak savunmanın çok daha kolay yapılabileceği merkezi hükümetlerin çok daha güçlü olduğu, Monarşik idareler kurulmaya başlanmıştır.⁵³

Batı'da güçlenmelerini gelişen ticaret ve tüccarlara borçlu olan merkezi idareler, ticaret yolu ile daha fazla ekonomik değer birikimini desteklemişlerdir. Bu amaçla dışarıya mal satımını özendirip, dışarıdan mal alımını yasaklayan "Merkantilizm" rejimleri oluşturulmuştur. Kısa zamanda merkantilizm tüm Batı Avrupa'ya yayılmış, ülkeler arasında deniz ticareti ve sömürgeler konusunda yoğun rekabetler başlamıştır. Ticaret Kapitalizmi'nin altın çağları olan bu dönemlerde Merkantilizm daha da fazla değer birikimi sağlamıştır.⁵⁴ Değer birikimi, farklı üretim araçları mülkiyet yapılarına sahip farklı ülkelerde, farklı sonuçlar doğurmuştur.

Doğu'da özellikle de Osmanlı İmparatorluğu gibi, merkezi devletin tüm temel üretim araçlarının (yani toprağın) sahibi olduğu yerlerde bu gelişmeler, iç dinamikleri temelden değiştirmiştir. Öncelikle yeni keşiflerle birlikte Osmanlı ülkesinde doğu-batı ticareti yolu ile biriken artı-değer (yani ekonomik üretim gücü) hızla düşmeye başlamış ve bu birikim tarafından yaratılan, üretim ilişkilerinin özel mülkiyet ve piyasa sistemlerine doğru zorlanması süreci, durmuştur. Lonca düzeninin alt üst oluşu burada da söz konusu olmuş fakat bu alt-üst oluş Avrupa'da olduğu gibi bir üretim artışını değil aksine üretimde düşüşleri beraberinde getirmiştir. Tüm bu nedenlerle gelirlerde bir kıtlık başlayınca büyük köylü ayaklanmaları ve kargaşalar doğmuş, eski bayındır Osmanlı köy ve şehir düzeni bozulmaya başlamış, en

⁵² KUYUCUKLU, s. 37

⁵³ KUYUCUKLU, s. 37

⁵⁴ KUYUCUKLU, s. 38

önemlisi de tüm bunların sonucu olarak toprakta devlet mülkiyeti sistemi parçalanarak asker-memurların devlet topraklarına el koyup, “Ayan” adı verilen bir tip Avrupa tarzı feodale dönüştüğü ve merkezi devletin güç kaybettiği yeni bir düzen doğmuştur.⁵⁵

Batı Avrupa’da ise değer birikimi, özellikle İspanya, Birleşik Eyaletler, Fransa ve İngiltere’de önemli değişimlerin oluşmasına neden olmuştur.

Değer birikimi ilk önce sömürgecilikte en erken davranan İspanya’yı etkiledi. Bugün Latin Amerika olarak bilinen bölgelerde kurduğu sömürge imparatorluğu ve buralardan anavatana aktardığı ekonomik değerlerle İspanya bir dünya devleti haline gelmiş, 16. yüzyıl bir İspanyol yüzyılı olarak anılmıştı. Bu dönemde İspanyol kültür ve sanatında da bir canlanma dönemidir. Fakat İspanya’da değer aktarımı sonucu kısa zamanda güçlenen merkezi krallık, aktarım sonucu biriken paranın sadece değişim aracı ve değer biriktirme aracı işlevlerini kullanıyordu. Para bir üretim aracı haline gelemiyordu. Çünkü İspanya’da temel üretim aracı olan topraklar genel olarak küçük çiftçiler arasında dağılmıştı. Bu durum güçlü bir büyük toprak sahipliğini engelliyor ve merkezi idare küçük küçük dağılmış bu mülkiyetler üzerinde daha kolay otorite sağladığından, merkezi krallığı güçlendiriyordu. Hal böyle olunca yeni gelen birikimlerden merkezi krallık ve onun etrafında toplanan tüccarlar faydalandı geniş köylü kitleleri ise fakirlik içinde yaşamaya devam etti; en önemlisi toprak mülkiyeti yapısı ve buna bağlı olarak üretim biçimi değişmeden kaldı.⁵⁶

Benzer bir durum İspanya’dan ayrılan Birleşik Eyaletlerde yaşandı. Birleşik Eyaletler ve özellikle Hollanda 17. yüzyılda deniz ticaretinde liderliği İspanya’dan devraldı, kendi sömürge İmparatorluğu’nu kurdu ve bir dönem para ticaretine hakim duruma gelerek dünyanın uluslararası dış ticaret ve finans merkezi haline geldi. Fakat burada da biriken büyük miktarlarda para sadece değişim aracı ve değer biriktirme aracı işlevlerini görüyordu, henüz para temel üretim aracı haline gelmiyordu.⁵⁷

Fakat 18. yüzyılda liderliği ele geçirmeye başlayan İngiltere ve Fransa’da durum değişti. İngiltere ve Fransa’da önemli güç sahibi olan büyük toprak sahipleri vardı. Değer aktarımı sonucu merkezi krallıklar güçlenip merkantilist uygulamalar ile daha da fazla değer birikince, konumlarının sarsıldığını gören büyük toprak sahiplerinin bir kısmı, mal talebinin de baskısı ile topraklarını genişleterek daha fazla üretim yapmak istediler. Tarihte “gentry”

⁵⁵ AVCIOĞLU (1969), s.28-36

⁵⁶ KUYUCUKLU, s. 41

⁵⁷ KUYUCUKLU, s. 42-43

veya “jantry” olarak anılan bu soylular sınıfı, özellikle İngiltere’de küçük toprak sahibi köylüleri, zor kullanma da dahil her türlü yöntemi kullanarak topraksızlaştırdılar. Böylece para ile emekleri satın alınabilecek serbest bir işgücü yaratılmış ve para bir üretim aracı olarak kullanılmaya başlanmış oluyordu. Kapitalist üretim bu şekli ile önce tarımda başladı, sonra kısa zamanda büyük manifaktür atölyelerde sanayi alanına geçti ve talebin zorlaması ile buhar makinesi gibi teknolojik gelişmelerin de devreye sokulması sonucu, fabrikasyonu başlatarak sanayi devrimini gerçekleştirdi.⁵⁸

Bu büyük temel değişimlerin siyasal alana yansımaları devrimler ve yeni idareler şeklinde oldu. Devrimler sonucu burjuva sınıfı kendisi için engeller oluşturan eski idareleri yıkarak, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinde iktidara geldi veya iktidarın ağırlıklı ortağı durumuna geçti. İngiltere’de Cromwell Devrimi, Fransa’da ise Büyük Fransız Devrimi bu devrimlerin en önemli örnekleridir.

Burjuva sınıfının gelişmesi ve kapitalizmin ilerlemesi eksenleri etrafında toplayabileceğimiz bu gelişmelerin, sosyo-kültürel alana yansımaları ise Aydınlanma Hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aydınlanma Hareketi burjuva sınıfının akla ve bilime dayanan düşünce ile feodal düzene ve onun değerlerine amansızca saldırması olarak tanımlanabilir.⁵⁹ Aydınlanma hareketiyle beraber dinsel otoriteyi temsil eden ruhban sınıfı mensupları yerini, dünyevi otoriteyi temsil eden filozoflara bırakmış, inancın yerini akıl almıştır. Aydınlanma hareketiyle ideal düzen arayışı akli temellere kavuşmuştur.⁶⁰

Aydınlanma Dönemi’ne ortam hazırlayan şartlar arasında burjuvazinin verdiği bireysel hak ve özgürlükler mücadelesi göz ardı edilemez. Bu hak ve özgürlükler; mülk edinme, ticaret yapabilme, yerleşme ve seyahat hakkı, ticari ayrıcalıklardan yararlanabilme ve oy kullanabilmedir. 1789 tarihli Fransız İhtilali bu hak ve özgürlüklerin elde edilmesinde bir dönüm noktasıdır. Fransız Devrimi’yle yurttaşlık hakları ve demokratik idealler yasal bir zemine oturtulabilmiştir. Aydınlanma Hareketi olarak tanımlanan düşünce akımlarının genel karakteristiklerini şu biçimde sıralanabilir:

a) Akılcılığa yürekten bağlanmış, deneysel yöntem kaygısı, eleştirci düşünce, bilimsel ilerleme isteği,

⁵⁸ KUYUCUKLU, s. 43-48

⁵⁹ Server TANİLLİ, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, İstanbul, Adam Yayınları, Kasım 1999, s.13

⁶⁰ SARIBAY-ÖĞÜN, s.39

b) Yurttaşlık haklarının ve demokratik ideallerin yüksek sesle dile getirilişi, humanizmanın egemenliği,

c) İnsanların siyasal konularda fikir yürütebilme imkanına sahip olmaları,

d) Rönesans ve Reform hareketlerinin de yardımları ile, eskiden bir toplumsal grubun, bir ailenin, bir loncanın ve kilisenin üyesi olarak değerlendirilen insanın, "birey" olarak değerlendirilmeye başlanması, kilisenin eski nüfusunu kaybetmesi,

e) Laiklik ve özgürlük gibi değerlerin önem kazanması,

f) Hukuk reformu, eğitimin topluma yayılması,

g) Bilimin egemenliği, buna karşılık hurafelerle savaş,

h) Rasyonelliğe dayanarak, sosyal adaleti ve ortak mutluluğu sağlayacak ideal bir sosyal düzen arayışı.⁶¹

Aydınlanma Hareketi içerisinde sosyo-kültürel alanda oluşan değişimlerden bizim konumuzu ilgilendiren değişim, bugün anladığımız biçimi ile "kamuoyu" olgusunun ortaya çıkmasıdır.

Daha önce gelişmiş köleci toplumlarda gördüğümüz biçimi ile kamuoyu üretim araçlarına sahip olan ve bunların gücüne dayanarak piyasada alışverişe giren kişilerin çevresinde oluşmaktaydı. Kapitalist üretim tarzının yerleşmeye başlaması ile piyasa mekanizması yeniden önem kazanmaya başlamış ve üretim aracı sahipleri çevresinde yeniden bir kamuoyu ortamı şekillenmeye başlamıştır.

Gelişmiş köleci üretim tarzında kamusal yaşamın merkezi olan ve içerisinde kamuoyunun olduğu agora ve forum olarak adlandırılan mekanlar vardı. Kapitalist üretim tarzı gelişirken aynı işlevleri kahvehaneler (coffee-house'lar) görmüştür. 17.yüzyılın ortalarında Avrupa'da kahvehane (Coffee-house) kültürünün oluşmaya başladığı görülmektedir. İngiltere'deki kahvehaneler, kısa bir zaman içinde haberlerin toplandığı, fikir alışverişinin, siyasal ve edebi tartışmaların yapıldığı mekanlar haline gelmişlerdir. Fransa'da

⁶¹ TANİLLİ, s.7-10

"salon"lar, İngiltere'deki "kahvehane"ler gibi, her türlü edebi, siyasi tartışmaların yapıldığı mekanlardı.⁶²

Kahvehaneler ve salonlar önce edebi kamunun başlayıp, daha sonra siyasal kamunun işlerlik kazandığı mekanlar olmaktadır, dolayısıyla edebi ve siyasal eleştiri mekanızmasının odak noktaları salonlar ve kahvehanelerdi. İlk kahvehanenin açılışı 17.yüzyılın ortalarına rastlar. Londra'da 18.yüzyılın başlarında 2 bini aşkın kahvehanenin varlığı bilinmektedir. Kahvehaneler, edebiyat ve sanat üzerine tartışmaların yapıldığı, edebiyatın münevverlerle aristokratların bir araya gelmesiyle meşrulaştığı yerler olmuştur. Orta sınıfların geniş kesimlerini içine alan kahvehaneler, zanaatkarları ve küçük esnafı dahi kapsamaktaydı. Fransa'da Philippe döneminde bilgece tartışmalardan ziyade kibar aşk eğlenceleri mekanı olma özelliği gösteren salonlar, bir müddet sonra tartışmaların akşam yemekleriyle kaynaştığı mekanlar olma niteliği kazanmışlardır. Büyük yazarların çoğu 18.yüzyılda fikirlerini önce akademilerde ve sözünü ettiğimiz salonlarda ortaya koymuşlar, böylelikle "meşru" bir nitelik kazanmışlardır. Ayrıca salonlar ilk yayımlama tekeline de elinde bulunduran mekanlardı. Almanya'da ise temsili kamunun sonunu hazırlayan "şehir" kavramı henüz oluşmamıştı. Ancak 17. yüzyılda yemek davetlerinde ve sohbet topluluklarında tartışmalar yapılmaktaydı. Yemek davetleri ve sohbet toplulukları; kahvehane ve salonlarla kıyaslandığında sönük mekanlardı, ancak üretici faaliyetlerde bulunan özel şahıslardan oluşmaktaydı. Akşam yemeği davetleri, salonlar, kahvehaneler, insanlar arasındaki tartışmayı örgütlemesi, akıl yürütme ortamı sağlaması, insanlara yön vermesi gibi nedenlerle kurumsal ölçüde de sahiptiler. "Kamusal topluluk" fikri ilk olarak kahvehanelerle, cemiyet ve salonlarla dogmamış, ancak bir fikir olarak bu mekanlarla kurumlaşarak etkinlik kazanmıştır.⁶³

Kapitalist üretim tarzının henüz tam nüfuz edemediği orta ve doğu Avrupa'da ve özellikle Almanya'da aydınlanma fikirlerinin tanınması ve kamuoyunun oluşması kulüpler ve cemiyetler gibi sosyal kurumlar ve bürokrasi etrafında gerçekleşmiştir. Kamuoyunun iktidarı etkileme gücüne hayat verecek olan araçlar da bu dönemde ortaya çıkmıştır: Medeni hakları ve özgürlükleri koruyan anayasalar, seçimler, sorumlu hükümet ve sivil toplum kurumları.⁶⁴

Aydınlanma Döneminde kamuoyunun iktidarı etkileme gücünü oluşturan en önemli araç ise "basın"dı. Kamuoyunun gelişip güçlenmesinde basının gelişmesinin de büyük katkısı

⁶² BEKTAŞ, s.20-21

⁶³ HABERMAS, s.99-106

⁶⁴ BEKTAŞ, s.21

vardır. Aydınlanma döneminde İngiltere kapitalist üretim tarzına geçişte ve ekonomik güç sıralamasında lider olduğu gibi basının gelişiminde de en ön sıradadır. 1753'de İngiltere'de toplam gazete satışı 7 milyondan ibaretken, bu sayı 1760'da 9 milyona, 1777'de ise 11 milyona yükselmiştir. Bu dönemde yine önce İngiltere'de olmak üzere tüm Batı Avrupa ülkelerinde gündelik gazeteler kurulmuş, siyasi muhalefet gazeteciliği doğmuş, gazeteleri engellemek için getirilen vergilere karşılık gazetelere ilanlar alınmaya başlanmış ve edebi gazetecilik doğmuştur.⁶⁵

Aydınlanma Döneminin bir filozoflar çağı olduğunu söylemiştik. Filozoflar akılcılığı ön plana çıkaran düşünceleri ile hem devlet idarecilerine hem diğer ileri gelen toplum üyelerine hem de halka büyük etki yapıyorlardı. Şimdi dönemin filozoflarının kamuoyu üzerine ürettikleri düşüncelere bir göz atalım:

18. yüzyılın ürünü olan kamuoyu kavramının ortaya çıkmasında JJ.Rousseau, John Locke ve Hobbes'un fikirleri oldukça önemlidir. Siyasi fikirlerini Leviathan (1651) adlı eserinde ortaya koyan Hobbes, siyasi hakkı tabii hak üzerine, tabii hakkı da insanın yaradılışı üzerine kurar. Hobbes'e göre menfaat, insanlar tabiat halindeyken hakkın ölçüsüydü ve insanlar arasındaki tabii hakların eşit oluşundan harp doğmaktaydı.⁶⁶ Londra'da yayınlanan "Leviathan" eserinde mutlak monarşiyi savunan Hobbes, devleti, dinsel kitapların sözünü ettiği "Leviathan" canavarına benzetir. Hobbes'a göre devlet, vücudunun çok kalın kabukları üzerinde insanların kümeleştiği, ayrıca elinde din adamlarının asasını ve savaşçıların kılıcını (adaletin ve savaşın kılıcını) tutan bir canavardır. İnsanların doğal yaşam sürecinde adeta cehennem hayatı yaşadıklarını ileri süren Hobbes, bu donemi, "Homo homini lupus" (insan insanın kurdudur) sözüyle özetlemiştir. Mutlak monarşiyi savunmasına rağmen, konuya bireyci bir açıdan da yaklaşan Hobbes, kişinin haklarının korunması bakımından Leviathan'ın varlığının kaçınılmaz bir gereklilik olduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁷

İngiliz düşünür John Locke ise kamuoyunu, burjuva kesiminin oluşturduğunu dolayısıyla kamuoyunda yer alan düşüncelerin burjuvazinin istekleri (mülkiyet hakkının garantiye alınması, iktidarın sınırlandırılması gerekliliği vb.) doğrultusunda şekillendiğini ifade etmektedir. Locke'a göre devlet doğal haklarla sınırlı olup, iktidarın amacı da kamu yararındır. Devletin doğal hakları tanımaması durumunda, halk ayaklanarak devlete olan

⁶⁵ İNUĞUR, s.72

⁶⁶ Nurettin TOPÇU, **Toplumbilim Sosyoloji**, İstanbul:Üçler Basımevi, 1998, s.6

⁶⁷ Murat ÖZGEN, **Gazetecinin Etik Kimliği**, İstanbul:Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları Tezler Dizisi, 1998, s.105-106

güvensizliğini dile getirir. Öte yandan hukuku üçe ayıran Locke; Tanrısal ve medeni hukuk yanında "kamuoyuna dayanan hukuk" kavramına da yer vermiştir.⁶⁸ Locke'a göre, bulunduğu ortama, geleneklere ve düşüncelere karşı çıkan her insan, dışlanmaktan ve düşmanca davranışlardan kurtulamaz. İnsanlar yargı mercii rolünü oynayan kamuoyu tarafından dışlanma korkusunun etkisiyle konformizme zorlanmaktadır. Konformizme boyun eğmeyenler kamuoyunca dışlanmakta, konformizme boyun eğenler ise kamuoyu tarafından kabul görmektedirler. Locke'un üç ayrı alanda oluşturduğu terminolojiye göre; Tanrısal hukuk, vecibeler ve günahlar; Medeni hukuk, kanuna uygunluk ve aykırılık; kamuoyuna ya da şöhrete dayanan hukuk ise erdem ve kötülük kriterleriyle açıklanmaktadır. Locke'da kamuoyu ile şöhretin birbirini tamamladığını, bu ikisinin neredeyse aynı anlama geldiğini görmekteyiz. İnsanların yeni düşüncelere, eski ve moda olmadıklarından dolayı şüpheyle yaklaşmalarını açıklamak için antik çağlara uzanan Locke, Çiçero'nun ünlü sözünü alıntılar: "Bu dünyada uyumdan, Övgüden, saygınlık ve onurdan daha iyi bir şey yoktur". Çiçero'nun görüşüne göre sözü edilen "uyum, övgü, saygınlık ve onur" iyi şeylerdir çünkü bu kavramlar kamuoyunun bireye uyguladığı sansürlerdir.⁶⁹

Kamuoyunun genişletilmiş anlamıyla analizini yapan ve kamuoyundan bugünkü anlamıyla ilk kez söz eden ilk çağdaş siyasal düşünür J.J.Rousseau'dur. 1750'de sanat ve bilim hakkında yaptığı bir konuşmada kamuoyundan ilk kez söz eden Rousseau, kamuoyu kavramını o güne kadar ortaya konmamış bir şekilde tanımlıyordu. En genel iradenin aynı zamanda en doğru ve en adil idare olduğunu söyleyen Rousseau'ya göre baskı yönetimi, kamuoyuna dayansa bile kölelik anlamına geliyordu.

Aynı Locke gibi kamuoyunu ayrı bir hukuk kaynağı olarak gören Rousseau, kamuoyunun analizini yapan ilk çağdaş siyasal düşünür olarak kabul edilmektedir.⁷⁰ Rousseau; "Her birimiz bütün kişiliğimizle güçlerimizi genel oyun yönetimine bıraktık, biz bütün üyeler bir gövde olarak birliğimizin ayrılmaz parçasıyız." derken kamuoyunun önemli bir güç olduğuna dikkat çekmekteydi.⁷¹ Rousseau, kamuoyuna siyasi, medeni ve cezai kanunların yanında daha da önemlisi önemli bir dördüncü kanun olarak bakmaktadır. Rousseau'ya göre; "Bu üç çeşit yasaya hepsinden önemlisi bir dördüncü yasa daha eklenir. Bu yasa mermere, tunca değil, insanların yüreklerine kazılır; devletin gerçek anayasası olur, her

⁶⁸ BEKTAŞ, s.18

⁶⁹ NOELLE NEUMANN, s.92-95

⁷⁰ BEKTAŞ, s. 18-19

⁷¹ Necip ALSAN, **Jean Jacques Rousseau: Hayatı, Sanatı, Eserleri**, İstanbul:Varlık Yayınları,1992, s.67

geçen gün yeni güçler kazanır, eskiyen ya da ortadan kalkan yasalara yeniden can verir ya da onların yerini alır, halkı yasalarının ruhuna bağlı tutar, buyruk gücünün yerine yavaş yavaş alışkanlığın gücünü koyar. Burada sözünü ettiğim şey ahlak, töreler ve özellikle kamuoyudur."⁷²

İngiltere'de kamuoyu ile ilgili öncü çalışmaları Sir William Temple başlatmıştır. Çalışmalarında doğrudan public opinion (kamuoyu) kavramını dile getirmemiş olan Temple, genel olarak halk oyundan (vulgar opinion) dem vurmuştur.⁷³ Kamuoyunun rolünü tanıyan ve ifade eden ilk devlet yöneticisi ise Fransız Devrimi'nden hemen önce Maliye Bakanı Jacques Necker olmuştur. Necker, 1785 tarihinde kamuoyu ile ilgili düşüncesini şöyle açıklamaktadır: "Toplumsal yaşama egemen olan zihniyet, saygınlık ve övülmeye karşı gösterilen rağbet, Fransa'da kalburüstü kişilerin huzuruna çıkmakla mükellef oldukları bir mahkemeyi ihdas etmiştir. Bu mahkemenin adı kamuoyudur. Yüksek bir tahta kurulmuş gibi duran bu mahkeme, kimisine taçlar, kimisine ödüller dağıtıyor. Şöhretler yaratmak ya da onları unutturmak onun elindedir."⁷⁴ Kamuoyunu, Fransa'da kalburüstü kişilerin huzuruna çıkmakla mükellef oldukları bir mahkemeye benzeten Fransa'nın büyük mali dehası Necker, bu yolla kamuoyunun toplumsal yaşamda üstlendiği rolü gözler önüne sermiştir. "Compte rendu au roi" (1781) adlı eseriyle Fransız monarşisinin mali durumunu ilk kez gözler önüne sererek büyük ilgi uyandıran Jacques Necker, kamuoyunu en yüksek yargı makamına benzeterek, bu makamın konuşan ve dinleyen kamunun tomurcuk halindeki görüşlerini süzüp damıtarak yönetenleri yargıladığını, barış ve açıklık içinde davranmaya zorladığını belirtmiştir.⁷⁵

Genel olarak Aydınlanma Çağı filozoflarının düşüncelerine baktığımızda, düşünürlerin bazılarının kamuoyunu onayladığını ve yararlarından bahsettiklerini bazı düşünürlerin ise, kamuoyunun zararlı ve kötü gördükleri özelliklerine dikkat çektiklerini görüyoruz. Filozoflar, kamuoyu hakkında kötü düşünceler ileri sürdükleri yerlerde, aslında kapitalist üretim tarzında kamuoyunun nasıl ayırt edici bir özellik gösterdiği konusunda bize ipucu sağlamaktadırlar. Burjuva düşüncesini dile getiren filozoflar kamuoyu hakkında olumsuz düşünceler öne sürdüklerinde, gerçekte (bireysel kaygıları bir kenara bırakırsak) kendi sınıf çıkarlarına karşıt olan sınıfların, kamuoyu içerisinde güç kullanabilmelerine karşı çıkmaktadırlar. Bu karşıt sınıflar ise feodal düzenin kalıntısı olan aristokrasi ve yeni düzenin

⁷² Jean Jacques ROUSSEAU, **Toplum Sözleşmesi**, İstanbul:Adam Yayınları, 1992, s.67

⁷³ BEKTAŞ, s.19

⁷⁴ ABADAN, s.19

⁷⁵ John KEANE, **Medya ve Demokrasi**, İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 1993, s.52

ortaya çıkardığı ücretli emek sınıflarıdır. Aristokrasi kapitalizm geliştikçe yok olmuş fakat ücretli emek gelişmiş ve kapitalist düzenin temel ekonomik çelişkisi sermayedarlar (burjuvalar) ve emekçiler arasında teşekkül ederken, kapitalist üretim tarzında oluşan kamuoyunun ayırt edici özelliği de yine bu emekçiler sınıfının etrafında oluşmuştur. Kapitalist üretim tarzında oluşan kamuoyunun ayırt edici özelliği, kamuoyunun kitleselliğidir. Bu kitlesel özellik ise, kapitalist üretim biçiminin emeği piyasada mübadele edilen bir ekonomik faktör haline getirmesi ile oluşmuştur. Yığınlarla emekçi, ücretli işçiler olarak piyasaya girdiklerinde piyasa mekanizmaları ve ekonomik üretim biçimi çevresinde oluşan kamuoyu da tarihte ilk kez kitlesel özellik kazanmıştır. Daha önceki tarih devirlerinde görülen hiçbir üretim tarzında, emek faktörünü sağlayan toplumsal sınıflar piyasa mekanizması içerisinde (sürekli bir biçimde) yer almamışlardır.

Aydınlanma dönemi kitleselliğin geliştiği; kitlelerin, içlerinde gelişen fikirler dikkate alınmadan yönetilemeyeceklerinin kabul edildiği bir dönem olmuştur. Fakat buna rağmen bu fikirlerin ancak aydınlar tarafından şekillendirilebileceği ileri sürülmeye devam edilmiş, bu dönemde kamuoyu “kamusal” olmayan bir oy (kanaat) biçiminde tanımlanmıştır.⁷⁶ Bu tanımlama bize Aydınlanma Döneminde kamuoyunun kitlesel bir nitelik kazanmaya başladığını fakat kitlelerin, yani toplumsal üretimde emek faktörünün sağlayıcısı konumunda olan sınıfların gücünün henüz tam anlamıyla bu alana giremediğini gösteriyor.

Yine de bu dönemde kamuoyunun son derece özgürlükçü ve demokratik bir biçimde oluşmakta olduğunu söyleyebiliriz. Kamuoyunun bu şekilde oluşmasının ve eleştirel düşüncüyü özgür bir biçimde geliştirebilmesinin ve bunu toplumsal bir biçimde yapabilmesinin, temelinde, asıl üretim aracı durumunda bulunan sermayenin başlangıçta, rekabetçi piyasa koşulları içerisinde birçok girişimci arasında yayılmış olması yatmaktadır. Hepsinden önemlisi kamuoyunun bu dönemde siyasal olarak burjuva hakimiyeti veya burjuvazinin desteklediği hakimiyet biçimlerine karşı son derece uyanık ve eleştirici bir halde olmasıdır. Tüm Avrupa’da ve özellikle Fransa’da kapitalizm ve burjuva düzeni kıyasıya eleştirilebilmekte, tüm baskılara rağmen bu düşünceler dillendirilebilmekte hepsinden önemlisi de kamuoyunda yankı bulabilmektedir. Kamuoyu bu dönemde siyasal muhalefet işlevini çok güçlü bir biçimde görebilmektedir. Öyleki 1848 Hareketlerine kadar uzun yıllar, Avrupa devrim dalgalarıyla ve sistemin yıkılabileceği korkusuyla yaşamak zorunda kalmıştır. Hemen vurgulamakta yarar var, bu dönemde sermayenin bir çok girişimci arasında yayılmış

⁷⁶ BEKTAŞ, s.21

olması temelinde oluşan rekabetçi ve özgür piyasa, vahşi bir rekabet ve özgürlük getirmekteydi. Piyasa orman ve sermayedar aslan ise emekçiler çobansız kuzu sürüleriydiler, ama kamuoyu da siyasal işlevini en iyi bu ortamda görebilmekteydi.

3.5. Modern Dönem

Bu çalışmada Modern Dönemi 1848 Devrim Hareketleri sonrası olarak tanımlamayı uygun buldum. Çünkü gerek ekonomi politik olarak gerekse kamuoyunun yapısı ve siyasal işlevi olarak, günümüzde batılı çağdaş toplum veya kitle toplumu ya da kitlesel tüketim toplumu olarak tanımlamaya çalıştığımız toplum biçiminin temel özellikleri, 1848 Devrim Hareketleri'nin sonrasında oluşmuştur.

Bu hareketin başarısızlığından sonra en belirgin değişim piyasa içinde sermayenin ve emeğin örgütlenmelerinde gerçekleşti. Sermayenin birçok özgür girişimci arasında yayıldığı serbest piyasa düzeni, yerini çok büyük miktarlarda kapitalin sınırlı sayıda ellerde toplandığı, karteller ve tröstlerle örülü oligopolcü bir yapıya bıraktı.

Emek sınıfı ise yavaş yavaş sendikalar çevresinde örgütlendi, hatta genel oy hakkını elde edip kendi siyasi partilerini dahi kurdu, fakat bu gelişmelerle birlikte emek piyasasındaki eski vahşi serbestlik yapısı da ortadan kalktı ve sonuç olarak işçi sınıfı hedefini düzeni değiştirmekten, düzenden daha fazla pay almaya doğru kaydırmaya başladı.

Kapitalist düzenin iç çelişkilerinin ve piyasanın gerek sermaye gerek emek alanlarında serbestliğini kaybetmesinin sonucu olarak oluşan aşırı üretim bunalımlarının düzeni tehdit etmesi karşısında, sermayedarlar, emekçilerin aynı zamanda tüketici olduklarını hatırlamaya hazırıldılar. Bu nedenle düzeni değiştirmektense ondan daha fazla pay almayı amaçlayan yeni işçi sınıfı politikaları burjuvazinin büyük bir direnişi ile karşılaşmadı.

Bunalımların önemli sonuçlarından biri de kapitalist düzen içerisinde devletin müdahale alanının genişlemesi olmuştur. Devletin ekonomiye müdahalesi piyasanın serbest bir biçimde oluşmasını daha da zedelemiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendini gösteren devlet müdahaleciliği, özel alan ile kamu alanının kaynaşmasına yol açmamıştır. Kamunun toplumsal yapısının dönüşümü, toplumsal alanla mahremiyet alanının

kutuplaşmasına sahne olmuş, özel alan ve kamusal alan birbirlerinden net bir şekilde ayrılmışlardır.⁷⁷

Bütün bu gelişmelerin sonucu, bireylerin özgürce piyasa içerisinde oluşturdukları ekonomik yaşamın son bulduğu ve yerini gerek özel alanlarda gerek devlet alanında rasyonelleşmiş bürokrasilere bıraktığı, asıl işlevi sermaye sınıfının hakim toplumsal konumunu korumak olan bir yapıya bırakmasıdır. Kamuoyunun tam bir siyasal işlev görmesi için şart olan üretim araçlarının toplum içinde yaygın dağılımı ve serbest piyasa koşulları böylece ortadan kalkmıştır.

Her kesimden insanın bir araya gelerek tartıştığı eleştirel birer kamusal topluluk olan salonlar ve kahvehaneler eski önemlerini kaybetmiş onların yerlerini hergün daha da gelişen kitle iletişim araçları almıştır. Fakat gelişmeleri ilerledikçe kitle iletişim araçlarının çalışması büyük miktarlarda sermaye gerektirir hale gelmiş ve zaman içinde ticarileşen kitle iletişimi “kamusal alanın bir aracı olma” niteliğinden uzaklaşmıştır. Medya, depolitize ve sansasyon öncelikli bir hale gelmiştir. Aydınlanma döneminde rasyonel-eleştirel tartışma ve siyasi muhalefet ortamı olan “kamusal alan”, Modern Dönemde artık kültür endüstrisinin ürünlerinin tüketildiği ve kurallarını bu endüstrinin belirlediği bir alan haline gelmiştir.⁷⁸

⁷⁷ HABERMAS, s. 255-256

⁷⁸ ATABEK-DAĞTAŞ, s. 164-165

4. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KAMUOYU (1500-1830)

4.1. 17. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu

4.1.1. 17. ve 18. Yüzyıllarda Üretim Tarzı

17. ve 18. yüzyıllar, Batı Avrupa'da kapitalist üretim tarzının yükseldiği zamanlardır. Bu yükseliş, dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi, Osmanlı üretim tarzını da etkileyerek, onun bazı değişiklikler geçirmesine sebep olmuştur. Elbette üretim tarzı etkileneince, buna bağlı olarak toplumsal ve sınıfsal güç dengeleri değişmiş ve tüm toplumsal alanlarla birlikte sosyo-kültürel alan da, bu değişimlerden etkilenmiştir.

Yükselen kapitalist üretim tarzının dünyaya etkisi, güçlenen batı avrupanın hegemonyasını dünyaya yavaş yavaş dayatması şeklinde gerçekleşmiştir. İlk bölümde anlattıklarımızı anımsayacak olursak, kapitalizmin doğuşunu sağlayan büyük ekonomik değer birikimi, batı avrupanın Amerika kıtasını sömürgeleştirmesi ile meydana gelmişti. Kapitalist üretim Avrupa'da yerleştikçe sömürgecilik hareketleri de yayılmaya devam etmiştir. Kapitalizm doğuş döneminde yani 17. ve 18. yüzyıllarda ticaret kapitalizmi şeklinde gelişmekteydi ve bu dönemde aranan sömürge tipi, merkezdeki kapitalist ülkelere ucuz hammadde ve tarımsal ürünler sağlayacak ülkelerdi. Dünyanın pek çok yerinde bu tanıma uyan ülkeler tamamen sömürge idareleri altına alındılar, fakat Osmanlı İmparatorluğu sömürgecilerin dikkatlerini çekecek zenginliklere bol miktarda sahip olmasına rağmen, hakim sınıfların özellikle de Osmanlı merkezi devlet bürokrasisinin direnişi yüzünden hiçbir zaman tamamen sömürgeleştirilemedi.

Klasik Osmanlı üretim ve toplum düzeni feodalizmin devlet mülkiyetine dayalı bir çeşidiydi. Tarıma dayalı bu düzende temel üretim aracı olan toprak, devlet mülkiyetindeydi. Toprakta yaratılmış olan mülkiyet tekeli merkezi devleti sonderece güçlü kılıyordu. Devlet mülkiyetindeki topraklar vergi vermeleri karşılığında köylülere dağıtılmıştı. Reaya adı verilen köylü kitlesi bir tapu ile kendisine verilen toprağı işleme ve çocuklarına miras bırakma haklarına sahipti. Reaya bir çift öküz ile işlenebilecek toprak anlamına gelen "çiftlik"leri mülk edinirdi, yani üretimin geneli reayanın küçük tarım işletmelerine dayanıyordu. Ümera adı verilen asker-memur sınıfı ise devletin belirlediği vergi bölgelerinde reayadan vergileri toplamak, gerekli yerel hizmetleri görmek ve topladıkları vergi ile orantılı olarak belirlenmiş bir asker adedini devlet için beslemekle yükümlü devlet memurları konumundaydılar. Merkezden taşrayı yönetmeleri için atanan Ümera hiyerarşisinin en tepesinde beylerbeyleri ve

sancakbeyleri, temelinde ise tımarlı sipahiler bulunuyordu. Merkez (Padişah ve Kapıkulları), köylerde üretilen ürünlerden, artık-değeri vergi yoluyla ve sözkonusu asker-memur sınıf aracılığıyla topluyordu. Kapıkulları hem merkez ordusunu hem de devletin merkez bürokrasisini meydana getirirlerdi. Devşirme sistemi ile yetiştirilen kapıkulları evlenmezler, aile sahibi olmazlar ve miras bırakmazlardı. Sınayi üretim ve ticaret devletin sıkı kontrolü altında örgütlenmiş loncalar tarafından yapılıyordu. Devlet özellikle başkentin ve diğer büyük şehirlerin iâşesi için iç ticareti çok önemli görüyor ve tüccarları sıkı bir biçimde denetliyordu. Devlet kontrolü okadar sıkıydı ki narh sistemi olarak bilinen bir düzene göre devlet pazara giren tüm malların fiyatlarını belirliyor ve sabit tutuyordu. Dış ticaret de yine devletin sıkı kontrolünde olan tüccarlar tarafından yapılıyordu. Klasik dönemde Osmanlı İmparatorluğu, doğu-batı ticaret yolları üzerindeki konumu ve bu yollardan yapılan ticareti bir devlet politikası olarak koruması ve geliştirmesi sonucu sözkonusu ticaretten çok önemli miktarlarda gelir elde etmekteydi. Anadolu'da bu ticaret sayesinde gelişen ve zenginleşen şehirler ve köyler çok yaygındı. Hatta biriken zenginlik okadar büyüktü ki devlet mülkiyetinin ağırlıkta olduğu Osmanlı ülkesinde özel mülkiyete doğru eğilimler başgöstermekte, devlete borç verecek kadar zenginleşen bir yerli tüccar sınıfı oluşmaktaydı. Bütün bu saydığımız sınıfların yanında düzenin hukuksal referanslarını sağlayan ve onun devamı için gerekli dünya görüşünü üreten ulema sınıfı yer almaktaydı. Ulema hiyerarşisinde ise en tepede şeyhülislam, tabanda ise özellikle tüccar ve zanaatkar çevreleriyle yakın ilişkileri olan kadılar vardı.

Batı Avrupalıların doğu-batı ticareti üzerinde hakimiyet kurmaları Osmanlı devletinin ve halkının önemli bir gelir kaynağının yok olmasına neden olmuştu. Ayrıca yeni keşiflerle beraber sömürgelerden Avrupaya aktarılan bol miktarda altın ve gümüş Osmanlı pazarlarını istila etmiş ve merkezi devlet tarafından narh sistemi ile kontrol edilmeye çalışılan fiyatların artmasına ve Osmalı halkının daha da fakirleşmesine yol açmıştı. Fiyatları yukarı doğru iten bir diğer unsur 16. yy.'ın ikinci yarısından itibaren özellikle Anadolu'da nüfusun artması ve artan nüfusun baskısı ile tahıl fiyatlarının yükselmesi idi.¹

Fiyatlar artarken narh sistemi ile vergi miktarları sabit tutulduğundan ve reaya da sürekli fakirleştiğinden tımar sistemi içerisinde görevlendirilmiş devlet memurları hem vergi toplamada zorlanır oldular, hem de topladıkları sabitlenmiş parasal vergilerin (satın alma) değerleri hızla erimeye başladı. Topladıkları vergiler karşılığında askeri hizmet vermek zorunda olan bu memurlar, mali baskının artması nedeni ile işlevlerini sürdüremediler.

¹ AVCIOĞLU (1969), s.30

Bunların terkettikleri topraklar, askeri görevlilerin ve taşra yönetimindeki nüfuzlu kişilerin ellerine geçti. Köylülük böylece, bir yandan askeri tecrübelerini eşkiyalıkta kullanan eski memurların, öte yandan da merkezi devletin koyduğu vergiden çok daha fazlasını talep eden yeni toprak sahiplerinin baskısı altında kaldı.²

Savaş teknolojisinde meydana gelen gelişmeler ateşli silahları ortaya çıkarmıştı. Bu gelişme, toprakta devlet mülkiyetinin sonucu olan tımar sistemine dayalı sipahi askerlerinin önemini azaltırken, ateşli silahlarla donatılan merkez ordusunun yani Yeniçerilerin önemini arttırmıştı. Yeniçerilerin sayısı hızla artarken devlet doğuda İran'a, batıda ise Avusturya ve Venedik'e karşı girişilen savaşlar için kırsal alanlardaki reayayı da silahlandırıyor; bu paralı askerler başkentte ağırlığı giderek artan bir siyasal güç haline geliyorlardı.³

Batı Avrupa'da meydana gelen gelişmeler Osmanlı üretim ve toplum düzenini sarsıntıya uğrattığından ve Avrupa orduları yeni teknolojilerle donatılmaya başladığından artık savaşlar parlak zaferler ve ganimetlerle değil, mağlubiyetler ve büyük maliyetlerle sonuçlanmaya başlamıştı. Devlet Yeniçerilerin maaşlarını ödemekte güçlük çekiyor, sıkıştığında tağşiş yolu ile paranın değerini düşürüyor, bu hareketler de Yeniçerilerin ayaklanmalarına vezirlerin kellelerini istemelerine hatta bazı durumlarda padişahları devirmelerine neden oluyordu. Bu bunalım dönemlerinin önemli sonuçlarından biri Yeniçerilerle esnaf loncaları arasında oluşan yakınlaşmadır. Askerliğin çekici bir meslek olmaktan çıkması ile birlikte devletten sürekli maaş alan Yeniçeriler esnaf loncalarına girmeye, ticaret ve zanaatlarla uğraşmaya başlamışlardır.⁴ Kapıkullarının askeri kanadını oluşturan yeniçeriler böylece aile sahibi olmaya başladılar. Bu arada tımar sisteminin çöküşü ile boşa kalan ve Celali hareketlerinden kaçan birçok köylü de şehirlere akın edip, nadir sağlam gelir kapısı olarak görünen yeniçeri ocaklarını doldurdu. Sonuçta ocakların eğitim kaliteleri sonderece düştü. Devşirme sistemi ortadan kalktı. Ocaklardaki bozulma ve halka açılma yeniçerilerin yönetici sınıftan tecrit edilmeleri sonucunu doğurdu. Yeniçeriler isteklerini kaba-güç ile elde edebilecek silahlara sahip olsalar ve giderek daha fakir kesimlerle bağlantı kursalar da, artık ocaklardan en yüksek bürokrasi mevkiilerine giden yol, fiilen

² Çağlar KEYDER, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s.24

³ PAMUK, s. 121

⁴ PAMUK, s. 121

kapatılmıştı. (1578-1790 yılları arasında sadrazamlık yapan 120 kişi arasından sadece dokuzu yeniçeri saflarından gelmedir.)⁵

Özetlemek gerekirse, Batı Avrupa'lıların yaptığı coğrafi keşifler nedeniyle Osmanlı ülkesinde görülen gelir azalması ve enflasyon, tımar düzenini çökertmiş ve sonuç olarak, gücü bu düzene dayanan merkezi devlet güçsüzleşmişti. Ocakların kalitesi bozulup devlet adamı yetiştiremez hale gelince ve kapıkulları (yeniçeriler) yönetici sınıftan ayrı bırakılınca yüksek devlet memurlukları ulemanın eline geçmeye başladı. Şeyhülislamlık ve Lalalık makamları birinci plana geçtiler. Padişah, merkez bürokrasisinin gücünü ele geçirmeye çalışanların etrafında türlü entrikalar çevirdikleri bir sembole dönüştü.⁶ Merkezi bürokrasi hem başkentte yeniçeriler karşısında hem de taşra da yerel güçler karşısında güçsüz kalınca 17. yy boyunca Osmanlı ülkesinde büyük bir otorite boşluğu doğdu. Otorite boşluğu oluşması, askeri becerileri olan bir sürü insanın (gerek tımarlı sipahiler gerekse savaşlar için silahlandırılan reayadan kişiler) işsiz kalması veya gelirlerinin çok düşmesi, bozulan tımar sistemi yerine çare olarak getirilen iltizam sisteminde mültezimlerin köylüyü baskı altına alıp üretimin düşmesine sebep olmaları ve bütün bu olayların Anadolu'da nüfusun yüzde 40-50 gibi olağanüstü arttığı bir dönemde gerçekleşmesi gibi etkenler biraraya gelince büyük eşkiyalık, yağma ve isyan olaylarının çıkmasına neden oldular. Tarihimizde bu olaylara Celali Hareketleri denilir.⁷

Bu hareketlerin vurucu gücünü nüfus artışı, fakirlik, baskılar ve toprak düzeninin bozulması nedeni ile yollara dökülüp, medrese öğrencisi (suhte) veya bey kapısında asker (sekban) haline gelen, köylü delikanlıları (leventler) oluşturmuyorlardı. Bu nedenle Celali Hareketleri bazen köylü ayaklanmaları olarak algılanır; fakat aslında yağma, eşkiyalık, zorbalık ve talan üretici köylülere karşı yapılmaktadır. Suhte ve sekbanların başında bu hareketleri yapanlar ise paşalar, yeniçeri ağaları, tımar sipahileri, bölükbaşılar vb. devlet memurlarıdır. Leventler kim daha çok ücret veya yağma payı verirse onun yanında dövüşürler, bu nedenle bazen asayiş sağlamakla görevli devriye bölüklerinde bazen de asi "Celali" birliklerindedirler. Ama asayiş korumakla yükümlü olanlar da, isyancılar da köyleri soymaktadır. Padişah fermanla köylülere kendilerini korumak için milis kurma izni verdiğinde dahi sivrilmiş milis şefleri soygunculuğa başlamışlardır. Çünkü aslında Anadolu

⁵ Stefanos YERASİMOS, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye I-II**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989, s.379-381

⁶ YERASİMOS, (Cilt 1), s.386-392

⁷ AVCIOĞLU (1969), s. 30

köy hayatını altüst eden “Celali Olayları”, devlet adına hareket ettiklerini söyleyen resmi sıfatlı kişilerin, ağır geçim sıkıntısı çeken işsiz genç köylü kitlelerini kullanarak, üretim kaynağı köylere ve şehirlere karşı giriştikleri yağma hareketlerinden ibarettir.⁸ Klasik Osmanlı düzeninde vergiler yoluyla, üretici köylüden merkezi devlete artı-değer aktarımını sağlama işlevi gören yönetici sınıflar (kapıkulları, ümera ve ulema), düzenin bozulması ile boşa kalmış ve artı-değer’in olabildiğince fazla bir miktarını kendisine mal etmenin yollarını arar olmuştur. Aslında klasik sistemde herşeyin hukuki sahibi olan hükümdar ile reaya arasında yeralan bu sınıflar, sistemin üretim araçlarının özel mülkiyetine doğru değişmesinde en çok çıkarı olan gruplardır aynı zamanda.⁹ Zaten yağma, talan ve zorbalığa dayalı bu artı-değer aktarımı, klasik yönetici sınıflardan ve özellikle merkezden uzak kalan yerel güç unsurlarından zamanla (eskilerin yanında) derebeyleri veya ayan olarak bilinen yeni bir sınıfın doğmasına yol açacaktır.

Celali Hareketlerinin kısa dönemli ilk önemli sonucu ise “Büyük Kaçgun” adı verilen olaydır. Din adamından, asayiş görevlisinden, asi devlet memurundan, köy milis güçleri şefinden ve hatta bunları temizlemekle görevli paşalardan dahi gelen zulüm, mal güvenliğinden vazgeçen köylüyü can güvenliği derdine düşürmüştür. Köylü, ovalarda ve yol üstlerinde yer alan köylerini bırakmış, resmi sıfatlı kişilerin erişemeyeceği, gözden uzak noktalarda 5-10 hanelik yerleşme bölgelerine sığınmıştır. Topraklar eskisine göre daha az verimlidir. Yollara uzak olduğu için yeni yerleşim yerleri, pazara ve ticarete kapalı, kendi kendine yeterli bir durumdadır.¹⁰

Devletin bunalımı Celali Hareketleri ve Büyük Kaçgun, ayan adı verilen yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kullanıldığı biçimiyle ayan sözcüğü yerel bir bölgenin hem ileri gelenleri ve nüfuzlu kişileri hem de halkın temsilcileri anlamına gelir. Düzenin bozulması ve kargaşa karşısında kentli nüfus ve köylüler kendilerini koruyabilecek toplumsal güçlerin arayışı içerisindeydiler. Merkezi devlet de taşrada sonderece güçsüzleşip, artık vergi ve asker toplayamadığından sıkı sık isyan eden valiler yerine işbirliği yapabileceği yerel bağları güçlü toplumsal kesimlerin arayışı içerisindeydi. İşte bu ortamda kargaşalık

⁸ AVCIOĞLU (1969), s. 30-31

⁹ YERASİMOS, (Cilt 1), s. 375

¹⁰ AVCIOĞLU (1969), s. 31

yaratılanların içinden bir kesim ayrıldı ve devletle yerel halk arasında aracı yeni bir toplumsal sınıf oluştu.¹¹

Halil İnalcık'ın araştırmalarına göre ayanların siyasal güç kazanması, taşrada Celali Hareketlerine karşı kurulmalarına izin verilen yerel milis kuvvetlerinin liderliklerini ele geçirmeleriyle başlamıştır. Daha sonraları bu kişilerin nüfuzlarını artırmalarında, ayan olarak yükselmelerinde en önemli aşama, kendilerine belirli bir bölgede ya da sancakta devlet adına vergi toplama yetkilerini veren mültezimlik mevkiini ele geçirmeleri olmuştur.¹² Mültezimlik (veya mütesellimlik) tımar düzeni yerine devletin vergi toplamak için başvurduğu yeni bir sistem olan iltizam sisteminde vergi toplayıcılığı mevkiini ifade eder. İltizam sisteminde devlet toprakları her yıl getirdikleri vergi gelirlerine göre “mukataa” adı verilen alanlara ayrılır ve her mukataa getireceği vergi gelirine oranla belirlenen bir fiyata mültezimlere verilir. Mültezim devlete peşin fakat vergilerden daha düşük miktarda para verir ve vergileri topladığında arada oluşan fark ona gelir olarak kalır. Ayanlar mültezimliği sürekli ellerinde tutuyorlar, bu durum ise, kısa süreli mültezimlik yapanlar sadece paranın peşinde olup köylüyü ezdikleri ve üretimi düşürdükleri için hem köylünün hem de devletin işine geliyordu.

17. yüzyılda mültezimleri valiler (sancakbeyleri) kendi yakınları arasından seçer ve atarlardı. Ancak sık sık değiştirilmeleri nedeniyle valiler, herhangi bir yörede yerleşik siyasal güç oluşturamıyorlardı. Buna karşılık, 17. yüzyılın sonlarından itibaren, sancaklardan daha küçük birer birim olan kazalarda, ayandan bir kişi reis-i ayan adıyla kazanın temsilcisi olarak seçilmeye ve kazanın devletle olan ilişkilerini yürütmeye ve bu sayede de, mültezimlikleri ele geçirmeye başladı. Zaman içinde valilerin ve sancak beylerinin gücü azalırken, sancakları fiili olarak mültezimler yönetmeye başladılar. 18. yüzyıla gelindiğinde herhangi bir sancakta kimin mültezim olacağına artık merkezi devlet ya da vali değil, yerel ayan kendi arasında karar veriyor, tercih edilen kişi resmi atamayı yapacak olan devlet temsilcilerine bildiriliyordu. Bu nedenle ayan arasında mücadeleler de eksik olmuyor, atamayı devlet yapmış olsa da ayanın şikayeti üzerine mültezimler azledilebiliyorlardı. Gücünü sürdürmek, etkili olabilmek için ayan hem kendi yöresindeki toplumsal unsurlarla, hem de merkezi devletle iyi ilişkiler kurmak, bir yandan yerel güçleri merkezi devlete karşı temsil ederken, öte

¹¹ PAMUK, s. 122

¹² PAMUK, s. 123

yandan da devletin taşradaki temsilcisi olarak belirli mali, askeri ve siyasal işlevleri yerine getirmek durumundaydı.¹³

Ayanlar kontrol ettikleri bölgelerde hem köylünün vergilerini topluyor, hem de ticareti ellerinde tutuyorlardı. Ayanlar, şehir ekonomisini de yönetmeye girişince güçleri kırsal kesimin sınırlarını aştı. 18. yüzyılın ikinci yarısında, taşra merkezlerinde ayan meclisleri Batı Avrupa'dakine benzer bir aristokrasi işlevi görmeye başladı. Bu meclisler ekonomiyi düzenleyen iç ticaret ve lonca ruhsatlarıyla ilgili kararların yanı sıra, şehir gelirleri ve harcamalarıyla ilgili kararları da veriyorlardı.¹⁴ Özellikle 1760'lardan itibaren yoğunlaşan ve ağır yenilgilerle sonuçlanan savaşlar merkezi devleti daha da zayıflatınca, Anadolu ve Rumeli'nin pek çok bölgesinde ayanlar özerkliklerini, hatta bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. 18. yüzyılın sonlarına doğru, yerel güçler kendileri için tehdit oluşturacağı kaygısıyla, merkezi devletin askeri reform çabalarını engelleyecek kadar güçlenmişlerdi. Ayanın gücü 19. yüzyıl başında doruğuna ulaştı. 1808 yılında ayan ve merkezi devlet arasında imzalanan Sened-i İttifak belgesi ile ayan saltanata olan bağlılığını yinelerken, merkezi devlet de ayanın taşradaki ve daha önemlisi Osmanlı toplumundaki gücünü ve yerini yazılı olarak tanımaktaydı.¹⁵

Yani ayanlar askeri güç toplayarak ve mültezimlik yoluyla artı-değer aktarım mekanizmasında daha çok yer işgal edip daha fazla artı-değer çekerek siyasi güçlerini yükseltmişlerdir. Fakat giriş bölümünde de değindiğimiz gibi siyasi gücün temeli üretim araçları üzerindeki mülkiyete (veya fiili kontrole) dayanır.

Aslında ayanlar üretim araçları üzerinde de kendi mülkiyetlerini kurmaya çalışıyorlardı. Birçok yerlerde köylülerin ve tımarlı sipahilerin terkettiği topraklara el koydular, toprakların terkedilmediği yerlerde de tefecilik ve zor kullanma yöntemlerine başvurdular. Daha çok Balkanlar'da bir ölçüde de Anadolu'da birden çok reaya işletmesi bir araya getirilerek 500, 1000 hatta 10000 dönümlük büyük çiftlikler kuruldu.¹⁶ Ayanların özellikle toprağa ve toprak üzerinde üretime yönelmelerinin sebebi coğrafi keşiflerden sonra Avrupa ile Osmanlı arasında oluşan yeni işbölümüydü. Coğrafi keşifler ve sömürgecilik hareketleriyle Avrupa'da oluşan altın ve gümüş bolluğunun yarattığı hızlı fiyat yükselmeleri sonucu, başta buğday olmak üzere her türlü gıda maddeleri, koyun ve diğer canlı hayvanlar,

¹³ PAMUK, s. 123-124

¹⁴ KEYDER, s. 26

¹⁵ PAMUK, s. 125

¹⁶ PAMUK, s. 138

deri, yün, balmumu, pamuk, ipek, bakır, zift, kereste gibi ham maddeler, fiyatların düşük kaldığı Osmanlı ülkesinden Batı Avrupa'ya doğru emilmeye başlanmıştı.¹⁷ Yurt dışı talep artmaya başlayınca yerel bölgelerdeki yeni nüfuz sahipleri olan ayanlar, ticaretin getirdiği fırsatlardan yararlanmak için toprak üzerinde yeni teşebbüslere giriştiler. Fakat çok az durumda yeni toprak sahibi sınıf köylüleri toprakta tutup, bir tür kiracılık düzenlemesi içinde kendileri için çalışmaya zorlayabildi. Özellikle Anadolu'da tarıma elverişli topraklarda kıtlık sözkonusu değildi. Topraklarını kaybeden veya terk etmeye zorlanan köylüler daha verimsiz de olsa başka topraklar bulabildikleri sürece, topraksızlaşıp ücretle çalışan tarım işçisi haline gelmektense yeni yerlere göç edip oralarda yeni toprakları tarıma açıp devlete vergi ödeyerek bu toprakların tasarruf hakkını elde etmeyi tercih ettiler.¹⁸ Sadece, emeğin daha bol toprağın daha kıt olduğu Balkanlar'da çiftlik sahipleri kendileri için çalışabilecek reaya bulmakta daha az zorlandı. Yalnızca bu bölgelerde çiftlik sahipleri toprağın denetimini ele geçirdikten sonra reaya üzerinde sömürüyü arttırabiliyor ve angarya uygulayabiliyordu. Çalışacak köylü bulunsa bile çiftliklerin kendi içerisinde de bir çok durumda topraklar, her reaya hanesi başına bölünerek küçük işletmeler şeklinde örgütlenmek durumunda kalınıyor, bu durumda toprak sahibi sadece ekilecek ürünü belirleyip bir de vergi dışında toprak kirası talep edebiliyordu.¹⁹

Kısacası ayan toprak üzerinde ne mülkiyet biçimini, ne işletme büyüklüğünü ne de emek türünü geniş ölçüde değiştirebilmişti. Toprak bolluğu ve emek kıtlığı gibi doğal koşulların yanında esasen merkezi devletin direnmesi nedeniyle toprağa özel mülkiyet, geniş ölçekli işletme ve tarım işçiliğini getiremediler.²⁰ Çünkü toprakların ayanın denetimine geçmesi, bu topraklardan başkente akan artı-değerin ayanlara doğru yön değiştirmesi ve merkezin nefessiz kalıp ölmesi demek olurdu.²¹ Bu durumda ayanın iktisadi faaliyetleri varolan üretim tarzı çerçevesinde, bu üretim tarzından daha fazla artı-değer çekmeye dayalı kalıyor; bu üretim tarzını dönüştürmeye yönelmiyordu.²² Toprakların mülkiyetinin yeterli kısmını elde edemediklerinden merkezi devlete karşı siyasi güçleri de sınırlı kalmaya mahkumdu.

Merkezi devlet varlığını toprakta devlet mülkiyeti ve küçük ölçekli bağımsız köylü işletmelerine borçlu olduğundan ne pahasına olursa olsun bağımsız köylüyü desteklemiştir.

¹⁷ AVCIOĞLU (1969), s. 29

¹⁸ KEYDER, s.24-25

¹⁹ PAMUK, s.139

²⁰ KEYDER, s.29

²¹ YERASİMOS, (Cilt 1), s.397

²² PAMUK, s. 125

Tarihçiler Osmanlı devletinin çok zayıflamasına rağmen 18. yüzyılda yıkılmayışını temel olarak, devletin, dış güçlerin kendi aralarındaki çekişmeleri kullanmasına bağlamışlardır. Oysa Osmanlı devleti ayakta kalışını devlet mülkiyetindeki toprakları tamamen yitirmeyişine ve köylülüğün çok büyük kısmının bağımsızlıklarını korumalarına da borçludur.

Merkezi devlet bürokrasisi, ayan ve reayanın durumlarını gördükten sonra şimdi bir de şehirli sınıfların; esnafın, zanaatkarların ve tüccarların durumlarını inceleyelim:

Nüfusun ezici çoğunluğunun kırsal alanlarda yaşadığı, pazar için üretimin sınırlı kaldığı tüm sanayi öncesi toplumlarında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da, tarım dışı üretim faaliyetlerinin büyük bir bölümü kırsal alanlarda, hane halkının kendi tüketimini karşılamak için yapılıyordu. Örneğin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Anadolu köylülerinin büyük çoğunluğu, giydikleri pamuklu ya da yünlü elbiselerin ipliğini kendileri eğirirler, kumaşını kendileri dokurlardı. Tarımsal işler için gerekli el aletlerinin büyük bir bölümü yine köy ekonomisi içinde üretiliyordu. Şehirlerde gerçekleştirilen tarımdışı üretim faaliyetleri ile köyde üretilen tarımsal malların değiş tokuşu ise ekonominin genişleyip köylerin pazarlara açıldığı dönemlerde gerçekleşebiliyordu. 16. yüzyıl boyunca bu şekilde gelişmeye başlayan köy-kent işbölümü 17. yüzyılda yaşanan ekonomik bunalım, Celali Hareketleri ve Büyük Kaçgun sonucu köylerin pazara kapanması ile sekteye uğramıştı. 18. yüzyılda ise 1760'lara kadar Osmanlı ekonomisi tekrar canlılık göstermiş ve köylülük yerel pazarlara tekrar açılmıştır.²³

Şehirlerde loncalar çevresinde örgütlenen zanaatlar ise, 17. yüzyılda yaşanan büyük bunalım ve kargaşalıklardan olumsuz etkilenmekle birlikte üretimlerinde yıkım derecesinde bir düşüş söz konusu olmamıştır. Loncaları asıl zor duruma düşüren Avrupa'ya doğru emilen hammaddelerin iç piyasada bulunamamasıydı. 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'nun pek çok büyük şehrinde uzun mesafeli dış pazarlara yönelik sanayi ve zanaat üretimi yapılıyordu. Hammadde kıtlıkları nedeniyle 17. yüzyılda bu canlı üretim bölgeleri durgunlaşıp dış pazarlara yönelik üretim özelliklerini kaybettiler. 18. yüzyılda 1760'lara kadar yaşanan ekonomik genişleme ve canlılık döneminde ise kentlerdeki zanaat üretimi olumlu etkilenmiş örneğin pek çok şehirde pamuklu ve yünlü dokumacılık dallarında yeni imalathaneler kurulmuş ve üretim artmıştır. 18 yüzyılın bu döneminde Osmanlı zanaatları henüz Avrupa mamul mallarının rekabetine maruz kalmamışlardı. Loncaların üretim hacimlerinden daha önemli bir gelişme onların üretim örgütlenme biçimlerinde yaşanıyordu. Klasik Osmanlı

²³ PAMUK, s. 142

düzeninde kentlerdeki loncalar fiyatlara ve üretim miktarlarına varana kadar merkezi devletin sıkı denetimi altındaydılar. Oysa 17. yüzyılda devletin zayıflamasıyla birlikte devletin loncalara verdiği destek ve onlar üzerinde uyguladığı sıkı kontrol de ortadan kalktı. Bu durumda loncalara bağlı imalathaneler daha özerk bir biçimde çalışmaya başladılar. Lonca denetiminin gevşemesi ile alınıp satılmaları kolaylaşan imalathaneler, sermaye sahibi askeri sınıf üyeleri, devlet yöneticileri, ulema, tefeci ve tüccarlar için birer yatırım alanı haline geldi. Ancak bu gelişmeler Avrupa'daki gibi imalathanelerin fabrikalara dönüşmesine yol açacak denli güçlü değillerdi. Bazı istisnalar dışında küçük ölçekli bu imalathanelerin 17. ve 18. yüzyıllar boyunca cazip bir yatırım alanı oluşturdıkları söylenemez.²⁴

Esnaf olarak adlandırılan küçük zanaatkarlar ve küçük ticaret erbabı Bizans ve Selçuklu dönemlerinden beri büyük şehirlerde loncalar halinde örgütlenmiş olarak yaşarlardı. Onlara öncelikle büyük şehirlerin işesi ve ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için değer veren merkezi bürokrasi tarafından denetlendikleri gibi kendi içlerinde de “gedik” adı verilen bir denetim mekanizmasına sahiptiler. Celali hareketlerinden sonra köylülerin bir kısmının büyük şehirlere akın etmesi lonca sistemini de olumsuz etkiledi. Mevcut sistem yeni gelenlere iş bulma gücünden yoksundu; bu durumda loncalara sızan yeni işsiz kitleler giderek loncaların yozlaşmasına ve çözülmesine yolaçtı. Bu arada yukarıda belirttiğimiz gibi yeniçeriler, gelirleri azalıp yönetimden dışlandıklarında yakın ilişki içinde oldukları loncaları kendilerine mal etmişlerdi. Böylece loncalar hem kendilerinden daha alt, hemde kendilerinden daha üst toplum katmanlarından gelen tehditlere silahla karşı koyabilen klasik Osmanlı düzenini kendilerine ideal edinmiş ve hertür değişime karşı koyan bir şehirli sınıf haline geldi. Şehirlere akın eden köylülere karşı gedik sistemi son derece sıkılaştırılıp yeni insanların loncalara girmemesi uğruna; örneğin yarım milyon nüfuslu bir şehirde basit bir turşucu dükkanı açmak için bile 6 yıl uğraşmak ve yığınla evrak doldurmak mecburi hale getirildi. Yeni gelen fakir ve mülksüz köylüler 1700’lerde İstanbul çevresinde bugünküne benzer gecekondu mahalleleri oluşturmuşlardı. Üst tabakalardan yani merkezi bürokrasi ve saraydan gelen tehditlere karşı ise silahlı yeniçeriler daima bu alt tabakayı da yanlarına alarak isyan hareketleri düzenlemekten kaçınmıyorlardı. Bu şekilde merkezi bürokratları imalat sektöründeki üretim araçlarından uzak tutabiliyorlarsa da değişime direnmeleri ve klasik düzene geri dönüş arzuları, onları isyanlardan sonra pek fazla ileri gitmekten alıkoyuyordu.

²⁴ PAMUK, s. 142-143

Yaptıkları bir sadrazamı veya padişahı değiştirmek yerine başkalarını getirmekle sınırlı kalmaya mahkumdu.²⁵

16. yüzyıldaki klasik çağda olduğu gibi 17. ve 18. yüzyıllarda da, özellikle büyük şehirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için Osmanlı Devleti, İmparatorluk içinde yapılan ticareti çok önemli görüyor, destekliyor ve denetlemeye çalışıyordu. Nüfusu 600 bini aşan başkentin iâşesi hala büyük bir sorundu. Özellikle savaş yıllarında darlıklar görülebiliyordu. Dış ticaret ise yine klasik çağda olduğu gibi Doğu Avrupa-Doğu Akdeniz bölgelerinde yoğunlaşmaktaydı. Asya'dan gelen ticaret yollarının Atlantik'e doğru kayması Anadolu ve Mısır'da ticareti olumsuz etkilemişti. Ancak Mısır, İmparatorluk içindeki ticarete önemini koruyor, Suriye ve Anadolu'ya hububat ve hammaddeler gönderiyordu. Karadeniz ise Osmanlı için hem iç hem de dış ticaret için son derece önemli bir bölgeydi. Devlet 18. yüzyılın sonlarına kadar Karadeniz'de ticaretin tekeli elinde tutmuş, diğer ülkelerin bayrağını taşıyan ticari gemilerin Boğazlar'dan Karadeniz'e çıkışlarını izne bağlamıştı. Kırım'dan Rusya ve Polonya'ya, Tuna boyunca Doğu Avrupa'nın içlerine kadar uzanan ticaret, Osmanlı ekonomisi ve başkentin iâşesi için hayati önem taşıyordu.²⁶

İmparatorluğun Batı Avrupa ile olan ticareti ise sanayii devrimine kadar sınırlı kalmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda Venedik'in gerilemesinden sonra yükselen Hollanda, Fransa ve İngiltere tüccarları Doğu Akdeniz ticareti için rekabet halindeydiler. 18. yüzyılda Fransızlar üstünlüğü ele geçirmiş ve Marsilya Doğu Akdeniz ticaretinde en önemli liman haline gelmişti. Fransızları Levant Company tekeli ile iş yapan İngilizler izliyordu. Batı Avrupa'ya tarımsal mallar ihracatı kentlerin iâşesinde ve loncalar için gerekli hammaddelerin sağlanmasında sorunlar yaratmaktaydı. Merkezi devlet sık sık ihracat yasakları koyarak darlıklarla mücadeleye çalıştıysa da, yerel tüccarların faaliyetleri ve kaçakçılık karşısında başarılı olamadı. Merkezi devletin zayıf düştüğü dönemlerde yerel yöneticilerin yabancı tüccarlara sağladığı kolaylıklar sayesinde İzmir ve Selanik gibi ihracat limanları ortaya çıktı. İmparatorluk dışarıya sürekli hammadde satarken ithal edilen malların büyük kısmını işlenmiş, mamül ürünler oluşturuyor özelliklede lüks mallar oluşturuyordu. Bu biçimiyle ticaret bir sömürge ilişkisini andırsa da 19. yüzyıl öncesinde Avrupa'dan ithal edilen mamül malların hacmi oldukça sınırlı düzeylerde kalıyordu. Örneğin 18. yüzyılda Avrupa'dan ithal edilen yünlü kumaşların, İstanbul ve Anadolu'daki toplam yünlü kumaş tüketimi içindeki

²⁵ YERASİMOS, (Cilt 1), s.418-421

²⁶ PAMUK, s. 143-144

payının yüze 1 veya 2'yi geçmediği söylenebilir. Bu durumda Avrupa malları ile Osmanlı lonca üretimi arasında doğrudan bir rekabet yoktu.²⁷

Avrupalı tüccarlar henüz Osmanlı pazarına nüfuz edememiş olsalar da Coğrafi keşiflerden sonra başlayan ticaret kapitalizmi döneminde, bütün dünyada olduğu gibi İmparatorluk çevresinde de ticaret alanlarının kontrolü konusunda keskin bir rekabet vardı. Osmanlı yöneticileri iç ve dış ticareti, kentlerin ve özellikle başkent İstanbul'un, sarayın, ordunun, ve donanmanın iâşesinin sağlanmasında çok değerli araç olarak gördüklerinden 16. yüzyıl'dan beri ticaretin her türlüşünün ve özellikle ithalatın desteklenmesinden yanaydılar. Merkezi devletin güçlü olduğu klasik çağda devlet hem bu politikası doğrultusunda hem de Avrupa'da dost devletler kazanmak için yabancı tüccarlara "kapitülasyonlar" adı verilen ayrıcalıklar veriyordu. Özellikle 18. yüzyılda yabancı devletler Osmanlı devleti zayıfladıkça bu ayrıcalıkları ikili antlaşmalarla sürekli hale getirdiler. Zamanla antlaşmaların karşılıklılık ilkesi fiilen ortadan kalktı, sadece yabancılar Osmanlı ülkesinde ayrıcalıklardan faydalanır oldular. Bu antlaşmalar yabancı elçilerin kendi uyruklarından olan topluluklar içindeki ticari işleri yönetme ve hukuki sorunları halletme haklarını genişleterek söz konusu uyruklara Osmanlı Kanunları'na tabi olmama hakkı tanımaya başladı. Osmanlı devleti zayıfladıkça ve Avrupa kamuoyu Osmanlı Saltanatı'na karşı olumsuz görüşlerle dolduruldukça Avrupa ülkelerinin elçileri İmparatorluğun Hristiyan uyruklarına korunma statüsü vermekte daha cömert davranır oldular. Böylece yabancı devletin pasaportunu alan veya elçilikte çalışır gösterilen Osmanlı Hristiyan vatandaşları da Osmanlı Kanunlarının dışına çıkmış oluyorlardı. Daha 18. yüzyılda İmparatorluğun sonradan kaybedeceği topraklarda Avusturya'nın yaklaşık 250.000 kişiye ayrıcalık belgeleri dağıttığı sanılıyor. Genellikle elçiler, Rumlar'a, Ermeniler'e, Levantenler'e kendilerini Osmanlı uyruğundan kurtaracak yüzbinlerce pasaport dağıtmakta veya satmakta bir sakınca görmediler.²⁸ Böylece Rum, Ermeni ve Yahudi tüccarların Avrupalılar'la aynı ayrıcalıkları elde etmek için yabancı ülkelerin himayelerine girip, Avrupalılarla işbirliği içinde yeni bir tüccar ve kapitalist sınıf oluşturmaları için gerekli zemin yaratılmış oluyordu.

Önce ki bölümlerde de gördüğümüz gibi, doğu-batı ticareti yön değiştirmeseydi Osmanlı ülkesinde kapitalist üretim tarzı, yani temel üretim aracının para olduğu üretim tarzı gelişebilirdi. Çünkü ticaret sayesinde biriktirilen artı-değerler sermaye oluşumuna temel yaratıyordu. Hatta bu temel özel mülkiyetçi eğilimler doğurmaktaydı. Fakat daha sonra

²⁷ PAMUK, s. 144-145

²⁸ KEYDER, s.34-35

Avrupa'luların ticaretin yönünü değiştirmeleriyle birlikte gelişmelerin yönünün değiştiğini ve Osmanlı üretim tarzının bazı farklılaşmalar göstermekle birlikte özelliklerini koruduğunu gördük. Bu durumda Osmanlı üretim tarzı içinde para kullanımı hangi yönde gelişmiş ve kapitalist üretim tarzının farklılaşan Osmanlı üretim tarzı içerisindeki konumu nasıl olmuştur?

Daha 16. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde reaya arasında bir servet farklılaşması gözlemlenebilmekteydi. Padişah fermanlarında “kudretlu reaya” olarak bahsedilen bir kesim, elinde biriken parayla tefecilik ve tarlada ürünü ucuza kapatma gibi usullere başvurarak daha da zenginleşmişti. Tefecilik yalnız köy hayatında değil şehir hayatında da önemli bir faaliyet haline gelmişti. “Muamele-i Şer'iyye”de faiz yüzde 10-15 iken, “rihabur” adı verilen faizciler, yüzde 30 ila yüzde 60 ile ödünç para veriyorlardı. Müslüman devlet faize karşı değildi, yalnızca faiz haddini yüzde 15 ile sınırlamaya çalışmaktaydı. Büyük faizciler reaya içinden türeyen birtakım şahıslardı; çavuş, zaim, tımar erbabı gibi resmi kimlikli kişiler ise küçük faizcilerdi. Ayrıca İstanbul'da Yusuf Nasi gibi, devlete borç veren büyük bankerler vardı. Prof. Sabri Ülgener 16. ve 17. yüzyıl belgelerinde “sermayeci” olarak adlandırılan, yerli esnafa iş ve para dağıtıp ucuza elde ettiği eşyayı yüksek fiyatlarla satan yarı müteşebbis bir kesimden söz eder ve bunları kapitalist gelişme için önemli işaret olarak görür. Bir diğer dikkat çekici olay vakıfların özellikle büyük şehirlerde para ticareti yani bir nevi bankacılık yapmalarıdır. Özellikle Bursa'da 16. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren milyonlarca akçe sermayeli, yüzlerce vakfın hayır amacı ile para ticareti yaptıklarını, düşük faizli krediler verdiklerini biliyoruz.²⁹

Bu veriler klasik döneme aittir ve bu dönemde genel olarak Osmanlı üretim tarzında pazara dönük para karşılığı üretimin yaygın olmadığını, bu tip üretimin doğu-batı ticaretine yönelik kervanların çevresinde oluşan işbölümü içerisinde yayıldığını hatırlarsak; doğu-batı ticareti yön değiştirdiğinde parasal ekonominin daralması beklenirdi. Fakat gerek Avrupa'da çok bol miktarlarda değerli maden birikimi ve bu değerli madenlerin bir kısmının Osmanlı pazarına dolması, gerekse de Osmanlı sisteminin özel mülkiyete doğru fiilen kayması para kullanımını aksine daha yaygın hale getirmiştir.

Klasik düzenin temelinde yer alan Tımar Sistemi devlete karşı yükümlülüklerin aynı olarak (yani mallarla) yerine getirilmesine dayanıyordu. Bu sistem çöküp devlet onun yerine vergilerin önceden peşin ve para olarak ödenmesine dayanan iltizam sistemini getirdiğinde, mültezimler devlete olan yükümlülüklerini yerine getirebilmek için kontrolleri altında olan

²⁹ AVCIOĞLU (1969), s. 18-21

bölgeleri pazara dönük üretime yönlendirmek ve ele geçirdikleri artı-değeri pazarda satmak zorunda kaldılar. Bu durum Osmanlı ülkesinde durmadan artan bir para ihtiyacı doğurmuştur.³⁰

Fakat para kullanımının yaygınlaşması paranın üretim aracı olarak kullanıldığı anlamına gelmez. Paranın temel üretim aracı haline gelmesi ancak bütün üretim faktörlerinin para ile değiş-tokuş edilebilir biçimde serbest hale gelmesine bağlıdır. Oysa Osmanlı ülkesinde köylü emeğinin geniş ölçüde bağımsız küçük tarım işletmelerine bağlı kaldığını ve yine imalat sektöründe lonca-gedik düzeninin bu alanda da üretim araçlarının mübadelesini fiilen engellediğini görmüştük.

Sonuç olarak 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu 20-25 milyonluk nüfusunu besleyebilen, giydirebilen, büyük ölçüde kendi kendine yeterli bir iktisadi birim oluştuyordu. Avrupa ile yapılan ticaretin hacmi, İmparatorluğun toplam üretim ve tüketimi içinde sınırlı bir yer tutuyordu ve henüz kapitalist üretim tarzı Osmanlı ülkesinin içlerine nüfuz edememişti. Feodalizmin devlet mülkiyetine dayalı bir tipi olan Osmanlı üretim tarzı bazı önemli değişimler geçirmişse de varlığını ve işlerliğini koruyordu.³¹

³⁰ YERASİMOS, (Cilt 1), s. 410

³¹ PAMUK, s. 150

4.1.2. 16., 17. ve 18. Yüzyıllarda Kamuoyu Oluşum Biçimi

4.1.2.1. Klasik Çağda Kamuoyu Oluşum Biçimi

Klasik Osmanlı toplumunda merkezi devlet temel üretim aracı toprak üzerinde kurduğu mülkiyet tekeli sayesinde son derece güçlüdür. Merkezi devletin bu gücü sosyo-kültürel alanda ve kamuoyunun oluşum biçiminde de kendisini gösterir. Klasik Osmanlı düzeninde kamuoyu merkezin sıkı denetim ve yönlendirmeleri altında şekillenir.

4.1.2.1.1. Ulema ve Cami

Merkezi devletin kendi amaçlarına uygun bir kamuoyu yaratmak ve genel olarak kamuoyunu denetlemek için kullandığı en güçlü araç ulema sınıfıdır. Ulema veya diğer adıyla İlmiye sınıfı, imparatorlukta eğitim, öğretim ve adalet mekanizmalarına hakimdir. Ulema, sistemin temeli sayılan şeriatın öğretilmesi, dünya işlerinin değerlendirilmesi, ümmet ruhunun yaşatılıp muhafaza edilmesi gibi sosyo-kültürel alanı doğrudan etkileyecek işleri de kendi görevi sayar ve bunları tekeli altında tutar. Bu nitelikleri ile ulema imparatorluğun en güçlü kamuoyu yapıcısıdır¹.

Osmanlı'nın ilk devirlerinden itibaren camiler, camilerin yanındaki temel eğitim kurumları olan mektepler ve bütün ülkeye yayılmış olan medreseler etrafında kurulu bir eğitim sisteminden yetişen ulema; din, hukuk ve eğitim işleri üzerinde gittikçe gelişerek klasik çağda imparatorluk içinde güçlü bir sınıf haline gelmiştir. Ulema hiyerarşisinin en tepesindeki Şeyhülislamın idaresinde Kazaskerler, şehirlerin belediye, adalet ve eğitim işlerine bakan kadılar ve müftüler, camilerde halkın dini hizmetlerini ve eğitimlerini sağlayan imamlar, müezzinler, medreseler ve müderrisler toplum içinde sayıca da önemli bir yer tutmaktadır. Dini vakıflar kontrollerinde bulunan ciddi miktarda toprak ile ulema sınıfına iktisadi dayanak sağlamaktadır. Ulema mensupları Kapıkulları gibi padişahın kulu sayılmadıklarından siyaseten katl ve müsadere uygulamalarına da tabi tutulmamaktadır. Bu bakımdan özel mülkiyetçi birikim olanaklarına en yakın sınıflardan da birini teşkil ederler.²

En güçlü kamuoyu yaratıcısının kamuoyunu yaratma mekanı camilerdir. Klasik çağdan itibaren Osmanlı yerleşim birimleri en alt düzeyde mahalle veya köylerden başlayarak

¹ Tarık Zafer TUNAYA, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul: Arba Yayınları, 1996, s.14

² Veli ŞİRİN, **Anahatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi**, İstanbul: Marifet Yayınları, 2000, s.227-228

kurulmuştur. Temel birim olan mahalleler klasik dönemde caminin dinsel çekirdeği etrafında kururlar. Cami, cemaatin toplanıp ibadet ettiği bir mekan olarak gündelik hayatın dinsel yaşantısını sembolize etmektedir. Kültürün belirleyici ögesi de dinseldir ve adeta, bir bütünsellik duygusu çevresinde günlük hayatın tüm pratiklerine egemen, ayrıcalık kabul etmeyen ve cemaat üzerinde tam bir kontrol sağlayan sosyo-kültürel bir mekanizma, cami merkez olmak üzere oluşturulur. Temel yerleşim birimi olan Osmanlı mahallesinin Batı örneğinde olduğu gibi bir meydanı yoktur. Sokak dokusunun oluşturduğu kimi açık alanlar, insanların toplanıp belirli konularda karar aldıkları mekanlar sayılamazlar. Bu işlevi klasik dönemde cami üstlenmiştir. Dinsel bir sembolün bünyesindeki bu tür toplantıların amacı, gündelik hayata ilişkin belirli bir karar almak değil, daha önceden alınmış bir kararı onaylamaktır. Siyasi otorite ile şeyhülislamlık makamının oluşturdukları karar mekanizması, cami avlusundaki mahalle halkına imam tarafından onaylatılan hak ve özgürlüklerin temel yönlendiricisidir. Böylece dinsel yaşantının sembolü durumunda olan cami, günlük hayatın yöneten ve yönetilen arasındaki iletişim kanalında bir toplumsal denetim aracı olarak da işlevselleşir. Modern kitle iletişim araçlarının hiçbirinin varolmadığı bir dönemde gündelik hayat dinsel bir mekan aracılığıyla siyasi yönden de biçimlendirilmektedir.³

4.1.2.1.2. Yazılı Kültür - Sözlü Kültür Ayrımı

Klasik düzende merkez, özellikle reayanın siyaset alanında etki yaratacak bir kamuoyu oluşturmasını engellemek amacıyla, potansiyel muhalifleri siyasetin bilgisinden uzak tutmayı da bir yöntem olarak benimsemiştir. Siyasi konular üzerinde bilgi, yazılı kültürün bir parçasıdır ve yazılı kültür geniş halk kitlelerine açık değildir. İmparatorlukta iki farklı kültürel dünya yanyana ve birbirleriyle fazla ilişkide olmadan yaşamaktadır. Kısmen sözlü olarak nakledilmiş edebi geleneklerin - folk-kültür, hikayeler, epikler, menkıbeler, halk şiiri gibi türler - dünyası karşısında, yazılı kültüre daha fazla dayanan yüksek kültür dünyası - divan edebiyatı ve resmi yazışmalar (Kitabet-i Resmiye)- yer alır.⁴ Sözlü kültür yazılı kültüre göre daha yaygındır. Geniş reaya kitlesi ilköğrenim görmez ve okuma yazma bilmemektedir.⁵ Okuma yazma ve yazılı iletişime dayalı bu yüksek kültür, özellikle medrese öğrenimi gören ulema sınıfının ve yüksek kademeli devlet memurlarının (Hacegan'nın) tekeli altındadır. Buna ek olarak, sözkonusu tekel çevresinde de, bir dil sorunu mevcuttur.

³ Ekrem İŞİN, "19. Yüzyıl'da Modernleşme ve Günlük Hayat", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.544-545

⁴ Şerif MARDİN, "Türkiye'de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Notlar", **Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, İstanbul: İletişim Yayınları, (1994a), s. 146-147

⁵ YERASİMOS, (Cilt 1), s. 320

Selçuklu devrinden beri sarayın, bürokrasinin ve ulemanın kullandığı dil halkın konuştuğu dil değildir. Selçuklu sarayı Farsça'yı, medreselere dayalı Selçuklu uleması da Arapça ve Farsça'yı kullanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda saray Türkçe'yi benimsemişse de, medreselere dayalı eğitim sistemi ve ulemanın kontrolünde olan diğer alanlarda Arapça ve Farsça kullanımı devam etmiştir.⁶ Uzman olmayanların anlamadığı bir dil kullanmak, ulemanın sosyo-kültürel alan üzerinde önemli bir güç yaratmasını ve bu gücü korumasını sağlayan çok başarılı bir yöntemdir. Yazma ve öğrenme faaliyetleri çevresinde, yarı sihirli bir tutum, eğitim sistemini idare edenler ve hattatlar tarafından adeta kurumsallaştırılmıştır. Bu düşünce ve genel ruh hali, İslam Dünyası ve Kültürü içinde kökleri eskilere kadar uzanan bir olgudur. Daha 10. yüzyılda Farabi "Platon'un Kanunları"na yazdığı özetin giriş kısmında halka ilimleri göstermediği ve açıklamadığı için Platon'u över. Kendisi de bilgiyi alakasız kişilerden saklamak için muamma ve kinaye yöntemlerini kullanır. Bu köklü geleneğin Osmanlı'daki uzantısı yazılı iletişimin her alanında Arapça ve Farsça kalıplarla süsleme modasıdır. Klasik dönemde gerek ulema gerekse bürokrasi reayanın yüksek kültürü öğrenmesinden adeta korkmuş bunu hiçbir zaman hoş karşılamamışlardır.⁷ Çünkü yüksek kültürün, Kitabet-i Resmiye'nin, Divan Edebiyatı'nın ve genel olarak ilimlerin yaygın biçimde bilinmesi devlet işleri konusunda düşünmeyi, yorum ve hatta eleştiri yapmayı beraberinde getirecektir. Siyasal işlevi olan bir kamuoyunun doğuşunu sağlayabilecek bu tip gelişmeler, yönetici sınıfların konumlarının sorgulanmasını beraberlerinde getirebileceklerinden, her türlü araç kullanılarak engellenmeye çalışılmıştır. Klasik çağda yönetici sınıflar üretim tarzı içinde 'toprakta devlet mülkiyeti' ile sağladıkları tam hakimiyeti, sosyo-kültürel alanda ve kamuoyu oluşum biçiminde de, yazılı ve sözlü kültür arasına bir 'Çin Seddi' örerek sağlamışlardır.

4.1.2.1.3. Tarikatlar

Saray ve Kapıkullarından oluşan Osmanlı merkezi devleti kamuoyu oluşumunu çok güçlü araç ve yöntemlerle denetim altında tutuyorsa da, klasik düzende merkezin etkisi dışında da kamuoyu oluşmaktadır. Bu tip kamuoyunun en güçlü biçimde oluştuğu sosyal yapılar, tarikatlar olarak karşımıza çıkar.

⁶ Orhan KOLOĞLU, "*Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu*", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, (1985b), s.225

⁷ MARDİN (1994a), s.153-154

Feodal bir sistem olan Osmanlı klasik düzeninde dünya görüşü din yoluyla oluşur. Fakat yönetenlerin ve yönetilenlerin dünya görüşlerini ifade eden esas din İslam olarak görünse de farklı iki dini yapı vardır: Bir tarafta medreseler ve ulema sınıfı tarafından oluşturulan, resmi, hukuki, dogmatik devlet dini, diğer yanda ifadesini büyük derviş tarikatlarında bulan kitlelerin popüler, mistik, sezgisel inancı.⁸ Merkezi denetimin dışında kamuoyu oluşumuna öncülük eden tarikatların maddi temellerine baktığımızda şehirlerde loncalar etrafında örgütlenmiş imalatçı, zanaatkar ve tüccar sınıflarıyla, Orta-Asya'dan Anadolu'ya gelirken göçebe üretim tarzını ve kültürünü korumuş olan Türk boylarını görürüz. Loncalar üretim aracı olarak imalat gereçlerini kullanır, tüccarlar geçimlerini para ile sağlar, göçebe boylar ise hayvan sürülerini mülk edinir. Bu gruplar temel üretim aracı olarak toprağı kullanmadıkları için merkezin toprakta devlet mülkiyetine dayalı sıkı denetiminde oluşan kamuoyunun dışında kamuoyu yaratabilmektedirler. Bu kamuoyunu oluşturan en önemli araçları da dervişlerin öncülüğünde yaşayan tarikatlardır.

Tarikatların çok keskin muhalif bir kolu, göçebe ilişkilerinden kaynağını alır. Selçuklular'dan beri Anadolu'da kurulan Türk devletleri göçebelere ve şehirli üreticilere hem önem verdiler hem de bu güçler arasında çelişkiye düştüler. Devlet göçebe üretim tarzında, hayvan sürülerinin asıl üretim aracı olduğu kabile örgütlenmeleri içinde yaşayan boyların, askeri güçlerine dayanılarak yine bu boyların soylu sınıfları tarafından kuruluyordu. Fakat hemen sonra soylular devletin yaşaması için yerleşik tarımcı köylülere ve şehirli imalatçı-tüccarlara önem vermek zorunda kalıyorlardı. Oysa göçebe üretim tarzı aynı zamanda yağma ekonomisine dayanır. Göçebe zor durumda kaldığında yerleşikleri ya da başka göçebe boyları yağmalamayı doğal bir hak olarak görür. Soylular ise devleti bir defa kurduktan sonra göçebeleri geri plana itmek, yerleşik köy ve şehir hayatını da yağmacılardan korumak zorundadır. Bu çelişkili durum Osmanlı Devleti'nde de kuruluşundan itibaren mevcuttur. Göçebeler yerleşik feodal devlete bağımlı olurlarsa kendi soylularının ve devletin vergileri ile çifte bir sömürüye maruz kalırlar. Bu durumda devlet soylularının dışında kalan bazı boy önderleri fakirleşen göçebe kitleleri ayaklandırırlar. Ayaklananlar geniş yağma ve yakıp yıkma hareketlerine girişirler. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devletleri göçebe örgütlenmesini parçalayıp, göçebe kitlesini kabile bağlarından kopmuş yerleşik tarımcı köylü yani reaya yaparak feodal düzeni yaygınlaştırma yoluyla, bozgunculuğa karşı koyma yolunu

⁸ Bernard LEWIS, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s.400

tutmuşlardır. Fakat bu defa da boy dayanışması ve kabile üyeliğinden yarı bağımlı köylü statüsüne geçmeye karşı güçlü bir göçebe direnişi görülmüştür.⁹

Göçebe kitleleri, Orta-Asya'dan Anadolu'ya, büyük çoğunluğu okuma-yazma ile tanışmamış, kabilesel örflerine sınıksız bağlı, gittiği her yerde rastladığı motiflerle besleyerek geliştirdiği mitolojik ve sözlü bir kültür içinde yaşayan topluluklar olarak geldiler. Boyların aynı zamanda dini lider olan başkanlarının, dini ve siyasal otoriteleri meşruiyetini bu mitolojik teolojiden alırdı.¹⁰ Kabile yaşantısının düzeni de tamamen bu geleneksel mitolojiye dayanırdı. 'Kam-Ozan' veya 'Şaman'lar, kopuz çalan dini siyasi resimler olarak, sözlü mitolojik kültürün şifahi aktarıcısıydılar. Bu kabile önderleri İslamiyetin kabulünden sonra, Anadolu'da 'Baba' veya 'Dede' adlarıyla karşımıza çıkarlar.¹¹ Bu önder ya da dervişler feodal devlet içinde yaşayan göçebeler arasında, diğer işlevlerinin yanında çok güçlü kamuoyu yapımcıları olarak da çalıştılar. Baba İshak, Şeyh Bedrettin, Şahkulu isyanlarında olduğu gibi kitleler üzerinde sözlü mitolojik kültürden kaynaklanan iletişimsel ve dini güçlerine dayanarak çok büyük ayaklanmalar örgütlediler. Bu isyanlara katılan kitleler genellikle önderin mesihliğine ya da peygamberliğine inandırılmış olurdu. Böylece özellikle Baba İshak ayaklanmasından sonra Anadolu, yerleşik feodal devletlere muhalefeti örgütleyen, ulemanın ibahiyyeden (din ve ahlak yasağı tanımayanlardan) saydığı, yarı şaman dervişlerle doldu. Muhtemelen bir Kalenderi dervişi olan Baba İshak, Alevi ve Bektaşilerin bayrağı haline geldi. Mevlevi kaynaklarına göre Bektaşiliğin kurucusu olan Hacı Bektaş, Baba İshak'ın halifesi idi.¹²

Hacı Bektaş tarafından 13. yüzyılda kurulan Bektaşilik, Anadolu'da ve Rumeli'de zamanla yayıldı. Osmanlılar, gittikçe gelişen bu tarikatın önemini kavrayıp Bektaşiliği denetim altında tutmaya ve tarikatı gerektiğinde kendi amaçları için kamuoyu alanında da kullanmaya çalıştılar. Klasik düzenin kurulması sırasında bu çabalar sistemleştirildi. II. Beyazıt birçok tarikata yaptığı gibi Bektaşiliğe de özel önem verdi. Tarikatın organize olmasına bizzat vesile oldu, önemli tekkelerine büyük vakıflar ve gelir kaynakları tahsis etti. Bu dönemde tarikat önderleri de devlete daha yakın ve uzlaşmacı bir politikayı benimsediler. Aynı çağda yaşayan Balım Sultan tarafından inançlar, gelenekler, öğreti ve ayinler

⁹ Doğan AVCIOĞLU, **Türklerin Tarihi**, C. 1, İstanbul:Tekin Yayınevi, 1982, s. 213-215

¹⁰ Ahmet Yaşar OCAK, "Alevilik ve Bektaşiliğin Tarihsel Sosyal Tabanı ile Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair", **Türk Süfiliğine Bakışlar**, İstanbul:İletişim Yayınları, (2002a), s. 247

¹¹ OCAK (2002a), s. 241

¹² Orta-Asya'dan Cumhuriyet'e kadar Türk tarihinde göçebe ve yerleşik üretim tarzlarının ilişkileri hakkında ayrıntılı bir açıklama için bkz. Doğan AVCIOĞLU, "Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türkmenin Dramı", **Türklerin Tarihi I**, Tekin Yayınevi: İstanbul, 1982

sistemleştirilip resmi kurallara bağlandı. Sözkonusu yakınlaşmanın doğmasının önemli bir sebebi de Doğu Anadolu’da, Safevi propagandasının Alevilik veya Kızılbaşlık inancını hızla yayması olmuştur. Doğu Anadolu’da kabile bağları henüz daha güçlü boylar arasında, yine yarı şaman dervişlerin öncülüğünde, İran kaynaklı propagandalarla, hızla yayılan Alevilik inancı, hem feodal devleti hem de göçebe kökenli diğer inanışları ciddi biçimde tehdit etmiştir. Bektaşilik klasik düzende, özellikle Batı Anadolu ve Rumeli’de kabile bağları zayıflamış göçebe boylar (yörükler), göçebelikten yerleşikliğe geçirilmiş ve Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçmiş köylüler arasında çok yaygın bir tarikat olarak, kamuoyu alanında önemli bir güç odağı haline gelmişti. Hristiyan çocuklarından devşirilen acemi oğlanlar için dini liderlik hizmeti gören dervişler, Bektaşiliği Yeniçeri Ocağı’nın yarı-resmi tarikatı haline getirerek gücünü arttırdılar.

Alevilik-Kızılbaşlık ise göçeblik kökenli tarikat ve inançlardan, Merkezi devletin kontrol altına alamadığı veya uzlaşamadığı kol olarak klasik devirde karşımıza çıkar. Alevilik bizzat Safevi propagandası tarafından, Şah İsmail-i Safevi’nin 12 İmam Mezhebini o zamana kadar Anadolu’da gelişmiş Heterodoks İslama uyarlaması ve Gök-Tanrı kültü yerine Hz. Ali kültünü geçirmesi ile oluşturuldu.¹³ Alevinin diğer adı olan ‘Kızılbaş’, 12 dilimli kızıl taç giyen ve şeyhlik ile şahlığı birleştiren Safevi şeyhlerine bağlı şiilere, sünnilerin taktığı addır. Safevi askerleri, kırmızı çuhadan taç giydikleri için onlara Kızılbaş denilir. Burada gördüğümüz gibi klasik düzende feodal merkeziyetçi bir devlete dönüşen Osmanlı ile göçebe boylarına dayalı bir devlet olan Safeviler arasında mücadele Anadolu’da kamuoyu üzerinde yoğun bir propaganda savaşı haline gelmişti. Kabile bağlarının gücünü koruduğu göçebe Türkmen boylarında dini-siyasi reislerin, boy başkanlarının kamuoyu üzerindeki etkinlikleri daha yoğunlu. Şah bu kişileri propagandacı olarak Aleviliğin yayılmasında başarıyla kullanmış ve önemli ayaklanmalar örgütlemiştir. Osmanlılar klasik düzeni kurarken göçebe boyları yerleşik tarımcı reyalığa, boy soylularını da tımar vererek sipahiliğe yönlendirmeye çalıştılar. Bu politikanın kabul ettirilemediği, kabile bağlarının gücünü sıkı biçimde koruduğu boylar ise il-ulus gibi isimlerle gruplandırıldı. Başlarına göçebe ileri gelenlerinin uygun bulduğu beyler atanıp, yanlarına yardımcı kethuda ve kadılar verilerek vergilendirilip düzene bağlanmaya çalışıldılar. Fakat bu boylar sistemle bütüleşmeye direndiler ve daima düzenin içinde iğreti kaldılar. Üretim tarzına eklenemedikleri için, bunların kamuoyu yapıcılarını da kamuoylarını da merkezin denetimine sokmak mümkün olmadı. Göçebe kitleler için Safevi

¹³ OCAK (2002a), s. 249

devleti daha çekiciydi çünkü Safevi ordusu göçebe askeri gücüne dayandığından, İran'a giden boylar Osmanlıda olduğunun aksine, vergi yükümlüsü olmaktan kurtuluyorlardı. Klasik devirde görülen Alevi ayaklanmalarında en önemli sebeplerden birinin de, göçebe soylularının herhangi bir sebeple tımarlarını kaybetmeleri olduğu görülür. Tımarını kaybedip tamamen sistem dışına düşen soylular kamuoyu üzerindeki büyük etkilerini kullanarak ya bizzat ayaklanırlar ya da bir dini lider çevresinde toplanırlardı. Şahkulu olarak bilinen Baba Tekeli, etrafında toplanılan böyle bir dini-siyasi önderdi; ünlü Celali Ayaklanmalarının isim babası tımar sahibi Turhallı Celal ise bizzat kendisi Mehdilik iddiası ile geniş bir ayaklanma başlatmıştı. Osmanlı merkezi devleti Kızılbaşları sistem içine alamamış fakat kamuoyu üzerinde karşı propaganda faaliyetlerini de ihmal etmemiştir. Yavuz Sultan Selim, İran seferine hazırlanırken ulemayı kamuoyunu hazırlamak ve Kızılbaş karşı propaganda ile görevlendirdi. Sonradan şeyhülislam olan Kemalpaşazade bir broşür yazarak şiilerin mallarının helal, nikahlarının hükümsüz, öldürülmelerinin caiz olduğunu ilan etti. Böylece Alevilere karşı cihat açıldı. Sistemle bütünleştirilmeleri veya uzlaştırılmaları mümkün görülmediğinden Kızılbaşların yok edilmesi de bir çare olarak görüldü. Sultan Selim, buyruklar yollayarak Kızılbaşların defterlere kaydedilip kendisine yollanmasını istedi. Bu kayıtlara dayanılarak en az kırkbin Kızılbaşın asıldığı ya da hapsedildiği resmi Osmanlı kaynaklarında yer alır. Doğrudan yoketme yöntemi de çare olmayacak, Çaldıran'da Şah İsmail yenilse de klasik devir ve sonrasında göçebe ayaklanmaları ve kamuoyu üzerinde propaganda savaşları sürecekti.¹⁴ Klasik devirde Alevilik inancında görülen önemli bir değişim de sözlü kültürün ve mitolojik teolojinin yazıya geçmeye başlamasıdır. Fakat teolojinin kaynakları şehirli tarikatlarda olduğu gibi sistematik teolojik metinler değil, menkıbename ve deyiş gibi sözlü kültür edebi biçimlerini içeren metinlerdir.¹⁵

Tarikatların merkezin dışında kamuoyu oluşturan diğer önemli bir kolu ise loncalarda örgütlenmiş şehirli imalatçı ve tüccarlara dayanır. Bu kolun kökenleri de Orta-Asya'ya ve Anadolu Selçuklu devletine kadar gider. Şehirli tarikatlardan klasik düzende en önemlisi haline gelen Mevlevilik tarikatının kurucusu Mevlana Celaleddini Rumi'nin babası Orta-Asya'nın Belh şehrinden Anadolu'ya göç eden bir sufidir. Göçebelerin aksine Mevleviliğin kurucuları Orta-Asya'nın şehirlilik, okuma-yazma ve teolojik metinlerin sistemli çözümlenmesine dayanan kültüründen kaynaklarını alırlar. Mevlevilerin diğer ayırt edici özelliği, başlangıçtan itibaren tarikat liderlerinin kitleler üzerinde nüfuzlarını yaymak için

¹⁴ AVCIOĞLU(1982), s. 190-200

¹⁵ OCAK (2002a), s. 250

feodal devletlerin siyasi güçlerini kullanmayı bir politika olarak benimsemiş olmalarıdır. Şehirlere dayanarak yaşamak zorunda olan devlet kurucuları da, hem şehirli sınıfların desteğini kazanmak hem de kitleleri merkeze karşı kışkırtma konusunda büyük potansiyel taşıyan sufi dervişleri kontrol altında tutabilmek için, bu politikaya daima uyum gösterdiler. Tarikata vakıf arazileri ve mali imtiyazlar tanıdılar. Bir diğer farklı yön, mevlevi inancının başlangıçtan itibaren sistemli olmasıdır. Daha Mevlana'nın oğlu Veled Çelebi zamanında Mevlevilik inancı düzenli bir tarikat haline getirilmiş, Konya'da merkez teşkil edecek mevlevihane açılmıştı.¹⁶

Klasik düzen kurulana kadar Mevleviler Osmanlı Topraklarında önemli bir varlık değildiler. Osmanlı devleti kuruluş devrinde Ahiler'le yakın ilişki içindeydi. Ahiler lonca teşkilatının kurucuları sayılır. Fakat ilk zamanlarda, Osmanlılar için Horasan Erenleri denilen Kalenderi dervişleri çok daha önemliydi. Genelde bekar, mevleviler gibi yüksek hayat standartları gözetmeyen, gaza, cihad ve İslamiyet propagandası ile uğraşan bu gezgin dervişler özellikle Rumelide Osmanlı yayılmacılığının hem askeri hem de sosyo-kültürel alanda öncülüğünü yapıyorlardı. Osmanlı devleti tarımcı köylülüğe ve büyük şehirlere dayanmaya başladıkça mevlevi dervişleri için çekici bir yer haline geldi. II. Murat devrinde Edirne'de padişahın açtırdığı mevlevihane ile ilk ciddi temaslar kurulmuş oldu. (15. yüzyılda Ahilik teşkilatları da yok oluyordu.) Klasik Osmanlı düzeninin kuruluşuyla Mevlevilik özellikle Anadolu kentlerinde yayıldı. II. Bayezid şahsi olarak da Mevleviliğe sempati duydu. Konya'daki Mevlana türbesinde birçok tamirat ve yeniden düzenleme çalışmaları yaptırdı. Safevi proagandası zamanında Bektaşilik gibi Mevlevilik de desteklendi. Kanuni, II. Selim, III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed gibi birçok padişah klasik dönemde Mevleviliği gözettiler. Anadoluda tarikatın 13. yüzyılda kuruluşundan beri, bütün şehirlere dayanmak isteyen devletlerin yaptığı gibi Osmanlılar da Mevleviliğe zengin vakıf arazileri tahsis edip, mali imtiyazlar tanıdılar; birçok yerde mevlevihanelerin açılmasına öncülük ettiler. Konya Çelebileri de sultanlarla iyi geçinip geleneksel politikalarını sürdürdüler.¹⁷ Klasik düzende Mevleviler, yükselen Bektaşiliğe karşı denge unsuru olarak da Osmanlı yöneticilerinin işine yaradılar ve aldıkları destekle devlet içinde de nüfuz mevkiileri elde ettiler. Örneğin Mevlevi

¹⁶ Ahmet Yaşar OCAK, "Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevleviler", **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul:İletişim Yayınları, (2002c), s. 150-154

¹⁷ OCAK (2002c), s. 155-158

tarikatinin başı, yeni sultanların tahta çıkışları sırasında yapılan, Osman'ın kılıcını kuşanma töreninde, resmi görev sahibi oldu.¹⁸

Mevlevilik ve Bektaşilik gibi önemli tarikatlar klasik düzende merkezin denetimi altına alınabilmişlerse de, genel olarak tarikatların merkezin dışında kamuoyu yaratma özellikleri ve devletin resmi kamuoyu yapıcısı ulema ile karşıtlıkları sürmüştür. Tarikatlar sosyal düzenin sınırlamalarının biriktirdiği psikolojik enerjilerin deşarjında daha başarılı olmalarıyla, sosyo-kültürel alan üzerinde etki yaratmaya çalışan diğer yapılar arasında kitlelerce daha fazla benimseniyordu. Ulemanın temsil ettiği Sunni veya Ortodoks İslam'da ibadet mekanı cami sade ve süssüzdür. Teoride bir ruhban sınıfı yoktur. İbadet sanatları arasında dans, müzik ve şiir kabul edilmez. Oysa derviş tekkelerinde caminin kuru ibadetinin yanında müzik, şarkı ve dansın eşliğinde vecd halinde dua vardır. İslamiyet sarhoş edici maddeleri yasakladıysa da Bektaşilikte şarap içmek de bir tür ibadet sayılır. Ulemanın akademik uzaklığı, dost, mürşit ve rehber dervişin sıcak ve kişisel nüfuzu ile telafi edilir. Soyut Tanrı ile insan arasındaki ortodoks uzaklık, evliyalar ve şefahatçılar gibi kutsal kişilerle yakınlaştırılarak mistik bir birlik ümidi yaratılır. Tarikatları çekici kılan bir diğer özellikleri Anadolu'da İslamiyet dışında yaşayan Hristiyanlık, daha eski pagan inançları ve göçebe kabile adetlerine gösterdikleri müsamahalı tutumdur. Böylece Heterodoks İslami inançlarla yakın ilişkide olan tüm derviş tarikatları değişen ölçülerde ortodoksluğa aykırıdır. Bu nedenle tarikatların öğretisi ve uygulamaları, kendilerini şeriatın bekçileri sayan ulema tarafından sürekli eleştiri ve ithamlara maruz kalır. Bu ithamlar dervişlerin halk arasında nüfuzlarını arttırmalarını engelleyemez. Anadolu'da Türk varlığının başlangıcından itibaren dervişler şer'iliğe karşı sufiliğin, bilgiye karşı imanın ve siyasi-dini egemen düzene karşı kitlelerin temsilcisi olurlar. Diğer birçok işlevlerinin yanında kamuoyu üzerindeki potansiyel etkilerinin büyüklüğünden de kaynaklanan güçleriyle, klasik düzene yaklaşıldıkça hükümet cihazına sızmayı, gizli biçimde de olsa vezir ve sultanların hareketleri üzerinde güçlü nüfuz kurmayı başardılar.¹⁹

4.1.2.1.4. Sözlü Kültür

Klasik çağda reaya arasında oluşan kamuoyu, yazılı kültürün hakimi durumunda olan ulemanın ve dolayısıyla merkezi devletin kesin kontrolü altındadır ancak reaya da kendi görüşlerini ifade edecek başka iletişim yolları kullanarak kendine özgü bir kamuoyu oluşturur.

¹⁸ LEWIS, s. 402-403

¹⁹ LEWIS, s. 401-402

Fakat belirtmek gerekir ki bu ifade biçimleri genellikle üstü kapalı ya da irrasyonel şekillerde olmak zorundadır. Reaya arasında oluşan bu düşünce, tutum ve kanaatler; daha çok sözlü iletişim türleri ile yayılmaktadır. Sözlü iletişim biçimlerinden en çok kullanılanlardan biri de anonim halk edebiyatı türlerinden menkıbelerdir. Yazılı metinlere geçirilerek günümüze kadar ulaşan menkıbelerden “Menakıb-ı Mahmud Paşa-i Veli” isimli menkıbe, Osmanlı’nın klasik çağında, sözlü iletişim araçları ile oluşturulan kamuoyunun temel niteliklerini göstermesi bakımından iyi bir örnektir ve burada ayrıntılarıyla incelenmesinde yarar vardır:

Fatih devri Vezir-i Azamlarından olan Mahmud Paşa 1474’de idam edilmiş ve birçok halk hikayelerinde efsanevi bir şahsiyet olmuş, anlatıcıların hayal güçlerine göre değiştirilen bir tarihi fona dayandırılan abartmalarla yüceltilmiştir. Paşa’nın idamı başta ulema ve reaya olmak üzere çeşitli toplum kesimlerinde rahatsızlık yaratmış, bu nedenle Mahmud Paşa’yı abartılı biçimde yüceltmek yoluyla, siyasi iktidarı üstü kapalı biçimde yeren menkıbeler ortaya çıkmıştır.²⁰

Menkıbenin ilk göze çarpan niteliği dilinin sade olmasıdır. Fazla düşünsel anlatım yoktur; Arapça-Farsça kelimelere çok yer verilmemiştir, günlük dilde kullanılan yabancı deyimler bol, fakat yanlış kullanılmıştır. Bu sade dil, menkıbenin eğitim seviyesi yüksek olmayan geniş halk kitlelerine yönelik olduğunu göstermektedir. Anlatım biçimi de bu görüşü onaylar niteliktedir. Dua bölümü kısadır. Olaylar sık sık tekrarlanmaktadır. Tarafgir bir üslup kullanılmış, kişiler iyiler ve kötüler olarak kesin biçimde ayrılmıştır. Bu özellikler hem dinleyici kitlesinin fazla aydın olmayışından, hem de dinleyici ve anlatıcı arasında bir dramatik gerilim doğurarak menkıbenin etkisini artırmak amaçlandığından metinde bilerek yaratılmıştır.²¹

Menkıbe gerçekte olmuş olayların çarpıtmaları ya da hiç olmamış olayların abartılı anlatımlarıyla doludur. Örneğin İstanbul’un fethinde Mahmud Paşa’nın büyük bir görevi yada başarısı yoktur. Menkıbe ise fethin Mahmud Paşa sayesinde başarıldığını anlatır. Mahmud Paşa hristiyan bir çocukken rüyasında müslüman olacağını, hidayete ereceğini ve büyük mevkilere getirileceğini görür. İstanbul’a gelişinde ‘Hızır’ O’na yardımcı olur ve zor duruma

²⁰ İlber ORTAYLI, “Menakıb-ı Mahmud Paşa-i Veli”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim-Makaleler 1**, Ankara: Turhan Kitabevi, (2000b), s.37

²¹ ORTAYLI (2000b) , s.40

düştüğünde O'nu kurtarır. Bu motifler Mahmud Paşa'yı bir karizmatik otorite olarak tanımlar ve bu otorite çevresinde bir mit oluşturur.²²

Menkıbe siyasi mesajlar da taşır. Mahmud Paşa her bakımdan saltanat mevkiiinde bulunan kişilere üstün tutulur. Gerek II. Murat, gerekse II. Mehmet zayıf iradeli, kolay tesir altında kalan şahsiyetler olarak canlandırılırlar. Onların her başarısında Mahmud'un büyük rolü vardır. Her iki padişah da Mahmud'un idamını emrederler fakat hemen pişman olurlar. Mahmud'un sultanlara üstünlüğü bazı pasajlarda birtakım statü sembolleri ile belirtilir: Örneğin kuşatmadan sonra Mahmud Paşa'nın attığı okun, Dumanlı Kilise denen ve Ayasofya'dan daha büyük bir kiliseye düşmesi gibi... Keza Mahmud sarayda büyük bir itibarla ağırlanır. Osmanlı devlet teşkilatının kuralları ve devşirme usulüyle bağdaşır yanı olmayan olayların sırf onun kişiliğini yüceltme gayesi ile uydurulup, menkıbeyi zenginleştirdiği görülür. Ayrıca menkıbelerde kahramanın diğerleri arasında kesin üstünlüğünü vurgulamak için anlatılması gelenek olan halka açık müsabaka ve imtihanlar da Mahmud Paşa menkıbesinde eksik değildir. Mahmud önce çocukluğunu geçirdiği manastırda rahiplerin, sonrada Edirne Sarayı'nda devrin seçkin ulemasının önünde iki imtihandan başarıyla çıkar ve bütün alimlerden daha bilgin olduğunu, onları pes ettirdiğini ispatlar. Birçoğunun hayal ürünü olduğu kesin olan bu tip olaylar ile aslında devrin yöneticileri özellikle de padişahlar, eleştirilmektedir.²³

Fatih Sultan Mehmet Osmanlı Devleti'ni başlangıçtan beri anlattığımız klasik Osmanlı İmparatorluğu'na dönüştüren padişaktır. Bu dönüşüm bizzat padişahın yönettiği katı reformlarla toplum ve devlet hayatının heryönüne yayılmış ve geniş kitlelerde hoşnutsuzluklara neden olmuştur. Mahmud Paşa ise çeşitli gruplar ve sınıflar arasında dengeci bir tutum izlemiş ve özellikle ulema ve reaya tarafından sevilmiştir. Oysa menkıbede gerçekten sevilmesine neden olan olaylardan hiç bahsedilmez, Otlukbeli Savaşı'ndan sonra rakiplerinin iftiralari ile vezir-i azamlıktan azledilen ve şehzade Mustafa'nın ölümünden sonra idam edilen Mahmud Paşa'nın, ölümü de menkıbede gerçekten çok uzak bir biçimde anlatılır.²⁴

Genel olarak menkıbeye baktığımızda yöneticilere ve özellikle de Fatih Sultan Mehmet'e yönelik bir olumsuz tutum vardır. Fakat bu tutum açık değildir; Fatih'in yerilmesi,

²² ORTAYLI (2000b), s.42

²³ ORTAYLI (2000b), s.44

²⁴ ORTAYLI (2000b), s.42-43

kınanması veya aşağılanması çok Mahmud Paşa'nın gerçeklerin sınırları zorlanarak abartılı biçimde yüceltilmesi sözkonusudur. Fatih ancak bu şekilde olumsuz gösterilebilmektedir. Olumlu veya olumsuz bulunan kişiler ya da olaylar açıkça ifade edilememektedir. Bunun yerine olumsuz tutumu gösteren gerçek dışı ve irrasyonel olaylar anlatılır. Bu durumun sebebi çok açıktır ki, yönetici grubun özellikle reaya karşısında sınırsız gücü ve iktidarındır. Reaya bu mutlak iktidar karşısına rasyonel eleştirel düşüncelerle çıkacak gücü kendisinde bulamaz. Bu güç ve iktidar da bildiğimiz gibi toprakta devlet mülkiyetine dayalı klasik Osmanlı üretim tarzına dayanmaktadır. Bu menkıbeler halk arasında kendiliğinden oluşmuş olabilecekleri gibi ulema sınıfı tarafından da yayılmış olabilirler. Ulema da sözkonusu kesin iktidar karşısında güçsüzdür; ulemanın gücü devletin yani mutlak merkezi iktidarın gücüne bağlıdır. Yine de ulema elindeki en etkili silahı, kamuoyu oluşturma silahını kullanarak padişaha karşı çıkmış olabilir; fakat bu durumda dahi ulema da ancak üstü kapalı biçimleri benimseyebilir. Çok muhtemeldir ki açıkça bir eleştiri reaya üzerinde istenilen etkiyi yapmayacaktır.

Genel olarak klasik Osmanlı düzeninde kamuoyunun oluşum biçimine baktığımızda, merkezi devletin, ulema sınıfı ile camii teşkilatını kullanarak kitleleri etkileme ve yazılı kültür ile sözlü kültürü ayrı tutarak siyasetin bilgisini kitlelere kapalı tutma yöntemleriyle kamuoyu oluşumuna kesin biçimde egemen olduğunu görürüz. Toprakta devlet mülkiyeti ile üretim tarzında sağlanan mutlak güç sayesinde, merkez dışında kamuoyu oluşturan tarikatlar denetim altında tutulabilmiş, sözlü kültür ile reaya ancak gerçek dışı, irrasyonel ve sembolik bir muhalefet yapabilmiş, denetime sokulamayan Aleviler ise sistemden izole edilmişlerdir. Sistemin en keskin muhalifi Alevilik, ancak avcı-göçebe üretim tarzı ilişkilerini sürdürdüklerinden Osmanlı klasik düzeninde iğreti kalan topluluklar üzerinde etkili olabilmiştir. Safevi destekli Alevilik, Osmanlı devletinin yıkımını amaçladıysa da klasik düzenin bozulmasına doğrudan sebep olamamış, kamuoyu alanı üzerindeki etkisi de sınırlı kalmıştır.

4.1.2.2. 17. ve 18. Yüzyıllarda Kamuoyu Oluşum Biçiminde Değişim

17. ve 18. yüzyıllar boyunca üretim tarzında meydana gelen değişimler , sosyo-kültürel alanda ve kamuoyu oluşum biçiminde de önemli gelişmeler doğmasına neden olmuştur. Üretim tarzı üzerinde meydana gelen değişimleri, önemli bazı farklılaşmalara rağmen temel özelliklerin, yani feodallığın korunması olarak özetleyebiliriz. Kamuoyu oluşum biçiminde de çok önemli değişiklikler meydana gelmiş fakat merkezi devlet zayıflasa

da kamuoyunun merkezin denetiminde oluşması özelliği, varlığını korumuştur. Bu durumda demokratik biçimde oluşan siyasi işlev sahibi kamuoyunun 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmadığını kesin olarak söyleyebiliriz.

Temel olarak Eski Yunan'da ve kapitalizmin doğuş aşamasında Avrupa'da ortaya çıkan siyasal işleve sahip kamuoyunun iki önemli şartını kamuoyunun ekonomi-politik tarihini verirken anlatmıştık: Bunlar, aktörlerin serbestçe hareket edebildikleri bir pazar ekonomisi ve bu pazar içinde karşı karşıya gelen aktörlerin üretim araçlarına sahip olmalarıdır. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca merkezi devlet zayıfladıkça gerek yönetici sınıfların gaspıyla, gerek reyanın ve esnafın üzerindeki baskı ve denetimlerin azalmasıyla toprakta ve diğer üretim araçlarında fiili özel mülkiyet yaygınlaşmıştır. Fakat tam özel mülkiyet, resmi olarak tanınmadığı ve bütün ülkeye yayılmadığı gibi, serbest bir iç pazar da oluşmamıştır.

İç pazarın bir numaralı müşterileri ordu ve ürettiklerinden daha fazlasını tüketmek durumunda olan büyük şehirlerdir ki bu iki büyük müşteri de artı-değerden daha fazla pay koparmak ve imtiyazlı konumunu sürdürmek isteyen merkezi bürokrasinin kesin denetimi altındadır. Ayanların en önemli üretim aracı olan toprakların önemli bir bölümünü özel mülke dönüştürmelerine rağmen, bu güçlerini siyasal güce dönüştürememelerinin önemli bir nedeni de mülkiyetlerine aldıkları topraklarda ürettikleri ürünleri pazarlamaları gereken iç pazarın en büyük rakipleri olan merkezi bürokrasinin denetiminde olmasıdır. Bu durumda ayanlar için tek çıkış noktası olarak dış pazarlar kalmıştır. Fakat merkezi bürokrasi dış ticareti de klasik çağdan beri daima denetimi altında tutmaya çalışmaktadır. Ayanlar içinde en çok güçlenen ve merkezi en ciddi biçimde tehdit eden ayanın; dış pazarlara serbestçe ulaşma imkanlarına en çok sahip olan Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa olması da tesadüf değildir. Fakat Mehmet Ali Paşa dahi, dış pazarlar ile yetinememiş ve iç pazarları tamamen açmak için merkezi bürokrasinin üzerine yürüyerek onu ortadan kaldırmak zorunluluğunu hissetmiştir.²⁵

Demokratik biçime kamuoyu oluşması ve oluşturulan kamuyounun siyasi mekanizmada doğrudan kararları etkileyecek şekilde işlev görebilmesi için, toprağa dayalı sistemin temel üretici kitlesini oluşturan reyanın durumu önemlidir. Reaya 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kendi tasarrufunda bulunan küçük toprak parçaları üzerinde özel mülkiyete doğru daha fazla ilerlemiştir. Devlet vergileri parasal olarak talep etmeye başladıkça, köylü pazara yönelik üretime daha fazla ihtiyaç duyar olmuş, ancak pazar için üretim yayılmaya başlamışsa da sadece vergiler için yapıldığından genel üretim biçimi olmaktan uzak kalmıştır.

²⁵ YERASİMOS, (Cilt 1), s.412-413

Ayrıca reaya ile pazar arasında yerel tüccar, tefeci ve mültezimler, yani genel olarak ayanlar, yeralmaktadır. Reayanın pazarlara aracısız ve serbest ulaşması mümkün olmadığı gibi iç pazar büyük ölçüde merkezi bürokrasinin kontrolü altındadır. Okuma yazma öğrenme ve daha yüksek eğitim edinme imkanı olmadığından, yüksek yazılı kültürden ve o kültürün bir parçası olan devlet işlerinden - Kitabet-i Resmiye - uzak olan reayanın siyasal talepleri güçlü biçimde dile getirmesi ve siyasal alanda etkin bir kamuoyu oluşturması çok zordur.

Serbest iç pazar olmayınca, özel mülklere - üretim araçlarına - sahip kişilerin para karşılığı üretim yapmaları siyasi işlev sahibi kamuoyu oluşumu açısından bir şey ifade etmemiş; bu durumda kamuoyu yapısı klasik çağdaki temel niteliğini korumuştur. Merkezi devletin zayıflaması ile klasik çağda merkezin doğrudan kullandığı kamuoyu yapıcılarında kendi çıkarları için kamuoyu oluşturma eğilimleri güçlenmiş, merkezin denetiminde olan kamuoyu yapıcıları ise daha bağımsız hale gelmiş ve yeni kamuoyu oluşum mekanları doğmuş fakat bütün bu gelişmeler kamuoyunun demokratik biçimde oluşması için yetersiz kalmış, son tahlilde kamuoyu yine merkezin denetiminde biçimlendirilmiştir.

Piramidin en alt tabakasından kadercilik, şikayet veya rasyonel gerçeklik dışı bazı düşünce ve tutumlar dışında etkili bir akım gelmediği zaman sosyo-kültürel alan ve kamuoyu oluşum biçimi klasik çağda olduğu gibi merkezin tek yönlü etkilerine açık kalmış demektir. Özel mülkler gelişmişse de gerek özel mülkiyet gerekse pazar için üretim, tüm üretim tarzına yayılamamış, pazar da merkezi bürokrasinin denetimi altında kalmıştır. Bu durumda sosyo-kültürel alana merkezin tek yanlı müdahalesi - karşıt akımlar doğsa da - hala güçlü olacaktır.

4.1.2.2.1. Ulema Teşkilatında Değişim

Osmanlı ülkesi içinde 17. ve 18. yüzyıllar boyunca yazılı kültür sözlü kültür ayrımı temel olarak devam etmiştir. Matbaa teşebbüsünün 1730 Ayaklanmasıyla yerle bir edildiği, sözlü kültürün yaygınlığını koruduğu bu islam ülkesinde halkı etkilemenin en kolay yolu hala camilerde verilecek vaaz ve hutbeler ile din yoluyla yayılacak görüşlerdir.²⁶

İmparatorluğun en güçlü kamuoyu yapıcısı olan ulemayı günümüzdeki kitle iletişim araçları gibi yekpare bir yapı olarak görmemek gerekir. Kuşkusuz klasik çağda merkezi iktidar güçlüyken ulema merkezin etkili biçimde kullandığı bir araç konumundadır. Devletin ve bir bütün olarak sistemin işlemesi ve varlığını sürdürmesi için sosyo-kültürel alanda

²⁶ YERASIMOS, (Cilt 1), s.384

gerekli yapıyı, merkezin istediği gibi oluşturur. Fakat Mahmud Paşa Menkıbesi örneğinde de gördüğümüz gibi kendi sahası olan sosyo-kültürel alanda ve kamuoyunda, her zaman kendi adına da söyleyecek birtakım sözleri vardır. 17. ve 18. yüzyıllarda sistem değişime uğrayıp merkez eski gücünü kaybettiğinde ulema da kendi sınıfsal çıkarlarına uygun olarak bazen merkezin bazen de merkez dışı güçlerin yanında yer alıp kamuoyunu kendi çıkarlarına göre etkileme ve oluşturma faaliyetlerinde bulunmuştur.

İstanbul'da birçok ayaklanmanın öncelikle camilerde verilen vaazlar ile medrese öğrencilerinin harekete geçirilmesi yoluyla başlatıldığını günümüzde biliyoruz. Örneğin Lale Devri'ni kanlı biçimde sona erdiren Patrona Halil isyanında, Beyazıd Medresesi hariç müderrislerinden İbrahim Efendi, Ayasofya Vaizi İspirizade, İstanbul Kadısı Zülali Hasan Efendi ve Rumeli Kazaskeri Başmakçızade Abdullah Efendi en etkili kışkırtıcılığı yapmış, hatta bizzat isyanı idare etmişlerdi.²⁷

Ayrıca sistem değiştiğinde ulema kendi içinde de bir bölünmeye uğramıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda şeyhülislamlık ve kazaskerlik gibi önemli üst düzey ulema memurluklarını ellerinde tutan ulema hanedanları oluşmuş; bu görevler Dürrizadeler, Arabzadeler, Ebubekir Efendizadeler, Şerifzadeler gibi aileler içinde kalmıştır. Siyaseten katli ve müsadereye uğramayan bu ulema ailelerine mensup kişiler daha çocuk yaşlarında çok yüksek ulema rütbeleri alarak (beşik uleması) imtiyazlar kazanmış ve zamanla bu durum ulema içinde bir servet farklılaşmasına yol açmıştır.²⁸ Bu ayrışma ulemanın devlet adına sosyo-kültürel alanı denetleme ve kamuoyu oluşturma işlevlerini zaafa uğratacak, buna karşılık ulemanın kendi adına kamuoyu oluşturma eğilimleri güç kazanacaktır. Fakat ulema artık kendi içinde de bölündüğünden farklı olaylarda farklı ulema tabakaları değişik tutumlar takınıp buna göre farklı kamuoyu yaratma faaliyetlerine girişeceklerdir. Bu ayrışım özellikle reformlara karşı tutumlarda ve isyanların çıkmasında kendini gösterecektir.

Ulema sınıfı hem din konusunda klasik teoloji hakkında en bilgili sınıf olması hem de dine verilen önemin düzen bozuldukça giderek artması sayesinde de konumunu yükseltmiştir. Devletin sistem bozulunca önce düzeni koruma ve eskiye dönüş tepkisi vermesi, kapıkulu ocakları yozlaştığında üst düzey yöneticilikleri ulemanın ele geçirmesi ve

²⁷ Mustafa İSLAMOĞLU, **Serdengeçtiler Hareketi 1730**, İstanbul:Denge Yayınları, 1998, s.102-104

²⁸ İlber ORTAYLI, "18. Yüzyıl'da İlmiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim-Makaleler 1**, Ankara: Turhan Kitabevi, (2000a), s.15-16

şeyhülislamlık makamının önplana çıkması ayrıca başta reaya olmak üzere bozulan düzen nedeniyle meydana gelen güvensizlik nedeniyle halkın dine daha çok yakınlaşması, ulemanın değer kazanmasına yol açmıştır.²⁹ Böylece ulemanın sosyo-kültürel alan üzerinde kendi adına daha fazla güç elde ettiği söylenebilir.

4.1.2.2.2. Tarikatlarda Değişim

17. ve 18. yüzyıllarda, tarikatlar Osmanlı ülkesinin hemen her şehir ve köyünde yerleşmiş bulunuyordu. Merkezi devletin gücünün gerilediği bu dönemde tarikatlar daha serbest hareket etme ve gelişme imkanı buldular. Loncalarla olan sıkı bağları sayesinde, zanaatkar ve tüccar sınıflarının dini olduğu kadar mesleki ve sosyal hayatlarına da hakim olabiliyorlardı. Bu dönemde tarikatlar toplumun her katına hatta idareci elitin yüksek kademelerine kadar nüfuz edebildiler. Hatta ulemanın kontrolündeki ortodoks kuruluşla ilişkilerini arttırıp, ortodoks eğitim ve düşünceyi daha kişisel ve ahlaki biçimlere sokarak dinin iki düzeyi arasında yakınlaşma sağlamayı dahi başardılar.³⁰

Bu dönemde tıpkı ulema gibi tarikat önderleri ve dervişler de kendileri adına kamuoyu oluşturma faaliyetlerine ağırlık verme imkanı buldular. Kuruluşlarından beri farklı tarikatlar arasında kişisel ve öğretisel anlaşmazlık ve mücadeleler eksik olmazdı. Devlet zaman zaman bu anlaşmazlıkları kışkırtarak tarikatların çeşitli alanlarda olduğu gibi kamuoyu üzerindeki nüfuzlarını da zayıflatmayı amaçlardı.³¹ Aslında merkez güçlüyken bu tip müdahalelere gerek kalmazdı. Mevlevilik ve Bektâşilikte merkez dergahlar, öbür dergahların şeyhlerinin adlarını resmen ataması için padişaha sunarlar,³² merkezi devlet de esas politika olarak şeyhlerin tayin ve azillerine karışmazlardı. Fakat klasik düzenin bozulmaya başlamasıyla, post kavgaları ve yolsuzluklar artınca devletin müdahaleleri de çoğaldı.³³

Kendi adına kamuoyu oluşturma eğiliminde olduğu gibi kendi içinde servet farklılaşmalarının oluşması bakımından da tarikatlar ulema ile benzerlik gösterir. Özellikle klasik devirlerde devlete yakın olmuş tarikatlar önemli zenginlikleri kontrol

²⁹ YERASİMOS, (Cilt 1), s.386-387

³⁰ LEWIS, s. 403

³¹ LEWIS, s. 402

³² Suraiya FAROOQHI, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 204

³³ OCAK (2002c), s. 158

*Farsça eğitimi daha çok Mevlevi ve Nakşibendi tarikatları verirdi.

edebilmektedirler. Bu zeninlikler tarikat şeyhleri arasında çatışmalara neden oluyorsa da asıl servet farklılaşmaları ve buna dayalı tutum değiştirmeler, tarikatın içinde olmaktan çok, farklı tarikatlar arasında oluşur. Örneğin Mevlevilerin hayat standartları başlangıçtan beri yüksektir, ulema gibi konformizme yatkındırlar ve devlete yakın şehirli bir tarikat olarak daha fazla zenginlik kontrolleri altındadır. Bu durumda herhangi bir sorun karşısında tarikatın kendi içinde farklı görüşlerin oluşması değil, sorunlar hakkında farklı tarikatların farklı yönde kamuoyları yaratmaları daha çok rastlanan durumdur.

4.1.2.2.3. Yazılı Kültür – Sözlü Kültür Ayrımında Değişimler

17. ve 18. yüzyıllarda daha büyük hareket alanı bulan tarikatlar, yazılı kültür – sözlü kültür ayrımına müdahalelerinin gücünü de artırma fırsatı buldular. Başlangıçtan itibaren özellikle şehirli tarikatların büyük dergahlarında kütüphaneler bulunurdu. Osmanlıda reaya genel olarak temel eğitimden ve okuma-yazma bilgisinden uzak kalmışsa da şehirlerde ve hatta taşranın bazı bölgelerinde sıbyan mektepleri vardı. Temel eğitim veren bu okullarda okuma-yazma öğrenen kişilerden çok azı, daha yüksek eğitim görerek yazılı yüksek kültür bilgisine sahip olabilirdi. Fakat yazılı yüksek kültür dünyasına dahil olamayıp okuma yazma bilen gruplar yine de mevcuttu. Tarikatlar kütüphaneler kurarak, dini metinlerin açıklanmasına belirli esaslar getirerek, hatta Farsça eğitim vererek* bu grupları klasik edebiyat, hukuk ve hatta siyaset bilgisine yakınlaştırıyorlardı. Şeyhin karşısında zorunlu alçakgönüllülük göstermelerine rağmen, üst düzey eğitim almamış insanlar, tasavvuf yolunda ilerledikçe kendi muhakeme güçlerine olan inançlarını arttırıyorlardı. Ayrıca tarikatlar sözlü kültür edebi biçimlerini de yazıya geçirerek kütüphanelerinde saklıyorlardı.³⁴ Böylece 17. ve 18. yüzyıllarda, devletin hizmetinde veya kontrolünde olmayan gruplar yazılı yüksek kültüre, tam anlamıyla olmasa da sahip olma imkanı bulabildiler. Elde edilen bu imkanlar uzun dönemde özellikle şehirlerde sözlü kültürün kamuoyu sahasında yarattığı üstü-kapalı ve sembolik muhalefetlerin daha açık ve rasyonel temelleri olan muhalefet biçimleriyle yer değiştirmesine temel teşkil edecekti.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılı yüksek kültürde de ağır ağır gelişen bir değişim vardı. Artık Osmanlı Müslüman orta ve üst sınıflarında kendilerini anlatan kişilere rastlanıyordu. Günlük ve seyahatname gibi kişisel metinlerin yazarları, başkentin edebi ya da politik yaşamı içinde önde gelen kişiler değildi. (Evliya Çelebi Örneği) Bu eserler gündelik yaşamın gittikçe önem kazandığını ve sıradan insanın yaşantısına ilgi duyulmaya başlandığını

³⁴ FAROOQHI, s. 201-208

gösteriyordu.³⁵ Merkezi devletin zayıflaması ve totaliter diyebileceğimiz anlayışın gerilemesi ile yazılı yüksek kültür içinde böyle bir eğilimin uç verdiğini söyleyebiliriz.

Ancak gerek yazılı ve sözlü külterler arasındaki ayırmda gerekse yazılı kültürün kendi içinde meydana gelen değışimler, iki kültür ayırımını ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Kültür ayırımının temeli olan toprakta devlet mülkiyeti tekeli fiilen kırılmıştır. Fakat yeni sınıfların bürokrasiden koparabildiğı üretim araçlarının yarattığı güç bürokrasiyi toplumsal hiyerarşı içindeki yerinden ya da işlevinden etmeye yeterli değildir. Eldeki güç üretim ilişkilerini değıştirmek için de yetersiz kalınca, merkezi devletin dizayn etmiş olduğu sosyo-kültürel alan modeli değıştirilememiştir.

4.1.2.2.4. Sözlü Kültürde Değişimler: Kahvehanelerin Doğuşu

Merkezi devletin zayıflaması ile sözlü kültürde önemli bir değışim meydana gelmiş, zamanla sözlü kültürün kendi kamuoyu oluşturma mekanları ortaya çıkmıştır. Bu mekanların en başında kahvehaneler gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kahvehaneler 16. yüzyılda görülür ki bu da bize kahvehane kültürünün doğuda Avrupa'dan daha önce ortaya çıktığını gösterir. Kahvehane 17. yüzyılda kendini iyice topluma yerleştirmiştir.³⁶ Aslında kahvehanenin ortaya çıkışı ve önem kazanması caminin gerilemesi ile olmuştur. 17. yüzyılda klasik Osmanlı üretim tarzı değışmeye ve merkezi yönetim güç kaybetmeye başlayınca, merkezi idarenin sosyo-kültürel alan üzerinde müdahalesinin sembolü ve merkezi olan cami de idarenin gücüne paralel olarak gerilemiştir. Cami günlük hayatın egemen sembolü olmaktan uzaklaşmaya başlayınca, dinsel yaşantının özüne maddi yaşantıların gereksinimleri doğrultusunda bir sızma gerçekleşmiş ve kahvehaneler önplana çıkmıştır. Aslında klasik dönemde camiler yanında açılan kahvehaneler, dinsel yaşantının bir uzantısı olarak düşünülmüş, namaz vaktini bekleyen mahalle halkı zamanını kahvehanelerde oturarak geçirmiştir. Başlangıçta bu geleneksel mekanlarda din duygusu güçlendirilmeye çahşılmıştır. Kahvehane kültürünün dinsel yaşantı içinde doğuşu, buradaki mekan anlayışına da yansımıştır. Kahvehanenin dış kapısı ortada fiskiyeli bir havuzun yer aldığı üç tarafı kerevetlerle çevrili bir avluya açılır. Böyle bir mekan tasarımının prototipi kuşkusuz cami avlusudur.³⁷

³⁵ FAROOQHI, s. 221-222

³⁶ ŞİRİN, s. 250

³⁷ İŞİN, s.550

17. ve 18. yüzyıllarda merkezi iktidar zayıfladıkça kahvehanelerin toplum hayatındaki önemleri artmış ve sözlü kültür ürünleri kahvehanelerde egemen hale gelmiştir. Buralarda kamuoyu oluşturan araçlar arasında dedikodular, meddah hikayeleri, kıssahanların anlattıkları menkıbeler, halk şairlerinin destanları gibi sözlü iletişim ürünleri yer alır ki bunlar yöneticilerin yazılı yüksek kültürü karşısında yönetilenlerin sözlü kültürünü temsil ederler.³⁸

Kahvehanenin ortaya çıkışı, daha 16. yüzyılda klasik düzenin değişimini, kent yaşantısı planında haber veren bir gelişmeydi. Geçmişte kişilerin gece dışarı çıkmaları için çok az neden vardı. Yılın belirli zamanlarında camiilerde kalabalıklar toplanırdı, bir ölçüde dergahlar müritlerin geceleri bir araya gelebildiği mekanlardı. Bir insanın dostlarıyla toplanmasının tek yolu ev sahibi ya da konuk olarak özel bir meskende bulunmaktı. Kahvehanenin ortaya çıkışıyla insanlar herhangi bir dini veya siyasi otoritenin kontrolünde olmayan bir kamusal alanda bir araya gelme imkanını buldular. Bu mekan meyhane ya da kumarhane gibi toplum tarafından kınanan bir mekan da değildi. Erkekler kahvehaneler ile kahve içmek, birbirleriyle buluşmak, haber ve fikir alışverişinde bulunmak hoş-beş etmek ve eğlenmek için geceleri de dışarıya çımaya başladılar.³⁹

Kahvehane herşeyden önce bir konuşma yeri idi. Kahvehane sohbetleri sadece gündelik ve sıradan konuları kapsamazdı. Sanat, bilim ve edebiyat alanlarında karşılıklı eleştiriyi de içeren sohbetler kahvehanelerde bulunurdu. Bazı kahvehanelerin Avrupa’da olduğu gibi edebiyatçılar için forum haline geldikleri de görülecekti. Kahvehane sohbetlerinin içeriği kısa zamanda siyasete kadar uzandı. Bir süre sonra kahvehane müşterilerinin yorum ve eleştiri malzemelerinin çoğunu hükümet işleri oluşturmaya başladı. En son haber ve söylentileri öğrenmek için kahvehanede kısa bir süre oturup konuşanları dinlemek yeterliydi. 17. ve 18. yüzyıllarda kahvehaneler, halkın devletle ilgili haber, görüş ve yakınmalarını açığa vurduğu siyasi kulüpler haline dönüşme potansiyeli taşıyorlardı.⁴⁰ Kahvehanelerde yerleşen sözlü kültür ürünleri de klasik çağdaki üstü-kapalı ve simgesel niteliklerini giderek daha açık hale getiriyorlardı.

Kahvehaneler genellikle şehirlerde etkili oldular. Taşrada ise sözlü kültürde, özellikle ‘Büyük Kaçgun’ hareketiyle köylerin dış dünyaya kapandığı dönemde, kadercilik ve şikayet ya da sızlanma diyebileceğimiz eğilimler üstü kapalı veya sembolik eleştirinin yanında

³⁸ ORTAYLI (2000b), s.38-39

³⁹ Ralph S. HATTOX, **Kahve ve Kahvehaneler**, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.

⁴⁰ HATTOX, s. 88-89

kendini göstermeye başladı. Reayanın gerçekdışı ve irrasyonel tepkileri, Celali Hareketleri sırasında yaygınlaştı. “Köy hayatında mal ve can güvenliğinin ortadan kalkması ile birlikte, halkın dini dünya görüşünde köklü değişiklikler meydana geldi. 1580-1600 yılları arasında İstanbul ve Anadolu’da kıyamet gününün yaklaştığı ve Mehdi’nin geleceği inancı yaygınlaşmıştı. Ekonomik çöküntü sonucunda yeryüzünde iyiye gidiş ümidini yitiren halk kitleleri, kurtuluşu başka dünyalarda ve kadercilikte aramaya başlamışlardı.”⁴¹ Reayanın bir diğer tepkisi de yönetici sınıftan kişilere yazılmış mektuplarda günümüze kadar ulaşmıştır: “Köylülerin özellikle büyük kaçgun sırasında devlet büyüklerine yazdıkları mektuplar terk-i diyar ve cela-yi vatan feryatları ile doludur.”⁴²

Böylece üretim tarzında meydana gelen değişimler kamuoyu oluşum biçiminde sözlü kültüre, kentlerde ve taşrada farklı şekillerde yansımıştır. Yönetilenlerin sözlü kültürü şehirlerde, ‘kahvehanede’ kurumsallaşma fırsatı bulmuş, taşrada ise daha da içine kapalı bir biçim almıştır. Bu değişiklikler sözlü kültürün temel niteliğini etkilememiştir. Sözlü kültür hala merkezin dışında oluşur, bir düzeyde daha açık ve rasyonel diğer düzeyde daha da kapalı ve irrasyonel hale gelmiştir fakat esas olarak halen merkeze etkisi sınırlıdır. Çünkü sözlü kültür aslen reayanın kültürüdür ve reaya hala üretim araçlarının mülkiyetinin sağlayacağı güçten uzaktır.

⁴¹ AVCIOĞLU (1969), s. 32

⁴² AVCIOĞLU (1969), s. 31

4.2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sanayi Devrimi İle Karşılaşması

4.2.1. Merkezi Bürokrasinin Batılılaşma Denemesi

17. yüzyıl'da, doğu-batı ticaretinin ve ekonomik ağırlık merkezinin Atlas Okyanusu havzasına doğru kayması ile Akdeniz bölgesinde bir boşluk doğmuştu. Venedik ve İran gibi, onlarla aynı durumda bulunan Osmanlı İmparatorluğu da bu boşluktan yararlanmış, kapitalizmin gelişmesinin yarattığı baskı karşısında, nefes alma fırsatı bulmuştu. Osmanlı İmparatorluğu için 18. yüzyıl'ın temel özelliği ise (Batı Avrupa'dan gelen baskı ile) Doğu Avrupa'da (Rusya, Avusturya ve Prusya) başlayan hareketliliğin sonucu olarak ekonomik ve özellikle de coğrafi bir yayılmacılık ile karşı karşıya kalmak olmuştur. Bu dönemde Batı ile Osmanlı arasındaki ekonomik ilişkiler (ve Klasik Osmanlı Üretim Tarzı) en azından temel nitelik olarak değişmemişti. Ancak Mısır seferinden, yani Türkiye'nin ilk defa modern çağın sömürgeci savaşları ile karşılaştığı Napolyon döneminden sonra, bu ilişkiler değişikliğe uğradı. Bu döneme kadar, 17. ve 18. yüzyıllarda, kapitalist üretim tarzının geliştiği merkezde yer alan ülkeler, yeni üretim tarzının dışında kalan çevre ülkelere, sadece ucuz hammadde kaynağı olarak yaklaşıyorlardı; oysa 19. yüzyılda çevre ülkelere ayrıca merkezde üretilen metallerin tüketicileri, yani yeni pazarlar olarak bakmaya başladılar.¹

19. yüzyılda meydana gelen bu önemli değişikliklerin ardındaki temel sebep sanayi devrimiydi. Sanayi devriminden sonra gelen dönem, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem olmuştur. Osmanlı üretim tarzı önemli değişimler geçirmesine rağmen 17. ve 18. yüzyıllar boyunca egemenliğini koruyabilmişti. Ancak özellikle 1820'lerden I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık süre içerisinde Osmanlı ülkesi, Batı'nın askeri, siyasal ve iktisadi gücü ile karşı karşıya geldi. Ekonomi batı kaynaklı yeni üretim tarzına, kapitalizme, açılmaya başladı.²

Geçiş dönemi, sanayi devriminin İngiltere'de filizlendiği 1760'lı yıllardan Osmanlı ülkesinin açık pazar haline geldiği 1838 Balta Limanı Antlaşmasına kadar sürmüştür. Bu geçiş aşamasında ülke içinde merkezi bürokrasi, yeniçeri-lonca ittifakı ve ayanlar arasındaki iktidar savaşı şiddetlenmişti. Bu çekişmenin İmparatorluğun, feodalizmin devlet mülkiyetine dayanan üretim tarzını temel olarak fazla değiştirmedini görmüştük. Fakat sanayi

¹ YERASİMOS, (Cilt 1), s.378

² PAMUK, s.151

devriminin meydana getirdiği dalgalanmalar, yavaş fakat kesin darbelerle hem bu eski üretim tarzını kapitalizme açacak hem de süregiden mücadelede galip tarafı belirleyecekti.

Sanayi devriminin Osmanlı Ülkesine olan ilk etkisi Osmanlı Ekonomisi'ni durgunluğa doğru sürüklemesidir. Yüzyılın başlarından 1760'ların sonlarına kadar uzanan birinci dönemde Osmanlı ekonomisinin bir çok kesiminin genel bir genişleme ve canlanma eğilimi içinde olduğu söylenebilir. Buna karşılık, 1760'ların sonundan yüzyıl sonuna, hatta 1810'lara kadar uzanan ikinci dönemde ekonomiye egemen olan eğilimin durgunluk veya bunalım olduğu görülmektedir.³ Ekonomide uzun dönemli eğilimlerin değiştiği tarih, sanayi devriminin başlangıç tarihi ile denk düşmektedir.

Sanayi devrimi, Akdeniz üzerinden devam eden doğu-batı ticaretini de etkilemiştir. Sanayi devriminin doğduğu ülke olan İngiltere, Atlantik havzasında hakimiyetini yerleştirdiğinde, Fransa doğu-batı ticaretinin Akdeniz üzerinden yapılmasını tercih etmek zorunda kaldı. Bu durumda Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle Mısır, Fransa için önem kazandı. 1789 Devrimi'nden sonra Fransa, askeri olarak da İngiltere ile karşı karşıya geldiğini görünce Mısır'ın işgali kaçınılmaz hale geldi.⁴ 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali, sanayileşmiş Batı'nın askeri alandaki ilerlemelerinin ne anlama gelebileceğini açık bir biçimde göstermişti.

Sanayi devriminin tetiklediği bir başka gelişme Doğu Avrupa'nın coğrafi yayılmacılığa yönelmesiydi. Özellikle Rusya, Batı Avrupa'da meydana gelen gelişmeler sonucu Akdeniz'e inme politikası geliştirmek zorunda kalıyordu. Bu politika karşısındaki en büyük engel olan Osmanlı İmparatorluğu 1760'ların sonlarından 1820'lerin sonlarına kadar Rusya ile sık sık savaşa girmiş ve bu savaşların çoğundan yenilgilerle çıkmıştır. Osmanlı bu savaşlarda çok büyük toprakları Rusya'ya terk etmiş; fakat asıl önemlisi 1774 yılında imzalanan Küçük Karlofça Antlaşması ile Karadeniz üzerinde ki ticaret ve gemicilik tekellerini kaybetmiştir. Bu ticaret alanının kaybı İmparatorluk içinde ticaret ile uğraşan Müslüman-Türk tüccarların çok kısa zamanda yıkımını sonucunu doğurmuştur. Rusya'nın bu antlaşma ile İmparatorluk içinde yaşayan Ortodoksları himaye hakkı kazanması ise, Ruslar'ın İmparatorluk içinde Balkanlar'da güçlenmeye başlayan Ortodoks sermayedarları ve özellikle

³ PAMUK, s.135

⁴ YERASİMOS, (Cilt 1), s.431

Rum burjuvaziyi doğrudan korumaya başlaması ve Osmanlı'nın iç işlerine müdahale imkanı kazanması anlamına geliyordu.⁵

Aslında sanayi devriminin dolaylı sonuçlarında bir başkası olarak; Balkanlar'da çeşitli ulusçuluk akımları bu antlaşmadan önce de yayılmaya başlamıştı. Sanayi devriminden sonra, özellikle Atlantik kıyılarında hakimiyet kurmuş ülkelerin tacirleri daha karlı bir faaliyet olduğunu görüp Akdeniz'de tüccarlığı bırakarak kendi anavatanlarında meta üreticiliğine yani sanayiciliğe yöneldiler. Bu durumda örneğin İngilizler ürettikleri malların tüccarlığının, Ege denizi gibi Osmanlı Bölgelerinde, o bölgeyi iyi tanıyan ve kendileri ile uzlaşmaya yakın Rum tüccarlar ile yapmayı yeğliyorlardı.⁶

İngilizler'in Yunanlıları kendileri ile işbirliğine yakın bulmaları çok temel nedenlere dayanıyordu. Balkanlarda Yunanlıların konumunda olan milletler içinden yetişen tüccarların ve sermayedarların özelliği Anadolu'nun aksine, büyük tarım işletmelerinde köylüleri çalıştırabilmeleri idi.⁷ Bu işletme yapısını kullanıp Batı için hammadde üretimi yaparak zenginleşen sermaye sahibi sınıflar açısından bağımsızlık kazanmak iki yönden olumluydu: Birincisi örneğin Yunan sermayedarları bağımsız bir Yunanistan'da kazançlarından Osmanlı merkezi devletine vergi vermek zorunda kalmayacaklardı; bu artı-değer kendi milli hükümetleri için, yani kendi hakim konumlarını sürdürecektir bir bürokrasi için harcanacaktı. İkinci önemli nokta ise bu yeni bağımsız ülkelerin Batılı büyük güçlerin ürünlerinin satışı için açılmasının yerli sermayeci sınıfın hakim konumu için bir tehdit oluşturmayacak olmasıdır. Çünkü Balkanlar'da fazla bağımsız toprak sahibi köylü bulunmadığı için yeni kurulacak ülkenin bürokrasisi, üretim araçlarını ellerinde bulunduran tüccar ve sermayedarlara bağlı kalmak zorunda olacaktı. Fakat bağımsız devletin kuruluşu dış destek olmadan sağlanamamaktadır; dış destek ise yeni ülkenin dış ticaretini, destek verecek ülkelere hammadde satıp, yine bu ülkelere işlenmiş mal alma üzerine kurmayı kabul etmesine bağlıdır.

Aslında bu sermaye ve toprak sahipleri bürokrasiyi alaşağı etme mücadelesini Osmanlı ülkesi içinde birlikte de yapabilirlerdi. Fakat yukarıda anlattığımız sebeplerden ötürü dış destek olmadan böyle bir mücadeleyi kazanamazlardı. Bu dış desteği vermeye hazır olan ülke ise Büyük Katerina önderliğinde ki Rusya'ydı. Bizans İmparatorluğu'nun Rusya'nın

⁵ PAMUK, s.158

⁶ YERASİMOS, (Cilt 1), s.460

⁷ PAMUK, s.139

himayesinde yeniden kurulması amacı ve Ortodoksların Rusya tarafından korunmaları hep Balkanlarda gelişen sermayenin el koyduğu artı-değer'den pay alma hedefine yönelikti. Fakat Rusya sanayileşmiş hatta kapitalistleşmiş bir ülke dahi değildi. Çok daha güçlü olan sanayileşmiş ülkeler ise Bizans İmparatorluğu yerine Balkanlarda çok daha kolay nüfuz altına alabilecekleri bağımsız yeni ülkeleri tercih ediyorlardı.⁸

Balkanlarda doğan ulusçuluk ve ayrılıkçılık mücadelelerinin alt yapısını bu ekonomi-politik tablo yaratıyorsa, üst yapısını da Fransız Devrimi ve yaydığı milliyetçilik ideolojisi oluşturuyordu. Öyleki sanayi devriminden sonra Balkanlar ve Ege Denizi aynı zamanda bir ideolojik savaş alanı haline gelmişti. Bu ideolojik savaş hem eski hemde yeni silahlarla yürütülüyordu. Eski silahlar din kurumları ve din okullarıyken yeni silahların başında ise gazeteler geliyordu.

Osmanlı İmparatorluğun'da ilk gazetenin yayınlanması fikrinin doğuşunu incelediğimizde bu ideolojik savaşın ve savaşın yeni araçlarının 19. yüzyılın başlarında İmparatorluk için nasıl önem kazandığını görmekteyiz. Devrin Padişahı II. Mahmut'ta bir gazete çıkarma fikrinin doğmasını sağlayan temel nedenin, Türkiye'de yabancı dilde yayınlanan ilk gazetelerden biri olan Alexandre Blacque'ın "Spectateur Oriental" isimli haftalık gazetesi olduğu anlaşılıyor. İlk sayısı 24 Mart 1821'de İzmir'de Fransızca olarak yayınlanan gazetenin özelliği, Blacque'ın o zamanki Fransız politikasının tersine, Yunanistan'ın bağımsızlığı için adalarda geniş bir eyleme girişen Yunan İhtilalcileri desteklemekte olan Ruslar ve İngilizler aleyhine ve Osmanlı Hükümeti lehine yayınlar yapmasıdır. II. Mahmut bu gazeteyi çok beğenmesine rağmen o tarihlerde İmparatorluk üzerinde son derece güçlü olan Batılı ülke elçiliklerinin devreye girmesi nedeni ile hükümet gazeteyi çeşitli dönemlerde yasaklamak ve sonunda da kapatmak zorunda kalmış; hatta Fransa'nın doğu siyasetini eleştiren yazılardan dolayı fazlaca sinirlenen Fransız konsolosu gazete idarehanesine zorla girerek, matbaa makinelerine el koymuştur. Bunlar Türk Basın Tarihi'nin ilk gazete kapatma ve gazete baskını olaylarıdır. Fakat bunlara rağmen II. Mahmut Blacque'ı İstanbul'a Babıalı'nın görüşlerini ve politikasını yansıtacak Fransızca bir gazete çıkarması görevi için davet etmiş, bir yandan da aynı işlevi görecek olan Türkçe "Takvim-i Vekayi" isimli resmi gazetenin yayınlanması çalışmalarını başlatmıştı.⁹ Bütün bunlar göz önüne alındığında Osmanlı devletinin gazete çıkarma işine, Avrupa ve Mısır'da ki

⁸ YERASİMOS, (Cilt 1), s.459

⁹ İNUĞUR, s.168-169

gazetelerden etkilenerak, hatta bunlara özenerek girdiği görüşünün nekadar gerçekleri yansıtmayan bir görüş olduğu anlaşılmaktadır.

Kamuoyu üzerinde ceryan eden bu savaşın Batılı Sanayileşmiş ölkelerin kendi içlerindeki cephesi ise Batılı kamuoyuydu. En basit polemik yazarlarından, Victor Hugo ve Lord Byron gibi romantizin birçok ünlü yazarlarına kadar pek çok batılı, “Helen ruhunun Türk barbarlığı karşısında dirilişi”ni işleyen ciltler dolusu bir edebi külliyyat yaratmışlardı.¹⁰

Tüm bunların sonucu olarak 1804 yılında Sırplar, 1821 yılında da Yunanlılar isyan ettiler. İsyandar İngiltere, Fransa ve Rusya’nın müdahaleleri ile 1829 yılında Yunanista’nın bağımsızlaşması, Sırbistan, Eflak ve Boğdan’ın ise içişlerinde serbestleşmesiyle sonuçlandı. Balkanlarda ayrılıkçılık hareketleri bundan sonra da Osmanlı İmparatorluğu yıkılana kadar sürecekti.

Merkezi bürokrasi ise, ayrılıkçılık hareketlerinin isyana dönüşmesinden çok önce gerek sanayileşmiş ölkelerin yeni talepleri, gerek Rusya ve Avusturya’nın yayılmacı siyasetleri, gerekse yükselen ayanların baskıları karşısında hakim konumunu kaybetmemek için bazı tedbirler almaya girişmişti. Bu tedbirler tarihte reform çabaları olarak bilinir.

Bürokrasi 18. yüzyılın başından itibaren eski düzeni yeniden sağlamanın imkansızlığını kavramış ve kendi hakim konumunu sürdürmek için başka çareler aramaya koyulmuştu. Batılı ölkelerin kurumlarının örnek alındığı reformların öncelikli hedeflerinin, bir imalat sanayii kurmak ve batılı tarzda yeni bir ordu oluşturmak olduğunu görüyoruz. Bürokrasinin kendi denetiminde bir imalat sektörü kurmak istemesi, üretim araçlarından uzakta kalmış olmasından kaynaklanıyordu. Şehirlerde loncalarda örgütlenmiş esnaf, zanaatkar ve yeniçeriler imalat aletlerini, taşrada ise ayanlar toprakları ellerinde tutuyorlardı. Bürokrasi sadece bağımsız köylülerin topraklarını dolaylı olarak kontrol edebiliyordu. Aslında mültezimlerin aracılığı ile sağlanan bu ilişkiye kontrolden çok artı-değer aktarımı denilebilirdi. Köylülerin küçük işletmeler şeklinde ellerinde tuttıkları topraklar bürokrasinin yok olmamasını sağlamışsa da, bu sınıfın geleceğe yönelik kaygılarını yok etmesi için daha sağlam güç kaynaklarına ihtiyacı vardı. Bürokrasi üretim araçlarını kendi tasarrufuna almak üzere mücadele etmeye zorlanırken, üretim araçlarının sahipleri ise bürokrasinin artık-değere el koymasını engellemek için savaşmaktaydılar. Bürokrasi üretim araçlarına doğru hamle yapabilmek için önce kendi içinde reformlar yaptı. Servet biriktirme, bu serveti iş için

¹⁰ YERASİMOS, (Cilt 1), s.462

kullanma ve varislerine mal bırakma hakları için önce bürokrasinin kendi arasında mücadeleler yaşandı. “Yarar” kavramı resmen “hizmet” kavramının yerini alırken, Padişah’ın kulları devletin hizmetkarlarına dönüştü. Kazanılan servetler müsadereye karşı güvence altına alındı. 18. yüzyılda müsadere vergilere, angaryalara, devlet hesabına bayındırlık işleri görme mecburiyetlerine dönüştürüldü.¹¹

Bürokratlar kendi durumlarını böylece sağlama aldıktan sonra üretim araçlarını ellerinde bulunduran kesimlere karşı harekete geçebilirlerdi. 1703 yılında sadrazam iki cepheden saldırıya geçti. Biryandan yabancı üretimle rekabet için yünlü ve ipekli kumaş üretimine yönelik imalathaneler kurulması emri verilirken, diğ er yandan Halep, Şam ve Diyarbakır dışındaki tüm eyaletlerde   m r boyu iltizam anlamına gelen malikane sisteminin kaldırıldığını ilan eden bir ferman yayınlandı. Lonca-yeniçeri ittifakı derhal tehlikeyi sezdi ve aynı yıl çıkan bir yeniçeri ayaklanması ile padişah ve alınan tedbirler alaşağı edildi. Bu senaryo tüm 18. yüzyıl boyunca tekrarlanacak imalat sektörünün hakimleri lonca-yeniçeri ittifakı, yani şehirli esnaf veya orta sınıf, bürokrasinin her türlü sanayileşme teşebbüsünü etkisiz kılacaktır. Zaten bürokrasi de izlenecek yol konusunda kararsızdır. İmalat sektörü kurup üretim araçlarını denetim altına alıp ülke içinde tam hakimiyet kurma yolu, uzun vadeli ve orta sınıfın o zaman için aşılmaz muhalefetine karşı başarısı oldukça şüpheli bir yoldur. Oysa kapitalist dış g   lerin aracılığını yapmak yani uluslararası büyük ticaretin bir tür simsarı haline gelmek ve ithalat-ihracat komisyonları ile güçlenmek daha kolay ve kısa vadede sonuç vaat eden bir yol olarak belirliyordu. Ama bu yol aynı zamanda uzun vadede ülke içindeki hakimiyet uğruna sanayileşmeden vazgeçmek ve dışa bağımlılığı kabul etmek demek de oluyordu.  elişki 18. yüzyıl boyunca kendini hissettirir; bürokrasi bir yandan sanayileşmeyi dener bir yandan baskılar karşısında derhal kapıları yabancı ürünlere açar; hatta işi sanayileşmek için dışarıdan yardım istemeye kadar götürür.¹²

1703 yılında, ılımlı teşebbüslere yeniçerilerin verdiğı sert cevaptan sonra 1718-1730 yılları arasında yani “Lale Devri”nde daha ciddi çabalar harcanmıştır. Başlangıçta İstanbul’da bir yönlü, bir de ipekli kumaş fabrikası kuruldu. 1729 yılında devlet İstanbul’da bez dokuyan 42 atelye daha açtı. Bunların yanında sanat ve edebiyat alanlarında bir rönesans yaşanırken, ilk matbaa da kuruldu. Büyük servetlerin üstü kapalı olarak da olsa tanınmış olması, bu servetlerin Saray’dan örnek alınarak sergilenmesi akımını doğurdu. Avrupa saraylarına ve Avrupa yaşam biçimine büyük bir özenti başladı. Tüm bu olaylarla tehdit edilen lonca-

¹¹ YERAS MOS, (Cilt 1), s.422-423

¹² YERAS MOS, (Cilt 1), s.424

yeniçeri ittifakı, vergiler ve yoksulluk altında ezilenlerin bir kısmının şehirlere göçüp kendi saflarına katıldığını görünce harekete geçti ve 1730 Patrona Halil isyanı patlak verdi.¹³

Bu olaydan sonra, elde bir ordu olmadan reform yapmanın mümkün olmadığını, yeniçerilerin de orta sınıfla köklü bağları nedeni yüzünden kendi saflarına kazanılamayacağını anlayan bürokrasi, çabalarını orduyu modernleştirmeye yöneltti. Orduyu modernleştirmek aynı zamanda ayanlara ve dış güçlere karşı da merkezi devletin çok işine yarayacak bir reformdu. Böylece bir yandan daha cılız teşebbüslerle sanayileşme çabaları sürerken Fransa'dan ya da Almanya'dan getirtilen Kont de Bonneval, Baron de Tott gibi paralı askeri uzmanlar yardımcı askeri güçlere talim yaptırırmaktadırlar.

Ancak sanayi devrimi ve Fransız ihtilali etkilerini İmparatorluk üzerinde iyice hissettirmeye başladığında, bürokrasi yeniden güçlü reform çabalarına girişecekti. 1785 yılında sadrazam kendi yöresinde ipekli imalatı yapmak için Hindistan'dan dokuma tezgahları getirtir ve 1789 yılından itibaren yeni padişah III. Selim, kararlı bir reformcu olarak sahneye çıkar.¹⁴ Bürokrasinin geçirdiği evrim içerisinde padişahlar da değişmiş, 17. yüzyılın eli ermez gücü yetmez kukla padişahları özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra yerlerini ordusunda ıslahat yapmak ve fabrikalar kurmak için Avrupa uluslarından teknik ve askeri danışmanlar isteyen, bu ulusların gelenek ve göreneklerini incelemek üzere yurt dışına heyetler gönderen, aydın, görgülü hükümdarlara bırakmıştır.¹⁵ III. Selim, bürokrasinin üretim araçlarına dayanma ve sanayileşme çabalarına yönelik olarak Müslüman-Türk büyük tüccarları desteklemesi ile dikkat çeker. Devlet adamlarının en az birer ticaret gemisi satın alıp işletmeleri için bir "irade-i seniye" çıkartan Selim, aynı zamanda Hristiyan Osmanlılardan daha ucuz fiyatla berat vererek "Hayriye Tüccarı" olarak adlandırılan Müslüman-Türk tüccar sınıfını güçlendirmeye çalışmaktaydı.¹⁶ Bu uygulamaların 1774 yenilgisinden sonra Karadenizde kaybedilen ticaret ve gemicilik tekelinin Hayriye Tüccarını zor durumda bırakması karşısında alındığı da söylenebilir.

Selim "Nizam-ı Cedid" adlı yeni bir merkezi ordu kurarken aynı zamanda 1793 yılında lonca tutuculuğunun temelini oluşturan gedik sistemini de lağvetti. Artan dış rekabet nedeniyle sıkboğaz olan lonca-yeniçeri ittifakı bu uygulamalara cevap vermekte gecikti; fakat

¹³ YERASİMOS, (Cilt 1), s.426-427

¹⁴ YERASİMOS, (Cilt 1), s.428

¹⁵ YERASİMOS, (Cilt 1), s.426

¹⁶ AVCIOĞLU (1969), s.38

geciken tepki 1807 “Kabakçı Mustafa” ayaklanması ile ortaya çıktı. Padişah tahttan indirildi ve yeni ordu dağıtıldı.¹⁷

Gelişmelerin bu safhasında aslında merkezin kendini güçlendirmek için yaptığı reformlara doğası gereği karşı olan ayanlar, merkezin kurtarıcılığına soyundular. Ayanların amacının, bürokrasiyi ve reformları gericilerden kurtarmaktan çok, kendilerini merkezin hakimi haline getirmek olması daha güçlü bir ihtimaldir. Aksi takdirde merkezi devlet, lonca-yeniçeri ittifakı ve yanlarına aldıkları gayr-ı müslim büyük tüccar ve sermayedarlar ile ulemanın elinde kalacaktı.

İsyanı bastıran ve tarihe reformların koruyucusu olarak geçen Alemdar Mustafa Paşa’nın “Nizam-ı Cedid” ilk kurulduğunda ona kazan kaldıranlar arasında bulunduğu, hatta Edirne’de Balkanların diğer ayanları ile bir araya gelerek Sultan Selim’in ismini hutbeden çıkarıp, O’nu tahttan indirmeye niyetlendiği bilinmektedir. Alemdar’ın, kuvvetleri ile İstanbul’a girip isyanı bastırdıktan sonra ilk işi yeniçerilerin padişahı Mustafa’yı indirip yerine II. Mahmut’u padişah, kendini de sadrazam yapmak oldu. Bundan sonra da, Anadolu’da ve Rumeli’de hüküm süren tüm ayanları başkentte toplayarak, yeniçerilerin ve müttefiklerinin imtiyazlarını padişaha kabul ettiren “Şer-i Hüccet”e tepki olarak, ayanların imtiyazlarını onaylatan “Sened-i İttifak”ı yeni padişaha imzalattı.¹⁸

Bürokrasi, yeniçeri-zanaatkar-esnaf-tüccar ittifakı ve ayanlar arasında ekonomik temellere dayalı çatışma, sosyo-kültürel alanda ve kamuoyu üzerinde yine bir ideolojik savaş olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bürokrasi ve yeniçeri-lonca ittifakı arasında bu savaşın hatları keskin bir biçimde belirir. Yeniçeri-lonca ittifakı, sistem içinde elinde bulundurduğu üretim araçlarını ve üretim tarzı içerisindeki konumunu korumak için, klasik düzenin kurucusu ve temeli sayılan İslam dinini çok sıkı bir biçimde savunmaktaydı, hatta dinin dahi en tutucu yorumlarının yayılışını destekliyordu. Gittikçe idealleştirilen “Kanuni Devri”nin geri getirilmesi istenirken, diğer yandan Avrupa’dan gerek mal olarak gerekse kültür olarak gelen herşey reddedilmekteydi. Bürokrasi ise sanayileşmeyi, hatta kapitalist bir düzene geçişi amaçladığı; örnekleri kadar yavaş yavaş çıkarlarını da Avrupa kapitalizminin bünyesinde aradığı için batı yanlısı veya batılı olarak nitelendirilebilecek görüşleri savunmaktadır. Resmi tarihte bu çatışma karşımıza ilerici-gerici kamplaşması olarak çıkar. (* Sistem henüz eski niteliklerini koruduğundan ve kapitalizme açılış yoğunlaşmadığından bu

¹⁷ YERASİMOS, (Cilt 1), s.428

¹⁸ AVCIOĞLU (1969), s.34-35

dönemde mücadele eski tip araçlar ile yürütülür; oysa kapitalistleşen Avrupa ülkelerinde kitap ve gazete gibi modern araçlar kullanılarak “barbar türkler” kavramını işleyen bir propaganda bombardımanı başlar) Bu çekişmede aslında temel olarak sistemdeki yerini kaybetmemek uğruna sistemin değişimine karşı çıkan, ekonomik ve sınıfsal çıkarlarını savunan orta sınıfın, klasik düzenin temeli olarak gördüğü İslam’a sarılması, sistemi muhafaza etmek istediği için İslam’ın muhafazakar ve tutucu yorumlarını benimsemesi, Avrupa’da Müslüman dininin kaderciliğinden ve O’na boyun eğen Türk halkının da yaradılıştan uygarlığa karşı olduğundan bahseden propagandaların kamuoyuna boca edilmesine yol açtı. Bu imaj sadece sömürgeci batılının çıkarlarına denk düşen bir imajdı.¹⁹

Şehirli orta sınıf, yeni gelişen sistem çerçevesinde yapılan reformlara, batılı oldukları, islam dinine aykırı nitelikler taşıdıkları, yani “gavur icadı” oldukları için değil, ellerinde bulunan üretim araçlarının yok olmasına ve yeni gelecek düzen içinde köle durumuna düşürülmelerine sebep olacakları için karşı çıkmaktadır. Eğer bürokrasiyi ortadan kaldırıp merkezi iktidarı tümüyle ele geçirmeleri mümkün olsaydı hiç şüphesiz onlar da batı kapitalizmi karşısında durabilmek için sanayileşmeye yönelmek zorunda kalacaklar, bu da onları eski sistemi sorgulamaya götürecekti.

Bu durumun ip uçları isyanlar sırasında kamuoyunda yayılan ilginç görüşlerde izlenebilir. 18. yüzyılın başından beri her ayaklanmadan sonra, artık sistemin değişmesine karşı çıkarak daha fazla mevcut konumun korunamayacağı, bir sonuç alabilmek için mevcut sistemin dışında ve mevcut konumdan daha güçlü bir durumda bulunmak gerekliliği, kendini hissettirmeye başlamıştı. Bu duruma uygun olarak “sistem dışı” görüşler muhafazakar lonca-yeniçeri ittifakı arasında her ayaklanmadan sonra daha çok yayılmaya başladı. 1808’de Ayanların lideri ve Sened-i İttifak’ın yaratıcısı Alemdar Mustafa Paşa’yı bir karşı devrimle tasfiye edenler, Ayanların tahta oturttukları II. Mahmut’un indirilmesi için Saray’a yöneldiklerinde, Mahmut kendisi dışında tahtın tek varisi olan devrik padişah Mustafa’yı öldürterek kendi konumunu sağlama almayı düşündü. Böylece ilk defa hanedanın devamı konusunda bir sorun çıkıyordu. Bu sırada ayaklananlar arasında “Padişah da hepimiz gibi insan değil mi? Ha o olmuş ha bu, ne farkeder?” şeklinde görüşler yayılmaya ve muhtemel adaylar tartışılmaya başlanmıştı. Bu tehlikeli görüşler ulemanın ustaca saptırmaları ile etkisiz kılındı.²⁰ Burada sistemin çok sıkı savunucusu gibi görünen grupların, sistemin temel taşlarını sorgulamaktan çok da uzak olmadıklarını görüyoruz. Ayrıca, tehlikeli fikirlerin ulema

¹⁹ YERASİMOS, (Cilt 1), s.425

²⁰ YERASİMOS, (Cilt 1), s.384

tarafından bertaraf edilmesi, merkezi devletin eski sistem içinde yapılan mücadelede kamuoyu üzerinde eski araçları tercih ettiğini ortaya koyuyor; oysa yukarıda gördüğümüz gibi yeni üretim tarzının yayıldığı ve sorun çıkardığı alanlarda, örneğin Ege’de ve Balkanlar’da veya yabancı elçiliklere karşı, yeni düzenin araçlarını, yani gazeteleri devreye sokmak isteyecektir.

1807 ayaklanması önce bürokrasi ve yeniçeri-lonca ittifakı arasında çatışma olarak başladı, bürokrasi yenildiği sırada ayanların müdahalesi geldi. Ayanlar tam merkeze yerleşecekleri sırada bürokratlar ulemayı devreye sokarak yeniçerileri ayanların üzerine sürdüler ve durum tekrar “Nizam-ı Cedid” hareketinin başlatılmasından önce ki zamana döndü. Dıştan gelen baskılar ile o zamana kadar değişerek de olsa varlığını koruyan eski sistemin krizi derinleşmişti ve 1807-1808 hareketleri boyunca, İmparatorluk içinde üretim araçlarını kontrol edebilen üç ana grup (bürokrasi, yeniçeri-lonca ittifakı ve ayanlar) krizi kendi amaçlarına uygun biçimde çözmek için harekete geçmişlerdi. Sonuç bürokrasinin tekrar eski konumuna gelmesi oldu.

Fakat kriz çözülememişti, ayrıca ayanlar henüz krizi kendi çıkarları doğrultusunda çözecek tüm imkanları kaybetmiş de değildiler. Daha önce de belirttiğimiz gibi ayanların güçleri dış pazarlara ulaşabilme imkanlarına bağlı kalmıştır. Bu konuda en avantajlı konumda olan ayan, mahalli çıkar gruplarını merkeze karşı harekete geçirmeyi başaran Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’ydı.²¹ Fransız İşgaline karşı İngiltere’nin desteğiyle harekete geçen Osmanlı kuvvetlerinin içinde Mısır’a gönderilen Mehmet Ali, Fransızlar çekildikten sonra, çeşitli mücadele ve oyunlarla ülkenin eski hakim sınıfı Kölemen Beyleri’ni ortadan kaldırmış ve Mısır Valiliği’ni ele geçirmişti. Mehmet Ali, Kölemen topraklarının geniş kısmına Mısır devleti adına el koydu; toprakların bir kısmını mültezimlere, geri kalanında küçük işletmeler halinde ve ömür boyu kira sözleşmeleriyle köylülere verdi. Kölemenleri temizlerken kullandığı Arnavutları tasfiye ederek köylülerden bir ordu kurdu ve bu yeni silahlı gücü Fransız subaylarının eğitmesini sağladı. Ucuza mal olan bu modern ordu, Nil’in taşkınlarını düzenlemek için girişilen büyük sulama projelerinde de kullanıldı. Kavalalı bu şekilde merkezileştirip güçlendirdiği iktidarı altında büyük ölçüde devlet kontrolünde, batılı dış pazarlara satabileceği endüstri bitkilerinin tarımını geliştirdi. Mısır’da geliştirilen bu yeni düzen, büyük feodal toprak sahibinin uyguladığı bir devlet kapitalizmi olarak tarif edilir.²² Mehmet Ali’nin asıl gücü, dış ticareti devletleştirmesinden geliyordu. Toprakları devletleştirip üretimi kontrol altına aldıktan sonra; merkezden uzakta, kendi modern ordusu ile sağladığı

²¹ KEYDER, s.30

²² TANİLLİ, s.388-391

iktidarına dayanıp, pazarları da denetim altına alan Mehmet Ali, tam olarak ekonomik bağımsızlığını sağlamıştı. Kurulan bu yapı hem iktidarı merkezleştiriyor hem de ülkenin ürettiği neredeyse tüm artı değere el konulabilmesini ve bu değerın istenilen alana aktarılabilmesini sağlıyordu. Yükselen sanayi kapitalizmi karşısında bağımsız biçimde ayakta kalmak isteyen her iktidarın yapacağı şey, bu artı-değeri sanayi alanına yatırmak olacaktır. Yıllar sonra Japonya’da gerçekleşeceği gibi ya da Osmanlı merkezi bürokrasisinin yapmak istediği gibi Mehmet Ali, devletleştirdiği dış ticaretten elde ettiği gelirler ile doğrudan devlet eliyle, 1816 yılından itibaren, bir çok sanayi kuruluşu kurdu. Söz konusu sanayi tesislerinde 70.000 işçi çalışıyordu ve o zaman için bu oldukça yüksek bir rakamdı.²³ Mehmet Ali sanayileşmeye ve kapitalistleşmeye yönelince sosyo-kültürel alanda da hareketinin gereğini yapmış ve yeni sistemin kamuoyu etkileme araçlarını devreye sokmak amacı ile 1828 yılında Vakayi-i Mısıriyya isimli Orta Doğu’nun ilk gazetesini çıkartmıştı.²⁴

Mısır’da yapılan bu düzenlemeler, yayılan sanayi kapitalizmi karşısında verilen en güçlü tepkiydi. Bu tepki hem Osmanlı Devleti’ni hem de Batılı kapitalist sanayi ülkelerini ciddi biçimde tehdit ediyordu. Mehmet Ali dış pazarlara yönelmişti fakat Osmanlı iç pazarı ve özellikle İstanbul Mısır için çok önemli pazarlardı. Sanayileşme ilerledikçe iç pazarların değeri daha çok artacaktı. Osmanlı hükümeti bu pazarlar için sanayileşen Mısır karşısında artı-değerden pay talep eden bir engelden başka birşey değildi ve ortadan kaldırılması son derece hayırlı olacaktı. Bu nedenle Osmanlı ve Mısır orduları karşı karşıya gelecek ve her savaş Mısır’ın ciddi üstünlüğü ile sonuçlanacaktır. Sanayileşen Mısır kendi sınırları içinde kalsa dahi hem Mısır pazarını batılı sanayi ürünlerine kapattığı için, hem ileride başka pazarlarda Avrupalılara ciddi rakip olacağı için, hem de daha şimdiden modern ve güçlü ordusu ile Hindistan ticaret yollarını denetlemeye başladığı için son derece tehlikeliydi. Sanayileşen, güçlü bir ordusu olan Mehmet Ali’nin Osmanlı devletini yıkıp İstanbul’da yeni bir hanedan kurarak tüm Osmanlı ülkesini ele geçirmesi ve ülkenin tamamını Mısır modelinde yeniden düzenlemesi ise tam bir kabus olurdu. 1833 Kütahya yenilgisinden sonra Rusya, 1840 Nizip bozgunundan sonra da İngiltere araya girmese, bu “kabus”un gerçekleşmemesi için, hiçbir neden de yoktur.²⁵

Oysa merkezi bürokrasi 1807-1808 olaylarını atlattıktan sonra, II. Mahmut’un önderliğinde uyguladığı güçlü reform programı ile neredeyse tüm amaçlarına ulaşacaktı. II.

²³ AVCIOĞLU (1969), s.57

²⁴ LEWIS, s.95

²⁵ YERASİMOS, (Cilt 1), s.413

Mahmut 30 yılı aşkın saltanatı boyunca III. Selim'in başlattığı reform programını gerçekleştirmek için çalıştı. Mahmut'un en önemli başarısı 1826'da ulemayı kendi yanına çekerek yeniçeri ocaklarını yok etmesi olmuştur. Binlerce yeniçeri bir günde öldürüldükten sonra, Avrupa'dan getirilen subaylara 75.000 kişilik yeni bir ordu hazırlattırıldı; ordunun eğitimi için batı tarzında askeri okullar açıldı. Merkezin gücünü arttırmak ve rakip güçleri etkisiz kılmak için 1820'den itibaren üretim araçlarına ve mali kaynaklara yönelik köklü düzenlemeler yapıldı. Vergi toplama yetkileri güçlü ayanlardan alınarak başka kişilere verildi. Rumeli ve Anadolu'da fiilen ayan mülkiyetinde olan birçok araziye el konuldu ve bu topraklar köylülere dağıtıldı. Geçmişte vakıf haline getirilmiş toprakları ve diğer kaynakları denetlemek ve gelirlerini merkezi hazineye aktarmak için Evkaf İdaresi kuruldu. Bu reformlar ile ayanın ve ulemanın dayandıkları üretim araçları ellerinden alınıyordu. Reformalar, rakip toplumsal sınıfları gerçekten güçsüzleştirdiyse de beklenen mali gelirleri sağlamaktan uzak kaldılar.²⁶ Yeniçerileri tasfiye eden, ulemayı kontrol altına alan, eski üretim biçimlerinde ısrar eden loncaları yabancı rekabetiyle karşı karşıya bırakan Mahmut, yeni ordusu ile Mehmet Ali hariç ayanları da birer birer ezdi. Mahmut aslında, 1807-1808 hareketlerinden sonra; (1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren) gittikçe artan yabancı rekabetinin loncaları ve bütün olarak şehirli orta sınıfı vurmasından faydalanmıştı. Dış ticaretin hacmi 1820'den itibaren hızla artış göstermiş; örneğin İngiltere'nin Osmanlı ülkesine yaptığı pamuklu ihracatı 1820-1840 arasında beş kat birden artmıştı.²⁷ Yeniçeri-lonca ittifakı ekonomik gücünü yitirdikçe merkezi hükümet eski sistemin en etkili kamuoyu etkileme aracı olan ulemayı bu ittifaktan koparıp kendi yanına çekti. Yeniçeriler aleyhine verilen fetva, ocağın bir günde yıkılması için çok etkili oldu.²⁸ Böylece yeni bir ordu kurma imkanı yaratıldıktan sonra da ayanların temizliği başlatıldı. Fakat Mehmet Ali Mısır'da Osmanlı'dan daha önce bu hedeflere ulaşmış hatta, sanayileşme teşebbüsü dahi başlatmıştı; bu nedenle Osmanlı Ordusu Mısır Ordusu'na her savaşta ağır biçimde yenildi.

Merkezi bürokrasi, kendi imkanlarıyla batılılaşarak (sanayileşerek, hatta kapitalistleşerek) hakim konumunu sürdürme projesini gerçekleştiremeyeceğini somut olarak görünce, kendisine kalan dar alanda, devlet memurları sınıfının ayrıcalıklarını devam ettirme ihtimalini gerçekleştirecek bir kapitalist bütünleşme modelinden yana manevra yaptı. Bu manevra, içeriden gelen tehditlere karşı dış güçlerin desteğini sağlamayı, özellikle de sanayileşen kapitalist ülkelerin desteğini sağlamayı amaçlayan bir manevradır. Bürokrasinin

²⁶ PAMUK, s.159-160

²⁷ KEYDER, s.48

²⁸ TUNAYA, s. 27

bu hareket tarzı sanayileşen kapitalist ülkeler için de son derece uygun bir politikaydı. Özellikle İngiltere, Mehmet Ali tehlikesini bertaraf edecek ve yeni gelişen meta üretimi için geniş Osmanlı pazarlarını kendisine şartsız olarak açacak olan 1838 Balta Limanı ticaret antlaşması ile bu desteği vermeye hazır olduğunu gösterdi. Bu antlaşma, Nizip'te Mısır karşısında uğranılan çok tehlikeli bozgunun hemen ardından aceleyle İngiltere'den İstanbul'a çağrılıp sadrazamlığa getirilen Mustafa Reşit Paşa'nın hazırladığı, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile tamamlandı.²⁹

²⁹ KEYDER, s.44

4.2.2. Reformlar ve Kamuoyu Oluşum Biçimi

Özetle söyleyecek olursak merkezi bürokrasinin kendi gücüne dayanarak yeni bir üretim tarzı içinde sanayileşme ve batılılaşma yolu ile yeni üretim araçlarını elde ederek siyasi iktidarını sürdürme çabası, yani Tanzimat öncesi reform teşebbüsleri, asıl hedefleri bakımından başarısız olmuşlardı. Bu deneme aynı zamanda klasik Osmanlı üretim tarzında da köklü bir değişimi ve yeni bir üretim tarzına geçişi öngörüyordu. Fakat sonuçta bürokrasi kendisinin tam denetimi altında, böyle bir değişimin olanağının bulunmadığını gördü. Kapitalizmin yükselişinin tetiklediği bu deneme, üretim tarzını değiştirmeye teşebbüs ederken, sosyo-kültürel alanda da bu çabasına uygun tedbirler almak istemiş, hatta kamuoyunu oluşturma araçlarında da bu tip bir değişimi amaçlamıştı. Fakat kamuoyu oluşturma araçlarında değişim, kamuoyunun oluşum biçiminin de değişeceği anlamını kesinlikle taşııyordu. Zaten bürokrasinin yeni bir üretim tarzı için yaptığı reformlarda, özel mülkiyetin gelişmesi için bazı adımların atıldığı görülürse de, reformların hiçbirinde serbest bir pazar ekonomisi oluşturmak hedefine rastlanmaz. En önemli hedefler Avrupalı bir sanayi ve Avrupalı bir ordu kurmaktır.

Bürokrasi sosyo-kültürel alandaki düzenlemelerine sözlü ve yazılı kültür arasında ayırma müdahale ederek başladı. Merkezi devlet 17. ve 18. yüzyıllar boyunca güç yitirirken ulema daha bağımsız hareket imkanı buluyordu. Bürokrasi girişeceği reformlar için hem siyaset bilgisine sahip yeni kadrolara hem de ulemanın kültür ayrılığından doğan gücünü sınırlamaya ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle kültür ayrımının temellerinden biri olan dil sorunu ele alındı.

17. yüzyıldan itibaren bazı devlet ileri gelenleri ulemanın eğitim sisteminin ihtiyaçları karşılayamayışından ve özellikle yine ulema üyelerinin yazma becerilerinin gerilemesinden şikayetçi olmaktaydılar. Devlet belgelerini kaleme alabilmek yeteneği, gittikçe zor bulunan bir beceri olmaya başlamıştı. Buna karşılık 18. yüzyıl başlarında bürokrasinin reform projelerinin yürürlüğe konulması, devlet kalemleri ve bürolarının sayılarında, buna bağlı olarak da fermanlar ve diğer devlet belgelerinin miktarlarında hızlı bir artışa sebep olmuştu. Bürokrasi bu iletişim sorununun ortaya çıkışını ulemanın idari ve siyasi işlerin bilgisi üzerinde sadece kendisinin uzmanı olduğu, karmaşık bir dil kullanma yolu ile

kurduğu hakimiyeti kırma fırsatı olarak değerlendirdi. Belki de bizzat ulemanın yetersizliği, bürokrasinin ulemayı devlet işlerinin bilgisinden uzak tutma politikası ile başlamıştı.¹

Bürokrasi kesin çözüm için dilde sadeleştirme çabalarına önayak oldu, sözlük ve gramer çalışmaları için matbaanın kullanımını destekledi. Sözlükler Kitabet-i Resmiye’de uzmanlaşmak isteyenler için çok büyük ihtiyaçtı. Öte yandan dilin, ulemanın yaratmış olduğu karmaşadan arındırılıp daha kolay öğrenilen bir hale getirilmesi gerekiyordu ki, bu amaç için de basitleştirilmiş bir Türkçe Gramer’in çıkarılması ve yüksek sayılarda, hızla çoğaltılması gerekiyordu. Bu durumda batılılaşmak ve sanayileşmek isteyen bürokrasinin, Lale Devri’nde, matbaayı İmparatorluğa sokmasının bir tesadüf olmadığı; hele hele Avrupa’da görülen ilginç bir oyuncağın maceraperest bir kişi tarafından ülkeye getirilmesi gibi basit bir olay hiç olmadığı ortaya çıkar. İbrahim Müteferrika matbaa kurmak için izin istediği dilekçesinde iyi bir Türkçe-Arapça sözlüğe çok geniş ihtiyaç olduğunu delil gösterir ve ilk bastığı eser de Van Kulu Lügatı olur.² Matbaaya yükselen itirazların temel olarak, dini görüşlere veya hattatlarda olduğu gibi ekonomik gelecek kaygılarına dayandığı iddiaları da geçersizdir. Matbaaya en çok ulema, kendi bilgi tekelinin kıracağı için direnmiştir. Matbaanın dini konularda kitap basması veya bunları ucuza mal etmesinden çok, elle yazma yöntemi ile kıyaslanamayacak kadar fazla sayıda kitap basacak ve dolaşıma sokacak olması endişe yaratmaktaydı. Matbaaya muhalefet “dışarıdakileri” yazının entellektüel dünyasına sokmamak için sıkı bir kararlılıktı.³ Matbaaya destek vermek sözlük ve gramer çalışmaları yaptırtmak dışında Lale Devri reformlarının sadrazamı Damat İbrahim Paşa, bizzat kendisi devrin vakanüvislerinden süslü bir üslup kullanmaktan kaçınmalarını istemiş ve Türkçeleri bulunmayan bazı İslam klasiklerinin tercümesini himaye etmişti. Dilde sadeleştirme ve yazılı yüksek kültürü daha geniş okur kitlesine yayma amacını güden bu faaliyetler, kuşkusuz ulemanın sosyo-kültürel alandaki hakimiyetini hedef alan uygulamalardı.⁴

Böylece daha önceden bürokrasi ve ulema arasında eşit biçimde paylaşılması ilke olan idari ve siyasi işlere ait bilgiler, merkezi bürokrasinin kadrolarının tekeline geçecek ve giderek rakip bir sınıf haline gelen ulemanın en önemli güç kaynaklarından biri kesilecekti. 1730 ayaklanmasının ulemanın yönetiminde bir lonca-yeniçeri ayaklanması olmasının nedeni böylece tamamen aydınlığa kavuşur. Lale Devri reformları üretim tarzı üzerinde yapmaya

¹ MARDİN (1994a), s.147-149

² MARDİN (1994a), s.152

³ MARDİN (1994a), s.154-155

⁴ MARDİN (1994a), s.156

çalıştıkları ile lonca-yeniçeri ittifakını, kamuoyu oluşturma araçları üzerinde yapmaya kalkıştığı uygulamalarla da ulemayı rahatsız etmişti.

1730 Patrona Halil Ayaklanması ulema, bürokrasinin ve reformların karşısında yer almış, fakat zaman içinde değişim geçirerek; daha 17. yüzyıldan itibaren klasik Osmanlı üretim tarzında meydana gelen değişimlerin ulema sınıfına yansımaları sonucu, sınıf içi farklılaşmaların oluşması ve yeniçeri-lonca ittifakının artan dış rekabete dayanamayarak gittikçe elindeki üretim araçlarını kaybedip gerilemesi nedeniyle kendi başına eylem yapacak gücünü kaybetmiş, 1826'da Yeniçerilerin kaldırılması olayında tamamen bürokrasinin yanında saf tutmuştur.

Daha önce de gördüğümüz gibi 17. ve 18. yüzyıllar boyunca klasik Osmanlı üretim tarzında meydana gelen değişimlerin bir sonucu olarak ulema hanedanları oluşmuş, ve bu üst düzey ulema aileleri gittikçe zenginleşen bir tabaka teşkil etmişlerdi. 17. ve 18. yüzyıllarda merkezde ve taşrada ulema arasında zengin ve güçlü bir grubun ortaya çıkması, üst ve alt ulema tabakaları ve diğer sınıflar arasında çatışmaya sebep oldu. 19. yüzyılın başlarında merkezi bürokrasi, yeniden reformları gündeme getirdiğinde, ulemanın imamlar, softalar vb. fakir tabakaları reformlara karşı çıkarken, zenginleşen üst düzey ulema 1826'da yeniçerilerin yokedilmelerine dair vereceği fetva ve medrese öğrencilerinin silahlandırılıp yeniçerilere karşı harekete geçirilmesi ile göstereceği gibi, bu reformlardan yana tavır koyacak ve merkezi devletin istediği kamuoyunun teşkilini sağlamaya çalışacaktı.⁵

Bürokrasi 1730 Ayaklanması ile duraklayan dilde sadeleştirme çalışmalarını III. Selim ve II. Mahmut devirlerinde de sürdürerek, ulemanın yüksek yazılı kültür ve özellikle Kitabet-i Resmiye üzerindeki gücünü kırmaya çalışıyor; fakat eski düzeni değiştirip yeni bir üretim tarzı inşaa edemedikçe eski üretim tarzı üzerine kurulu toplumda, en güçlü kamuoyu oluşturuca araç olduğundan, ulemayı elinin altında bulundurmak istiyordu. Ulemanın zengin tabakasının tam bürokrasi denetimine geçmesi, II. Mahmut'un Evkaf İdaresi'ni kurarak, ulemanın denetiminde olan vakıf topraklarının gelirini hazineye katması ile olmuştur. Böylece ulemanın elinden üretim araçları alınıp, tam olarak bürokrasinin denetimine girmesi sağlanmak isteniyordu. Üst düzey ulemanın bürokrasi yanında yer almasında 1807-1808 ayaklanmalarında yeniçerilerin Osmanlı Hanedanı'nı ortadan kaldırmayı ve yeni bir devlet

⁵ ORTAYLI (2000a), s.18

kurmayı düşünmeleri ve Fransız İhtilalinden sonra Avrupa’da ruhban sınıfının gördüğü kötü muameleler de etkili olmuştur.

Bürokrasi, biryandan kendi gücü ile değiştirmeyi başaramadığı eski üretim tarzı üzerine kurulmuş toplum içinde ulemayı kamuoyu oluşturmak için bir araç olarak kullanmaya devam ederken, biryandan da sistemi değiştirme çabalarına paralel olarak dilde sadeleşme, matbaanın yayılması, Evkaf Vekaleti’nin kurulması gibi politikalarla ulemayı zayıflatmanın yollarını arıyordu. 1730 Ayaklanmasının kesintiye uğrattığı dilde sadeleştirme çabaları III. Selim ve II. Mahmut devirlerinde bürokrasinin yeniden genişlemesi ile devam etmiştir.

Bürokrasinin değişimi amaçlarken zayıflatmayı amaçladığı bir diğer yapı kahvehanelerdi. Kahvehanelerin 16. yüzyıldan başlayarak reayanın sözlü iletişime dayalı kültürünün adeta kurumsallaştığı mekanlar olarak yayıldığını daha önce görmüştük. Bu şekilleri ile kahvehaneler merkezi bürokrasinin kamuoyu üzerinde tek yanlı olarak kurmak istediği yukarıdan aşağı yapıya, tabandan bir karşı çıkışı sembolize ediyorlardı.

Kahvehanelerin merkeze en çok rahatsızlık veren özellikleri buralarda siyasetten bahsedilmesi, siyasi dedikoduların yapılması ve siyasete dair devlet mekanizması dışında görüşlerin oluşmasıydı. Bütün bu tarz sözlü iletişime o devirde “devlet sohbeti” deniliyordu. Devlet sohbetine bürokrasi hiçbir zaman hoş görü ile bakmamış, bu tehlikeli sözlü iletişim türü zaman zaman yasaklanmış, kahvehaneler takip altında tutulmuş, hatta kapatılmışlardır.⁶ Bürokraside kahvehanelerin kendisine ve devlet sohbetine karşı tutum bu yapıların ortaya çıktığı ilk devirlerden beri vardı (kahvehanelerin boşa zaman harcanılan değersiz mekanlar olduklarına dair bugün de yaygın olan inanç)*; fakat devlet sohbetinin resmen yasaklanması Alemdar Mustafa Paşa’nın kısa süreli sadrazamlığı sırasında görülür. Nizam-ı Cedid’i yıkarak tarihlerinin en güçlü konumlarına ulaşan Yeniçerileri bastıran, Ayanların sözcüsü Alemdar; devlet sohbetini yasak etmiş, hanlara, hamamlara ve özellikle kahvehanelere sayısız hafiyeler koymuştu. Siyasetten bahsedenler derhal yakalanıp cezalandırılmış, devlet sohbeti yapıldığı belirlenen kahvehaneler de kapatılmıştı.⁷ Kahvehanelere karşı en şiddetli tavır 1826’da Yeniçeri ocağının yok edilmesi sırasında ortaya çıktı. Ulemanın kamuoyu oluşturma mekanı nasıl camilerse, yeniçeri-lonca ittifakı ve reayanın geri kalanı için kamuoyu oluşturma mekanlarının, özellikle kahvehaneler olduğu anlaşıyor. (Bunun yanında Hristiyan reaya ve

⁶ ORTAYLI, (2000b), s.38-39

⁷ Reha ÇAMUROĞLU, **Yeniçerilerin Bektaşiliği ve Vaka-i Şerriye**, İstanbul, Ant Yayınları, 1991, s.100

Müslüman ahalinin bazı kesimleri için meyhaneler de bu işleve çok çok güçsüz olarak da olsa soyunmuşa benzerler.) 1826'da Yeniçeri kıyımlarından sonra sadece İstanbul'da 1000 kahvehane yıktırılmıştır.⁸

Tarikatların da kahvehaneler ile sıkı ilişkileri vardı. Kahve, anavatanı olan Yemen'den itibaren gece ibadetlerinde uykuya karşı dervişlerce kullanılırdı. Kahvenin içecek olarak yayılmasında çeşitli tarikatların rolü olmuştur. Şehirde loncalarla hem tarikatların hem de kahvehanelerin yakın bağları vardı. Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra bürokrasi kahvehanelere karşı aldığı önlemlerin daha da şiddetlilerini Bektaşî tarikatına karşı uyguladı. Bektaşîlik yasaklandı. Bektaşî babalarının birçoğu öldürüldü veya sürüldü. Bu tedbirler Bektaşîliği yok edememiştir fakat loncalar güç yitirmeye başladığından ekonomik, yeniçeriler yok edildiğinden de askeri kuvvetlerini kaybeden tarikat, bürokrasiye karşı koyamamıştır.

Mevleviler de bürokrasinin reform çabalarının kendilerinin tabanı olan geleneksel sistemi değiştireceğini görmüş ve reformlara karşı çıkmışlardır. III. Selim bizzat Mevlevî olmasına rağmen Konya Dergahı, Nizam-ı Cedid hareketine karşı kampanya yürütmüştür. O dönemde merkez tarikata müsamahalı davranmış, muhalefetinden dolayı postnişin Hacı Mehmed Çelebi'nin Kütahya'ya sürülmesiyle yetinmiş hatta bu talep yerine getirilmemesine rağmen, Çelebi görevinden azledilmek yerine makamında bırakılmıştır.⁹ Bu olaylardan anladığımız kadarıyla bürokrasinin reform teşebbüsleri karşısında tarikatlar, ulemanın fakir ve alt tabakalarıyla aynı tepkileri vermeye başlamışlar ve benzer çıkarlara sahip bu gruplar arasında yakınlaşma daha da ilerlemiştir.

Klasik devirde sözlü iletişim türleri, üstü kapalı, gerçek dışı ve irrasyonel kamuoyu oluşturma faaliyetleriydi. Kahvehanelerin ortaya çıkmasıyla özellikle şehirlerde sözlü kültür daha açık ve rasyonel olmaya başlamış, devlet sohbeti ile siyasi konular alanına da girmişti. Özellikle 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar kahvehaneler isyanların başlangıç noktaları olacak kadar siyaset alanının içindeydiler ve rasyonaliteye yaklaşmışlardı. Kahvehanelerde yerleşen sözlü kültürün niteliğinde meydana gelen bu değişim ve kahvehane sayısında görülen büyük artış, merkezi bürokrasi ve ulemanın sosyo-kültürel alan ve kamuoyu üzerindeki etkilerinin gerilemiş olduğu anlamına gelir. Bu durumda ulemanın kamuoyu yaratma mekanları olan camilerin de önemlerini yavaş yavaş yitirmeye başladıklarını görürüz. Cami artık toplum hayatının tek merkezi değildir. Fakat bu durum şimdilik hissedilmez, çünkü klasik yapı henüz

⁸ ÇAMUROĞLU, s.99

⁹ OCAK (2002c), s. 159

temel niteliklerini korumaktadır. Caminin gerileyişı sanayi kapitalizmi ile bütünleşerek yeni bir üretim tarzının oluşmaya başladığı Tanzimat devrinde daha belirgin hale gelecektir.

Bürokrasinin sanayi kapitalizmi ile doğrudan karşı karşıya kaldığı noktalarda asıl büyük yenilikler yapılır. Bürokrasi bu noktalarda kapitalizmin yükselişı ile ortaya çıkmış modern kitle iletişim aracını, yani “gazete”yi kullanır. Gazetenin kullanımının Yunan İsyanı sırasında başladığını görmüştük. Önce Alexandre Blacque’ın “Spectateur Oriental”ı, sonra II. Mahmut’un “Takvim-i Vekayi”si özellikle Avrupa kamuoyunda yürütölmekte olan Osmanlı-Türk düşmanı kampanyaya karşı etkili oldular. Bürokrasinin gazete aracını özellikle Avrupa Kamuoyu’nda kullanmak üzere devreye soktuğunu Takvim-i Vekayi’nin Fransızca nüshası olan “Moniteur Ottoman”nın Türkçe nüshadan daha önce ve ilk çıkan nüsha olmasından anlayabiliriz. Türkçe nüshanın başlıca kullanım amaçları ise kadroları sürekli genişleyen bürokrasi içinde ulemaya alternatif ve merkezin tam denetiminde bir kamuoyu oluşturmak ve Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Vakayi-i Mıriyye’si ile mücadele etmektir. Bu dönemde reayanın yazılı kültürden çok uzak oluşu bizi devletin tüm Osmanlı halkını aydınlatmak ve bütün halk üzerinde kendi istediğı tarzda bir kamuoyu oluşturmak amacıyla olduğu tezinden uzaklaştırır. Oysa Mehmet Ali Paşa bu gerçeğı gözardı ederek gazetesi yoluyla Anadolu halkını İstanbul’a karşı harekete geçmeye ikna etmeye çalışmıştır. (Mehmet Ali’nin asıl amacının İstanbul’u ele geçirmek olduğunu Bulak’ta kurdurduğu basım evinde kendi döneminde Arapçadan çok Türkçe yayın yapılması ve bu yayınların İstanbul piyasasında da çok aranan yapıtlar olması da bize gösterir.) Bu nedenle Mahmut’un Takvim-i Vekayi’si ve Mehmet Ali’nin Vakayi-i Mıriyye’si arasında şiddetli bir polemik yaşanmıştı. Mehmet Ali Paşa eski düzenin hala güçlü olduğu Osmanlı ülkesinde gazete ile kamuoyu oluşturmanın o dönemde etkili bir yöntem olmadığını fark edince, 1833’de “Moniteur Ottoman”ın karşısına Avrupa kamuoyunda etki yapabilmek için “Moniteur Egyptien”i çıkarmak zorunda kaldı. Bu arada II. Mahmut, farklı etnik unsurlar üzerinde etki oluşturmak amacıyla Takvim-i Vekayi’nin Arapça, Farsça, Rumca, Ermanice ve Bulgarca nüshalarını da çıkarttı.¹⁰ Azınlıkların bu dönemde yeni bir kapitalist tüccar sınıf olarak yükselmekte olduklarını düşünürsek, gazetenin kapitalizm ile temas edilen noktalarda kullanıldığı görüşü güç kazanır.

Tanzimattan önce Osmanlı ülkesinde çıkan gazetelerin asıl amacı yurt içinde bir kamuoyu oluşturmaktan çok, Avrupa kamuoyunda, yabancı elçiliklerde veya ticaret nedeni ile

¹⁰ Orhan KOLOĞLU, “Osmanlı Basını, İçeriğı ve Rejimi”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, (1985a), s.69-70

kapitalizm ile karşılaşılan İzmir gibi büyük liman şehirlerinde etki yapabilmektir. Gerek devletin, gerek Mısır Valisi'nin, gerek yabancıların gerekse azınlıkların çıkardığı gazeteler Tanzimattan önce bu niteliklerini korurlar. Çünkü tanzimattan önce Osmanlı ülkesinde üretim tarzı ve ona dayanan toplum yapısı değişmekte, fakat ancak geleneksel kamuoyu yaratma araçları ile etkilenebilecek temel özelliklerini korumaktadır. Bürokrasi ve Mısır'da Mehmet Ali Paşa kendi denetimlerinde sistemi dönüştürmek istemişler fakat başarılı olamamışlardır.

Bu devirde kamuoyu oluşumu üzerinde görülen değişiklikler niteliksel değildir. Bürokrasinin kendi gücüne dayanan reform politikaları ulemayı ikiye bölmüş, kahvehanelerin yükselişi özellikle Yeniçerilerin yok edilmesi ve yabancı rekabeti yüzünden loncaların ve Müslüman-Türk tüccar sınıfının çok zayıflaması nedeniyle durdurulmuştur. ((Camiler, merkez klasik çağa göre zayıfladığından ve kendilerine reform çabalarında ön planda rol biçilmediğinden güç yitirmektedir.)) Tarikatlar reform çabalarına karşı çıkmışlar fakat ezilmiş ya da kontrol altına alınmışlardır. Bürokrasi yazılı-sözlü kültür ayrımını kaldırmaya çalışarak da ulemayı zayıflatmıştır. Sanayi Kapitalizmi ile mecburen girilen temas noktalarında gazeteler kullanılmaya başlanmıştır.

Genel olarak baktığımızda, reform çabalarıyla bürokrasi, kendisi dışında kamuoyu yapan merkez ve mekanizmalara karşı topyekun saldırıya geçmiş, birçok noktada rakibini geriletmeyi de başarmıştır. Fakat bürokrasi kamuoyu oluşturma tarzında niteliksel bir değişim yapmamıştır. 18. yüzyılın başından itibaren başlayan, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Tanzimattan önce başarısızlığa uğrayan özkaynaklara dayalı batılılaşma projesi içinde, klasik düzenin devlet denetimine dayalı modelinin aksine, bir pazar ekonomisi oluşturma yolunda hiçbir çabaya rastlanmaz. Dolayısıyla bürokrasi kamuoyunun siyasal işleve sahip olması sonucunu doğuracak hiçbir çaba sarf etmemiş hatta kahvehaneler karşısında takındığı tutumun da gösterdiği gibi bu tip gelişmeleri, şiddetle ezmiştir. Yapılan yenilikler yeni kamuoyu yapıcı araçlar kullanmak veya kamuoyu alanı üzerinde mücadele verilen rakiplerin pozisyonlarını değiştirmek şeklindedir. Kamuoyunun oluşum biçimini etkileyen bir politika yoktur.

5. TANZİMAT DÖNEMİ ve YENİ OSMANLI HAREKETİ

5.1. Tanzimat Dönemi'nin Ekonomi-Politigi

Osmanlı merkezi bürokrasisinin, kendi gücüne dayanarak batılılaşma ve sanayileşme programı, son anda Mehmet Ali Paşa yönetimindeki Mısır karşısında başarısızlığa uğramıştı. Bu nedenle bürokrasi, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin ve özellikle İngiltere'nin gözetiminde bir batılılaşma projesi uygulayarak, Osmanlı sınıflar hiyerarşisi üzerindeki imtiyazlı konumunu sürdürmek yolunda bir tercih yapmak zorunda kalmıştı. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile Osmanlı pazarları sanayileşmiş kapitalist ülkelerin ürettiği metalara sınırsız bir biçimde açıldı. Ticaret tekellerinin kaldırılmasıyla hem Osmanlı ülkesi sanayileşmiş ülkeler için hammadde kaynağı haline getirilmiş, hem de Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın sözkonusu tekellere dayanarak uyguladığı korumacı politikalar sayesinde gerçekleştirdiği reformların temeli çökertilmiş oluyordu. Tanzimat Fermanı ise Osmanlı üretim tarzının kapitalizme açılışının üst yapısını hazırlamıştı.

Bürokrasinin bu yeni politikası 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz'de ticaret tekeli kaybederek güç yitirmeye başlayan Müslüman-Türk tüccar sınıfının yok olmasına yol açtı.

Yeni politika yürürlüğe girmeden önceki Osmanlı üretim tarzı, temelde toprağa dayanmaktaydı. Topraktan sonra manifaktür düzeyindeki loncalarda yer alan tezgahlar, basit el araçları gibi imalat sanayii aletleri önemli üretim araçları olarak sayılabilirdi. Para ise, bir üretim aracı olmaktan çok değişim aracı olarak kullanılmaktaydı. Siyaseten katl ve müsadere kurumları nedeniyle paranın birikim fonksiyonunun dahi tam olarak işlediği söylenemezdi.. Toprak ayanların ve köylülerin, imalat sanayii aletleri lonca-yeniçeri ittifakının, para ise tüccar ve sarrafların elindeydi.

Bürokrasi, sanayileşmiş batının desteği ile ülke içindeki hakimiyetini sürdürme projesini yürürlüğe koyduktan sonra, imparatorluk kapitalizme bir çevre ülkesi olarak entegre olmaya başladı. Entegrasyonun en önemli sonucu, klasik dönemden sonra bazı önemli değişimler geçiren fakat temel özelliklerini koruyan üretim tarzının tamamen yeni bir üretim sistemine doğru dönüşmeye başlamasıdır. Zamanla para, toprağın yanında bir üretim aracı olarak ortaya çıktı. Piyasa ve para ekonomisi eski sistemin, devlet denetimi ve aynı ödeme

mekanizmalarının yerini almaya başladı. Böylece para, değişim ve birikim işlevlerini de çok daha güçlü biçimde gerçekleştirir hale geldi.

18. yüzyılda Anadolu'yu ziyaret eden gezginler, ticaretin genellikle Müslümanların elinde olduğunu, Ermenilerin ise transit ticaretle uğraştıklarını görmüşlerdir. Griffiths yünlü kumaş ve halı ticaretiyle uğraşan bazı Rumlara rastlamışsa da gittiği diğer yerlerde büyük bir sefalet içinde yaşayan Rum köylerinden söz eder. 19. yüzyılın başlarında da Türkler ticaret alanında hala üstündü. Anadolu kervanlarının uğrak merkezi olan Tokat'ta Yahudiler ve Rumlar genel olarak yoksul insanlardı ve hemen hemen hepsi bakırcılık ve kuyumculuk gibi işlerle uğraşmaktaydı.¹

Ticaret yollarının Akdenizden okyanuslara doğru kayması ve yeni güçlerin Osmanlı ülkesine karşı sürekli askeri başarılar kazanarak imparatorluğun etki alanlarını daraltmaları ile Müslüman-Türk tüccar sınıfı aslında klasik devrin sonundan beri güç yitirmekteydi. Özellikle 18. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Karadenizde uyguladığı ticaret tekeli ni kırmayı başarması, Türk tüccarı için büyük yıkım oldu.²

Bu arada Osmanlı azınlıkları, yabancı ve özellikle komşu ülkelerin temsilcileri olarak, kapitülasyonlar yoluyla kazandıkları ayrıcalıklar sayesinde, tüccar sınıfı içinde sayılarını arttırıyorlardı. Ermeniler İranlıların, Rumlar da Rusların simsarlığını yaparak güçlenmekteydiler.

İran bürokrasisi 17. yüzyıldan itibaren devlet gelirlerini arttırmak amacıyla Ermenilerden bir tüccar sınıf yaratmak için çaba harcamıştı. Böylece İran ve Osmanlı ülkelerine yayılmış Ermeniler, zamanla doğu ticaretinde Fransızları dahi rahatsız edecek düzeyde önemli bir yer tutmaya başlamıştı.³ Rumların ticari hayatta ön plana çıkmaları ise Rusların Karadenizde Osmanlı ticaret tekeli ni kırmalarından sonra bir liman şehri olarak kurdukları Odesa kenti sayesinde gerçekleşmişti. 1821 yılında Yunan Ayaklanması'na maddi kaynaklık eden servetlerin oluşmasında Rus ticaretinin büyük payı vardı.⁴ Diğer azınlıklar da çeşitli ülkelerin sağladığı ayrıcalıklardan faydalanıp ticarete ilgi gösteriyorlardı.

¹ YERASİMOS, (cilt2), s.22

² Reşat KASABA, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi 19. Yüzyıl**, İstanbul:Belge Yayınevi, 1993, s. 31

³ YERASİMOS, (cilt2), s.18

⁴ YERASİMOS, (cilt2), s.21

19. yüzyılın başlarına kadar Türk tüccarlar varlıklarını hala koruyorlardı. Müslüman-Türk tüccarın yok olması ve bu grubun yerini azınlık tüccarlarının alması sanayi devriminden sonra gelen süreçte gerçekleşti. Sanayileşen Batı Avrupa ülkelerinin kapitalist sınıflarının ticaret yerine sanayii daha karlı bulduklarını ve ticaret için Osmanlı ülkesindeki azınlıkları kullanmayı tercih ettiklerini belirtmiştik. Özellikle Osmanlı limanlarında yeralan ticaret evleri ve iyi oturmuş deniz ticaret ağları ile Rum armatör ve tüccarlara duyulan ilgi Avrupa çapında genelleşmekteydi. Sanayii devriminden sonra başta Rumlar olmak üzere azınlık tüccarları artık sanayileşmiş Avrupa'nın simsarlığını yapmaya başladılar. Bu yeni durumda Yunan bağımsızlığı için ön safta mücadele veren, Osmanlı Donanması'na karşı Ege'de harekete geçen Rusya değil İngiltere ve Fransa'ydı⁵.

Gittikçe zayıflayan Müslüman-Türk tüccara yıkıcı darbe, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile indirildi. Bu antlaşma, Osmanlı bürokrasisine, istediği desteğin, Osmanlı pazarlarını sanayileşmiş ülkelerin bol ve ucuz metalarına sınırsız biçimde açması karşılığında verildiğinin belgesiydi. Böylece Osmanlı ticareti dünyanın en liberal ticareti haline getiriliyordu.

Bol miktarda ucuz Avrupa malı imtiyazlı azınlık tüccarları eliyle serbest biçimde Osmanlı pazarlarına dağılınca, hem geleneksel tarzda daha pahalı üretim yapan loncalara dayalı imalat sanayii hem de tekellerini kaybeden ve ayrıcalıklara sahip olmayan Müslüman-Türk tüccar sınıfı kısa zamanda çöktü. Osmanlı zanaatkarının çöküşü, yabancı rekabetinin yanı sıra serbest ticaret rejiminin ihracat tekellerini kaldırmasına da dayanmaktaydı. Avrupa sanayisinin şiddetle talep ettiği hammaddelerin ihracatını denetim altında tutan bu tekeller kaldırılınca, mahalli pazarlarda satılan hammaddeler ihracat pazarlarına aktı ve loncalar kullanacak hammadde bulmakta büyük sıkıntılarla karşılaştılar. Çoğunluğu taşıdıkları yabancı pasaportların sağladığı koruma ve dokunulmazlıklardan yararlanan azınlık tüccarları Selanik, İzmir ve İstanbul gibi liman şehirlerinde gelişti ve zenginleşti. Ticari faaliyetin yeni odaklarını oluşturan bu şehirler, kaynağı Avrupa olan meta ve kredi devreleriyle bağlantıyı sağlıyordu. Liman şehirlerinde kurulan bankalar ve ticarethaneler iç bölgelere erişimi sağlayan şebekeleri harekete geçirdi. Bu şebekeler tüccarlardan, acentalardan, küçük satıcılardan ve tefecilerden oluşuyordu. İktisadi mekan coğrafi bakımdan da yeni bir yapı kazanıyordu; çökmekte olan geleneksel manifaktür sanayii çoğunlukla iç bölgelerde, eski ticaret şehirlerinde toplanmıştı. Yeni ticaret faaliyetleri ise pazarın yeni örgütlenme ve gelişme mantığına uygun olarak

⁵ YERASİMOS, (cilt2), s.21-22

limanlarda yoğunlaşmıştı. Böylece günümüzde de izleri canlı olan iktisadi faaliyetin dengesiz dağılımının temelleri atılmış oldu.⁶ Yeni iktisadi işbölümü ve coğrafi dağılım en çok Müslüman-Türk tüccar sınıfını olumsuz etkiledi. Osmanlı tüccarlarının toplam sayılarında bir azalma söz konusu değildi; fakat tüccarların etnik kökenlerinde hızlı bir yer değiştirme gerçekleşti. Kurumsal garantileri sarayın verdiği tekel haklarına dayanan tüccarlar ikinci sınıf konumuna düştü. Müslüman tüccarlar ticari faaliyetteki artıştan, özellikle bu artışın dünya pazarlarıyla bağlantılı bölümünden yararlanamadılar. Oysa yabancılar ve imparatorluğun gayr-ı müslim nüfusu daha düşük vergi ve kanunlar karşısında dokunulmazlık gibi ayrıcalıkları sayesinde, Müslüman-Türk tüccarları aleyhine hızla geliştiler.⁷ Öyleki 19. yüzyılın ilk yarısında Türkiye'yi ziyaret eden yabancı gezginler, ortada Türk tüccar göremeyince, Türklerin ticaretten anlamayan barbarlar olduğu sonucuna vardılar.

Bu durumda temel üretim aracı toprak olan eski düzende, gücü genelde Müslüman-Türk olan küçük köylülere dayanan bürokrasi, paranın bir üretim aracı haline geldiği yeni düzene geçerken dayanak yapabileceği bir Müslüman-Türk tüccar sınıfın çekirdeğinden mahrum kalacaktı. Tüccar ve sarraflar eskiden olduğu gibi paranın kontrolünü ellerinde tutuyorlardı, fakat artık tüccar sınıfı yabancılarla sıkı çıkar bağları olan gayr-ı müslim kesimlerin oluşturduğu bir sınıftı.

Bu noktada akla şu soru gelebilir: Bürokrasi zaten sanayileşen Avrupa'ya dayanan reformlar yoluyla kendi ayrıcalıklarını koruma politikasını başlattıktan sonra, yerel kaynaklara dayanan bir modernleşme programından da vazgeçmişti; bu durumda sanayileşmeyi talep edecek bir Müslüman-Türk tüccar sınıfı gerekli görülecek miydi?

Belirtmek gerekir ki, bürokrasi serbest ticaret rejimini getirmesine ve Tanzimat Reformları'nı uygulamaya koymasına rağmen, kendi gücüyle sanayileşme çabasından derhal vazgeçmedi. 1830'lar ve 1840'larda Osmanlı yöneticileri Avrupa'dan en son teknolojiyi kullanan makineler ithal ederek devlet mülkiyetinde bir dizi fabrika kurdular. Çoğunluğu İstanbul ve çevresinde kurulan bu modern kapitalist işletmelerin içinde en önemlileri Yedikule'den Küçükçekmece'ye kadar uzanan alanda kurulan yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir dökümhaneleriydi. Hereke'deki ipekli dokuma fabrikası ile İzmir'deki kağıt fabrikası da aynı girişimin parçalarıydı. Bu fabrikalarda çalışmak ve üretimi yönetmek üzere Avrupa'dan yüksek ücretlerle mühendisler, teknisyenler

⁶ KEYDER, s.48-50

⁷ KEYDER, s.51

ve hatta işçiler getirildi. Fakat bürokrasinin bu çelişkili politikası kısa zamanda 1850'lere kadar dahi dayanamadan çöktü.⁸ Fabrikalar devlet alımlarıyla desteklenmelerine rağmen serbest ticaret koşullarında Avrupa mallarıyla rekabet edemeyecek kadar pahalı üretim yapıyorlardı. Bu verimsizliğin arkasında deneyimsizlik, kötü yönetim ve suistimaller kadar çalıştıracak işçi bulma güçlüğü de önemli yer tutmaktaydı. Tıpkı ayanların toprakta çalıştıracak işçi bulamamalarında yaşandığı gibi, bu durumun sebebi de Anadolu'da yaygın küçük köylülük ve toprağın bol emeğin kıt oluşuydu.

Akla gelebilecek ikinci bir soruda şu olabilir: Bürokrasinin ve tüccar sınıfının artık farklı etnik yapıda olmalarının ne önemi vardır? Neden tüccar sınıfı artı-değerin sanayileşmeye aktarılması konusunda bürokrasiyi etkilemeye, bu sınıfı kendi hizmetine kullanmaya çalışmamıştır? Gerçekten farklı etnik kökenler, maddi durumlar karşısında önemli değilken, sözkonusu dönemde azınlıklardan oluşan yeni tüccar sınıfının korumacılık veya sanayileşme talepleri görülmemiştir.

Birçok Türk yazar azınlıkların dinsel ve kültürel yakınlıklardan dolayı Avrupalılarla çıkar birliği yapıp Osmanlı Devleti'ne ihanet ettikleri görüşünde birleşir. Oysa yüzeyin altına doğru baktığımızda maddi çıkarlar sözkonusu olunca durumun böyle olmadığını görebiliriz. Fener Aristokrasisi burada çok ilginç bir örnektir. Kökeni Bizans dönemi zenginlerine dayanan bu Rum aristokrasisi Yunanistan'ın bağımsızlık çabalarını dahi hoş karşılamamış, zayıf bir bürokrasinin imparatorluğu bir arada tutmasını kendi çıkarlarına uygun bulmuştu. Çünkü bu grup eskiden beri ticaretle meşguldü ve bağlantıları tüm imparatorluğun etki alanına yayılmıştı. Sadece Ege, Karadeniz yada küçük bir Yunanistan'la sınırlandırılmak bu grubun işine gelmemekteydi.⁹

Diğer azınlık grupları da kendi karlarını maksimize etmeye çalışan, kendi çıkarlarını koruma çabası içinde olan gruplardı. Reşat Kasaba'nın araştırmalarına göre, örneğin Batı Anadolu'da gayr-ı müslim tüccarlar sadece dış ticaret ile uğraşmıyorlardı. Azınlık tüccarlar İzmir'den bölgenin içlerine doğru yayılan bir ticaret ve tefecilik ağı kurmuş ve bu yörelerde çeşitli yollarla üretici köylünün artık-ürününe el koyan yerel idarecilerle, borç para sağlama dahil olmak üzere sıkı işbirliği içine girmişlerdi. Böylece gayr-ı müslim tüccar sınıfı üretimi doğrudan örgütlemese de, tarımsal artık-ürünün ihracata yönlendirilmesi ve bu artık-ürüne el koyma sürecinde, yerel bağlantıları çok güçlü bir konum elde etmişti. Kapütülasyonların

⁸ PAMUK, s.161-162

⁹ KASABA, s.31-32

kendilerine sağladığı ayrıcalıkları kullanan Avrupalı tüccarlar, kendileri de limanlardan iç bölgelere doğru benzer ağlar kurmaya kalktıklarında azınlık tüccarlarının sert direnişiyle karşılaştılar. Avrupalılar gayr-ı müslim tüccarları yerlerinden söküp atmayı başaramayınca onlarla ortak çalışmayı kabul etmek zorunda kaldılar. Bu işbirliğinde Avrupalı tüccarların görevi liman kentlerinde kurdukları ticaret evleri aracılığıyla dış bağlantıları örgütlemek, azınlık tüccarların işi ise yerel unsurlarla olan güçlü ilişkilerini kullanarak ithal mallarını pazarlamak ve ihraç ürünlerinin toplanarak liman şehirlerine aktarılmasını sağlamaktır. Azınlıkların direnişini kıramayan Avrupalılar, ticari kârı onlarla paylaşmak zorunda kalmışlardır.¹⁰

Yani azınlıkların, her durumda, Avrupalı dostlarına karşı dahi, öncelikle kendi maddi çıkarlarını korumaya çalıştıkları kesindir. Öyleyse yeni sistemin tüccar sınıfı, azınlıklardan oluşuyorsa da, neden imparatorluğun bütünlüğü içinde korumacı bir gümrük rejimi ve sanayileşme talebinde bulunmamış, neden bürokrasiyi kendi amaçları için dönüştürememiştir? Bu can alıcı sorunun cevabı da tanındıktır: Küçük köylülük yani Anadolu'nun tarımsal yapısı.

Osmanlı bürokrasisine serbest ticaret rejimi kabul ettirilmeden önce Avrupalıların en büyük şikayetleri Osmanlı ülkesine mal getiren tüccarların dönüşte götürecek mal bulamamalarıydı. İngilizler ve Fransızlar tekellerin kaldırılması ve ticaretin serbestleştirilmesiyle Osmanlı ülkesinden birçok ürünün sanayileşmiş ülkelere ihraç edilmek üzere pazarlara derhal akacağını ve ticaretin kendi doğal sınırlarına doğru genişleyeceğini düşünüyorlardı. Ancak bu sınırlar mevcut tarımsal yapı nedeniyle zaten pek geniş değildi. Toprakta küçük mülkiyet hakim olduğundan ve Anadolu'da emek kıt toprak bol olduğundan büyük çiftlikler yaygın biçimde kurulamadı ve tarım işçiliği genelleşmedi. Böyle olunca ihraç edilebilecek artık-ürün beklenen düzeylere ulaşmadığı gibi, köylüleri geçimlik ürünlerden ihraç metalleri ekimine yönlendirmek de çok güç ve yavaş oldu. Birçok üründen tek tip standart ihraç ürününe geçiş de zordu.¹¹ Bu durumda tüccar sınıfın ticaret sayesinde çok büyük artı-değer miktarına el koyması ve bu parayı üretime yatırarak üretici sermaye haline getirmesi söz konusu değildi. Anadolu'nun tarımsal yapısı verimin ve dolayısıyla artı-ürünün bu kadar arttırılmasına izin vermiyordu. Üretici sermaye kısıtlı kalınca yeni tüccar sınıfı içinden yerli sanayi adına kapitalizmin imparatorluğa bağlı kılacak şekilde nüfuz etmesine karşı koyacak, korumacı bir muhalefet çıkmadı. Bunun politik düzeydeki sonucu, kapitalist

¹⁰ PAMUK, s.148-149

¹¹ KEYDER, s.46-47

sistemle bütünleşmenin şartlarını değiştirmek için kendine siyasi iktidar içinde yer arayan bir sermayeci fraksiyonunun oluşmaması demekti.¹²

Bu durumda ticarete uzmanlaşan Rumlar, daha çok mali konularda ve özellikle devlete ve devlet görevlilerine borç verme işlerinde kendilerini geliştiren Ermeni ve Yahudiler, Levantenlerle birlikte yeni para sahibi tüccar ve sarraf sınıfları oluşturmuşlardı. Fakat bu sermayedar sınıf, üretimi kapitalist biçimde örgütleyecek ve sanayileşmeye yönelik taleplerini politika sahnesine çıkaracak güçten yoksundu. Bu nedenle azınlıklar, bürokrasinin kolay vergilendirilen küçük köylülüğe ve sanayileşmiş batının dış desteğine dayanarak kurduğu ve gayr-ı müslimlere, müslüman rakipleri karşısında avantajlar sağlayan mevcut ayrıcalıklarını koruyan bu yeni Tanzimat düzenini desteklediler. Sanayi kapitalizminin Avrupalı temsilcileri tarafından da desteklenen 1839 ve 1856 Fermanları ile de bir pazar ekonomisi içinde aktör olarak iş yapabilmeleri için gerekli hakları elde ettiler.

Verimin ve artı-değerin istenilen oranda arttırılamaması yabancı sermaye yatırımlarının da ticaretin gelişimini desteklemekle sınırlı kalmasına ve doğrudan üretim faaliyetlerine yatırılmamasına yol açtı. Demiryolları, limanlar, ticaretin yoğunlaştığı büyük kentlerde yapılan belediye hizmetleri ve merkezi hükümetin kredilerle desteklenmesi gibi faaliyetler, sanayileşmiş Avrupa'nın kurulmasını desteklediği yeni serbest ticaret düzeninin devamı ve geliştirilmesi için yapılan yatırımlardı.¹³ Bu yeni serbest ticaret düzeni sanayileşmiş Avrupa'nın işlenmiş ürünlerini satabileceği geniş bir pazarın kurulması ve çok ihtiyaç duyduğu hammaddelerin kolayca elde edilmesi anlamına geliyordu.

Bürokrasinin gerek kendi gücüne dayanarak gerekse Tanzimat politikaları yoluyla yapmaya çalıştığı reformların yıkıma uğrattığı bir diğer önemli sınıfın loncalara dayalı geleneksel imalat sanayii olduğunu belirtmiştik. Bürokrasinin kendi gücüne dayanan reformlarıyla yeniçerilerin yok edilmesi, loncaların askeri gücünü ortadan kaldırmış ve onları zaten zayıflatmıştı. Fakat 19. yüzyılın başında yine de imparatorluğun tüm tüketimi içinde ithalatın payı sınırlı kalmakta ve bazı istisna ürünler dışında loncalar tüm Anadolu ve imparatorluk nüfusunun talebini karşılayabilmekteydi. Oysa özellikle Tanzimat'tan sonra Batı Avrupa ülkelerinden ithal edilen mamul malların hacmi hızla genişledi.¹⁴ Tanzimat Fermanı

¹² KEYDER, s.68-69

¹³ KEYDER, s.66-67

¹⁴ PAMUK, s. 182

narh ve gedik uygulamalarını kaldırarak loncaların tekelci konumlarına da son verdi.¹⁵ Sanayi Devrimi'nin ürünlerinin rekabeti karşısında, zanaatlara dayalı üretim faaliyetleri kimi dallarda direnebilmiş, pek çok dalda gerilemiş, kimi dallarda da tümüyle yıkılıp gitmiştir. Ulaşım kolaylıkları nedeniyle ilk aşamada İstanbul ile Anadolu'nun kıyı bölgeleri, daha sonraları da demiryollarının ulaşabildiği iç bölgeler, ithal mallarının rekabetinden en fazla etkilenen alanlar oldu. Ulaşım maliyetlerinin fazla önem taşımadığı tekstil gibi üretim dallarında ithal mallarının darbesi daha da güçlü gerçekleşti. Direnebilen zanaatkarlar çok daha düşük ücret ve karlara razı olarak, emek yoğun üretim alanlarında uzmanlaşma yoluyla ayakta kalmaya çalıştılar.¹⁶

Bu arada imparatorluk nüfusunun yüzde sekseninin yaşadığı köylerde köylüler tarımsal faaliyetlerin yoğun olmadığı zamanlarda kendi ihtiyaçları için giyim eşyası, tarımsal aletler gibi ürünleri kendileri üretip tüketmekteydiler. Örneğin tekstil dalında hemen her köy evinde hane halkının tüketim gereksinimlerini karşılamaya yönelik el tezgahlarını bulmak mümkündü. Bazı tüccarlar veya imalathane sahipleri ise köylü kadınları parça başına ödeme düzeni çerçevesinde örgütlüyorlardı. Bu sermayedarlar hammaddeleri sağlayarak iplik eğirmeciliği ve basit kumaş dokumacılığı faaliyetlerinin bir bölümünü köy evlerine sipariş etmekteydiler. Tanzimattan sonra Avrupa mamül mallarının Osmanlı pazarlarına dolması ve ihracata yönelik tarımsal üretimin cazip hale gelmesiyle köylerde sözkonusu tarım dışı üretim faaliyetleri de gerilemeye başladı. Kırsal alanların pazarlarla olan bağları güçlendikçe, köylüler zamanlarının daha büyük bir bölümünü pazara yönelik tarımsal faaliyetlere ayırmaya, buna karşılık giyim ve diğer temel gereksinimlerinin artan bir bölümünü pazardan satın almaya başladılar.¹⁷

Eski düzende değişim işlevi gören para üretim aracı olmaya başlarken paranın kontrolünü elinde tutan sınıflar etnik bir değişim geçirmişti. Eski düzende üretim aracı durumunda olan geleneksel teknolojiye dayalı imalat sanayii aletleri ise yeni teknoloji ve serbest ticaret rejimi ile tasfiye oluyorlardı. Bu durumda sözkonusu üretim araçlarının kontrolüne dayanan sınıflar da yok olacaktı. Eski düzenin temel üretim aracı olan toprağın ise tasfiyesi sözkonusu değildi.

¹⁵ PAMUK, s. 162

¹⁶ PAMUK, s. 182-183

¹⁷ PAMUK, s. 180-181

Büyük toprak mülkiyetini elinde tutan ayan sınıfı, toprak üzerindeki kontrolünü vergi toplama sisteminde ele geçirdiği yere borçluydu. Tanzimat devrinde de mültezimlik sayesinde tarımsal artı-üründe el konulan pay, ayanlar için önemini koruyordu. Merkezi bürokrasi ayanları zayıflatmak için bu kaynağı da kurutmaya çalıştı. Tanzimat Fermanı maliye alanında yaptığı düzenlemelerle, merkezi devletin en önemli gelir kaynağı olan öşür ve hayvan vergisi ağnamın toplanmasında iltizam düzenini kaldırmakta, vergileri devletin kendi memurlarının toplaması ilkesini getirmekteydi. Fakat mültezim ve ayanların (birçok durumda bu sıfatlar aynı kişilde toplanmaktaydı) direnişi sonucu kısa sürede vergi gelirlerinde büyük gerilemeler ortaya çıktı. Merkezi bürokrasi taşrada tek başına vergi toplayacak siyasal ve idari güçten yoksun olduğunu anlayarak iltizam düzenine geri dönmek zorunda kaldı.¹⁸ Bu teşebbüs başarıya ulaşamamıştı, fakat ayanlar, bürokrasinin kendi gücüne dayanan reformları döneminde, bazı toprakların ellerinden alınması ve askeri operasyonlar gibi tedbirlerle, zayıf düşürülmüşlerdi. Bu durumda ayanlar, sanayi kapitalizmi tarafından desteklenen bürokrasinin kurduğu yeni düzende, siyasal iktidar amaçlarından vazgeçmiş görünmekteydiler. Bu sınıfın üyeleri devletin yüksek memuriyetlerine gelerek bürokrasi ile uzlaşma eğilimi içine girmişlerdi. Bunun karşılığında 1858 Arazi Kanunnamesi ile toprakta özel mülkiyet hukuken tanındı.¹⁹ Ayanların yeni düzene sert muhalefet göstermemeleri parayı kontrol eden sınıflarla olan sıkı bağlantıları ile de açıklanabilir. Belirli bir yörenin vergi toplama hakkını ele geçirmek, merkezi hükümete yüklü meblağlar ödemeyi gerektiriyordu. Bu nedenle mültezim ve ayanlar parayı ellerinde tutan sarraf, banker ve tüccarlara sürekli bağımlı durumdaydılar. Eski düzende de iltizam sistemi çerçevesinde aynı ilişki vardı fakat Tanzimat sonrasında pazar ve para ekonomisi yayılmış, para sadece vergiler için değil tüm ekonomik faaliyetler için gerekli bir araç haline gelmişti. Parayı kontrol eden sınıflar, yeni düzen sayesinde gelişmişlerdi ve bu düzeni destekliyorlardı. Onlara bağımlı olan ayanlar da, artı-değerden aldıkları pay bu yeni sınıflar nedeniyle aşınıyorsa da, doğrudan kendi başlarına bir muhalefete girişmediler.

Ayanların büyük mülkiyeti geniş köylü kitlelerinin sahip olduğu küçük toprak mülkleri karşısında hala zayıf kalıyordu. Özellikle Anadolu'da küçük köylü işletmeleri önemlerini Tanzimattan sonra da sürdürdüler. Büyük toprak mülkiyeti ve tarım işçiliği genelleşmedi. Büyük mülkiyetin bulunduğu bölgelerde dahi topraklar, ücretli işçi kullanan kapitalist işletmeler şeklinde değil, ortakçılık yoluyla köylülere kiralanarak

¹⁸ PAMUK, s. 160

¹⁹ PAMUK, s. 125

değerlendiriliyordu. Merkezi devlet artı değerini daha fazlasını doğrudan ayanlara kaptırmamak için küçük mülkiyeti destekliyor, karşılık olarak küçük mülklerden daha yüksek oranda vergi topluyordu.²⁰ Devletin desteklemesinin yanında 19. yüzyıl boyunca imparatorluk sınırları dışına çıkan Kırım, Balkanlar ve Kafkasya gibi bölgelerden sürekli göçler almasına rağmen, Anadolu'da emek kıtlığı ve ekilecek toprak bolluğu sürmüştür.²¹ Küçük köylüler mülksüzleşip işçi durumuna düşmedilerse de yeni düzen onlar için yeni sorunları beraberinde getirdi. Geçimlik üretimin meta üretimine dönüşmesi, pazar ve para ekonomisinin yayılması köylüleri de para sahibi sınıflar karşısında güçsüz düşürdü. Verimliliğin düşük olması, üretimin hava koşullarına bağıllığı ve devlet vergileriyle mültezimlerin baskıları nedeniyle, hem kendi topraklarını işleyen küçük ve orta ölçekli çiftçiler, hem de ağaların topraklarını işleyen kiracılar tefecilere sürekli borçluydular. Tefecilik yagındı ve farklı yörelerde farklı kesimlerin elinde bulunabiliyordu. Büyük mülkiyetin hakim olduğu bölgelerde ağalar aynı zamanda faizle borç veriyorlardı. Küçük mülkiyetin daha yaygın olduğu yerlerde ise tefecilik üreticinin malını satın alan tüccar veya mültezimler tarafından yapılıyordu.²² Pazar için üretim bütün ülkeye yayıldıkça, büyük şehirlerde yer alan banker ve sarraflardan en alt düzeyde üreticilerle doğrudan temasta olan küçük tefecilere kadar uzanan bir kredi ağı yerleşmeye başladı. Bu borçların faizleri, tarımsal artık-ürünü başka kesimlere aktarmanın diğer bir mekanizması olarak faaliyet gösteriyordu.

Olumsuz şartlara rağmen Çukurova gibi istisna bazı bölgeler hariç, köylüler tarım işçisi durumuna düşmediler ve küçük mülkiyetlerini korudular. Hatta 1867'de yabancılara da toprak satın alma hakkı tanındığında, birçok yabancı girişimci özellikle Ege bölgesinde büyük topraklar satın almalarına rağmen, bu topraklarda işçi olarak çalıştıracak köylü bulamadılar. Yunanistan'dan tarım işçisi getirmek de çözüm olmadı ve bürokrasinin korkusunun aksine yabancılar kısa sürede bu üretim araçlarını elden çıkartmak zorunda kaldılar.²³

Küçük köylülüğün varlığını koruması eski düzen çözüldükten sonra büyük şehirlerde emekçi kitlelerin birikmesini de sınırladı. Genelde evlere hizmet gören, kayıkçılık, hamallık, sakalık, dülgerlik, duvarcılık, bahçıvanlık gibi işler yapan, bekar odaları denilen yerlerde kalan gruplar şehirlerde birikmişti, fakat bunların en çok bulundukları İstanbul'da dahi sayıları nüfusun yüzde 10'una varmıyordu. Aslında çoğu evli olan bu insanlar, biraz para

²⁰ PAMUK, s. 171-173

²¹ PAMUK, s. 175-176

²² PAMUK, s. 174

²³ KEYDER, s.65

biriktirmek için köylerinden gelirlerdi. Köydeki aileleri ve topraklarıyla olan bağları kopmazdı. Sanayileşme teşebbüsleri sırasında fabrikalarda ustabaşı olan işçiler dahi küçük devlet memurundan daha az ücret alabiliyordu. Bu nedenle toprak veya ailenin malvarlığı her zaman bir sığınak olarak kaldı. Genel olarak köylüler, sadece emeklerini satarak geçinebilecekleri bir mülksüzleşmeye sürüklenmediler.²⁴

İngiltere'nin başını çektiği sanayileşmiş Avrupa'lı devletler Osmanlı İmparatorluğu'nu sanayi kapitalizminin taleplerine uygun biçimde işleyecek bir pazar ekonomisine dönüştürmek istiyorlardı. İngiltere aynı dönemde İran ve Çin gibi ülkeler üzerinde de benzer politikalar uygulamaya çalışıyordu. Çünkü sanayi devriminden sonra çok fazla miktarlarda üretilen metaların satılması ve aynı oranda devleşen hammadde ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu. Siyasi bağımsızlıkları yok edilip sömürgeleştirilen ülkelerde sömürgeci güçler, ülkenin üretim tarzına zor kullanma da dahil her türlü yöntemi kullanarak doğrudan müdahale edebiliyor ve ekonomik sistemi tamamen kendi istekleri doğrultusunda yeniden yapılandırabiliyorlardı. Osmanlı bürokrasisi batının desteğine muhtaç kaldığı için serbest ticaret rejimini ve tanzimat reformlarını kabul etmişti fakat siyasi bağımsızlığını korumuştur. Yinede batının Osmanlı bürokrasisi üzerinde sömürgelerde görülen tarzda olmasa da bir kontrolü sözkonusuydu. Bu durumu da kısaca inceleyerek Tanzimat Devri'nin ekonomi-politik tablosunu tamamlayabiliriz.

Sanayileşmiş batının istekleri doğrultusunda bürokrasinin kontrolünde kurulan yeni Osmanlı üretim tarzında temel örgütleyici güç paraydı. Sanayileşmeye ve emek-sermaye ilişkisi çerçevesinde üretici kapitalizme yönelmeyen bu sistemde para daha çok ticaret sermayesi olarak işlev görmekteydi. Avrupalı güçler bürokrasiyi ve sistemi denetim altında tutabilmek için parayı, yani mali piyasaları kontrol etmeye özen gösterdiler.

Osmanlı bürokrasisi Tımar sistemi yıkıldığından beri artı-ürünün büyük kısmını vergi olarak toplayamadığından sürekli bir mali bunalım içindeydi. Bunalımları aşabilmek için en sık başvurulan yöntemlerden biri paranın değerini düşürerek ek gelir sağlamaktır. Sanayi devriminin olumsuz etkileri ve bürokrasinin kendi gücüne dayanan reformlarının yüksek masrafları, mali bunalımı ağırlaştırmıştı. Sık sık başvurulan taşışşler nedeniyle 1789-1844 döneminde fiyatlar genel seviyesi 10-15 kat arttı. II. Mahmut devri Osmanlı tarihinin en çok para basılan ve en hızlı enflasyonunun yaşandığı dönem olarak tarihe geçti. Bürokrasinin daha eskilerini çekmeden yeni paraları sürekli piyasaya sürmesi bir mali anarşiye yol

²⁴ YERASİMOS, (cilt2), s.31

açıyordu. Özellikle serbest ticaret rejimi getirildikten sonra mali karmaşa, ülke içinde parayı ellerinde tutan tüccar, banker ve sarrafların daha fazla artı-değeri kendi taraflarına akıtmalarına imkan veren bir kaynak haline geldi. Bürokrasinin 1840 yılında Kaime adıyla piyasaya kağıt para sürmesi ve 1844'te Tashih-i Ayar işlemiyle madeni para sistemine düzen getirmeye çalışması mali bunalımı tamamen ortadan kaldıramadı.²⁵

Dış ticaret işlemlerinde düzen sağlanması için Avrupalı güçler para birliğinin sağlanmasını istiyorlardı. Avrupalılar mali düzen için Osmanlı Bankasının kurulmasını, mali bunalımların sonlandırılması için ise dış borç alınmasını istiyorlardı. Osmanlı Bankası 1863 yılında İngiliz ve Fransız ortak sermayesiyle kuruldu ve devletin bankası olmamasına rağmen para basma tekeli dahil Merkez Bankası yetkilerini elinde bulundurdu. Osmanlı yöneticileri başlangıçta ihtiyatlı yaklaşılsa da 1854'te Kırım Savaşı sırasında ilk dış borçlar alındı. 1854-1876 döneminde devlet başka ülkelerin ödediği faizlerden daha yüksek faizlerle büyük miktarlarda borç aldı. Borç işlemlerinde aracılık çok yüksek komisyonlar sağladığından yerli ve yabancı aracılar yeni borçların alınması için sürekli bürokrasiyi teşvik ettiler. Borçlar hem faizleri yoluyla imparatorlukta üretilen artı-değerin bir kısmının daha Avrupa mali piyasalarına akıtılmasını sağlıyor, hem de fonlar saray yapımı ve ordunun donatılması gibi ithalat gerektirecek işlere yatırıldığından Avrupa sanayii için yeni talep yaratıyordu. Kısa süre içinde devlet borç faizlerini ödemek için yeni borçlar bulmak zorunluluğu ile karşı karşıya kaldı. 1873'te başlayan dünya çapında bir mali kriz Osmanlı devletinin yeni borçlar bulmasını imkansız hale getirdi. Devletin borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesi, Avrupalıların Osmanlı ülkesinde Deyun-u Umumiye rejimini kurması ile sonuçlandı. Böylece devletin vergi gelirlerinin önemli bir bölüm, doğrudan uluslararası finans kapital ve sanayi kapitalizminin kontrolü altına girdi. Osmanlı Bankası'nın kurulması ise üretimi örgütleyen temel aracın para olmaya başladığı yeni düzende, bürokrasinin bağımsız bir para politikası izlemesini engelledi. Banka I. Dünya Savaşı'na kadar piyasaya çok sınırlı miktarda para sürdü. Oysa bazı durumlarda piyasaya para sürmek faydalı olabilirdi. Görevlerinden biri de devlete kısa vadeli borç sağlamak olmasına rağmen banka, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında askeri harcamaları karşılaması için bürokrasiye borç vermeyi reddetti.²⁶

Osmanlı bürokrasisi kurtuluşunu batılı ülkelerin desteğinde arama politikasını Tanzimat ile yürürlüğe koyduktan sonra yabancı ülkelerin elçilikleri de Osmanlı bürokrasisi üzerinde büyük bir etki sahibi oldular.

²⁵ PAMUK, s. 186-187

²⁶ PAMUK, s. 187-192

Bu etki Tanzimatın kurucusu Reşit Paşa ile başladı. Reşit Paşa kariyerini İngilizlerle ve özellikle Palmerstone ile yakın çalışmasına ve Osmanlı ülkesi içinde İngilizlerin çıkarlarına uygun politikaların sözcülüğünü yapmasına dayandırmıştı. Londra’da Mehmet Ali aleyhine İngilizlerle yaptığı antlaşma ülke çıkarlarına ters düştüğü gerekçesi ile II. Mahmut tarafından onaylanmadı.²⁷ Yine de Paşa, İngilizlerin desteği sayesinde, Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra sadrazamlığa getirildi. Sonradan bir çok kez sadrazamlıktan azledildiyse de elçiliklerden birinin desteği ile tekrar makamını ele geçirmeyi başardı.²⁸ Fuat Paşa ise “Bir devlette iki kuvvet olur. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkan yoktur. Bunun için pabuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacız. O kuvvetler de sefaretlerdir.” diyerek Osmanlı bürokrasisinin yabancı elçilikler karşısındaki durumunu açık bir şekilde tarif ediyordu. Ali Paşa da “Görevini yaparken, konsolosların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vali mahvolmuş demektir. Vükelayı devlet de aynı durumdadır. Vükelasını azil ve nasp eden padişah değildir” diyerek Fuat Paşa’ya katılıyordu. Zaman zaman öteki devletlere de göz kırpmayı ihmal etmemekle birlikte her bürokrat kendisine dayanak yapacak bir elçilik arıyordu. Reşit Paşa İngilizleri, Fuat ve Ali Paşalar Fransızları, Mahmut Nedim Paşa ise Rusları seçti. Yalnız yüksek bürokrasi için değil, daha alt kademe memurlar için de aynı durum geçerliydi. Konsoloslar bulundukları yerlerdeki devlet memurlarının işlerine müdahale etmeye başladılar. Konsolosun sefaret tercümanına yazdığı bir mektup genelde vali ve mutasarrıfların işlerinden uzaklaştırılmalarına yetiyordu. Elçilik tercümanları da büyük güç kazandılar. Adeta elçiymiş gibi hariciye nazırlarına hükmettikleri, bayağı bir insana söylenmesinden utanç duyulacak sözleri, sadrazamların yüzlerine karşı söyledikleri sıkça görüldü. Elbette yabancı diplomatlar Osmanlı ülkesinde sürdükleri bu slatanatı paraya çevirmeyi de bildiler. Sefirlere, eşlerine ve tercümanlarına kıymetli hediyeler, Beyoğlu, Tarabya ve Büyükderede gayrı menkuller yağdırıldı. Milyonlar kazanıp Osmanlı ülkesinde işlerini yürüten bu insanlar kendi devletleri içinde dahi daha fazla önem kazandılar. Özellikle büyük ihaleler zamanında yabancılar ve Osmanlı memurları arasında karşılıklı rüşvetler veriliyor çıkar antlaşmaları yapılıyordu. İngiliz Avam Kamarasında konuşan diplomat Sykes, “Biliyorum, Sultan’ın hükümeti rüşvet almakla suçlanıyor. Rüşvet alıyorlar, ama söylemeliyim ki, Avrupalılar onları bu yola itmekteler” diyerek, durumu anlatıyordu.²⁹

²⁷ Sina AKŞİN, **Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908**, C. 3, İstanbul:Cem Yayınevi, Mart 1997, s. 123

²⁸ AVCIOĞLU (1969), s. 98

²⁹ AVCIOĞLU (1969), s. 97-99

5.2 Yeni Osmanlı Hareketi'nin Doğuşu

5.2.1 Yeni Osmanlı Hareketi'nin Hedefi

Tanzimat düzeninde, üretim tarzının temelden ve niteliksel olarak dönüşüme uğradığını gördük. Bürokrasinin batı desteğine dayanan politikaları ile oluşan bu düzen, kamuoyunun oluşum biçiminde de köklü değişimleri beraberinde getirdi. Üretim tarzı üzerinde meydana gelen değişiklik ve mücadeleler merkezi bürokrasiye karşı yeni bir tür muhalefetin doğmasına yol açtı. Yeni Osmanlılar hareketi olarak tarihimize geçen bu muhalefet, sosyo-kültürel alan üzerinde ve özellikle kamuoyu alanında yapmaya çalıştıkları ile, eski muhalefet hareketlerinden ayrılmıştır. Bu muhalefetin neden kamuoyu sahasında eylemi tercih ettiği, neden eski tekniklerden farklı kamuoyu oluşturma yöntemlerini ve özellikle gazeteciliği kullandığı sorularının cevabı, sözkonusu hareketin maddi temellerinde saklıdır. Bu bölümde Yeni Osmanlı hareketinin nasıl doğduğunu, üretim tarzında meydana gelen değişimler üzerinden açıklayacağız. Böylece tanzimat devrinde nitelik değişimi geçiren kamuoyu konusundaki sorularımızın yanıtları için gerekli ön bilgileri sağlamış olacağız.

Tanzimat devrinde paranın kontrolünü elinde tutan yeni bir sınıf ortaya çıkmıştı. Fakat bu sınıf Tanzimat devrinin ekonomi politliğini incelerken gördüğümüz gibi, bürokrasiye ve batılı destekçilerine karşı batı tipi bir kapitalist muhalefet geliştirmemişti. Yeni Osmanlı hareketi, batıdaki benzerleri gibi burjuva sınıfının tahrik ettiği bir sosyal olay değildi. Ülkemizde bazı yazarlar, 1808 Sened-i İttifak'ını Magna Carta ile karşılaştırdıkları gibi, kapitalizmin yükselişi sırasında batıda burjuva sınıfının yaptığı özgürlük mücadeleleri ile Yeni Osmanlı taleplerini aynı nitelikte göstermeye çalışmışlardır. Oysa Yeni Osmanlı hareketi Tanzimat politikalarının zarar verdiği sınıf ve grupların ittifakı sonucu ortaya çıkan bir muhalefettir. Kapitalist bir muhalefetle aynı hedefe yani merkezi bürokrasi ve Padişah'ın yetkilerine karşı harekete geçmiş olması, hareketin kapitalist nitelikte olduğunu göstermez. Üretim tarzı üzerinde üretici sanayi kapitalizmine ve emek-sermaye ilişkilerine yönelik bir zorlama olmadığına göre sosyo-kültürel alanda burjuva nitelikli bir muhalefetin doğuşu mümkün değildir.

Yeni Osmanlı hareketi emek-sermaye ilişkisinin önünü açmaya çalışan burjuva nitelikli bir hareket değilse amacı nedir? Hareketin amacını, muhalefeti oluşturan sınıfların çıkarlarına bakarak anlayabiliriz. Yeni Osmanlı muhalefeti, Tanzimat düzeninin zarara uğrattığı orta-alt bürokrasi, müslüman imalatçı-tüccar, orta-alt ulema ve ayan (büyük toprak

sahibi) sınıflarının ittifakına dayanır. Tanzimat karşıtı ittifakın amacı yeni bir üretim biçiminin önünü açmak değil, artı-değerden hakları olduğunu düşündükleri payı almaktır. Bunun için anayasa, meclis gibi kurumlarla yüksek bürokrasinin gücünü kendileri ile paylaşmasını isterler. Hareket içinde yer alan her sınıfın iktidarı elde edip artı-değerin kontrolünü ele geçirme hedefi de vardır. Buraya kadar harekette Osmanlı İmparatorluğunda doğan diğer muhalefet hareketlerinden ayrı bir özellik yoktur. Örneğin 1859 yılında gerçekleşen Kuleli Vakası'nı hazırlayan muhalefet de, aynı niteliklere sahiptir fakat Yeni Osmanlı'lardan sayılmaz. Yeni Osmanlılara özgünlüklerini veren özellik, amaçları için hareketin çekirdeğini oluşturan (yıkılan tüccar ve zanaatkar sınıflarının uzantıları) orta-alt bürokrasi (ve orta-alt ulema) sınıflarının, öncelikli yöntem olarak kamuoyu sahası üzerinde etki yaratmaya çalışmalarıdır. Yöntemin araçları gazeteler ve modern bir ideolojidir. Amaç yaratılacak modern bir ideoloji ile kitleleri bürokrasinin yetkilerini kısıtlayacak meşrutiyet rejiminin kuruluşu için siyasi eyleme geçirmektir.

5.2.2 Yeni Osmanlı Hareketi'nin Oluşması

Peki bu hareket nasıl tarih sahnesine çıktı? Yeni Osmanlı hareketinin doğuşunu, hareketi oluşturan ve destekleyen sınıfların Tanzimat düzeni içinde nasıl doğduklarını ya da değişikliklerini inceleyerek ortaya koyabiliriz.

19. yüzyılın başlarından beri gerilemesi hızlanmış olan Müslüman zanaatkar ve tüccar sınıflar, 1838 Balta Limanı Antlaşması ile artık yabancılar ve azınlıklar karşısında tutunamaz bir hale gelmişlerdi. Osmanlı üretim sisteminin değişimlerini incelerken gördüğümüz gibi ulema ve yeniçeri sınıfları, klasik düzenin geçirdiği değişim sürecinde bu sınıflarla yakın ilişki içinde olmuşlardı. Ellerindeki üretim araçlarını yitirip erimeye başlayan bu kesimlerden yeterli ekonomik ve siyasal güce sahip olanlar üst düzey bürokrasiye ve toprak mülkiyetine sığındılar. Geri kalanlar ise şehirlerde ulema ve küçük esnaf saflarına katıldılar. Kısa zamanda küçük ticaret dahi azınlıklar tarafından ele geçirilince Türkler için tek seçenek devlet memurluğu haline geldi.¹

Bu sırada batı destekli modernleşme ve merkezîyetçiliğe yönelmiş olan bürokrasi, kendi kadrolarını genişletmek zorundaydı. Üst düzey yöneticiler sürekli işini bilir memur kıtlığından, deneyimli eleman yokluğundan şikayet ediyor ve bu durumun devlet idaresini imkansız kılan bir keşmekeşe yol açtığını belirtiyorlardı. Böylece babadan kalma mallarını

¹ YERASİMOS, (cilt2), s.24

satmakla çöküşe direnmeye çalışan Müslüman-Türk tüccar ve zanaatkar sınıflar, Tanzimattan sonra yeni kurulan eğitim kurumları yoluyla devlet memurluğuna geçişi bir kurtuluş olarak görmeye başladılar. Tüccarlar oğullarını katip olarak yetiştirdiler. Tanzimat devrinde bürokrasinin orta ve alt tabakalarını oluşturan memur grupları, işte tüccar olarak yetiştirileceklerine katip olarak yetiştirilen bu kalem efendilerinden oluşmaktaydı.² Kamuoyunu gazete yoluyla etkileme yönteminin başını çeken ve Yeni Osmanlılar'ın çekirdeğini oluşturacak olan gruplar bunlardı.

Bürokrasinin orta ve alt kademeleri, yabancıların desteği ile Tanzimat düzenini kuran yüksek bürokratlara zamanla muhalif hale geldiler. Çünkü bu gruplar hem Tanzimat paşalarının politikaları nedeniyle memuriyete mecbur olmuşlar hem de orta ve alt kademelerde kaldıkları için artı-değerden yüksek bürokratların aldıkları gibi büyük paylar alamamışlardı. Merkezi yüksek bürokrasi, yabancıların desteğiyle yönetimi yeniden merkezileştirmiş ve bir istibdat idaresi kurmuştu. Artı-değerden alınacak büyük paylar böylece garanti altına alınmış oluyordu. Yeni Osmanlı önderlerinin en önemlilerinin parlak kariyer ümitleri sönünce muhalif harekete katıldıklarını ileride daha ayrıntılı şekilde göreceğiz.

Yeni Osmanlı hareketinin asıl çekirdiğini orta ve alt düzey bürokrasi oluşturmaktaydı. Fakat çekirdek grup başka sınıfların desteği olmadan bir muhalefet hareketi doğuracak güce sahip değildi. Yüksek bürokrasi gibi vergileri kontrol etmesi sözkonusu olmadığından, dolaylı olarak da olsa herhangi bir üretim aracı üzerinde kontrolü bulunmuyordu. Eskiden yeniçeriler sayesinde loncaların sahip olduğu gibi garantili bir askeri gücü de yoktu. Üretim araçlarına dayalı bir güç için büyük toprak sahibi ayanların, geleneksel yöntemlerle etkilenmeleri gereken gruplar üzerinde kamuoyu yaratma gücü için de ulemanın (ve tarikatların) desteğine gereksinim duyuyordu. Bu destekler olmazsa askeri güç bulundurmanın da uzun dönemde harekete bir yararı olmazdı.

Orta-alt bürokrasiyi destekleyenler arasında kamuoyunu etkileme konusunda en deneyimli sınıf ulema sınıfıydı. Ulemanın özellikle orta ve alt tabakaları Tanzimat rejiminden çok olumsuz etkilenmekteydi. Klasik Osmanlı düzenine dönüşün imkansızlığı kabul edilip bürokrasi modernleşme çabalarına giriştiğinden beri ulema sınıfı zaten zayıflatılıyordu. Tanzimatın getirdiği yeni hukuk ve eğitim sistemleri ise ulemanın iki önemli hakimiyet alanının daha yitirilmesi demekti. Zengin üst düzey ulema aileleri bürokrasi ile olan yakın

² MARDİN (1994b), s.339-340

ilişkileri sayesinde Evkaf Vekaleti'nin kurulması gibi tedbirlerin yarattığı ekonomik darboğazlardan kendilerini koruyabildiler. Bürokrasi bu aileleri kamuoyu üzerinde etki yaratabilmek için de, hala önemli görüyordu. Geriye kalan orta ve alt düzey ulema görevlileri ise gitgide eğitim ve hukuk alanlarında işlevsizleşiyor ve fakirleşiyorlardı. Eskiden beri müsadere ve siyaseten katl uygulamalarına maruz kalmadıkları için özel mülk birektirebilmiş ve ticaret yapabilmiş bir sınıf olmalarına rağmen özellikle Tanzimattan sonra azınlıkların yükselişiyle bu imkanlarını da yitirmekteydiler. Bu nedenlerle reformları destekleyen zengin ulema hanedanları dışında kalan ulema, Tanzimatı uygulayan paşalara ve bu düzenden birçok yararlar gören gayr-ı müslimlere karşı son derece kızgındı ve dini bir tepki olarak batıdan gelen her şeye karşı kayıtsız şartsız bir tepki geliştirmeye başlamışlardı. Celaliler çağında olduğu gibi kırsal nüfus fazlasının önde gelen sığınakları medrese ve tarikatlarda toplanan öğrenciler ve müritler ulema için vurucu güç işlevi görüyorlardı.³ Eski düzene dönüşün militan savunuculuğunu yapan ulema, başlangıçta kamuoyunu etkileme yöntemi olarak da eski düzene ait yöntemleri kullandı.

Ayan sınıfı, yani büyük toprak sahipleri* ise Tanzimat düzeninde bürokrasi ile mecburen uzlaşmış gibi görünmekteydiler. Ayanlar yüksek bürokrat ve azınlık aracılarla sıkı ilişkiler kuruyor, oğullarını yüksek memur olsunlar diye yeni açılan batı tipi eğitim veren okullara gönderiyorlardı. Fakat yeni kurulan bu düzen, ayanların eline geçen artı-değeri, yüksek bürokratlar ve azınlık tüccar, tefeci ve aracılar lehine sürekli aşındırmaktaydı. Tanzimat öncesi ve sonrası reformlar ayanların askeri güçlerini kırdığından ve Mehmet Ali Paşa modeli, Mısır'da Osmanlı-İngiliz işbirliği ile çöktüğü için, ayan sınıfının bu duruma askeri güç ile karşı koyması mümkün değildi. Ayanlar, düzeni kontrol eden sınıfların içine sızmaya çalışır bu sınıflarla uzlaşmış gibi görünürken, orta-alt bürokrasinin kamuoyu alanı üzerinde özellikle yüksek bürokrasiyi hedef alan hareketlerinin ortaya çıkışını sevinçle karşıladılar.⁴

Yabancı kapitalist güçlerin imparatorluğu kendi amaçlarına hizmet eden bir ticaret kapitalizmi haline getirmek için bürokrasiye dayattığı üst yapı reformları, eşrafa yeniden

³ YERASİMOS, (cilt2), s.25

* Ayan sınıfı temel olarak büyük toprak sahipliğine dayanmaktaydı, fakat eskiden beri vergi ticareti (mültezimlik) ve mal ticareti de yapmaktaydı. Tanzimattan sonra vergi işlemlerinin ve iç ticaretin karları azınlıklara ve yabancı kapitalistlere doğru akmaktaysa da ayanlar paraya dayalı yeni düzende çok sınırlı biçimde parayı da kontrol edebiliyorlardı. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra büyük toprak mülkiyeti ve sınırlı para kontrolünü birleştirebilen bu sınıf eşraf olarak anılmaya başlanmıştır.

⁴ YERASİMOS, (cilt2), s.226

siyasi arenada eylem gücü kazanması için yardımcı oldu. Bunlar arasında en önemlileri 1858 Arazi ve 1864 Vilayetler Kanunnameleridir. Arazi Kanunnamesi sayesinde eşraf, gücünün temelini oluşturan toprak mülkiyetini hukuksal temele oturttu. Yabancıların bazı eyaletlerde özerkliğin zeminini hazırlamak amacıyla idarede adem-i merkezîyetçiliği kuvvetlendirecek şekilde hazırlattıkları Vilayetler Kanunu ise eyaletlerin yönetiminde vilayet meclislerine geniş yetki veriyordu. Müslüman-Türk taşra eşrafı kısa zamanda bu meclisleri ele geçirerek valileri kendisiyle işbirliğine zorlayacak büyük bir güç elde etti. Hatta Saraya yakın yüksek bürokrasinin sadrazamı Mahmut Nedim Paşa iktidara geldiğinde, yeniden merkezîyetçi bir politika uygulamaya kalkınca, taşranın direnişi nedeniyle makamını terk etmek zorunda kaldı. Yerine kendini Saraya neredeyse zorla kabul ettiren Mithat Paşa sadrazamlığa atandı. Mithat Paşa, Yeni Osmanlılar içinde eşraf ya da ayan kanadını temsil eden en önemli üç şahsiyetten biridir. Diğer önemli şahsiyetler ilk Yeni Osmanlı gazetesini Şinasi ile birlikte çıkaran ünlü derebeyi ailesi Çapanoğulları'ndan Agah Efendi ve Yeni Osmanlıların önde gelenlerini Fransa'da himaye eden, onları finanse ederek hareketin programını hazırlayan Mustafa Fazıl Paşa'dır. Mithat Paşa, 1864 yılında yeni Vilayetler kanununun denenmesinde örnek vilayet olarak seçilen Tuna vilayetinin valiliğine getirilmesinden itibaren, Eşraf sınıfının desteği ile Yeni Osmanlıların siyasi hedeflerini gerçekleştirmek için özellikle idari sahada önemli çalışmalar yapan ve sonuçta ülkeye ilk Anayasa ve Meşrutî yönetimi getiren kişidir. Bu üç önemli kişinin çalışmalarında gördüğümüz gibi Yeni Osmanlıların çekirdek grubu daima eşraf ve ayanların iktisadi desteğine ihtiyaç duydular. Büyük toprak sahibi sınıf, hareketin düşünsel yapısına yeni birşeyler katmaktansa toparlayıcılık yaptı ve onu örgütledi. İdeolojiyi üretecek ve kamuoyu alanında eylem yapacak grupları finanse etti. Sonuçta hareketin idari alanda amaçlarını elde etmesi de ancak taşradan eşrafın üretim araçlarına dayalı gücünü ortaya koyması ile gerçekleşebildi.⁵

⁵ YERASİMOS, (cilt2), s.226-227

5.2.3 Yeni Osmanlı Hareketi'nin Kısa Tarihçesi

Tanzimat Paşalarının istibdat idaresine karşı ilk önemli muhalefet, 1856'da Islahat Fermanı'nın ilanından sonra ortaya çıkmıştır. Avrupalı sanayileşmiş kapitalist güçler ve Osmanlı İmparatorluğu Rusya'nın yayılmacılığını Kırım savaşı ile birlikte durdurmuşlardı. Savaştan sonra Avrupalılar Osmanlı bürokrasisinden ülkede kurulan yeni düzenin üst yapısı için reformlara hız vermesini istediler. Bürokrasi Avrupanın desteğini yitirmemek ve Kırım Savaşı'ndan sonra avantajlı bir barış antlaşması sağlayabilmek için, İngiliz Fransız ve Avusturya elçiliklerinin ağır baskıları altında, özellikle hristiyan azınlıkları gözetken Islahat Fermanı'nı Padişah'a ilan ettirdi. Ferman esas olarak artık gayr-ı müslim tebaanın müslümanlarla eşit olacağını bildiriyordu.⁶

Ferman, yüzyıllarca hakim millet statüsünü elinde tutmuş müslümanların grurunu kırmıştı, ayrıca ekonomik alanda müslümanlara üstünlük kurmuş olan gayr-ı müslimlere hukuki alanda eşitlik tanınması, onların kayırıldığı hissini uyandırdı. Kısa zamanda Cidde Lübnan gibi yerlerde özellikle hristiyanlara karşı yerli müslüman halktan saldırılar başladı. En önemlisi 1859 yılında hükümete karşı bir darbe teşebbüsü ortaya çıkarıldı. Kuleli vakası olarak bilinen bu darbeyi Musul'lu Şeyh Ahmet ve Çerkes Hüseyin Daim Paşa hazırlamışlardı. Amaçları şeriat adına Sultan Abdülmecit'e ve bazı devlet adamlarına suikast yapmak, Padişah'ı ve hükümeti değiştirmekti.⁷ Darbeye katılan asker ve kalemmiyeden kişilerin çoğu Tophane Müşirliği'nde çalışıyordu. Bu nedenle Şinasi'nin de darbeye ilgisi olabileceği düşünülmüştür. Fakat Şinasi bu olayda yargılanmadı. Tarikatların darbeye desteği de ilgi çekicidir. Hazergratlı Şeyh Feyzullah Efendi 1000, Kütahyalı Şeyh İsmail Efendi ise 6000 müritle darbecilere destek sözü vermişlerdi.⁸

Tanzimat düzenine karşı tepkiler böylece kendilerini açıkça ortaya vurmuş oluyorlardı. Bu olaylar bastırılınca geleneksel yöntemlerle muhalefet yerine yeni bir tür muhalefet kendini göstermeye başladı. İktisadi güçlüklerin gittikçe artması, Sultan Abdülmecit'in yerine daha despot Abdülaziz'in geçmesi, ve merkezi bürokrasinin sertleşen iktidarı, muhalefet için ortamı iyice uygun hale getiriyordu.⁹

⁶ LEWIS, s. 116

⁷ AKŞİN, s.135

⁸ Mümtazer TÜRKÖNE, "Kuleli Vakası", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul:Ağaç Yayıncılık, 1993, s.148

⁹ LEWIS, s. 135

21 Ekim 1860'da Agah Efendi ve Şinasi Yeni Osmanlıların ilk gazetesi Tercüman-ı Ahval'i çıkardılar. Şinasi, Agah Efendi ile anlaşamadı ve altı ay sonra gazeteden ayrılarak 27 Haziran 1862 tarihinde kendi gazetesi Tasvir-i Efkârı yayınladı. Bu gazeteler hükümet politikaları konusunda zaman zaman eleştiriler yayınlıyorlardı fakat merkezi bürokrasiye karşı sistemli, açık ve sert bir muhalefetleri sözkonusu değildi.

Muhalefet, özellikle 1850-1870 yılları arasında Balkanlar'da, Girit'te ve Orta Doğu'da meydana gelen olaylar ve bu olaylar karşısında Avrupalı devletler ve Bab-ı Ali'nin politikalarının yarattığı tepkiler sayesinde şekillendi ve sertleşti.¹⁰ 1860'da Lübnan'da başlayan hristiyan-müslüman çatışmaları, 1859-1864 arasında Romanya'nın otonomi kazanması, 1860-1863 arasında çıkan Hersek ve Karadağ İsyanları, 1862'de Belgrad'da Türk garnizonu ve yerli halk arasında çıkan çatışmalar ve bazı kalelerin terk edilmek zorunda kalınması gibi olaylar karşısında Bab-ı Ali'nin Avrupa'ya karşı izlediği mahkum politika, Tanzimat'ın zarara uğrattığı sınıflar arasında oluşan kamuoyunda infiale sebep oluyordu. Özellikle 1860'ta Girit'te başlayan olaylar muhalefeti yakından ilgilendirdi.¹¹ Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesi için dayattığı üst yapı, azınlıkların bağımsızlık arzularını gerçekleştirmeleri için uygun ortam yaratıyordu.

Bu arada 1859'da Reşit Paşa ölünce Ali ve Fuad Paşa'lar karşısında korunmasız kalan ve yüksek kariyer ümitlerini yitirmeye başlayan Şinasi ve Ziya Paşa gibi memurlar hükümete muhalefete ve gazeteciliğe olan ilgilerini o dönemden itibaren arttırmaya başlamışlardı. Şinasi Ali ve Fuad Paşa'lar arasındaki çekişmelerden faydalanmasını bilip bir süre daha memuriyette tutunabilmişse de Ziya Paşa Abdülaziz tahta çıkınca O'na yakınlığıyla Saray'da elde ettiği mevkiye fazla güvenip önce Ali Paşa'yı sonrada işbirliği teklifini kabul etmeyen Fuad Paşa'yı azlettirmeye kalkışınca iki paşanın birden hışmına uğramış ve Saraydaki görevini kaybetmişti.

Gazetesinde yavaş yavaş hükümete muhalefeti arttıran Şinasi gazetecilik dışında da hükümet aleyhine çalışmalarda bulunuyordu. Bu çalışmaların ne olduğu aydınlığa kavuşmamışsa da, Şinasi'nin 1865 ilkbaharında hükümetin hışmından korunmak için Courier D'Orient yayıncısı tarafından ayarlanan bir yolculukla Fransa'ya kaçmış olması bu faaliyetlerin varlığını gösterir. Bir iddiaya göre Şinasi'nin arkadaşı Said Sermedi Ali Paşa'ya

¹⁰ YERASİMOS, (cilt2), s.221

¹¹ Şerif MARDİN, **Yeni Osmanlı Düşüncesi'nin Doğuşu**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1996, s. 24-25

Şinasi'nin de dahil olduğu bir suikast tertiplemiş fakat yakalanmıştı. Şinasi Fransa'ya gidince Tasvir-i Efkâr'ın idaresini Namık Kemal'e bıraktı.¹²

Olaylar sürerken 1865 yılında Yeni Osmanlılar'ın birçoğunun içinde yer aldığı, İttifak-ı Hammiyet isimli gizli bir örgüt kuruldu. Bu örgütün liderliğini Mehmet Bey yapıyordu. Belgrad Ormanları'nda yapılan ünlü kuruluş toplantısında Mehmet bey'in yanı sıra Reşad ve Nuri beyler, Mirat dergisi sahibi Mustafa Refik, Namık Kemal, Ayetullah bey, Pazarköylü Ahmet Ağa ve Agah Efendi de bulunuyordu. Örgüt anayasaya dayanan bir meşrutiyet idaresinin kurulmasını amaçlıyor ve gazeteler ile kamuoyu üzerinde etki yapmayı da yöntemlerinden biri olarak benimsiyordu.¹³ Gizli dernek hızla büyüdü ve kısa sürede üye sayısı 245'e yükseldi. Mustafa Fazıl Paşa, Mahmut Nedim Paşa, Ziya Paşa, Şehzadeler Murat ve Abdülhamit gibi Padişah'ın veya hükümetin birşekilde değişmesini isteyen kişiler harekete başlangıçtan itibaren ilgi gösterdiler.¹⁴

Mustafa Fazıl Paşa'nın Mısır Hidivliği hakkı elinden alındığı için Ali ve Fuad Paşa'ların kimliklerinde sembolize olan, merkezi yüksek bürokrasiye düşman olduğu ve Yeni Osmanlılara destek verdiği şeklinde yanlış bir inanç birçok yazarlar tarafından dile getirilmiştir. Oysa Mustafa Fazıl Paşa Meclis-i Hazain'e Fuad Paşa tarafından atandığı halde, Padişah'a Fuad Paşa'nın ve Bab-ı Ali'nin maliye politikalarını eleştiren ve gerek hükümete gerekse Saray'a mali alanda savurganlığı terk etmelerini tavsiye eden bir tezkere sunduğu için, Şubat 1866'da görevinden azledilerek sürüldü ve veraset sistemi değiştirilerek Mısır Valiliği hakkı elinden alındı. Hidiv kardeşi İsmail, Paşa'nın Mısır'daki topraklarını satın aldığını bildirip parasını Paris'e gönderdi. Böylece büyük toprak sahibi Paşa, topraklarından da oldu.¹⁵

1866 yılı aynı zamanda Ali Suavi'nin Muhbir gazetesinde yazarlığa ve Şehzadebaşı Camii'nde vaizliğe başladığı yıldır. Namık Kemal Tasvir-i Efkâr'da muhalefetin dozunu sertleştirmeye başlamıştı. Ziya Paşa da Muhbir'de yoğun eleştirileri ile hükümete yükleniyordu. Bab-ı Ali'yi ve özellikle dış politikayı eleştiren yazılar, Muhbir gazetesinin Girit'li müslümanlar için başlattığı yardım kampanyası halkın büyük ilgisini ve hükümetin şiddetli kızgınlığını uyandırıyor.

¹² MARDİN (1996), s.284

¹³ Ahmed Hamdi TANPINAR, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul:Çağlayan Kitabevi, 1985, s. 221

¹⁴ LEWIS, s. 151-152

¹⁵ MARDİN (1996), s. 39-40

1866 sonbaharında İmparatorluğa bağlı özerk eyaletlerden Mısır ve Romanya’da anayasa ilan edilmesinin başkentte yarattığı havadan da faydalanan Mustafa Fazıl Paşa, Fransız Büyükelçisi Bourree ve Courier D’Orient gazetesinin sahibi ve başyazarı Giampietry’nin yardımlarıyla başkentte özellikle Fransızca yayın yapan gazetelerle anayasa ve meşrutiyet lehinde bir kampanya başlattı. Bu kampanyanın örgütlenmesinde bazı gazetelere çeşitli hediyeler dağıtılması yöntemi de kullanılmıştı. Kampanya Mustafa Fazıl Paşa’nın kuzeni Halil Şerif Paşa’nın hükümet mekanizmasında köklü reformlar öneren bir broşürü İstanbul’da dağıtması ile desteklendi. Bu program gittikçe ağırlaşan Girit sorunu nedeniyle Rusya ve Fransa Osmanlı devletine çözüm olarak iki ayrı reform önerisi sunduklarında dağıtılmıştı ve Fransız önerisine çok yakındı. Program dağıtılırken, asıl önemli açıklamaların meşrutiyete yönelik hareketin liderliğini üstlenen Mustafa Fazıl Paşa tarafından yapılacağı izleniminin yaratılması ihmal edilmedi.

Beklenen açıklama Mustafa Fazıl Paşa’nın “Haşmetlü Padişah’a Açık Mektup” adıyla ünlene yazısının Fransızca olarak Fransa’da 24 Mart 1867’de Liberte gazetesinde yayınlanması ile yapılmış oldu. Mektup daha önceden Namık Kemal ve arkadaşları tarafından türkçeye çevrilmişti. Fransa’da yayınının hemen arkasından 50.000 adet basılarak dağıtıldı. Bu mektup Padişah’a ülkenin kötü durumunu anlatıyor ve çare olarak bir anayasa ilanını ve meşrutiyet idaresinin kurulmasını Sultan’dan istiyordu.

Girit sorunu ve dış politika üzerine yayınladıkları eleştirel yazılar nedeniyle Tasvir-i Efkar ve Muhbir gazeteleri mektup olayından önce kapatılmıştı. Mektup yayımlandıktan sonra Ali Paşa basın üzerinde çok daha sert tedbirler aldı. 27 mart 1867’de “Ali Kararname”yi yayınlarak gazeteler üzerinde baskı rejimi kurdu.¹⁶ Ali Suavi Kastamonu’ya sürüldü, Namık Kemal ve Ziya Paşa ise taşra memuriyetlerine atanarak başkentten uzaklaştırıldı. Bu arada Mustafa Fazıl Paşa bir Belçika gazetesi olan Nord’a yazdığı bir düzeltme yazısında Türkiye’de kendisini destekleyen gruplardan Avrupa’da o sıralarda faaliyet gösteren Genç İtalya, Genç Fransa ve Genç Almanya gibi örgütlerden esinlenerek Genç Türkler olarak söz etmişti. Ali Suavi ve Namık Kemal kendilerine hoş gelen “Jeune Turquie” deyimini Yeni Osmanlılar olarak çevirdiler.¹⁷

Ali Paşa’nın sürgün kararları üzerine, Mustafa Fazıl Paşa Yeni Osmanlı önderlerini Paris’e davet etti. Yine Giampietry’nin yardımlarıyla Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi

¹⁶ İNUĞUR, s. 205

¹⁷ LEWIS, s. 152-153

Mayıs 1867'de Paris'e ulaşmayı başardılar. 10 Ağustos 1867'de Paris'te yapılan toplantı ile Yeni Osmanlı Cemiyeti resmen kuruldu. Kurucular Mustafa Fazıl ve Ziya Paşa'lar, Namık Kemal, Mehmet, Reşad, Nuri ve RifatBey'ler, Ali Suavi ve Agah Efendi'den oluşuyordu. Mustafa Fazıl Paşa'nın padişaha gönderdiği mektupta yeralan reform ilkeleri program olarak benimsendi. Başkanlığa Ziya Paşa, sözcülüğe de Ali Suavi getirildi. İlk yapılması kararlaştırılan işlerden biri Muhbir gazetesinin canlandırılmasıydı. Fransa'nın sıkı basın rejimi nedeniyle gazetenin Londra'da yayınlanmasına karar verildi.¹⁸

31 Ağustos 1867'de Muhbir Londra'da Türkiye'ye yönelik yayına başladıysa da kısa zamanda Ali Suavi ve diğer üyeler arasında fikir ayrılığı doğdu ve 29 Haziran1868'de Yeni Osmanlılar Hürriyet adıyla kendi gazetelerini yayınlamaya başladılar. Ziya Paşa ve Namık Kemal bu gazetede yakın işbirliği içindeydi ve yayın politikasını yönetiyorlardı. Bu sırada Ali Suavinin Muhbir'i Londra'da kapandı. Suavi Paris'e gelerek Ulum isimli yeni bir gazete çıkarmaya başladı. Suavi, Ali Paşa öldüğünde Türkiye'ye dönmeyecek Paris'te ve Fransa-Prusya savaşı sırasında da Lyon'da yayınlarını sürdürecekti. Bir başka ayrılıkçı Mehmet Bey ise Yeni Osmanlılar'dan daha radikal görüşleri benimsediğinden* hareketten ayrıldı. Türkçe, Rumca, Arapça ve Ermenice İttihat adında bir gazete çıkardı. Ayrıca Hüseyin Vasfi Paşa ile Cenevre'de İnkılap dergisini yayınladı. Mehmet Bey daha sonra Fransız radikal çevreleri ve Karbonari örgütü ile yakın ilişkiler kuracak, onların gazetelerine yazılar yazacak, Fransa-Prusya savaşında Fransız ordusunda ve Paris Komününde gönüllü olarak çarpışacak ancak 1874'te ölümünden kısa süre önce yurda dönecekti.¹⁹

Haziran 1867'de Sultan Abdülaziz'in Fransa ziyaretini fırsat gören Mustafa Fazıl Paşa, padişah ve yönetimle barışmayı başararak İstanbul'a döndü ve Nazır oldu. Giderken Yeni Osmanlıların finansmanı için gerekli düzenlemeleri yaptıysa da Ali Suavi ve Mehmet Bey, davranışını ihanet olarak değerlendirip verilen mali imkanları reddettiler. Diğerleri parayı kabul ettiler. Hernekadar Ziya Paşa daha sonra Zafername'sinde Mustafa Fazıl'ı üstü kapalı hicvetmişse de, O'nun tayinini başlangıçta ihanetten çok başarı saymış görünmektedir. Mustafa Fazıl gruptan kopunca Yeni Osmanlıların yurt dışındaki birlik ve etkinlikleri büyük zaafa uğradı. 1870 sonlarında Namık Kemal de aracılar yoluyla Sadrazam Ali Paşa ile

¹⁸ MARDİN (1996), s. 54-55

* Padişahlığın tümüyle ortadan kaldırılması gibi.

¹⁹ LEWIS, s. 153-155

barışmayı başarak İstanbul'a döndü. 1871'de baş düşman Ali Paşa ölünce Mehmet Bey ve Ali Suavi dışındaki tüm Yeni Osmanlılar da O'nu izlediler.²⁰

Ali Paşa öldükten sonra yerine geçen Mahmut Nedim Paşa devri, iflas, ayaklanma, baskı, savaş ve yenilgi devri oldu. İnatçı ve söz dinlemez Sultan Abdülaziz giderek İmparatorluğun idaresini fiilen ele geçirdi. Mahmut Nedim Paşa yerinde kalabilmek için Padişah'ın büyük israflarına ve yıkıcı kaprislerine göz yumdu. Saraylara ve eğlencelere harcanacak büyük dış borçlar temin ederek mevkiini korudu. Bu olaylar yine kamuoyunda büyük tepkilere neden oluyordu. Haziran 1872'de Namık Kemal İbret Gazetesinin idaresini üzerine aldı. Bu gazete ile yaptığı sistemli ve sert muhalefet ayrıca Vatan Yahut Silistre Piyesinin halk üzerinde yarattığı etki, 1873 Nisan'ında yeniden bu sefer Kıbrıs'a sürgün edilmesine yol açtı.²¹

1870'lerde Osmanlı İmparatorluğu maliyesi hızla felakete sürüklendi. Tanzimat düzeni zaten yüksek bürokrasi ve yerli araçlar dışındaki sınıfları sürekli ekonomik olarak aşındıran özellikle loncalara bağlı şehir esnafı ve küçük köylüyü ezen bir düzendi. Ordunun ve donanmanın pahalı modernizasyonu, Sultanın israfı, nazırların pervasız borçlanmaları bir araya gelince devlet maliyesi çok kötü duruma düştü. Ekim 1875'te Mahmut Nedim Paşa Osmanlı Borçlarının faiz ödemelerinin yarıya indirileceğini açıkladı. Taşra karışıklık içindeydi. Bazı bölgelerde ürünün de kötü oluşu kıtlık yaratmıştı. Temmuz 1875'te Bosna-Hersek'te isyan başladı. Oradan Bulgaristan'a sıçradı ve düzensiz Osmanlı kuvvetlerince kanlı bir biçimde bastırılması Avrupa kamuoyunda zulüm feryatlarının yükselmesine neden oldu. 6 Mayıs 1876'da Selanik'te bir dedikodu ile hristiyan ve müslüman halk arasında başlayan çatışmalarda Fransız ve Alman konsoloslarının müslümanlarca öldürülmesi, Osmanlı ile Avrupa devletlerinin arasını iyice açtı. Rusya ile savaş yaklaşıyordu fakat Kırım Savaşı'nın tersine bu defa Osmanlı Devleti yalnız kalacaktı.²²

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezit ve Süleymaniye Medreselerinin öğrencileri ayaklanarak Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin azlini istediler. Mithat Paşa ve veliaht şehzade Murat tarafından örgütlendiği düşünülen bu öğrenci olayları Padişah'a boyun eğdirtti. İki gün sonra Sultan, Mahmut Nedim Paşa ve Hasan Fehmi Efendi'yi azletti. Mütercim Rüştü Paşa Sadrazam, Hüseyin Avni Paşa Serasker, Hasan

²⁰ LEWIS, s. 156

²¹ LEWIS, s. 156-157

²² LEWIS, s. 158

Hayrullah Efendi Şeyhülislam, Mithat Paşa'da Devlet Şurası başkanı oldu. Yeni nazırlar içinde Mithat Paşa grubu meşrutiyet idaresini getirmek için çalışıyor Abdülaziz bu isteğe yanaşmıyordu. 30 Mayıs 1876'da Mithat ve Hüseyin Avni Paşa'lar, Harbiye komutanı Süleyman Paşa emrindeki askerlere ve Şeyhülislamdan alınmış, Sultanın hal'ine cevaz veren bir fetvaya dayanarak Abdülaziz'i tahttan indirip yerine V. Murat'ı geçirdiler.²³

V. Murat'ın Padişahlığı Yeni Osmanlılar için bir zaferdi. Murat şehzadeligi zamanında, başından beri Yeni Osmanlılarla temasta olmuş onlara ilgi göstermişti. Fakat kısa süre içinde Murat'ın sinirlerinin bozulduğu hatta akli dengesini kaybettiği söylendi ve 31 Ağustos'ta bu defa diğer şehzade Abdülhamit padişah yapıldı. Murat'ın reformcularla teması eski Sultan tarafından fiili bir göz hapsi ile cezalandırılmış ve bu durum da şehzadenin sinirlerini yıpratmıştı. V. Murat'ın tahta çıkışından hemen sonra Abdülaziz'in Feriye Sarayı'nda bilekleri kesilmiş halde bulunması ve intihar olduğu söylendiyse de ölümünün şüpheli kalması da başka bir buhran sebebi olabilirdi. Hatta bu olayın ardından Abdülaziz'in oğlu Prens İzzettin'e yaverlik etmiş Kafkasyalı Çerkes Hasan kabine toplantısını basarak Hüseyin Avni Paşa ve başka bazı nazırları öldürmesinde Sultan Murat'ı çok kötü etkilediği söylenmiştir.²⁴ Fakat Murat'ın Mithat Paşa grubu ile anlaşmazlığa düştüğü için hal' edilmiş olabileceğini gösteren kanıtlar da yok değildir. V. Murat tahta çıkışından hemen sonra meşrutiyet ilanına şimdilik gerek görmediğini açıklayarak Mithat Paşa grubunda ve diğerlerinde şaşkınlık yaratmıştı. Bu davranışı akli denge bozukluğuyla mı yoksa Mithat Paşa'nın idareyi tek başına ele geçirmesine karşı bir önlem alma isteğiyle mi açıklamak gerekir belli değildir. Ayrıca Namık Kemal'in gözlerinden yaşlar akarak, Murat'ın hal'inin geciktirilmesi için Mithat Paşa'ya yalvardığı fakat Paşa'yı vazgeçiremediği söylenir.²⁵

Mithat Paşa Mayıs 1876'da hükümete girer girmez yeni anayasa için çalışmaları başlatmıştı. Devlet adamları ve ulemadan oluşan bir komisyon anayasanın yazımını yıl sonuna kadar tamamladı. Anayasa 1831 Belçika anayasasından büyük ölçüde etkilenmişti. 1851 Prusya anayasa fermanı örnek alınarak kurucu bir meclise değil daha önce Mithat Paşa'nın bizzat söz aldığı padişah Abdülhamit'e ilan ettirildi. Mithat Paşa'nın tekrar sadrazamlığa atanmasından birkaç gün sonra 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi ilan edildi.²⁶

²³ LEWIS, s. 158-161

²⁴ LEWIS, s. 161-162

²⁵ İsmail KEMAL, *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, Londra: Sommerville Story, 1920, s.118 aktaran: LEWIS, s.162

²⁶ LEWIS, s. 163

Anayasa ilan edildiği sırada İstanbul'da Balkanlarda meydana gelen olaylar nedeniyle bir Osmanlı-Rus Savaşı çıkmasını önlemek, İmparatorluğa savaş açan fakat yenilen Sırplar ile Osmanlı arasında barış şartlarını kararlaştırıp, büyük devletlerin gözetim ve teminatı altında Balkanlarda vilayetlerin yeniden düzenlenmesi ve reformlar yapılmasını görüşmek üzere Tersane Konferansı adıyla bir konferans toplanmıştı. Mithat Paşa Kanun-i Esasi sayesinde Avrupalıların işlerine müdahalelerinin önüne geçileceğini ve Avrupa kamuoyunun Osmanlılar lehine döndürülebileceğini planlamıştı. Fakat konferansın Avrupalı temsilcileri top atışlarıyla ilan edilen anayasa ile “çocuk oyuncağı” diyerek alay ettiler. Konferans Mithat Paşa için son derece başarısız bir şekilde sonuçlandı ve Rusya ile savaş kapıda gözüktü. 5 Şubat'ta 1877'de Mithat Paşa sadrazamlıktan alındı ve yurt dışına sürüldü. Halkta büyük beklentiler ve coşku yarattığı için anayasa yürürlükten kaldırılmadı. Hatta Abdülhamit baskı altında da olsa seçimleri yaptırarak göstermelik bir parlamento bile topladı. Fakat Rusya ile savaş bahane ederek çok kısa süre çalışan meclisi kapattı ve anayasayı da fiilen rafa kaldırdı. Böylece Yeni Osmanlı hareketinin sonu gelmiş oldu.²⁷

²⁷ LEWIS, s. 164-168

5.3. Yeni Osmanlılar'ın Sınıfsal Kökenleri

Yeni Osmanlılar'ın ilk göze çarpan özellikleri, önde gelenlerin hepsinin Tanzimat uygulamalarından zarar gören sınıflardan gelmeleridir. Yeni Osmanlı hareketi adeta Tanzimattan sonra kurumsallaşan merkezi bürokrasi-aracı tüccar iktidarının zarar verdiği sınıfların bir ittifakıdır. Bu ittifakın merkezinde özellikle yıkıma uğrayan müslüman-türk tüccar ve yeniçeri-lonca sınıflarının uzantılarının, yani şehirli orta sınıfların yer aldığını görüyoruz.

Yeni Osmanlılar'ın en önde gelenlerinden Şinasi 1826'da, İstanbul'da, Cihangir'in Sormagir Mahallesinde doğmuştur. Babasının adı ve nereli olduğu bazı rivayetlerin dışında açıklığa kavuşmamışsa da, Şumnu'da Ruslara karşı savaşırken şehit düşen bir topçu subayı olduğu kesin gibidir. Şinasi'nin sıbyan mektebinden sonra Tophane Müşirliği'ne girişi ve orada önemli şahıslardan himaye görmesi ancak bu şekilde açıklanabilir. Şumnu kuşatması 1828'de olduğuna göre, iki yaşında yetim kalan Şinasi'yi, akrabalarının yardımları ile büyüten annesinin adının, Esmâ Hanım olduğu kesindir; fakat O'nun ise, sınıfsal kökeninin ne olduğu belli değildir. Kesin olan birşey varsa bu da ailenin çok varlıklı bir aile olmadığıdır. Anlaşılan ailenin mal varlığı, Şinasi'nin doğduğu ve yaşamının son günlerini de geçirdiği Cihangir'de ki bir evden ibaretti. Yine Şinasi'nin Fransa'ya eğitim için gönderileceği sırada, sadrazama annesinin yaşlı ve hasta olduğu, kendisi olmadan geçimini sağlayamayacağı bu nedenle yokluğunda annesine maaş bağlanmasını talep eden bir dilekçe yazması da bize ailenin ekonomik durumunun pek iyi olmadığını gösteren delillerden biridir.¹

Topçu sınıfı yeniçerilerin imhasından sonra kurulmuş yeni askeri birliklerden biriydi. Şinasinin babasının topçu yüzbaşısı olduğu söylenmişse de Şumnu kuşatmasının yapıldığı tarihte yüzbaşı rütbesinin sadece piyade sınıfında uygulanan bir rütbe olduğu biliniyor. Şinasinin babası büyük ihtimalle topçu kıtalarının komutanlarına verilen topçubaşı rütbesindeydi. Bu rütbe çok yüksek olmasa da düşük bir rütbe de sayılmaz.² Yeni ordunun orta düzey bu subayı, yaşasa, belki de Tophane Müşirliğinde önemli mevkiilere gelebilir, ailesinin ekonomik durumunu da güçlendirebilirdi. Fakat genç yaşta ölümü, aileyi ekonomik açıdan oldukça güç durumda bırakmıştır. Şinasi'nin ailesi aslında yeni düzenin en azından bazı nimetlerinden yararlanabilirdi, ne de olsa baba yeni ordunun bir mensubuydu fakat

¹ Ziyad EBÜZZİYA, *Şinasi*, (Yayına Hazırlayan: Hüseyin Çelik) İstanbul:İletişim Yayınları, 1997, s.17-40

² EBÜZZİYA, s.29

ilerlemesine fırsat olmadan çok genç yaşta şehit düşünce, aile bu düzenin güzelliklerini sadece dışarıdan izlemek zorunda kalmışa benzemektedir. Şinasi gibi birinin yeni düzende yükselmesi ancak iyi bir eğitim almasına bağlıdır. Yeni bürokrasinin ciddi biçimde iyi eğitilmiş eleman ihtiyacı sözkonusudur. Şinasi'nin öğrenmeye duyduğu büyük ilgi ve açlığı tahrik eden önemli nedenlerden birisi, hiç kuşkusuz bu durumdu. Bu haliyle Şinasi'nin ailesi tam anlamıyla, Tanzimat'ın nimetlerinden yararlanamayan bir şehirli orta-sınıf ailesidir. Önemli bir başka özellik, Şinasi ve ailesinin Tanzimatın nimetlerinden bolca faydalananların yaşantısını yakından takip edebilecek durumda olmalarıdır. Çocukluğundan itibaren bu durum Şinasi'yi derinden etkilemiş olmalıdır.

Tanzimat iktidarının açıkça yıkıma uğrattığı sınıflardan birinden gelen diğer önemli bir isim, Namık Kemal'dir. Namık Kemal'in ailesi uzun yıllar yüksek düzeyde devlet hizmetinde bulunmuş fakat son yıllarda gerilemeye başlamış bir ulema ailesiydi. 1840 Aralık'ında Tekirdağ'da doğan Kemal'in annesi Arnavut doğumlu bir mutasarrıf kızıydı.³ Babası Asım Bey ise Saray'da müneccimbaşılık yapıyordu. Mustafa Asım Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümdarın bile astrolojiyi şüpheyle karşılamaya başladığı bir dönemde, bu yöntemi kullanarak Sultan'ın eylemleri için uygun zamanı belirlemekle görevliydi. 1861'de Abdülaziz'in tahta çıkışı dolayısıyla yapılacak tören için hayırlı zamanın belirlenmesi görevi yine O'nundu. Ancak, başka bürokratik endişelerin öne çıkması nedeniyle Asım Bey'in belirlediği zaman dikkate alınmadı ve tören zamanından önce yapıldı. Bu olay çocukluğunda Namık Kemal'i çevreleyen etkilerin bir simgesidir. Kemal'in ailesi Osmanlı'nın Klasik düzeni içinde etkili, bizzat devlete hizmetle sivrilmiş bir aileydi. Baba tarafından büyükbabası olan Şemseddin Bey, III. Selim'in ilk mabeyncisiydi ve aile silsilesi, İranlı Nadir Şah'ı mağlup eden Topal Osman Paşa'ya çıkmaktaydı. Fakat babasının başına gelenlerin de Kemal'e açıkça gösterdiği gibi önceden bazı değişimler geçiren ancak temel niteliklerini koruyan Klasik Osmanlı düzeninin, Sanayi Kapitalizmi karşısında artık tutunamayarak, tam bir değişim geçirmeye başlaması ve bu süreçte yeni bir Osmanlı bürokrasisinin ortaya çıkması ile, eski düzenin bu önemli ailesi yavaş yavaş güçsüzleşiyordu. Baba Asım Bey, aileyi geçindirmek için ana tarafına dayanmak zorundaydı ve dededen kalma baba evi, alacaklılar tarafından haczedilmişti.⁴

Şinasi ve Namık Kemal'den sonra Yeni Osmanlılar'ın en önemli üç öncüsünden biri olarak kabul edilen Ziya Paşa (Abdülhamit Ziyaeddin Bey) ise, aslında Reşit Paşa devrinde

³ LEWIS, s.140

⁴ MARDİN (1996), s.316

Tanzimatın hayli yararını görmüş bir kişiydi. Fakat O'nun da ailesi, Tanzimatın zarara uğrattıklarındandı. 1825 yılında İstanbul'da doğan Ziya'nın babası Galata'da küçük bir gümrük memuru olan Feridun Bey'di.⁵ Mahalle mektebinden sonra Ziya, Reşit Paşa'nın kurdurduğu iki yüksek okuldan biri olan Mekteb-i İrfan'a girdi. Ziya'nın okul arkadaşlarından birinin hatıraları, o dönemde, öğrencilerin bile, Tanzimatın önemli devlet adamlarının çocukları tarafından elde edilen yüksek statünün farkında olduklarını göstermektedir. Yüksek devlet adamlarının çocukları, kendilerine özel imkanlar sunulan, Reşit Paşa'nın diğer yüksek okulu, Mekteb-i Maarif-i Adliye'ye gidiyorlardı. Ziya ve arkadaşlarının okulunda ise her öğrenciye burs verilmekle birlikte, okul, imkanlar ve öğrencilere gösterilen özen bakımından diğerinden geri durumdaydı. Bu "fakirler okulu"nun öğrenci ve hocaları ise kayırmacılığa karşı müthiş kızgındılar ve büyük bir ahlaki kampanya yürütmekteydiler. Bu da bize iki okul arasında imtiyazlar yüzünden ateşli bir rekabetin sürdüğünü gösterir.⁶ Ziya Paşa fakirlik yüzünden gıpta ile baktığı bu imtiyazlı zümre arasına sıkı bir eğitim alarak girmeyi başardı. Reşit Paşa'nın himayesi ile Saray-ı Hümayun'a katip tayin edildi, fakat 1859'da önce Reşit Paşa'nın 1861'de de Sultan Abdülmecid'in ölümüyle O'nu koruyucusuz bıraktı. Reşit Paşa'nın yerini Ali ve Fuat Paşa'lar almıştı. Ziya'nın Ali'yi gözden düşürmek üzere Saray'da giriştiği bir entrika ortaya çıkarılınca Ali Paşa kendisine düşman oldu. Paşa Ziya'yı çeşitli önemsiz görevlere atayarak yavaş yavaş hem başkentten hem de devlet işlerinin ana mecrasından uzaklaştırdı.⁷

Yeni Osmanlı'ların en dikkat çeken üyelerinden biri olan Ali Suavi ise dönem farkı olmaksızın Tanzimat'tan zarar gören bir aileden geliyordu. 1839 senesinin Ramazan Bayramı'nda, İstanbul Cerrahpaşa'da doğan Ali Suavi'nin babası, Çankırı'nın Çerkeş kazasının Viranşehir nahiyesine bağlı bir köyden İstanbul'a göç etmişti. Suavi ecdadının ulemadan olmasına karşın babasının okuma yazmayı bile İstanbul'lu olan annesinden öğrenmiş bir kağıt tüccarı olduğunu söyler. Suavi'ye göre hesabı dahi dört işlem seviyesinde bilen babası Hüseyin Ağa, sıradan, yarı cahil, fakat saf ve samimi bir müslümandır. Annesi ise yine O'nun tabiri ile "şehridir".⁸ Ali Suavi babasının kağıtçı esnaflığı ile geçimini zor sağlayan bir köylü olması ile, toprak sahibi veya memur sınıflarından gelen diğer Yeni Osmanlı'lardan da ayrılır.⁹ Bu temel fark daha sonra düşüncelerden, bunları aktarma araç ve

⁵ TANPINAR, s.301

⁶ MARDİN (1996), s.374

⁷ MARDİN (1996), s.375

⁸ Hüseyin ÇELİK, **Ali Suavi ve Dönemi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s.41-42

⁹ LEWIS, s.148

üsluplarına kadar her alanda kendini belli edecektir. Suavi atalarının ulemadan olduğunu iddia etmişse de bununla baba tarafından çok anne tarafını kastetmiş olsa gerektir. Zira o zamanın İstanbul'un da bir kadının okuma yazmayı ders verecek kadar iyi bilmesi ortalamanın üzerinde bir eğitim ve kültür seviyesidir; bu da bize ailede ulema çevrelerine yakın tarafın ana tarafı olduğunu düşündürür. Böylece annesi dolayısıyla Suavi Tanzimat'ın geriletmediği ulema sınıfına yakındır, babası sayesinde de Tanzimat'ın durumunu değiştirmekte olduğu köylülük ile sıkı bağları vardır.

Fakat Suavi'de ulema ve köylü sınıflarının yanında etkisini baskın biçimde hissettiren sınıf, Tanzimat'tan doğrudan en büyük zararı gören lonca sınıfıdır. Yeniçeri ocağının yıkılışı ile silahlı gücünü kaybeden, 1838 Balta Limanı Antlaşması ile de, sanayi kapitalizminin ucuz ve bol mamül mallarının Osmanlı pazarlarını sınırsız biçimde istila etmesi karşısında tamamen savunmasız kalan loncaların tepkisi adeta Ali Suavi'nin düşüncelerinde hayat bulmuştur. Suavi düşüncesinin temellerini oluşturan sosyal-adelet ve haksızlığa karşı amansız mücadele, hatta isyan fikirlerini bir tüccar loncası üyesi olan babasından miras almıştı.¹⁰

Yeni Osmanlılar arasında ayanlar veya derebeyler gibi büyük toprak sahipleri arasından gelenler de vardır. Bunların başında Agah Efendi gelir. Agah Efendi Şinasi ile birlikte Türk basın tarihinin devletten tamamen bağımsız ilk özel gazetesi sayılan Tercüman-ı Ahval'i çıkaran kişidir. Bu gazeteyi birlikte çıkaran Agah Efendi ve Şinasi'nin sınıfsal kimlikleri Yeni Osmanlılar hareketinin ve Yeni Osmanlı gazeteciliğinin geleceği konusunda, aslında birçok ipucunu daha başlangıçta vermektedir.

Agah Efendi tam anlamıyla bir derebeyi ailesi olan Çapanoğulları'ndandı. Çapanoğulları, tanzimattan önce bürokrasinin kendi gücü ile batılılaşma veya sanayileşme teşebbüsleri çerçevesinde, II. Mahmut tarafından Anadolu'da güçleri kırılan en önemli ayan ailelerinden biridir. 1808 yılında General Sebastiani Napolyon'a yazdığı bir mektupta, Anadolu'da hüküm süren en güçlü üç aileyi sayarken Karaosmanoğlu ve Tayyar Paşa ailelerinin yanında Çapanoğlu ailesini de sayar. Çapanoğlu ailesi İstanbul'u İran sınırına bağlayan yolu (Bozok yani Yozgat merkez olmak üzere Amasya, Ankara, Kayseri, Niğde, Tokat) denetimi altında bulunduran güçlü bir ayan ailesiydi. Çapanoğlu'nun emrinde kırk bin süvarisi ve ahırında bin atı vardı. Yılda üç dört kez köyleri dolaşır ve her seferinde kişi başına otuz kuruş haraç toplardı. Bunun yanında adamları da kendi hesaplarına köylülerden para

¹⁰ MARDİN (1996), s.425

sızdırmaktan geri durmazlardı. O dönemde yöreyi ziyaret etmiş Avrupalı gezginlerin anılarına göre, Çapanoğlu'nun hakimiyet bölgesinde yollar, Çapanoğlu askerlerinin şerri yüzünden dağlara kaçan halkın boşalttığı köylerle doludur. Aynı gezginler 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra bütün güçlü beylerin, feodale yaklaşan hakimiyetlerinin kırıldığını ve sadece büyük toprak sahibi olarak varlıklarını sürdürdüklerini yazarlar. Bunlardan çoğu devletle baş edemeyeceğini anlayınca bürokrasi ile uzlaşır, vali ya da yüksek düzey devlet memuru haline gelir.¹¹

Agah Efendi'nin babası Yozgatlı Çapanoğlu Ömer Hulusi Efendidir.¹² Çapanzade Agah Efendi 1832'de İstanbul'da Sarıyer'de doğmuştu. Çapanoğlu ailesi Mehmet Ali dışında merkezin iktidarını tehdit eden en önemli ayan ailelerinden biri olduğundan bürokrasinin hem kendi gücüne dayalı, hem de yabancı destekli batılılaşma projelerinin ilk hedefleri arasında yer almıştır. Kökeni 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar giden Çapanoğlu ailesi 1813'te ölen Süleyman Bey zamanında Nizam-ı Cedid'e destek vermişti fakat Süleyman Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Celaleddin Paşa'ya ayanlık verilmediği gibi, Bozok da mutasarrıflık olmaktan çıkarılınca ailenin egemenliği sona erdi.¹³ Agah Efendi'nin babası ailenin eski gücünün kırıldığını görerek, oğlunu yüksek düzey bir devlet memuru yapmak istemiş olmalıdır. Çünkü aile ancak devletle uzlaşarak, bürokrasi içinde önemli mevkiileri işgal ederek eski gücüne yaklaşılabilecektir artık. Başka ayan aileleri öyle yapmıştır. Örneğin Çapanoğlu'nu bertaraf eden Vali'nin Oğlu Osman Paşa Anadolu'nun en güçlü büyük toprak sahiplerinden biridir. Kendine ait büyük özel çiftliklerin yanında, yöresinde tütün tekeli ve devlet adına vergi toplama yetkisini de elinde bulundurur.¹⁴

Yeni Osmanlılar içinde büyük toprak sahibi bir aileden gelenler arasında çok önemli diğer bir isim Mustafa Fazıl Paşa'dır. Mustafa Fazıl Paşa Mısır Valiliği sırasında büyük toprak mülkiyetine dayanarak, batılı sanayi kapitalizmine ve bürokrasinin reform projesine karşı ayan sınıfının bağımsız modernleşme projesinin önderliğini yapmış Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve korkunç İbrahim Paşa'nın oğludur.¹⁵ Mehmet Ali soyunun gücü, Mısır'da devlet adına ve kişisel olarak kendileri adına fiilen el koydukları geniş toprakların mülkiyetinden gelir.

¹¹ YERASİMOS, (Cilt2), s.8-11

¹² Enver Behnan ŞAPOLYO, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın**, Ankara: Güven Matbaası, 1976, s.116

¹³ "Çapanoğlu", **Dictionnaire Larousse Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, Görsel Yayınları, s.539

¹⁴ YERASİMOS, (Cilt2), s.12

¹⁵ LEWIS, s. 152

Mehmet Bey, Ayetullah Bey, Münif Paşa, Sait Rıfat Paşa vb.... gibi Tanzimatın yönetici kadrosuna son derece yakın olan, sınıfsal olarak bu bürokrasinin içinde yer alan, fakat yine de üretim araçlarının ele geçirilmesi şeklinde temel bir çatışmaları olmasa da bazı nedenlerle Tanzimat bürokrasisinden zarar görmüş kişiler de Yeni Osmanlı Hareketi içinde yer aldılar. Fakat bunların hareketle bağları son derece kısıtlı olduğu gibi, siyasi kamuoyu yaratmaya yönelik gazetecilik faaliyetlerine ilgileri de ya hiç olmamış ya da çok kısa sürede son bulmuştur. Mehmet Bey gibi bu gruptan istisna kişilerin siyasi faaliyetleri ise Osmanlı İmparatorluğunda değil Fransa'da sürmüştü ve İmparatorlukta önemli bir etkisi olmamıştır.

5.4. Yeni Osmanlılar'ın Eğitimleri ve Düşünceleri

5.4.1 Yeni Osmanlılar'ın Eğitimleri

Yeni Osmanlılar'ın eğitimlerine genel olarak baktığımızda, hemen hemen hepsinin hem klasik edebiyat bilgisi ve Kitabet-i Resmiye'yi de içerecek biçimde geleneksel Osmanlı yazılı kültürünü hem de kapitalizmin yaratmış olduğu batılı Avrupa kültürünü bildiklerini görürüz. Birçokları Avrupa'da eğitim görmüş, en az batı kültürü ile temasta bulunanlar bile hiç değilse kendi devirlerinde batılıların kültür dünyasına hakim olan düşünceleri öğrenme fırsatı bulmuştur.

Yeni Osmanlılar'ın entellektüel temellerin atan Şinasi, 13-14 yaşlarında kendi mahallesinde yer alan sıbyan mektebini bitirdikten sonra memur olarak işe başladığı Tophane Müşirliği'nde, medrese ve ulema kökenli İbrahim Efendi'den geleneksel Osmanlı yazılı kültürünün temel taşlarından olan Arapça ve Farsça'yı çok iyi derecede öğrenmişti. Klasik edebiyatı o kadar iyi öğrenmişti ki daha 19 yaşında iken yeni açılan Haliç Köprüsü için düzenlenen tarih düşürme yarışmasında birinci olmuştu.¹ Yine Tophane'de çalışan Fransız topçu subayı Chateaneuf'den* Fransızca öğrendi ve çok geçmeden Fransızca'da da dikkate değer bir ustalık kazandı. Modernleşme hareketlerinin hamisi Fethi Ahmed ve Reşid Paşa'ların teşviki ile eğitim görmek üzere Fransa'ya gönderilmesi için Tophane paşasına başvurdu. Şinasi 1849-1853 yılları arasında kamu maliyesi ve edebiyat eğitimi gördü. Fransa'da sadece eğitimle yetinmeyen Şinasi ünlü şarkiyatçı Silvestre de Sacy'nin oğlu Samuel de Sacy ile yakın dostluk kurdu. Fransa'da çeşitli liberal eğilimli çevrelerle ilişkiye girdi. Hatta bu ilişkileri liberal şair Lamartine'i yakından tanıyacak kadar geliştirdi.² Şinasi'nin ilişki kurduğu ünlü Fransızlar arasında şair Ernest Renan ve sözlük yazarı Emile Littré de bulunuyordu.³

Namık Kemal ise gençliğinde Tanzimat devrinde açılmış 8 yıllık batılı tipte yeni okullardan Bayezid ve Valide Rüşdiyeleri'nde birkaç ay eğitim görmüş, fakat 10-16 yaşları arasında İmparatorluğun bir ucundan diğerine seyahatlerde bulunmak zorunda kaldığından bu eğitimi sürdürememişti.⁴ Bu durumda Namık, evde eğitim gördü ve kendisine Arapça ve

¹ EBÜZZİYA, s. 50

² MARDİN (1996), s. 282

³ İNÜĞÜR, s. 197

⁴ MARDİN (1996), s. 316

Farsça'nın yanı sıra Fransızca da öğretilirdi.⁵ 1857-58'de, 17 yaşındayken İstanbul'a gelen Namık Kemal, önce Gümrükler Tercüme Odası'na, sonra da Bab-ı Ali Tercüme Odası'na girdi. Bu sırada Tanzimat Fermanı ilan edilmesinin üzerinden 18 yıl geçmiş, Avrupalılışma çabaları imparatorluğun kültürel hayatını etkilemeye başlamıştı. Münif Paşa, Fransız filozoflarından yaptığı çevirileri yayımlıyor ve edebiyat toplantılarında batılılaşma ile ilgili sorunlar tartışılıyordu. Namık Kemal, anne tarafından büyükbabası Abdülatif Paşa'nın delaletiyle, klasik edebiyat tafaftarı bir şair olan Leskofçalı Galib'in etkisi altına girdi. Galib, hükümet memuru olarak önemli bir tecrübeye sahip olmasının yanında, ulema öğretilerini ve özellikle İslami adalet ölçülerini de savunan bir kişiydi. Namık Kemal Şinasi ve Galib'in de içinde oldukları 'Meclis' adıyla bilinen şiir çevresi içinde hem geleneksel Osmanlı Kültürü'nü hem de batı düşüncesini öğrendi.⁶

Ziya Paşa da klasik Osmanlı kültürü ve batılı kültürü iyice öğrenmiş Yeni Osmanlılardandı. Arapça ve Farsça'yı evde özel hocalardan öğrenen Ziya, çok genç yaşta şiire başlamış, ihtiyar bir lalanın etkisiyle halk şiirini sevmişti.⁷ Mahalle mektebinden sonra Reşit Paşa'nın kurdurduğu Mekteb-i İrfan isimli batı tarzında eğitim veren okula devam etti. Okuldan mezun olunca 15-17 yaşları arasında memuriyete girdi. Burada son Türk klasik edebiyatçılarından şair Fatih Efendi'nin etkisi altında kaldı ve O'nun rehberliğinde geniş bir klasik Osmanlı-İslam kültürü dağarcığı edindi. Reşid Paşa'nın himayesinde memuriyette yükselen Ziya Paşa'nın o dönemde yazdığı şiirlerde batılılaşmanın öncüsü sadrazam Reşit Paşa'ya olduğu kadar, şeyhülislam Arif Hikmet Bey'e de hayran olduğu görülür.⁸ Memuriyeti sırasında devrin ünlü şairleri ile tanıştı, yazdığı şiirler ve harabat alemlerine coşkunca katılımıyla ün kazandı.⁹ 1855'de Saray'a katip tayin edildi ve harabat alemlerinden çekildi. O sırada saray muhafızlarına komuta eden Ecole des Mines mezunu Edhem Paşa, Ziya'ya yabancı bir dil öğrenmesini tavsiye etti. Bu şekilde Fransızca'ya yoğunlaşan Ziya Paşa bir süre sonra bu dilden çeviriler yapmaya başlayacak kadar dile hakim olmuştu.¹⁰

Ünlü Yeni Osmanlılar arasında belkide batı kültürüne en uzak olan kişi Ali Suavi'ydi. O bile, batı tarzında eğitim veren Davud Paşa Rüşdiyesinde okumuş, biryandan da

⁵ LEWIS, s. 140

⁶ MARDİN (1996), s.317-318

⁷ TANPINAR, s.301

⁸ MARDİN (1996), s.374

⁹ TANPINAR, s.301

¹⁰ MARDİN (1996), s.375

camii derslerine devam etmiştir.¹¹ ‘Herzegovine’ adlı eserinde kendisini, Osmanlı İmparatorluğu içinde seyahat ederek, çeşitli dinleri, insanları ve yaşam biçimlerini tanıyarak yani hayata dikkat ederek hoca olmuş bir din almi olarak takdim eder ki, az çok doğrudur. Fakat daha 17-18 yaşlarında ‘ehl-i sünnet akdi’ üzerine kitap yazacak kadar klasik Osmanlı kültürüne hakim olan Suavi aslında sistemli medrese eğitiminden geçmiş değildi.¹² Suavi’nin kendini batı kültürü üzerinde geliştirmesi de eğitimden çok Fransa’ya kaçtığına burada kişisel olarak kurduğu ilişkilere ve yaptığı araştırmalara dayanmıştı. Özellikle Ulum gazetesinde tarih, Türklük ve Türkçe üzerine daha önce rastlanmayan tarzda yazdığı yazılarda ortaya koyduğu fikirlerin batı düşüncesinden etkilendiği ve burada yaptığı araştırmalara dayandığı anlaşılmaktadır.¹³ Fakat Suavi Avrupa’da yaptığı araştırmalarda bilimsel kurallara bağlı kladığını söylemek güçtür. Suavi ansiklopedileri karıştırıyor, ‘Journal Asiatique’i takip ediyor, doğu üzerine çıkan her türlü yayından hiç değilse haberdar oluyordu. Orta-Asya tarihinin batı biliminin ilgi alanı haline geldiği bu devirde Suavi’nin bu yayınlara ilgisi doğaldı. Yalnız Suavi faydalandığı yayınları belirtmiyor, bu yayınlardan sadece işine gelen kısımları alıyor, bu kısımları desteklemek için de ileride şarlatanlıkla suçlanmasına neden olacak bilimsel temelden yoksun bazı iddiaları çekinmeden yazıyordu.¹⁴

Agah Efendi ise batı kültürü ile Tıbbiye Mektebi’nde okurken tanıştı. Burada Fransızca öğrendi. Doktorluk yerine memuriyet kariyerini tercih ederek, buradaki eğitimini yarıda bırakıp Bab-ı Ali tercüme kalemine girdi. Rifat Paşa’nın katibi olarak katıldığı Fransa gezisinde de batı kültürünü ve siyasi fikirlerini daha yakından inceleme fırsatı buldu.¹⁵ Agah Efendi’nin klasik kültür üzerine özel olarak bir eğitim aldığını gösteren bir kayıt elimizde yoktur. Edebiyat alanındaki faaliyetleri daha çok ülkede yeni olan batılı bir edebi biçim üzerinde yani tiyatro eserlerinde yoğunlaşmıştı. Agah Efendi Gedikpaşa’daki Güllü Agop Tiyatrosu’nun edebi kurulunda görev almış ve tiyatro yapıtlarıyla yakından ilgilenmiştir.¹⁶

Yeni Osmanlılar’dan büyük toprak sahipliği ile bağlantısı olan kişiler arasında en önde gelenlerden Mithat Paşa da memur kökenliydi. Yabancı dil ve Avrupa kültürünün önemini kısa zamanda farkettiler ve Ali Paşa’ya başvurarak, 1858’de altı aylık bir izin ile Paris, Londra, Viyana ve Bürüksel’i kapsayan bir gezi yaparak, batı kültürünü yakından inceleme

¹¹ TANPINAR, s.230

¹² TANPINAR, s.235

¹³ LEWIS, s. 154

¹⁴ TANPINAR, s.247

¹⁵ İNUĞUR, s.190

¹⁶ İNUĞUR, s.192

fırsatı buldu.¹⁷ Mithat Paşa kendisini ünlü bir idareci yapan birçok fikirleri bu gezi sırasında elde etmişti. 1848 Devriminin fikirleri, Proudhon'nun Halk Bankası projesi bunların başında yer alır.

Agah Efendi ve Mithat Paşa ile birlikte toprak sahipliğinden güç alan yeni Osmanlılar'ın diğer ismi Mustafa Fazıl Paşa da, küçük yaşta Mısır'dan İstanbul'a gelerek memuriyete girmiş ve hızla yükselmişti. Memurluğa kabul edilmiş ve başarılı olmuş olmaları bu üç insan için de klasik yazılı Osmanlı kültürü konusunda güçlü bilgi sahibi olduklarına dair yeterli bir kanıttır. Mustafa Fazıl Paşa'nın Batı kültürüne hakimiyetini ise özellikle Fransızlarla olan yakın ilişkileri ve ünlü mektubunda ifade ettiği Avrupalı fikirler kanıtlar.

Mehmet, Reşad, Nuri, Refik ve Ayetullah Beyler gibi diğer Yeni Osmanlılar da hem klasik Osmanlı yazılı kültürünü hem de Sanayi Kapitalizminin oluşturmaya başladığı liberal nitelikli burjuva Avrupa kültürünü biliyorlardı. Eğitimleri sayesinde çok kaba bir tanımlamayla ifade etmek gerekirse hem doğu hem de batı kültürüne sahip olan Yeni Osmanlılar, sınıfsal kökenlerinin farklılığı nedeniyle bu ortak yönlerini farklı bileşimler yaratarak kullanacaklar ve birbirlerinden bazen çok farklı düşünceler oluşturacaklardı. Hatta günümüzde yanyana bulunmaları oldukça garip görünecek fikirler bu sayede bir kişinin düşüncesinde rahatlıkla birlikte bulunabilecekti. Şimdi Yeni Osmanlılar'ın kamuoyu üzerinde eylem için kullandıkları iki silahtan birine yani ideoloji şeklini almaya başlayan düşüncelerine yakından bakalım:

5.4.2 Yeni Osmanlılar'ın Düşünceleri

Feodal sistemlerde hayatın düzenini sağlayan dünya görüşleri, din olarak karşımıza çıkar. Yani metafizik ve ilahi varlıklardan veya üstün nitelikli seçilmiş insanlardan kaynaklanan düşünce ve kurallar ile bunların yorumları biçiminde oluşan genelde dogmatik ve düşünceden çok inanca dayanan kültürel yapılar yaşama yön verir. Kapitalizmde ise yaşam biçimlerini ideolojiler düzenler. Üretim tarzları kapitalizme dönüşmüş özellikle de endüstrileşmiş toplumlarda, herkesin hemfikir olduğu asgari müştereklerden oluşan genel ideolojiler bulunabileceği gibi belirli grup ve sınıfların yaşam biçimleri doğrultusunda kendilerine özel oluşturulmuş ideolojiler de vardır. İdeolojilerin dinlerden ayrılan en önemli özellikleri akla dayanan çıkarsamalarla oluşturulan insan yapısı düşünce sistemleri olmalarıdır.

¹⁷ LEWIS, s. 162

Osmanlı toplumu Tanzimat'la birlikte yüksek bürokrasi tarafından yeni bir üretim tarzına yönlendirilip kapitalizm ile bütünleşmeye başlayınca, eski üretim tarzının yaşam biçimlerini düzenleyen dini nitelikli geleneksel hayat anlayışı birçok sahalarda yetersiz kalmıştır. Örneğin geleneksel lonca düzenini ucuz malları ile yıkan sanayi kapitalizmi, Osmanlı ülkesine mallarıyla birlikte yüksek bürokrasi ve azınlık aracı tüccarlar yoluyla kendi ideolojilerini de sokmuştur. Batının desteğiyle düzenin başında bulunan yüksek bürokratlar (ve azınlık araçları) düzene kapitalizmden ithal ettikleri ideolojilere dayanarak hükmetmeye başladılar. Lonca imalatçıları ve tüccarları, pazarda kapitalizmin ucuz metalarıyla lonca düzeni içinde kalarak etkin bir şekilde mücadele edemeyecekleri gibi, bu metalarla birlikte gelen ideolojilerle de geleneksel dünya görüşlerini savunarak mücadele edemezlerdi. Yüksek bürokrasi ve azınlıklar batı kaynaklı ideolojileriyle üretim tarzını artı değerın çok büyük kısmını kendilerine ayıracak şekilde düzenliyorlardı. Pazar içinde mücadele veren diğer sınıflar artı-değerden daha fazla pay istiyorlarsa taleplerini iletecek bir ideolojiye ihtiyaç duyacaklardı; artık sadece din ile bu taleplerini savunamazlardı.

Bu durumda Tanzimat düzeninin zarar verdiği ve yıkıma uğrattığı sınıflar açısından bir ideoloji ihtiyacı doğmuştur. Aslında bu ihtiyaç özellikle azınlıkların yaptığı gibi doğrudan bir ideoloji ithali yapamayan padişahlığı devam ettirip halen birtakım geleneksel kültür öğelerine de dayanmak zorunda olan bürokrasi için de sözkonusudur. Gerçi bürokrasi reformları düzenlemek için çıkardığı resmi belgelerde kendi batı kaynaklı ideolojisini aşağı yukarı ortaya koyar fakat bu ideoloji de henüz sistemleştirilmiş ve yerel koşullara uydurulmuş olmaktan uzaktır.

Yeni Osmanlılar toplumun çeşitli kesimlerinde oluşan bu ideoloji ihtiyacını değişik biçimlerde karşıladılar. Özellikle yeni bir tür muhalefet yaratırken, toplumun tanzimattan zarar gören kesimlerinin ideoloji ihtiyacını karşıladıkları ölçüde kamuoyu üzerinde etkili olabildiler. Gazetecilik sözkonusu ihtiyacın karşılanması için oluşturulan fikirlerin iletilme araçlarının en önemlisi olmuştur. Düşüncelerin nitelikleri ve amaçlarına göre, kullanılan iletilme yöntemleri ve gazetecilik şekilleri de farklı olmuştur. Bu nedenle konumuz açısından Yeni Osmanlılar'ın önde gelen şahsiyetlerinin düşünce yapıları, bu fikirlerin zaman içinde geçirdiği değişimler ve çeşitli sınıflar açısından ifade ettikleri anlamlar önemlidir ve özet biçimde de olsa ele alınmaları faydalı olacaktır.

5.4.2.1. Şinasi

Şinasi'yi, ortaya koyduğu düşünceler bakımından genel olarak incelediğimizde, 18. yüzyıl akılcılığının, Osmanlı'daki temsilcisi olduğunu görebiliriz.¹⁸ Şinasi'nin gazeteciliğe başlamadan önceki düşüncelerini edebi çalışmalarından özellikle de şiirlerinden öğreniyoruz. Bu dönemde Şinasi Reşit Paşa'nın korumasındadır, ve memuriyet kariyerinde önü açıktır. Şinasi şiirlerinde akı, medeniyeti (batının uygarlığını), cehalete karşı savaşı, bütün bunları Osmanlıya getiren kanunları (Tanzimat ve Islahat Fermanlarını) ve bu kanunların yapıcısı olarak Reşit Paşa'yı över.

*Şem'idir kalbimizin can ile mal ü namus
Hıfz için bab-ı sitemden olur adlin fanus
Ettin azad bizi olmuş iken zulme esir
Cehlimiz sanki idi kendimize bir zincir
Bir ıtlık-namedir insana senin kaanunun
Bildirir haddini Sultana senin kanunun*

Bu kasidede övülen kanun Reşit Paşa'nın 1856 Islahat Fermanı'dır.¹⁹ Fermanda en çok Padişah'a hukuki sınırlama getirilmiş olması sevinçle karşılanmaktadır. Burada dile getirilen siyasi rasyonalizm ve mutlak monarkın kanunla sınırlanması fikri 18. yüzyıl Aydınlanma Felsefesi ve akılcılığının temel fikirlerindendir.

Şinasi akla çok önem verir Osmanlı İmparatorluğu'na akı getirdiği, halkı taassuptan kurtardığı için Reşit Paşa'yı över ve yaptığı iş nedeniyle paşayı Platon ve Newton'la bir tutar. Şinasi'ye göre akıl, Allah'ın insanoğluna bahsettiği en önemli lütuftur. Dil de akıldan kaynaklandığı için ilahidir. Oysa geleneksel İslam görüşüne göre dil ancak Allah'ı övüyor ve O'nun kelamını yayıyorsa kutsaldır. Şinasi'ye göre din aklın gösterdiği bir mükellefiyettir. Şiirlerinde Allah'ı saf akıl olarak kavradığı beyitler bulunur. Ahlak da dinden değil felsefe kurallarından yani sonuçta akıldan doğar. Bu görüşler ve akla verilen önem dinden akla giden geleneksel hayat görüşüne tamamen zıttır ve dini dünya görüşünün yanında çok radikal bir değişikliktir.²⁰

¹⁸ Şerif MARDİN, "Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, (1985b), s. 1699

¹⁹ LEWIS, s. 137

²⁰ MARDİN (1996), s.297-300

“Mademki bir hey’eti içtimaiyede yaşıyan halk bunca vezaif-i kanuniye ile mükelleftir; elbette kalen ve kalemen kendi vatanının menafine dair beyan-ı efkar etmeği cümle-i hukuk-i müktesebesinden addeyleyler”

Tercüman-ı Ahval’in önsözüne yazılan bu cümle halkın yükümlülükleri nedeniyle bazı hakları olduğunu belirtir ki²¹, burada da Şinasi akıl yoluyla yaptığı çıkarsamalar ile halkın haklarından bahseder; yoksa geleneksel görüşün yaptığı gibi en temel hak ve yükümlülükleri vahiy ile açıklamaz.

Yine Şinasi dilin sadeleştirilmesini ve özellikle gazetecilik için de kullanılacak olan bir düzyazı Türkçesi oluşturulmasını savunurken halkın ne olup bittiğini bilme hakkı kavramını ortaya atar. Ayrıca 18. yüzyıl akılcılığı ve Aydınlanma Felsefesinin temel düşüncelerinden biri olarak Şinasi, insanın mükemmelleştirilebileceğine veya temelde iyiliğine inanır. Akıl ve eğitim yoluyla insan herşeyi yapabilir.²²

Şinasi’nin hukuk anlayışı da vahye değil akla dayanır. Şinasi hürriyet kelimesini siyasi bağlamda kullanmamış hürriyetin, geleneksel dünya görüşünün savunduğu gibi adelet ile, yani kanun önünde eşitlik ve kanunların uygulanması ile sağlanabileceğini belirtmiştir. Fakat Şinasi’nin adelet anlayışı da batının izlerini taşır. Bu anlayışa göre hükümdar da kanunlara tabidir ve dünyada* yaptıklarıyla da hukuk önünde sorumludur. Şinasi’nin hukuk anlayışının vahye ve inanca değil insana ve akla dayandığına en iyi kanıt kutsal kitabın ve yetkilerini ilahi güce dayandıran hükümdarın yanında beşeri bir kanun koyucuyu ve insan yapısı kanunu tanımasıdır. Beşeri kanun koyucu Reşit Paşa’yı ve O’nun insan yapısı Tanzimat ve Islahat Fermanlarından oluşan kanunlarını över.²³

Şiirlerinden, gazetelerde yazdığı yazılardan ve diğer çalışmalarından çıkardığımız bu temel düşünceleri Şinasi’nin 18. yüzyıl Avrupa Felsefesi’nin derin izlerini taşıyan hümanistik bir rasyonalizme bağlı olduğunu bize açıkça göstermektedir. Fakat bu ideolojinin işlevi konusunda bir problem vardır. 18 yüzyılda Batı Avrupa’da doğan rasyonalizm ve aydınlanma düşünceleri feodalizm içinde doğmakta olan sanayi kapitalizmine yol açan, kapitalist sınıfı amaçlarına götüren felsefelerdir. Oysa Şinasi’nin devrinde Osmanlı İmparatorluğu’nda feodal düzeni yıkmaya çalışan sanayici kapitalist bir sınıf yoktur. Üretim düzeni emek-sermaye

²¹ TANPINAR, s. 211

²² MARDİN (1996), s.295-296

²³ MARDİN (1996), s.301-302

ilişkilerinin yoğunlaşıp geliştiği bir üretim tarzı değildir. Öyleyse Şinasi'nin rasyonalizmi hangi sınıf için oluşturulan bir ideolojidir?

Osmanlı'nın geleneksel düzenini, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin desteği ile değiştiren sınıfların başında Osmanlı merkezi yüksek bürokrasisi gelmektedir. Şinasi'nin rasyonalizmi, kendisinin de bir memur olarak parçası olduğu, hükümdarın ilahi kaynaklara dayalı sınırsız yetkisine karşı kendisini savunmak ve iktidarını sağlamlaştırmak isteyen bürokrasi sınıfının ihtiyaçlarını yansıtan bir ideolojidir. Bürokrasinin iktidarına karşı en büyük tehlikeler olan hükümdar ve ulemanın dayandıkları ilahi kaynaklara değil akla dayanması, bürokrasinin ulemanın gücünü kırmak için başlattığı dilde sadeleştirme hareketini onaylaması ve yeni kadro ihtiyaçlarını gidermeye yarayacak olan “eğitimin geliştirilmesi ve modernleştirilmesi gerektiği” fikirleri Şinasi'nin ideolojisini bürokrasi için son derece yararlı yapan temel unsurlardı.

Şinasi yazılarında, Reşit Paşa'nın çalışmalarını “medenileştirme misyonu” olarak tanımlar ve bu misyona kendisinin de kalpten bağlı olduğunu belirtir. Şiirlerinin büyük kısmı Mustafa Reşit Paşa'ya methiyelerden oluşmaktadır.²⁴ Reşit Paşa batının desteği sağlanarak bürokrasinin tanzimat düzenini kurmasını sağlayan baş aktör olduğuna ve batıya bağımlı batılılaştırmanın yöneticileri olan aydın despot tanzimat paşalarının ilk örneği sayıldığına göre Şinasi'nin düşünce sisteminin özellikle yüksek bürokrasinin ihtiyaçlarını karşılayan bir ideoloji olduğuna dair başka kanıt aramak, aslında gerekli değildir.

Şinasi'nin bürokrasi içinde kendisi için düşündüğü işlev ise eğitim ihtiyacı için gerekli hazırlıkları yapmak ve eğitimi düzenlemektir. Eğitim yoluyla kitlelere yayılarak bürokrasinin hakimiyetini haklı gösterecek ideolojinin oluşturulmasını da üzerine almıştı. Bürokrasi tanzimat düzenindeki yerini korumak ve geliştirmek için acilen batılı tipte eğitim almış yeni kadrolara ihtiyaç duyuyordu. Geleneksel düzende eğitimi elinde tutan ulema sınıfı rakip olduğu için, eğitim onların elinden alınmalı ve batılı bir şekle sokulmalıydı. Hepsinden önemlisi bürokrasinin diğer toplum kesimlerine karşı hakimiyetini savunacağı bir ideoloji, eğitim yoluyla, hem kendi mensuplarına hemde diğer gruplara verilmeliydi. Şinasi'ye göre kurtuluş batı medeniyetindeydi. Bu medeniyeti ülkeye ancak Reşit Paşa gibi aydın despotların önderliğindeki bürokrasi, eğitim yoluyla getirebilirdi. Bu nedenle Şinasi, Fransa'daki öğrenimini bitirip yurda döndüğünde, eğitimi ulemanın elinden almaya başlayan Meclis-i Maarif'te görev aldı.

²⁴ MARDİN (1996), s.297

Başlangıçtan beri edebiyatın her türlüsüne meraklı olan Şinasi eğitim konusunda yapmak istediği işlerin en kapsamlılarından birine edebiyat alanında girişmiştir. Bir Avrupa dilini ve edebiyatını bilen, klasik Osmanlı edebiyatı alanında da usta olan Şinasi, Avrupa temellerinden hareketle Türk edebiyatının tüm binasını bilinçli olarak yeniden inşa etmeye çalışmış ve büyük ölçüde başarılı olmuştur.²⁵ Rasyonalizme dayanan batı medeniyeti, geleneksel kalıplara dayanan ve halka kapalı Osmanlı yazılı kültürü ile kitlelere ulaştırılamaz. Bu nedenle yazılı-sözlü kültür ayrımını kırmaya yönelik en önemli projelerden biri olarak edebiyatın modernleştirilmesi Şinasi tarafından ele alınmış; birçok batılı edebi türün ilk örneğini Türkçe’de Şinasi vermiş, birçoklarını da geliştirmiştir.

Dilin sadeleştirilmesi ve kolay anlaşılır bir düzyazı Türkçesi kurulması projeleri de yine eğitimin geliştirilmesi için yapılması gereken çalışmaların başında geliyordu ve Şinasi bürokrasinin çok önceden başlattığı bu işte de kendi zamanında öncülük yaptı.

Şinasi’nin tek başına üstlendiği bu devasa görev çok geçmeden üzerine düşmanlık çekmesine neden oldu. Reşit Paşa’nın korumasında çalışmalarını yürüten Şinasi amaçlarına ulaşırsa devlet içinde çok büyük güç elde edebilirdi. Bu nedenle yine Reşit Paşa’nın himayesinde yükselmiş fakat sonradan O’na düşman olmuş Ali Paşa*, Reşit Paşa’nın geçici olarak sadrazamlıktan uzaklaştırıldığı bir sırada Şinasi’yi Meclis-i Maarif’teki görevinden uzaklaştırdı.²⁶ Özellikle Reşit Paşa’nın ölümünden sonra bürokrasi içinde hedeflerini gerçekleştirme ümitleri gittikçe azalan Şinasi, devlet içinde yüksek mevkii edinme çalışmalarının yanında, ele aldığı büyük işleri gerçekleştirmek için yayıncılık faaliyetleri yapmaya girişti. Gazeteciliğe ilgi duyması da bu dönemlerde başladı.

Şinasi yüksek bürokrasinin dışına itilip gazeteciliğe başladıktan sonra ideolojisinin işlevi, hünkara karşı bürokrasinin haklarını korumaktan, yüksek bürokrasiye karşı halkın haklarını korumaya yöneldi. Bunu yaparken Şinasi yine de eğiticilik tarafını önplanda tutmaya devam etti. Kendi gazetesi Tasvir-i Efkar’ın ilk sayısında halka kendi menfaatleri üzerinde durmayı öğreteceğini yazıyordu.

Şinasi yüksek bürokrasiye karşı halkın savunuculuğunu yapıyordu fakat Şinasi’nin halk kavramı çok geniş kesimleri de kapsamıyordu. Devrinin Avrupa’lı liberal düşünürleri genel oy prensibini getirmeye çalışırken, Şinasi’nin ülke sorunları üzerinde söz söyleme hakkı

²⁵ MARDİN (1996), s.292

²⁶ MARDİN (1996), s.282

olduğunu savunduğu halk, Aydınlanma'nın matematiksel imgeleminin ürünlerinden homo politicus olarak adlandırılabilir hayali bir tipe dayanıyor ve "tecrübe sahibi kişiler" gibi muğlak ifadelerle tanımlanıyordu.²⁷

Şinasi'nin ideolojisi içeriği bakımından ancak bürokrasinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir ideolojidir. Bu ideolojinin en önemli özelliklerinden birisi, Avrupa'nın üstünlüğünü kabul etmesi fakat Avrupa kültürü ile İslam'ı uzlaştırmaya çalışmamasıdır.²⁸ Bu temel özellikleri 19. yüzyıl ortasında Osmanlı İmparatorluğunda ancak bürokrasi sınıfı kabul edebilir çünkü batının üstünlüğünü kabul edip geleneksel düzeni batı desteği ile dönüştürmek isteyen sınıf odur. Eğer Şinasi, yüksek bürokratlara karşı halkı savunuyorsa burada halk, üretim tarzı içindeki rolleri bakımından ancak diğer bürokratlar, yani bürokrasinin yeni yeni oluşan geniş orta ve alt kademeleri olabilir.

Bu gerçeği Şinasi'nin genel oy prensibinden çok uzakta olan temsili hükümet anlayışından da çıkarabiliriz. Şinasi temsil fikrinden sadece, "halkın refahının sağlanması için tayin edilmiş temsilci" olarak Reşit Paşa üzerinde yazarken bahseder. Burada Reşit Paşa Allah'ın tayin ettiği bir temsilcidir.*²⁹

Şinasi yüksek bürokrasiye karşı halkı savunma işinde fazla sert olmadığı, sosyal ve siyasal meselelere sürekli deyinmekle birlikte çok kez eleştirilerini üstü kapalı olarak verdiği halde³⁰, kısa sürede hükümetle başı derde girdi ve Said Sermedi olayından sonra Fransa'ya kaçtı.

Fransa'da eğitim için en etkili çalışmanın ancak edebiyat ve dil üzerinde yapılabileceği düşüncesine vardı ve gazeteciliği bıraktı. Hatta Yeni Osmanlılar da Fransa'ya kaçmak zorunda kaldıklarında Şinasi onları soğuk bir hoşgeldinizle karşıladı. Bundan sonra ölünceye kadar da büyük bir Türkçe sözlük üzerinde çalıştı.³¹

Aslında Şinasi kısa sürede vazgeçtiyse de, kendisini en çok üne kavuşturan ve önemli kılan çalışmasını gazeteciliği ve yayıncılığı sırasında ideolojisini ortaya koyarken ve halkın

²⁷ MARDİN (1996), s.304

²⁸ MARDİN (1996), s.306

* Ali ve Fuat Paşa'lar Reşit Paşa'dan sonra gelen aydın despot devlet adamları kuşağını oluşturlar

²⁹ MARDİN (1996), s.305

³⁰ MARDİN (1996), s.305

³¹ Ebüzziya TEVFİK, "Yeni Osmanlılar Tarihi", **Yeni Tasvir-i Efkar**, 7-8 Şubat 1910 nakleden: MARDİN (1996), s.284-285

haklarını yüksek bürokrasiye karşı savunurken yaptı. Çünkü bu çalışmasıyla kendisinden sonra bürokrasi sınıfı dışında kalan sınıfların ideoloji ihtiyaçlarını karşılayacak aydınların batılı kavramlarla tanışmalarını sağladı.³² Şinasi yüksek bürokrasi dışına itilince, devlet adamları dışında siyasi sorunlar üzerinde görüş oluşturan ideoloji sahibi aydın geleneğinin önünü açmış oldu.

5.4.2.2. Ziya Paşa

Reşit Paşa'nın korumasında yetişmiş bir diğer bürokrat olan Ziya Paşa'nın düşüncelerini incelediğimizde, Şinasi'nin düşüncesiyle paralel yönler görmek mümkündür.

Ziya Paşa yabancı dil öğrenmenin önemi üzerinde ısrarla durur³³, batıdan öğrenilecek çok şey olduğunu belirtir hatta kendisi bizzat çeviriler yapar³⁴, özellikle kalkınmanın eğitim yoluyla olacağı konusunda Şinasi ile hemfikirdir. Bu paralelliklere şaşmamak gerekir çünkü Ziya Paşa da Şinasi gibi başlangıçta kendisini yüksek bürokrasi içinde bir kariyere yönlendirmişti.

Asıl ilk bakışta şaşırtıcı gelen konu, Ziya Paşa'da görülen muhafazakar eğilimlerdir. Şinasi gibi Reşit Paşa'nın himayesinde geçen mutlu günlerde O'da şiirlerinde Paşa'yı över ve O'nun batılılaşma hareketlerinin büyüklüğünü hisseder. Fakat bu mısralar incelendiğinde Ziya Paşa'nın ulemanın aydın bir mensubu olan şeyhülislam Arif Hikmet Bey'e de, sadrazama duyduğu kadar hayranlık beslediği görülür.³⁵ Kendisi Fransızca öğrenip, çeviriler yapmasına ve bu faaliyetleri teşvik etmesine rağmen batılı edebi biçimlerin kullanılmasına, yani Şinasi'nin edebiyatın modernleştirilmesi projesine, karşı çıkar:

*Kabil mi ede Rasin, Lamartin
Nef'i gibi bir kaside tezyin
Mümkün mü Senai vü Ferz dak
Molyer gibi bir tiyatro yazmak
İklimde hükmü yok mu farkın
Vaz'iyeti bir mi garb ü şarkın*³⁶

³² MARDİN (1996), s.281

³³ LEWIS, s.138

³⁴ MARDİN (1996), s.375

³⁵ MARDİN (1996), s.374

³⁶ LEWIS, s.138

Yaptığı çeviriler arasında batıdan yeni bilgi ve fikirler aktaran kitapların yanında “History of The Inquisition” gibi engizisyon metodlarının insanlık dışılığını ortaya koyup İslam’ı savunan eserler de vardır.³⁷ Batılılaşmanın Avrupa modasını taklit olarak anlaşılmamasına ve devletin geri kalışının dine bağlanmasına şiddetle karşıdır:

*İsnad-ı taassup olunur merdi gayyura
Dinsizlere tevcih-i reviyet yeni çıktı.
İslam imiş devlete pabend-i terakki,
Evvel yoğidi işbu rivayet yeni çıktı.
Milliyeti nisyan ederek her işimizde,
Efkar-ı Frengi tebaiyet yeni çıktı.³⁸*

Azınlıkların eşit statü kazanmasına da hoş bakmaz; azınlık mensuplarını yüksek devlet görevlerine atadığı için Ali Paşa’yı eleştirir:

*Azmine yaver olur ise eğer kasd-ı Huda,
Kıptıyan cayı olur mesned-i sadr-ı vala.
Yalnız etti Yahudiler için istisna,
Rumdan, Ermeniden yaptı müşir ü bala;
Eyledi resm-i müsavat-ı hukuku ikmal.³⁹*

Özellikle siyasi konuları içeren eserlerinde klasik edebi biçimleri kullanır. Ünlü “Zafername” eserini klasik hiciv tarzında yazmış, yine “Rüya” adlı politik yapıtını 17. yüzyıl ozanı Veysi’nin ve benzer eserlerin hayali diyalogunu andıracak biçimde kaleme almıştır.⁴⁰ Şinasi’nin aksine, değişik düşüncelerin ifade edilmesinin gerekliliğini anlatırken bile akla değil, hadisler gibi geleneksel kaynaklara dayanır.⁴¹

Ziya Paşa’nın düşüncesinde, bürokrasinin ideoloji ihtiyacını karşılayacak yönler bulunmasına rağmen*, muhafazakar diyebileceğimiz yönlerin de yer alması, bize bu fikirlerin, tanzimat düzenini desteklemeyen başka bir bürokrat fraksiyonun işine yaradıklarını göstermektedir. Ayrıntısıyla incelediğimiz süreçler içinde Osmanlı bürokrasisi kendi konumunu korumak için batı desteğiyle modernleşme projesini kabul etmiştir fakat

³⁷ MARDİN (1996), s.375

³⁸ Kenan AKYÜZ, **Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi**, Ankara, 1953, s.38, aktaran: LEWIS, s.139

³⁹ E.J.W. GIBB, **History of Ottoman Poetry**, C. 5, Londra, 1900, s. 105 aktaran: LEWIS, s.138

⁴⁰ LEWIS, s.139

⁴¹ LEWIS, s.140

* ki bunlar Şinasi’nin düşüncesi ile paralel olan taraflardır

bürokrasinin kendi içinde hatta batıya dayalı modernleşmecilerin kendi aralarında dahi sürtüşmeler devam etmiştir. Batıya dayalı modernleşmenin savunuculuğunu yapan bürokratların karşısında en güçlü hizip, Osmanlı'nın kendi güçlerine dayanarak modernleşmesini savunan gruptur.

Bu bürokrat grubunun sembolü hükümdardır. Daha önce bürokrasi kendi gücüne dayanarak reformlar yapmak istediğinde nasıl III. Selim ve II. Mahmut gibi padişahlar ön plana çıktılarsa; Saray grubu diyebileceğimiz devlet adamlarının sözcüsü durumunda olan Ziya Paşa da daima Abdülaziz'e yakın durmuş, başkentten uzaklaştırılınca dahi Sultan ile bağlantıyı kesmemiş⁴², Fransa'da sürgündeyken İnkılap dergisinde Mehmet Bey Hünkara amansızca saldırınca, yazılarıyla Abdülaziz'i korumuştur.⁴³ Abdülaziz ise benzer devlet adamlarına yaptığı gibi Ziya'nın bu yakınlığını kendi otoritesini genişletme yolunda kullanmış ve işi bitince de Ziya Paşa'nın çağrılarını duymazdan gelmeye başlamıştır.

Bürokrasinin kendi kaynaklarına dayanarak modernleşmeyi gerçekleştirmesini savunan grup için öncelikli sorun ideoloji yaratılması değil, iktidarın ele geçirilmesidir. Bu sebeple Ziya Paşa bir yandan düşüncelerini geliştirip yazar ve yayarken, yüksek bir mevki elde etme veya Padişah'ı kendi görüşlerine doğru yönlendirme çabalarından vazgeçmemiştir. Fakat bürokrasinin bu kanadı iktidarı, bir ideolojisi olmadığından değil gelişen maddi olaylar nedeniyle kaybetmiştir ve maddi şartlar yeniden düzenlenmeden iktidara tekrar geçmesi mümkün değildir.

Avrupa Sanayi Kapitalizmi ve Osmanlı üretim düzenleri arasındaki ilişkiler nedeniyle Osmanlı üretim tarzı bir tür ticaret kapitalizmine dönüşmüş fakat bu süreçte bürokrasinin kendi gücü ile sanayileşmesi için ittifak yapabileceği bir Müslüman-Türk tüccar sınıfı yok olmuştu.* Azınlıkların oluşturduğu yeni Tanzimat tüccarları ise bürokrasiyi sanayileşmeye zorlayamayacak kadar güçsüz ve Avrupa sanayi kapitalizmine bağımlıydılar. Öz kaynaklarla batıdan bağımsız bir biçimde modernleşmeyi yani sanayileşmeyi savunan grubun sözcüsü olarak Ziya Paşa bu sorunun üzerinde en açık biçimde duran Yeni Osmanlıdır:

⁴² TANPINAR, s.303

⁴³ TANPINAR, s.305

* Tanzimat'ın ekonomi politikasında tartıştığımız gibi yeterince güçlü bir tüccar sınıfı bürokrasiyi sanayileşmeye zorlayabilirdi. Japon modernleşmesinde Japon tüccar sınıfının Meiji Restorasyonu'nda oynadığı rol bu teori için örnek oluşturabilir.

Hürriyet gazetesinde yazdığı bir makalede 1830'larda Galata ve Beyoğlu'nun hala geniş çapta Osmalı ticarethaneleri ile işgal edildiğini ve fakat o zamandan 1860 senelerine kadar bunların Rum'ların eline geçmiş olduğunu belirtip, acıyla dert yanarak bu durumun nedenlerini incelemiş ve ticaret mesleğini terk etmek zorunda kalan tüccarların, çocuklarını katipliğe yani memurluğa yönelttiklerini belirtmiştir.⁴⁴

Ziya Paşa'nın babasının gümrük memuru olduğunu hatırlarsak, kendisinin ifade ettiği bu gelişme içinde ailesinin eskiden bir tüccar ailesi olduğunu düşünebiliriz. Böyle olmasa bile gümrük memurluğu da tüccarlarla çok yakın ilişki demektir; zaten Ziya Paşa'nın tüccar sınıfının evrimi hakkında bu kapsamlı bilgisi O'nun tüccarlarla ilişkisinin derecesi hakkında fikir vermeye yeterlidir. Ziya Paşa'nın yabancılar ve azınlıklar tarafından ezilen yerli tüccar sınıfı ile olan yakınlığı bize bürokrasi içinde neden saray çevresindeki fraksiyonda yer aldığını ve neden ideolojisini geleneksel kaynaklardan bu şekilde geliştirdiğini de açıklar.

Ziya Paşa açıkça meşrutiyet taraftarıdır. Rüya adlı eserinde yarattığı hayali diyalog içinde Sultan Abdülaziz'den meşrutiyet düzenini kurmasını ister. Abdülaziz O'nu meşrutiyet yöntemiyle kendi otoritesini yıkmaya çalışmakla suçlayınca İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya ve Prusya gibi Avrupa monarşilerini örnek gösterir.⁴⁵ Ziya'nın düşüncesinin hangi grupların çıkarlarını gözettiğini çözümledikten sonra istenilen bu meşrutiyetin sınırlamak istediği gücün asıl olarak hünkar değil Tanzimat'ın batıya bağımlı yüksek bürokrasisi olduğu açıktır. Ziya'nın istediği meşrutiyet yüksek bürokrasiye karşı yerli tüccarların ve onlarla bağlantılı bürokrat grupların haklarını savunacak farklı milletlerden oluşan imparatorluğu (geniş bir Pazar olarak) Padişah sembolü ile bir arada tutacak bir meşrutiyettir. Bütün halkı emekçi olarak pazara sürükleyen bir sanayi kapitalizmi ideolojisine dayanmayan Ziya'nın meşrutiyeti genel oy prensibinden de uzaktır. Diyalogun devamında, örneklerdeki hükümdarların tek bir milleti yönettiğini kendisinin ise çeşitli mezheplerden oluşan bir tebaası olduğunu, millet meclisinin uyuşmazlık platformu yaratıp parçalanmaya yol açacağını söyleyen Abdülaziz'e, Ziya Paşa hak verir ve kendisinin istediği meşrutiyetin Fransa ve İngiltere'deki parlamentolardan farklı olarak ancak ileride geliştirilmek üzere çok sınırlı yetkilerle işe başlayacak bir kurum olduğunu söyler. Ziya'nın rüyasındaki diyalog park beğçisinin O'nu uyandırması ile son bulur.⁴⁶

⁴⁴ MARDİN (1994b), s. 338-339

⁴⁵ LEWIS, s.139

⁴⁶ LEWIS, s.139-140

5.4.2.3. Namık Kemal

Namık Kemal Yeni Osmanlılar arasında batılı kavram ve kurumları geleneksel kaynaklarla açıklama işinde en ileriye giden ve bu çalışmasından bir düşünce sistemi, bir ideoloji yaratmaya en çok yaklaşan kişidir.

Namık Kemal'in düşüncesinde ilk göze çarpan öğeler savunduğu bazı kavramlardır. Hürriyet, vatan, millet, *biat*, meşveret, mukavele, terakki bunların başlıcalarıdır. Bu kavram ve kurumlar aslında Avrupa'da feodal sistemi yıkıp bir sanayi kapitalizmi oluşturmaya çalışan burjuva sınıfının kendi mücadelesi için oluşturduğu araçlardır. Hürriyet, vatan ve millet kavramları doğrudan Fransız Devrimi'nden aktarılan fikirlerdir. *Biat* 'halk egemenliği', meşveret ise 'temsil ve parlamenterizm' yerine kullanılır. Terakki, kapital sahibi sınıfın sanayileşmenin faydasını ve olabirliğini aktarmak için kullandığı 'ilerleme' kavramının karşılığıdır. Mukavele teorisi de, batıda burjuvazinin kapitalist düzeninin temelini yaratacak hukukun, ideolojik kaynağı olarak ortaya atılan 'Toplum Sözleşmesi' teorisinin yerine geçmiştir. Kemal, yine aynı hukuk görüşünün bir diğer önemli ögesi olan 'Doğal Hukuk'un Osmanlı'daki karşılığının 'Şeriat' olduğunu iddia eder.

Namık Kemal böylece, batılı kavram ve kurumlara geleneksel kültür içinden karşılıklar ve açıklamalar getirir. Geleneksel kültür içinden çıkardığı veya yeni anlamlar yüklediği bu kavramları ortaya atarak, Batı'nın üstünlüğü şeklinde Osmanlı düzenine karşı dayatılan kavram ve kurumların İslami kültür içinde zaten var olduklarını göstermeye çalışmaktadır.⁴⁷

Namık Kemal sadece bu kavramları ortaya koymaz, aynı zamanda kavramlar arası ilişkiler kurarak bunlardan bir düşünce sistemi meydana getirir. O'na göre temel toplumsallaşma prensipleri insanlar arasında doğal olarak belirmesi kaçınılmaz olan çatışmalardan onları korumak için vardır. Doğrudan Kuran'dan aldığı bu fikre dayanarak Namık Kemal bu prensiplerin tamamının Şeriat'ı meydana getirdiklerini iddia eder. Devlet toplum ve Şeriat'ın üzerinde ikinci bir aşama olarak oluşur. Bu aşamada ümmet kendisine siyasi sistemin başına geçmesi için bir önder seçer. Bu kademe *biat* merasimiyle sembolleşir. *Biat* ile toplum ve önder arasında bir *mukavele* yapılmış olur. Önder *mukavelenin* şartlarını

⁴⁷ LEWIS, s.139

bozarsa toplum ona devrettiği yetkileri geri alabilir. Önder mukaveleyi bozup yetkilerini geri vermeyi kabul etmez ise, *kıyam* hak olur.⁴⁸

Batılı kavramların bu şekilde geleneksel kültür kaynaklarıyla ideolojileştirilmeleri birçok ihtiyacı aynı anda giderir. Fakat çalışmanın öncelikle giderdiği ihtiyaçlar ulemanın sınıfsal ihtiyaçlarıdır.

Kemal'in çalışmasından "Batı'nın üstünlüğü bu kavram ve kurumlar ise bunlar zaten bizim kültürümüzün özünde var, öyleyse geleneksel kültürümüzün Batı'dan geri olduğu iddia edilemez" sonucu çıkar. Dikkat edilirse burada geri olmadığı savunulan şey geleneksel düzen değildir, geleneksel kültürdür. Geleneksel kültür Osmanlı İmparatorluğunda ulemanın hayat dayanağıdır. Bu sınıfın işlevi feodal düzenin toplumsal yaşamını düzenleyen ve kaynaklarını İslam dininden alan geleneksel dünya görüşünü oluşturmak, geliştirmek ve kitlelere sürekli yayarak toplumda yaşamasını sağlamaktır. Ulema feodal düzende, kapitalizm içinde aydın sınıfının yaptığı işi yani *düşünce işçiliğini* yapar. Fakat aydın sınıfının malzemesi ideoloji iken ulemanın ki dindir. Osmanlı düzeni Sanayi kapitalizminin dayatmaları sonucu Tanzimat düzenine dönüştürülünce, ulemanın geleneksel dünya görüşü malzemesi işlevini yitirmeye başlamıştı. Fikir işçileri ellerindeki eski malzeme ile kendilerine Tanzimat düzeni içinde baskı uygulayan batılılara, batı destekli yüksek bürokratlara ve azınlıklara karşı savunamıyorlardı. Özellikle yüksek bürokrasi ulemanın eğitim ve kamuoyu üzerindeki büyük nüfuzunu kırabilmek için devletin din yüzünden geri kaldığı iddiasını yayıyordu. Namık Kemal bu saldırıya geleneksel düzenin değil ama geleneksel kültürün gerileme nedeni olmadığı şeklinde cevap vermektedir. Böylece ulema kendi dayanağı olan malzemeyi yani şeriatı elinde tutar fakat düzenin değiştirilmesine de karşı koymamış olur. Aslında ideolojileştirilen Şeriat elbette geleneksel dünya görüşü değildir fakat burada amaç eski görüşleri korumak değil yüksek bürokrasiye karşı ulemanın bağımsız konumunu sürdürmek, bürokrasinin batı destekli modernleştirme programı ile sürekli güç yitiren geleneksel fikir işçilerini yeniden ayağa kaldırabilecek düşünsel malzemeyi hazırlamaktır. Fikir işçileri dinin ilerleme önünde engel olduğunu kabul ederlerse yüksek bürokrasinin ve müttefiklerinin boyunduruğu altına girecek ve bir sınıf olarak kendi çıkarlarını koruma imkanlarını yitireceklerdi. Ulema ancak bir aydın sınıfa dönüşerek bağımsız kalabilirdi, bu dönüşüm için ise ideolojileştirilmiş şeriat en uygun malzeme olacaktı. Çünkü ideolojileştirilmiş şeriat başka sınıfların değil öncelikle ulema sınıfının iktisadi çıkarlarını koruyacaktır.

⁴⁸ MARDİN (1985b), s. 1700-1701

Ulema merkezli sınıfların ekonomik çıkarlarının savunuculuğu Namık Kemal'in iktisadi düşüncelerinde de kendisini gösterir. Namık Kemal Tanzimat devrinde kötüye giden ekonomik durumu özetle şöyle anlatıyordu:

“Her yıl vergiler artıyor, halk geçimini ve vergileri sermayesinden karşılıyor. Askerliği yalnız altı-yedi eyaletin müslümanları yapıyor. İsyanlar, şekavetler eksik değil. Bu yüzden her yıl en az 15-20 bin asker ölüyor. Bir de bakımsızlıktan ölen asker var. Redif askeri toplamının arkası kesilmiyor. Neticede bir çok sancakta ziraat edecek adam kalmadı. Memurların zulmü, verginin eşitsizliği, vergi toplama usullerinin kötülüğü, hükümeti, kendi kol ve bacaklarını yiyen yılanı benzetiyor. Ziraat erbabı, vergilerden aman bulamıyor ki, refahına bakabilsin.

Sanayie gelince, yazık değil midir ki, Osmanlılar gibi olağanüstü zeki bir ümmet, giyecek esvabına kadar dışarıdan getirmek zorunda kalsın? Biz vaktiyel, ziraatte olduğu gibi, sanayide de kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı karşılayacak tezgahlarımız vardı. 20-30 yılda onların hemen cümlesi mahvoldu. Bunun sebebi de hiç şüphe yok ki, mahut antlaşmalarla Avrupalılara verilen ticaret serbestliğidir. Fenn-i servet yazarlarının hepsi, ticaret ve sanayide mutlak serbestlik anlamına gelen bırak yapsın-bırak geçsin şiarını benimsediler. Sanayide üstün Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamüllerinin nefaseti ve üstünlüğü, mülkümüzde yapılan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgahlar kapandı. Sanat erbabı harab oldu.

Ticarete gelince, Yunan'dan ve İran'dan bile aşağıyız. Bir iskelemizden bir iskelemize halkı yabancılar taşıyor. Basralar ve bağdatlar elimizdeyken, Hint ve Çin ticareti, Batı devletlerine kalmıştır. Dış ticaretten bir para fayda sağlayamadığımız gibi, mahut antlaşma yüzünden iç ticareti dahi bütün bütün ellere kaptırdık. Açıktır ki, bir memlekette imtiyazlı bir grup oldukça, imtiyazsız gruplar onunla rekabet edemez. Nitekim hiçbir vakit, artı, eksiye eşit olmaz. Bu antlaşmayla iç ticaret yapma iznini alan Avrupalılar, sermaye ve bilgi üstünlüklerinden ötesinde, sefaretlerin himayesinde olduklarından, iç ticareti bütün bütün zaptettiler. Sanki antlaşmanın amacı, bizde sanayii mahvetmekmiş gibi, ithal malından yüzde 5, yerli maldan yüzde 8 gümrük vergisi alınmaktadır.

Dendi ki,Rusya'nın hasamane niyetleri karşısında, Avrupa devletleriyle ilişkilerimizi kuvvetlendirmek şarttır. Avrupa'yı tamamıyla kendimize bağlamak dahi, onu kendimizden faydalandırmayı gerektirir. Bu da Avrupa sermayesini mülkümüze çekip bağlayıp, bununla her vakitte devleti ve zımnen kendi menfaat ve sermayesini muhafazaya Avrupa'yı mecbur etmekle olur. İstikraz halka-ı belası böylece boğazımıza geçti ve bir daha çıkarmak nasip olmadı. Fuat Paşa bu devlet istikrazsız yaşamaz diyor, ama bu devlet yalnız istikraz ile yaşayamaz. ”⁴⁹

1838 Ticaret Antlaşmasını, batıya dayanarak modernleşme modelini ve dış borçlanmayı eleştiren Namık Kemal, yüksek bürokrasinin projesine şiddetle karşı çıkarken, ‘müslüman şirketi, müslüman bankası, müslüman fabrikası ve müslüman tüccar’ sloganlarını ortaya atarak daha sonraları ‘milli iktisat’ adını alacak olacak olan milli kapitalizm düşüncesinin temellerini atar:

“Biz ne zaman ibretbin olmaya başlayacağız? Bir fabrikamız yok. Mülkümüzde sanat ne ile gider? Bir şirket tesisine muvaffak olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir müslüman bankası var mı? beynimizde servet nasıl vücuda gelir? Birtakım ukala biliyoruz ki, ‘bu türlü esbab, servetle tedarik olunur; bizde ise o yok. Bineanaleyh arzu olunan şeyleri yapmamakta mazuruz’ derler. Halbu ki servet de, bu türlü esbab mevcut olmadıkça istihsal edilemez. Biz şimdi ne yapalım? Devri daimin imkanına kail olalım da, servetimiz olmadığı için marifetten, şirketten, sanattan,; ticaretimiz, marifetimiz, şirketimiz, sanatımız olmadığı için servetten ilelebet mahrum mu kalalım?

Ayetle, hikmetle, icma ile, rivayetle, tecrübe ile, ibretle müsbettir ki, insan için her ne hasıl olursa say (emek) ile hasıl olur, insan her neye vasil olursa say ile olur. ”⁵⁰

Terakki kavramı ile ifade ettiği görüşünde Namık Kemal ilerlemenin mümkün olduğunu belirtir.⁵¹ Osmanlılar çalışırlarsa Avrupa’nın yüzyıllar içinde geliştirdiği araç ve kurumları hazır bulacaklarından kalkınmaları pekala mümkündü:

⁴⁹ Faik Reşit UNAT, “Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat**, s. 825-837, aktaran: AVCIOĞLU (1969), s.113-114

⁵⁰ **İbret**, 15 Haziran 1872, aktaran: AVCIOĞLU (1969), s. 114

“ Madem ki Avrupa bu hale topu topu iki asır içinde gelmiş ve madem ki esbabı terakkice onlar mucit olmuş, biz o vesaiti hazır bulacağız... hiç olmazsa iki asır içinde olsun biz de mütemeddin memleketlerden sayılacak bir hale gelebileceğimizde hiç ıstıbah var mıdır? ”⁵²

Osmanlı'nın geri kalmışlığı İslamın tabiatında olan her hangi bir kusurdan değil, fakat Doğu'yu kendi kendine gelişme fırsatından yoksun bırakan Batı'nın egemenliğinden kaynaklanıyordu. Osmanlı devleti kendini modernleştirmeliydi; fakat bunu yaparken Avrupa'yı körü körüne taklit etmemeli, kendi kanunlarına, inançlarına ve geleneklerine dayanmalıydı.⁵³

Namık Kemal'in ideolojisinde yer alan kavramların en başta gelenleri de zaten 'milli kapitalizm' görüşüne hizmet eder. İslami *Vatan* daha çok toprağı ifade ediyorsa da ve *Millet* geleneksel kültürde ırktan çok dini inanış topluluğunu anlatıyorsa da, Kemal tarafından Fransız Devrimi'nden getirilen anlamlar yüklenen bu kavramlar ulusal pazarı yaratacaklardı. Sufi geleneğın de çok önem verdiği ve Kemal tarafından Şer'i kaynağı 'Allah'ın insanları dünya varlıkları üzerinde egemen olarak yaratması' şeklinde açıklanan *Hürriyet* kavramı ise yüksek bürokrasiye karşı gördüğü siyasi işlevlerin yanında, pazar içinde ki girişim serbestliğinin de temeli olacaktı.

Geçmişte ulema sınıfı özellikle de alt kesimleri düzenin değiştirilmesine karşı çıkıyorlardı. Tanzimat ile birlikte artık düzenin değişmesi kaçınılmaz hale geldikten sonra, ulema sınıfını, modern bir üretim tarzının ihtiyacı olan aydın sınıfına dönüştürecek ve bu modern düzen içinde aydın sınıfının bağımsızlığını ve çıkarlarını en iyi biçimde oluşturacak ideoloji böylece Namık Kemal tarafından geliştirilmiş olur. Özkaynaklara dayalı bir milli sanayi kapitalizmi kurulursa batıya dayanarak imtiyazlarını sürdüren yüksek bürokrasi ayrıcalıklarını ve artı-değer üzerindeki hakimiyetini kaybedecekti. Ulema sınıfından aydın sınıfına dönüşecek olan fikir işçileri ise Kemal'in ideolojisi sayesinde en önemli güç kaynakları olan *Şeriat*'ı yani üretim tarzı üzerinde hayatın düzenini sağlayan hayat görüşünü üretme işlevlerini kaybetmeyerek bağımsızlıklarını ve sosyo-kültürel alan üzerindeki güçlerini sürdürebileceklerdi. Yine geçmişte ulemanın çöküşe karşılık önerdiği çözüm 'altın çağa

⁵¹ MARDİN (1985b) , s. 1701

⁵² LEWIS, s. 145

⁵³ LEWIS, s. 141-142

dönüş' şeklinde özetlenebilirdi. Namık Kemal de 'İslamın özü'ne dönüşü önererek fikir işçilerinin çözüm önerilerinde devamlılığı sağlamış oluyordu.

Ulemalıktan aydınlığa geçen fikir işçileri için sağladığı avantajlar ve istibdat idaresine karşı 'milli kapitalizmi' savunan bir düşünce sistemi yaratması sayesinde Namık Kemal düşüncesi, dönüşüm geçiren Osmanlı toplumunda Yeni Osmanlı'lardan sonra gelen aydın kuşakları için de çok önemli bir kaynak oldu.

Namık Kemal'in düşüncelerinin bu önemli işlevleri onlara İslam dünyası içinde de bir evrensellik sağlamıştır. İslamcılık ideolojisinin yaratıcısı ve en ateşli savunucusu olarak bilinen Cemalettin El Afgani çağdaşı Namık Kemal'den etkilenmiştir. Hatta İstanbul'da Kemal'le temasa geçtiğine dair insana şaşırtıcı gelmeyecek rivayetler de vardır.⁵⁴ Mümtazer Türköne Namık Kemal'i de İslamcılığın babası olarak tanımlamaktadır.⁵⁵ Fakat Namık Kemal'in düşüncesinde 'Milli Kapitalizm'in tuttuğu yeri göz önünde tutarsak bu ideolojiyi *Osmanlıcılık* olarak adlandırmak daha doğru olacaktır.

Namık Kemal'in düşüncesi sonraki aydın kuşakların ve diğer islam ülkelerin aydınlarının ihtiyaçlarına cevap verdiği gibi kendi devrinde ulema ile aynı safta yer alan diğer sınıfların sorunlarına da cevaplar getirmiştir. Ulema sınıfı özellikle klasik düzen bozulmaya başladıktan sonra diğer sınıflarla iç içe geçmişti. Ulemadan kişilerin bürokrasiye, ayanlığa, zanaatçılığa ve tüccarlığa el attıkları görülmüştü. Namık Kemal'in ailesi baba tarafından ulemaya, anne tarafından ise eşrafa dayanıyordu. Yüksek bürokrasinin batı desteğine dayalı modernleşmeciliğin ezdiği diğer sınıflar içinde ulema ile bağlantılı olanların sayısı oldukça fazlaydı. Ulema ile bağlarını sürdüren bu kesimler için *Şeriat*'ın korunduğu bir milli kapitalizm, Tanzimat Paşa'larının kendilerini ezen batılılaşma projelerine karşı oldukça etkili bir savunma silahı işlevi görebilirdi. Ulema ile dolaylı da olsa bağlantıları bulunmasa dahi, Namık Kemal'in ideolojisi, üretim araçlarını gitgide yabancılara ve azınlıklara kaptıran özellikle şehirli Osmanlı sınıfları için dertlerini seslendiren yeni ve ateşli fikirler olarak ilgi gördü.

Namık Kemal düşüncesinde biat, meşveret, mukavele ve hürriyet gibi burjuvazinin feodal aristokrasileri ve monarkları sınırlamak için geliştirdikleri siyasi kavram ve kurumların karşılığı olarak yer alan öğeler, Tanzimat düzeni içinde yüksek bürokrasiyi sınırlama amacına

⁵⁴ YERASİMOS, (cilt2), s.225

⁵⁵ Mümtazer TÜRKÖNE, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s.11

yönelik olarak ortaya konulmuşlardır. Anayasa ve Meşrutî monarşi Tanzimat Paşa'larının istibdatını ortadan kaldıracak kurumlar olarak Namık Kemal tarafından talep edilirler. Fakat Kemal'de örneğin Şinasi'nin ve Mehmet Bey'in aksine padişahlık kurumuna karşı bir saldırı yoktur. Padişahlık kurumu Ziya Paşa'nın düşüncesinde olduğu gibi farklı etnik unsurları birleştirici bir sembol olarak görülür. Ayrıca *Şeriat*'ın devamını isteyen bir sınıf için de padişah sembolü vazgeçilmezdir.

Namık Kemal'in ideolojisi 'millî kapitalizm' ister fakat bu kapitalizmin henüz kurulmadığında farkındadır. Bu nedenle Kemal cumhuriyet ve genel oy gibi fikirlere karşı soğuktur. O'na göre İslam toplumu başlangıçta bir cumhuriyettir. En ideal yönetim şeklinin cumhuriyet olduğunu bunu istemenin halkın hakkı olacağına teorik olarak kabul eder, fakat kendi devrinde cumhuriyet fikrine yine de uzak durur:

“Halkın hamîyyet hakkı tasdik olunduğu surette cumhur yapmağa da istihkakı itiraf olunmak lazım gelmezmi, demek ne demek? O hakkı dünyada kim inkar edebilir? ... Cumhurun bizi batıracağı başka mesele. Onuda kimse inkar etmez. Bizde cumhur yapmak da kimsenin aklına gelmez. Fakat icrasında imkan olmamakla beraber hak batıl olmuş demek değildir.”

Yeni kapitalizmin özellikle fikir işçilerinin çıkarlarına göre tesisini arzu ettiğinden *kıyam* kavramında ifadesini bulan isyan teorisini fazla geliştirmez.⁵⁶ Reformların kamuoyu tarafından denetlenmesine taraftar değildir. Hatta fikir işçileri sınıfının işlevini sürdürebilmesi için varlığı şart olan devletin yıkılması ihtimali karşısında şekilsiz kalabalıklardan korkar:

“Tanzimatı o zaman efkarı umumiye himayesine vermek cellat eline teslim etmek kabilinden olmaz mıydı?”

“Lakin bilir misiniz ki, ben neden korkarım? Dirayet ve hamîyetle itiraz makamına çıkanlar yine böyle tarik-i itidale istihsal-i maksada çalışıp dururken, açlık susuzluk ayaktakımının canına kar eder de bir kere onlar silaha sarılacak olursa, alimallah İstanbul kanaraya döner. Bu bahane ile belki devlet de biter. Hemen Cenab-ı hak muhafaza etsin.”⁵⁷

⁵⁶ MARDİN (1985b), s. 1701

⁵⁷ UNAT, s. 781 ve 851, aktaran AVCIOĞLU (1969), s.115

5.4.2.4. Ali Suavi

Namık Kemal'in ideolojisi batılı fikirlere İslami giysiler giydirmek olarak tanımlanırsa⁵⁸, Ali Suavi'nin düşünceleride Batılı bazı kavramların İslami kalıplar içine sokulmaya çalışılması olarak tarif edilebilir.⁵⁹

Ali Suavi'nin fikirlerini tanımlamaya çalışan yazarlar, genelde bu düşünceleri, 'Yeniçeri' simgesiyle açıklanabilecek başkaldırma türünün temsilcisi olarak anlatırlar.⁶⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomi-politik tarihini incelediğimiz bölümlerde ayrıntısıyla gördüğümüz gibi 'Yeniçeri' sembolüyle önplana çıkan ayaklanmalar temel olarak loncalarda örgütlenmiş imalatçılar ve tüccarlara dayanır.

Gerçekten, Ali Suavi'nin düşüncelerinde lonca geleneğinden gelen *sosyal adalet* fikri ve *isyan teorisi* büyük yer tutar.⁶¹ Suavi bu iki kavramın hakim olduğu siyasi fikirlerini Namık Kemal'in düşünce sistemine benzer bir şekilde kurar: O'na göre, hukukun kaynağı ilahidir. Hukukun uygulama alanına girip somut olarak oluştuğu yer ise toplumdur. Burada Suavi İslam toplumunun başlangıçta bir cumhuriyet olduğunu, hanedanların bile *biat*'ı zorunlu kılan *imamet* geleneğine dayanılarak kurulduğunu açıklar. Toplum ilahi hukuk sayesinde kendisinde bulunan yönetim haklarını bir bireye veya bir zümreye devreder ya da kendisine saklar. Böylece oligarşi, monarşi veya cumhuriyet olarak adlandırılan idare biçimleri doğar. Fakat hangi yönetim biçiminde olursa olsun imamet toplumun açık ya da üstü kapalı onayıyla gerçekleşebilir. Bu onay alındıktan sonra imamet hilafete dönüşür ve bu peygamberin halifeliğinden öte Allah'ın gölgesi, yani ilahi hukukun kişileşmesi olur. İmamet her zaman toplumun emanetidir ve imam adaletten ayrılamaz. İmam adaletten ayrılıp toplum çıkarlarını zedelerse imamet vasfı kendiliğinden düşer. Suavi bu duruma adil olmayan, toplum menfaatlerini düşünmeyen, aklı yerinde olmayan halife ve padişahların hal'ini örnek gösterir. İmamet özelliklerini kaybettiği halde makamlarını bırakmayanlara karşı isyan etmek de, bu durumda ilahi hukukun emridir.⁶²

Ali Suavi geleneksel İslami kaynaklara dayanarak bir politika teorisi oluşturmak konusunda Namık Kemal'le aynı çizgidedir; genel olarak Suavi'nin tıpkı Kemal gibi İslam'ın

⁵⁸ TÜRKÖNE (1994), s. 11

⁵⁹ MARDİN (1996), s.375

⁶⁰ MARDİN (1985b), s. 1701

⁶¹ MARDİN (1996), s.425

⁶² TANPINAR, s. 242

özüne dönerek devleti yeniden düzenlemek istediği söylenebilir.⁶³ Fakat Suavi'nin düşüncesinin başka yönleri ulemaya (daha doğru bir ifadeyle düşünce işçilerinin egemenliğine) karşıdır. Suavi'ye göre yaşayan şekliyle hilafet şeriatı uygun bir kurum değildir. Peygamber hilafet diye bir kurum kurmamış sadece Ebubekir'i kendisine halife olarak tayin etmiştir. Bu nedenle din ve devlet işleri birbirinden ayrı tutulmalıdır. Böylece Suavi hükümet işlerine şeriatın karışmaması gerekliliğini, yani laikliği, yine İslam esaslarına dayanarak açıklamış olur.⁶⁴ Politik teorisinde gördüğümüz gibi Suavi için yöneticinin hilafet değil imamet özelliği önemlidir. Namık Kemal'in başını çektiği Yeni Osmanlı gruplarının aksine modern bir devletin fıkıh'la gerçekleştirebileceğini kabul etmez. Ulema tarafından bile doğru dürüst bilinmeyen bir dille yazılmış bir takım geleneksel kaynaklardan ahkam çıkararak hayatı idare etmek O'na göre anlamsızdır.⁶⁵ Hukuk'un Allah'tan kaynaklandığını söyleyen Suavi'ye göre yönetim ve politika kesinlikle akla ve deneyime ait alanlardır. Akıl ve tecrübe siyaseti ve idareyi maddi ve dünyevi şartlara hatta coğrafyaya göre düzenler.⁶⁶

Bu düşüncelerin tek bir anlamı olabilir, lonca sınıfının çekirdeğini oluşturan imalat sanayicileri ya da geleneksel adlarıyla zanaatkarlar, düşünce işçilerinin politika alanında söz sahibi olmalarına kesinlikle karşıdırlar. Yani zanaatkar sınıfı ulemanın artı-değerden daha fazla pay almasını istememektedir.

Ali Suavi, imalat sanayicilerinin istekleri doğrultusunda bir kapitalizmin kurulmasını sağlayacak politik modeli önerir: O'na göre aklın ve deneyimin emrettiği en iyi idare şekli, İslam da başlangıçta bu yönetim biçimiyle idare olunduğuna göre, cumhuriyettir. Fakat ülkenin durumuna göre Suavi meşrutiyet idaresini daha uygun bulur.⁶⁷ Meşrutiyet padişah'ın yerinde kalması demektir. Padişah sembolünün Ziya Paşa ve Namık Kemal'de de korunduğunu görmüştük. Ziya Paşa'nın koruma nedenine benzer bir biçimde zanaatkarlar için de büyük Osmanlı pazarlarının yitirilmemesi için çok uluslu imparatorluk yıkılmamalı, padişah bu yapının sembolü olarak yerinde kalmalıdır. Meşrutiyet'in diğer işlevi ise yine başka Yeni Osmanlılarda gördüğümüz gibi hem hükümdarı hem de yüksek bürokrasiyi sınırlandırmasıdır. Bürokrasinin gerek kendi güçlerine gerekse yabancılara dayanarak yapmaktediği modernleştirme projeleri önce loncalarda örgütlü imalatçıları vurduğundan onların meşrutiyeti en çok isteyen grup olmaları doğaldır.

⁶³ TANPINAR, s. 242

⁶⁴ TANPINAR, s. 241

⁶⁵ TANPINAR, s. 242

⁶⁶ TANPINAR, s. 243

⁶⁷ TANPINAR, s. 243

Ali Suavi aynı zamanda batılı sanayi kapitalizminin uygarlık anlayışına en şiddetli kararlılıkla karşı çıkan Yeni Osmanlı'dır. Diğer Yeni Osmanlılar İslam'ın batı medeniyetinden geri olmadığını ispatlamaya çalışırken, Ali Suavi Türk-İslam uygarlığının batı kültüründen üstün olduğunu kanıtlamaya çalışır.⁶⁸ Yaptığı bu çalışmalar ve ulemanın politik mekanizmada etkinliğine karşı oluşuna rağmen laiklik de dahil bütün fikirlerini İslami esaslara dayandırması, Suavi'nin batının ideolojik saldırılarına karşı yerli kültürle karşılık vermeye çalıştığının göstergeleridir. Loncaların batılı sanayi kapitalizmi ve müttefiklerinin saldırılarında en çok zarar gören sınıf olduğunu ve üretim tarzı içindeki konumu nedeniyle yerli kaynaklara dayalı bir sanayileşme talep etmek zorunda kaldıklarını göz önünde tutarsak batı kültürüne karşı bu düşmanlığın ve yerli kültüre olan bağlılığın nedeni açıklığa kavuşur.

Suavi imalat sanayicilerinin kökeni olacak zanaatkarların çıkarlarını dile getiren bir düşünür kimliğiyle, gelecekte oluşacak bir sanayii burjuvasının milliyetçi ideolojisinin köklerini de düşünceleri arasında bulundurur. Türkçülük, Türk tarihi ve Türk dili üzerindeki fikirleri bize bu kökleri gösterir. Suavi'nin tarih bilgisinin pek derin olduğu söylenemez fakat Türk tarihini bir bütün olarak algılar. O'na göre Türkler Orta-Asya'lıdır ve batılı ırk araştırmacılarının o devirlerde iddia ettikleri gibi barbar değil uygarlık sahibi bir kavimdirler. Suavi Türk tarihinden başlayarak aslında İslam medeniyetini savunacaktır. Başka Yeni Osmanlılar da İslam ya da doğu uygarlığını savunurlar fakat bunu yaparken Türklerin Orta-Asya tarihlerinden başlamak Suavi'ye özgü bir yöntemdir.⁶⁹ Suavi İslam içinde kavimlerin yani ulusların varlığını kabul eder. Hutbe her ulusun kendi dilinde okunmalı, Kuran tercüme edilmelidir; İslamiyet'in birliğini bozmamak için sadece namaz gibi ibadetler Arapça olmalıdır.⁷⁰ Suavi'nin dil sorunu üzerine ortaya attığı radikal görüşlerde de Türk milliyetçiliği ideolojisinin kökenleri mevcuttur. Suavi Türk dilinin yabancı dillerden makul miktarlarda kelime alarak zenginleşmesine karşı değildir fakat Arap ve Fars gramerinin Türkçe'de kullanımına ilk karşı çıkan O'dur. Ayrıca o dönem için daha da radikal olarak Türkçe'ye Osmanlıca denmesine de kesinlikle karşıdır.⁷¹

Tarih içinde imalat sektörüne dayalı loncaların hanedana ve idareye karşı en radikal hareket ve görüşlerin içinde olduğunu daha önceki bölümlerde görmüştük. Suavi bir bakıma 1730 ayaklanmasında padişahı ve sadrazamı değiştirmekle yetinmeyip İstanbul'da iki ay

⁶⁸ TANPINAR, s. 242

⁶⁹ TANPINAR, s. 244-45

⁷⁰ TANPINAR, s. 243

⁷¹ TANPINAR, s. 247

boyunca Osmanlı yönetimini denetleyen bir halk hükümeti kuran veya 1808 ayaklanmasında hanedanın devamı sorunuyla karşılaşınca, padişahın Osmanlı hanedanından bir kişi olmasının zorunlu olmadığı görüşünü ortaya atıp, ulemanın ve bürokrasinin uykularını kaçıran⁷² lonca düşüncesinin devamıdır.

Fakat Suavi gelecekte yükselebilecek bir sanayi burjuvazisinin fikir köklerini ortaya koyan bir kişi olarak radikal veya zamanının ötesinde düşünce sahibi bir kişilik görünümü kazansa da, bu sanayii burjuvazisi henüz doğmadığından bazı noktalarda da son derece geri kalır. Örneğin henüz ulusal bir pazar içinde tüm emekçi sınıfları sanayinin hizmetinde olan kapital için çalıştırmaya başlamamış bir imalatçılar sınıfının temsilcisi olarak batının genel oy ve temsil kavramlarını anlayamaz. O'na göre sıradan insanların ülkenin geleceği konusunda söz sahibi olmaları anlamsızdır. Temsil fikrinin yerine İslami adalet kavramını savunmaya devam eder.⁷³

Suavi konusunda görüş belirten yazarların çoğu aynı zamanda O'nu ulemadan sayarlar. Fakat düşüncesinin ana hatları bunun tam tersini söyler. Suavi'nin ulemalık iddiası olduğu doğrudur fakat O, ne ulema sınıfındandır ne de fikirleri esas olarak ulema sınıfının çıkarlarını yansıtır. Suavi'nin ulemalığı, kamuoyuna ulaşmak için bulunmuş başarılı bir yöntemden öteye gitmez ki, bu konunun ayrıntılarını Yeni Osmanlıların Gazeteciliği Bölümü'nde göreceğiz. Suavi'nin koyu islamcı bir ulema mensubu olduğunu ileri sürenler, 'sarıklı ihtilalci' dedikleri bu kişinin, şapka ile dolaşmasını ya da yabancı bir kadınla evlilik hayatı yaşamasını açıklayamazlar. Suavi batı medeniyetinin nimetlerine ya da zenginlik yaratma araç ve yöntemlerine karşı değildir; O batı tipi modern bir üretime dayanan uygarlığı öz kaynaklarla ve bağımsız şekilde kurmak taraftarıdır.

Buna rağmen Suavi İslamcılık ideolojisini etkilemiştir. İslamcılığın kurucularından Cemalettin El Afgani Namık Kemal'den olduğu kadar Ali Suavi'den de yararlanmıştır.⁷⁴ Aynı zamanda Suavi düşüncesi Türkçülük akımının kurucularının başvurduğu ilk kaynaklardan biri olmuştur.

⁷² YERASİMOS, (cilt1), s.384-385

⁷³ MARDİN (1985b), s. 1701

⁷⁴ TANPINAR, s. 247

Ali Suavi loncalara dayalı keskin muhalefet ve isyan geleneğini hayatının sonuna kadar takip etmiş, II. Abdülhamit yönetimini devirerek V. Murat'ı tekrar padişahlığa geçirmek için bizzat düzenlediği bir ayaklanma sırasında öldürülmüştür.⁷⁵

5.4.2.5. Mustafa Fazıl Paşa, Mithat Paşa ve Agah Efendi

Mustafa Fazıl Paşa, Mithat Paşa ve Agah Efendi, Yeni Osmanlı hareketi içinde etkili olmuş düşünce akımlarından birinin, değişik yönlerden temsilcileri oldukları için bu kişileri aynı başlık altında incelemeyi uygun buldum. Aslında Mithat Paşa Yeni Osmanlılar'dan sayılmaz, fakat düşünce ve eylemleri, Yeni Osmanlı hareketi içinde önemli yer tutmuş bu ideolojinin, temel kaynakları arasındadır.

Bahsettiğim ideoloji kısaca, özel mülk sahiplerinin batıya dayalı modernleşmeciliği olarak adlandırılabilir. 1838 Ticaret Antlaşması ile sembolleşen bürokrasinin batıya dayalı modernleşmeciliğinin karşısında bu grup, bürokrasi yerine kendi sınıflarının geçmesini ister. Sözkonusu sınıfı, üretim araçlarını özel ellerde tutan müslüman kesim olarak tarif edebiliriz. Elllerinde tuttıkları başlıca üretim aracı ise topraktır. Bir miktar parayı da kontrollerinde tutan bu sınıf, para üzerindeki kontrollerini de topraktan gelen güçlerine borçludurlar. Esasen sınıfa karakteristiğini sağlayan özel mülk sahibi veya müslüman olmasından çok büyük toprak sahibi olmasıdır.

Mustafa Fazıl Paşa tarafından Padişah Abdülaziz'e yazılan '*Haşmetlü Padişah'a Açık Mektup*' isimli broşür, büyük toprak sahiplerinin ideolojisini ana hatlarıyla düzenli bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu mektup Osmanlı'da devletin çöküşü konusunda yazılan layihaların çoğunda olduğu gibi ahlaki düşüşten şikayetle başlar fakat Mustafa Fazıl Paşa ahlaki düşüşün sebebini klasik layiha yazarlarının yaptığı gibi İslam'dan uzaklaşmaya bağlamaz. O'na göre zaten Osmanlıların daha önceki başarılarının İslami inançlarının safiyetinin sonucu olduğu düşüncesi de yanlıştır. Mustafa Fazıl Paşa İstanbul'un alınışından söz ettiği bir bölüme Osmanlılar'ın bu büyük fethi, sadece dini şevklerine ve askeri cesaretlerine borçlu olmadıklarını; aksine bu şevk ve cesaretin onların ahlaki değerlerinin yalnızca birer yansıması olduğunu iddia ederek başlar. O'na göre halkın haklarını tanzim eden din değildir. Mustafa Fazıl Paşa İslami gelenekle bir ilgisi olmayan bu laik etik anlayışının içeriğini, Türklerin idarecilerine sadık oldukları, bunun onlar tarafından özgürce kabul edilmiş

⁷⁵ MARDİN (1985b), s. 1701

bir erdem ilkesi gibi olduğu; kalben ve aklen olgun bir gurura, kendilerini nasıl disipline edeceklerini bilen, kendilerine has bir hürriyet duygusuna sahip olduklarını ifade ederek açıklar. Ahlakın temeli din değil bu hürriyet anlayışıdır. Paşa'nın bu fikirleri derin biçimde 18. yüzyılın herşeyi doğal olarak düzenleyen görünmez el teorisinin izlerini taşır.⁷⁶

Böylece Mustafa Fazıl Paşa düşünce sisteminin temellerini oluşturan kavramları geleneksel kaynaklardan değil, batıda kapitalist sınıfın iseolojisini oluşturan kaynaklardan almış olur. Daha önce incelediğimiz ideolojilerden sadece yüksek bürokrasinin ideolojisi, düşünce köklerini batılı burjuva fikirlerinden alıyordu ve bu sınıf batılı sanayileşmiş kapitalistlere dayanarak modernleşmeyi savunuyordu. Yalnızca bu çıkarsama ile de Mustafa Fazıl Paşa'nın batı desteğine dayanma amacı güttüğünü söylemek mümkündür. Fakat gerek Mustafa Fazıl Paşa'nın gerekse Mithat Paşa'nın özellikle siyasi eylemleri sırasında yabancı elçiliklerle ve ülkelerle yakın işbirliği aradıkları bilinmektedir. Örneğin Fazıl Mustafa Paşa, gerek mektup yayınlanmadan önce İstanbul'un yabancı dilli basınında meşrutiyet kampanyası başlatırken, gerek Yeni Osmanlılar'ı Fransa'ya davet edip onların bu ülkede ikametlerini sağlarken, İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'nin ve Fransız devletinin işbirliğini araştırmış ve istediği desteklerin birçoğuna da ulaşmayı başarmıştır. Fransız devleti büyük bir ihtimalle Paşa'yı ve muhalif Yeni Osmanlılar'ı Bab-ı Ali'ye e karşı koz olarak kullanmayı planlamış, fakat Mustafa Fazıl ve yandaşları gibi Osmanlı ülkesinde batılı sanayi kapitalizminin istediği şekilde bir düzen kurma işinin bürokrasiden alınıp büyük toprak sahiplerine verilmesi planını kabul etmeyi düşünmemiştir.

Mustafa Fazıl Paşa düşüncesinin temellerini dini kaynaklara dayandırmadığı gibi din işleri ve devlet işlerinin de kesinlikle ayrı tutulmasını ister. O'na göre din ruhu idare eder ve bizim için müstakbel hayatın perspektiflerini açar, fakat insanların haklarını tanzim etmez. Din ebedi gerçeklerin ulvi sahasında baki kalmadığı takdirde, geride kalan şeyleri de kaybetmek suretiyle kendisi de ortadan kalkar.⁷⁷ Bu görüş, eğitimin imparatorluğun çöküşünü engellemek için tek başına yeterli olmayacağı⁷⁸ fikri ile birleşince ideolojinin ulema karşıtlığı iyice ortaya çıkar. Din işlerinin devlet işlerine karışmaması ve eğitimin öneminin küçümsenmesi ulemanın artı-değerden aldığı payı azaltıcı etki yapacaktır. Eğitim geleneksel ulemanın elinden modern aydın sınıfın eline geçmeye başladığına göre de büyük toprak sahipleri bu konuda düşünce işçileri arasında bir ayırım yapmamaktadır.

⁷⁶ MARDİN (1996), s.308-310

⁷⁷ MARDİN (1996), s.313

⁷⁸ MARDİN (1996), s.311

İdeolojinin bürokrasi karşıtlığı da mektupta açıkça bellidir. Mustafa Fazıl Paşa'ya göre şimdiye kadar yapılmış reformlar idari sistemi modernleştirme değil merkeziyetçi devlet kurma amacına yöneliktir. Paşa Türkiye'deki istibdatı, sultanın otoritesine sadece sözde bağlı ikinci derece memurların sorumsuzluklarına bağlar. O'na göre Türkiye'de kamuoyu olmadığı ve hükümetin sayısız memurları kamuoyuna karşı sorumlu olmadıkları için sonuç olarak hükümdara karşı da sorumsuz olmakta; ikinci derecedeki zalimler olarak nitelediği bürokratlara da mani olacak hiçbirşey bulunmamaktadır.⁷⁹

Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunda dikkat çeken bir diğer yön *hürriyet* kavramı üzerinde özellikle durulmasıdır. Paşa devlet mekanizmasında verimliliğin, vatandaşın üzerinde denetimleri arttırmakla değil vatandaşın üzerindeki devlet baskısını azaltmakla elde edilebileceği görüşündedir. O'na göre *hürriyet* halkın en büyük klavuzu ve bütün diğer şeylerin sebebi olan kaynaktaki öğretmendir. Halkın kendi bilgisini kullanmasının imkanı; ancak haklar garanti altına alındığı zaman ortaya çıkar.⁸⁰ Bu düşünceler büyük toprak sahipleri ve geniş olarak bakarsak üretim araçlarında özel mülk sahipleri tarafından ortaya konulduğuna göre buradaki *hürriyet* kavramının pazarda girişim özgürlüğü isteğine, hakların garanti altına alınmasının da özel mülkiyet hakkının müsadere gibi işlemlerle bozulmaması talebine yönelik olduğunu söyleyebiliriz.

Mustafa Fazıl Paşa'nın *hürriyet* anlayışının girişim özgürlüğünü özellikle içerdiği, mektupta açık olarak da ifade edilmiştir:

“Haşmetmeap, bu düzeni değiştirerek İmparatorluğu kurtarınız. Bir anayasa armağan ederek İmparatorluğu kurtarınız. Bu anayasanın meyvası özgürlük ve kişisel teşebbüsün ihyası olacaktır. Kültürel ve ekonomik gelişme için gerekli ortamı yaratabilecek olan bu anayasadır.”

Paşa, mektubunda Osmanlı'nın çöküşüne ve memurların sorumsuzluklarına karşı önerdiği çözümü, 'sorumlu hükümet' olarak adlandırır. Burada aslında kastettiği, Anayasa ile sınırları çizilmiş bir hükümdardır. O'na göre yapılacak bu anayasa Sultan'ın bir hakkını yalnız hata yapma hakkını elinden alacaktır. Mustafa Fazıl Paşa'nın isteğinin tam ifadesi Anayasal yolda hükümdarın önderliğinde yapılacak bir modernleşmedir. Paşa bu konuda Padişah'a İtalya kralını örnek göstermiştir.⁸¹ Mustafa Fazıl Paşa'nın hükümdar sembolüne verdiği önem

⁷⁹ MARDİN (1996), s.311

⁸⁰ MARDİN (1996), s.311

⁸¹ MARDİN (1996), s.312-313

ve yine mektupta hristiyan ya da müslüman politika olamayacağını belirterek farklı Osmanlı milletlerinin bir arada tutulmaları için çözüm önerileri getirmesi büyük toprak sahiplerinin geniş Osmanlı Pazarı'nın dağılmasını çıkarlarına uygun bulmadıklarını gösteren işaretlerdir.

Agah Efendi gazetecilik yapmasına ve Yeni Osmanlı örgütünün kuruluşuna bizzat katılmasına rağmen ideoloji geliştirme yolunda fazla çalışmış değildir. Siyasi fikir olarak keyfi yönetimi engellemek için anayasa gerekliliği üzerinde ısrarla durmanın ötesinde bir düşünce sistemi geliştirmiş değildir.⁸² Mustafa Fazıl Paşa ve Agah Efendi'de anayasal hükümet düzeyinde kalan büyük toprak mülkiyetinin siyasi projesi Mithat Paşa ile tamamlanır.

Mithat Paşa büyük toprak sahiplerinin düşüncesine meşrutiyet fikrini eklemekle kalmayıp, bir idareci ve politikacı olarak, eylemleriyle de bu amaç için çalışan bir kişidir. Paşa başlangıçtan itibaren devlet içinde ademi merkeziyetçilik ve meşrutiyetçilik akımlarının önderlerindendi. Yeni Vilayetler Kanunu için deneme alanı seçilen Tuna vilayetinin valiliğine ve bir millet meclisine doğru ilk adım sayılan Devlet Şurası'nın başkanlığına getirilen kişi Mithat Paşa olmuştur. Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi Paşa sadrazamlığa bürokrasinin yeni bir merkeziyetçilik dalgasına karşı taşradan gelen tepki sonucu mecburen atanmıştı. 30 Temmuz-19 Ekim tarihleri arasında kısa süreyle yürüttüğü bu görevde dahi Mithat Paşa bir anayasa çıkarma ve imparatorluğu federatif bir temel üzerinde örgütlemek için plan oluşturma çalışmalarıyla meşgul oldu. Görevinden alınması da bu çalışmaları nedeniyle gerçekleşti.⁸³

Mithat Paşa'nın düşüncelerini bıraktığı yazılı kaynaklardan çok yaptığı işlerden takip edebiliyoruz. Mithat Paşa bir düşünce sistemi ortaya koymaya çalışmamıştı fakat vilayetleri çok iyi biçimde idare edebilmesi, Türklerin ilk bankası olarak toprak sahiplerine kredi sağlayacak olan ziraat bankasını kurması gibi faaliyetleri ile esas olarak büyük toprak sahiplerinin temsilciliğini yaptığını ortaya koymuştur. Vilayetlerde eşrafın fiiliği desteği olmadan Mithat Paşa'nın ki kadar başarılı bir yönetim organize etme imkanı yoktur; ayrıca ziraat bankası bütün çiftçiler için kurulmuşsa da bu kuruluşun esas olarak daha güçlü olan büyük toprak sahiplerinin işine yarayacağı açıktır.⁸⁴ Bunların yanında Paşa'nın siyasetle

⁸² İNUĞUR, s.190

⁸³ YERASİMOS, (cilt2), s.226-227

⁸⁴ YERASİMOS, (cilt2), s.227

ilgilenmeyip boş kaldığı bir dönemde tıpkı Agah Efendi'nin Ankara'da yaptığı gibi bir çiftlik satın alarak işlettiğini de biliyoruz.

Mithat Paşa'nın Rusçuklu bir kadının oğlu olarak, ulema sınıfı ile olan bağları⁸⁵ başlangıçta bizi yanıltabilir. Fakat Mithat Paşa'nın eylem ve düşüncelerinde ulema lehine bir yana rastlamadığımız gibi 1875 yılında İngiliz elçisi ile yaptığı görüşmede ortaya koyduğu şu fikirler Paşa'nın eyleminin ve ideolojisinin esas niteliklerini ortaya koyar:

*“ İmparatorluk (dedi) hızla yıkıntıya götürülüyor... görebildiği çare, önce, nazırları özellikle maliye bakımından milli halk meclisine karşı sorumlu kılarak hükümdar üzerinde kontrol sağlamak; ikincisi, bütün sınıf ve din farklarını ortadan kaldıracak, bu Meclisi gerçekten milli yapmak... üçüncüsü, yerinden yönetimle ve valiler üzerinde taşra kontrolünün yerleştirilmesi. ”*⁸⁶

Paşa'nın ulema kökenlerine rağmen eşrafın çıkarlarını savunan eylem ve düşünceler içinde olmasını toprak sahipliği ile ulemalığın klasik düzenin çöküşünden beri birbirine yaklaşan sınıflar olduğunu ulemadan birçok kişinin ayan sınıfının çekirdeği içinde yer aldıklarını hatırlatarak açıklayabiliriz.

Mithat Paşa'nın eylemleri büyük toprak sahiplerinin isteklerini yansıttığına göre, Paşa meşrutiyetçilik üzerinde sonuna kadar durduğu için büyük toprak sahibi sınıfın ideolojisi içinde bu unsurun da yer aldığını rahatlıkla varsayabiliriz. Meşrutiyet bürokrasiyi ve hükümdarı sınırlayacağı ve tıpkı vilayet meclislerinde olduğu gibi millet meclisinde de ağırlık büyük toprak sahiplerine kayacağı için büyük mülk sahiplerinin doğal olarak istediği bir kurumdur. Böylece geleneksel adıyla ayan sınıfı yeni düzen içinde bürokrasinin üstlendiği rolü ele geçirerek batıya dayanan modernleşmeciliği sürdürebilecek, bu sayede eline geçen artı-değerin aşındırılmasına son verip en büyük artı-değer kaynaklarını kendisine doğru yönlendirebilecekti.

İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'un Mithat Paşa'dan aktardığı bu düşünceler arasında ilginç bir nokta da Paşa'nın milliyetçilik anlayışıdır. Paşa meclisin tam olarak millileştirilmesinden bütün sınıf ve din farklılıklarının ortadan kaldırılmasını anlar.

⁸⁵ LEWIS, s.163

⁸⁶ Sir Henry ELLIOT, **Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences**, Londra, 1922, aktaran: LEWIS, s.163

Mustafa Fazıl Paşa'nın da mektubunda Türk ırkında yaradılıştan gelen ulvi duygulardan bahsederek, Alman Herder'in kullandığı milletlerin ruhu kavramına yakın bir çeşit romantik liberal milliyetçilik görüşü ortaya attığını görüyoruz.⁸⁷ Büyük toprak sahiplerinin Tanzimat devrinde, Türk ırkından bahsedip Türk ırkına dayalı bir milliyetçilik yapmaları Osmanlı'nın çok milletli yapısını ve dolayısıyla geniş pazarları dağıtacağı için kendi çıkarlarına uygun olmazdı. Fakat Mithat Paşa'nın görüşleri bu anlamsızlığı çözmektedir. Paşa'nın da belirttiği gibi büyük toprak sahiplerinin yapmaya çalıştığı şey bir Osmanlı milleti kurmaktır, meşrutiyet ilan edilip din farkları ortadan kaldırılarak her kavim fiilen eşit statüye getirilecek ve milli birlik sağlanmış olacaktır. Bu durumda hem geniş pazarlar yitirilmemiş hem de batılıların aracılığını yapmakta olan azınlıkların batıya dayalı fakat büyük toprak sahiplerinin yönetiminde bir modernleşme projesine destekleri sağlanmış olacaktır. Mithat Paşa'nın kişisel yaşamı boyunca azınlıklarla ve yabancı ülke ileri gelenleriyle çok yakın ilişkiler kurduğu da bilinen bir gerçektir. Büyük toprak sahiplerinin ideolojisinde azınlıklara saldırı içeren herhangi bir bölüm yoktur.

Geriye kalan tek sorun Mustafa Fazıl Paşa'nın Türk ırkından bahsetmiş olmasıdır ki bence bu ifadenin sorumluluğu, Paşa'dan çok mektubun hazırlanmasında Fransa'da O'na yardımcı olan batılılara aittir. Paşa'nın batılı yardımcılarını için Osmanlı ve Türk kavramları aynı anlama geliyordu.

⁸⁷ MARDİN (1996), s.313-314

6. YENİ OSMANLILAR'IN GAZETELERİ

6.1. Yeni Osmanlılar Neden Gazeteciliğe Yöneltiler?

Yeni Osmanlılar'ın gazetecilik uğraşına ilgi göstermeleri temsil ettikleri sınıfların karşılaştıkları ekonomik ve ideolojik saldırılara yanıt verme gerekliliğinden doğmuştur.

19. yüzyıl ortasına gelinceye kadar yüksek bürokrasi (aydın despotlar) ve azınlık tüccarları sanayi kapitalizmi ile çevre ülkesi olarak entegrasyon modelini yaşama geçirmişlerdi. Bu modelin önderliğini yapan bürokrat kesimi rakip sınıfları sindirmek için batılı sanayileşmiş kapitalist ülkelerden askeri alanlarda destek görüp ekonomik antlaşmalara varırken yine rakiplerine karşı batının sağladığı ideolojik silahlarla donanmayı da ihmal etmedi.

17. ve 18. yüzyıllarda ardarda kaybedilen savaşlardan sonra Osmanlı Saray yönetimi kendisine dayatılan antlaşmaları kabul etmek zorunda kaldı ve bürokratlar Avrupa diplomasisine özgü karmaşık ittifaklar ve dengelerle meşgul olmaya başladılar. Bürokrasinin özellikle dış işleriyle uğraşan grubu, dini görevlilerden farklılaşmaya başladı. Bu yeni devlet memurları, devlet gücüne ilişkin nisbeten daha laik görüşlere sahiptiler.¹ Bürokrasi içinde oluşan bu grup batılılarla ilişkilerini diğer bürokratlardan daha fazla geliştirmişti ve daha laik olan bakış açılarıyla Osmanlı devletinin modernleştirilmesini batı ile ilişkilerinin daha da artırılmasında görüyorlardı. Gerek laik görüşlerinin gerekse Osmanlı'nın kurtarılması için önerdikleri çözümlerin asıl nedeni, bu projeler ile siyasi iktidarın kendi gruplarına geçecek olmasıydı. Buna karşılık imparatorluğun batı ile daha fazla ilişkiye girmeden kendi kaynaklarına dayanarak ve sanayileşerek modernleşmesini savunan; dünya görüşlerinde ise geleneksel kültür kaynaklarına daha bağlı olan bürokrasi grupları da mevcuttu.

Dış işleri çevresinde ortaya çıkan laik bürokratlar o dönemde batılı sanayi kapitalizminin taleplerine de uygun olarak Osmanlı ülkesinin kapitalizme bir çevre ülkesi biçiminde entegrasyonunu sağladılar. Osmanlı ekonomisini batıya hammadde sağlayan bir ekonomi ve batının ucuz metalleri için serbest bir pazar haline getiren, 1838 Ticaret Antlaşması ile sembolleşen bu süreçte batıcı grup kendisini batılıların ideolojilerine dayanarak, bağımsızlıkçı ve gelenekçi bürokrat grubuna ve diğer rakip sınıflara karşı meşrulaştırdı.

¹ KEYDER, s.43

Reşit Paşa'nın liderliğinde iktidara yürüyen İstanbul'un laik bürokratları, Avrupa modellerine ve ilkelerine bağlılıklarını ilerici reformculuk veya başka bir deyişle 'medenileştirme misyonu' adına kabul ettiler ve savundular. Böylece, sanayi kapitalizmiyle ekonomik bütünleşmenin kurumsallaşmasını, köhnemiş devlet mekanizmasının gerici saydıkları geleneksel kültüre dayalı ilkeleri karşısında, bir zafer olarak alkışladılar.²

Batıcı yüksek bürokrasi kendisini meşrulaştıran, batı kaynaklı, tamamen sistemli bir düşünce yapısı oluşturmadı. Fakat meşruluk sağlayacak batılı fikirlerin kamuoyuna yayılmasına özen gösterdi. Öncelikle ulema hanedanlarından, yani zengin ulema ailelerinden diğer modernleştirici reformlarda yapıldığı gibi, Tanzimat reformlarının kitlelere kabul ettirilmesi için gerekli düşüncelerin yayılmasında faydalanıldı. Daha da önemlisi batılı fikirlerin yayılması için yine batılı modern bir araç olan gazetenin kullanılmasıydı. Resmi gazete Takvim-i Vakay-i başka gazeteler ortaya çıkana kadar bu görevi üstlendi ve özellikle bürokrasinin kendi saflarında batıcı yüksek bürokratların düşünceleri doğrultusunda kamuoyu yaratılmasında önemli rol oynadı. Başka gazeteler ortaya çıkana kadar Takvim-i Vakayî'nin kamuoyunu Tanzimat Fermanı için hazırlarken üzerinde durduğu fikirler şöyle özetlenebilir:

“Dünyadaki değişmeye, yenileşmeye uymanın gerekliliği; sınırlı da olsa bir danışma (meşveret) sistemine geçme isteği; can, mal, ırz güvenliği ile adaletin ve eşitliğin ayrımsız uygulanması; İslamın devlet yönetimindeki üstünlüğünü reddetmeden, Hristiyan-Müslüman eşitliğini kabul; Avrupa devletlerini örneğin Fransa Cezayir'i Osmanlı Devleti'nden kopardığında dahi düvel-i mütehabbe yani dost devletler olarak anmak, Avrupa'nın emperyalist yanına hiçbir eleştiri yöneltmeyerek, aynen kabülü anlayışını yerleştirmek.”³

1840 yılında İngiliz tüccarı ve Londra gazeteleri muhabiri William Churchill, çıkarlarına aykırı hareket eden devrin dışişleri bakanı Akif Paşa'yı Londra basınında başlattığı kampanya ile Ruslar'dan rüşvet almakla suçlayıp azlettirdiği sırada hükümetten kopardığı gazete çıkarma imtiyazına dayanarak Ceride-i Havadis isimli Türkçe bir başka gazete çıkardı.⁴ Bu gazete mali olarak hükümet yardımlarına bağımlı oldu. Zaten Tanzimat

² KEYDER, s.43

³ KOLOĞLU (1985a), s.71

⁴ KOLOĞLU (1985a), s.75

paşalarının ve batılı kapitalistlerin çıkar antlaşmaları olduğu için aralarında fazla görüş ayrılığı da yoktu.

Merkezi yüksek bürokrasinin denetiminde olan bu gazetelerin amacı halka, kendi toplumlarından daha üstün toplumların varlığını ve onlardan alacağı şeyler bulunduğunu kabul ettirmek oldu.⁵

Böylece bürokrasinin kendi gücüne dayanan reformları sırasında sadece kapitalizmle temas edilen noktalarda özellikle Avrupa kamuoyunda etki yaratmak için kullanılan gazetenin, kamuoyu yaratma işlevinde niteliksel bir dönüşüm yaşanmış oldu.

Bürokrasi bir düşünce sistemi oluşturmamakla beraber, Aydın Despot diyebileceğimiz Avrupalı aydınlanma filozoflarının bazılarında bulunan ve Prusya, Avusturya, Rusya gibi sanayileşmiş ülkeler karşısında feodalizmden sanayi kapitalizmine geçmeye çalışan Avrupa ülkelerinin yöneticilerinin takındıkları bir tutum benimsemişti. Aydın Despot tutumun başlıca özelliklerini de şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1- Modernleşmeyi merkezi devletin yönetmesi
- 2- İktidarı bölen tüm feodal kurumlara karşı savaş
- 3- Merkezi iktidarı güçlü tüm birimleri standart bir devlet
- 4- Devletin halka modernleşme hareketinde yol gösterici olması
- 5- Devlet adamlarının kendilerini vazgeçilmez bilgiler saymaları
- 6- Devlet adamlarının halka ve avam değerleri olarak baktıkları geleneksel feodal değerlere, özellikle dine tepeden bakan, soğuk bir tavırla yaklaşmaları⁶

Azınlıklar da, batı kapitalizmiyle çevre ülkesi olarak entegrasyon modeli sayesinde tüccar ve para sahibi bir sınıf haline geldikleri için batı kaynaklı ideolojik fikirlerle kendilerini meşrulaştırdılar.

Onlar da yüksek bürokratların yaptığı gibi batı kaynaklı meşrulaştırıcı fikirlerini yaymak için öncelikle modern kitle iletişim aracı basını tercih ettiler. Tanzimat Fermanı'nın

⁵ KOLOĞLU (1985a), s.72

⁶ Şerif MARDİN, "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, (1985a), s. 342

ilanından hemen sonra 1840'larda İzmir'de Rumca, Ermenice, Ladino (İspanyol yahudicesi) ve Bulgarca gazeteler çıkmaya başladı.⁷ Azınlık basınıyla birlikte çok daha önceden Osmanlı topraklarında özellikle Avrupalı tüccarlara dayalı olarak yayına başlamış yabancı basını da Tanzimattan sonra batılı ideolojinin aktarıcısı olarak çalışmaya başladı. Özellikle Fransızca basın liberal ticareti savunuyor, fakat bunu yaparken yerli bir burjuva sınıfını kurmayı değil Avrupa sermayesinin yardımcılarını yaratmayı amaçlıyordu.⁸

Zaten azınlıklar daha önce de gördüğümüz gibi, bir araya gelip bütün Osmanlı ülkesinde iş yapacak bir kapitalist ve hatta sanayici sınıf oluşturamayacak kadar güçsüzdüler. Bu nedenle her azınlık kendisinin çoğunluk olduğu alanlarda milli birer devlet kurarak o bölgelerde kendi iktidarını yaratmak ve Osmanlı bürokrasisinin vesayetinden ve artı-değerden pay almasından kurtulmak istiyordu. Doğal olarak azınlık ideolojileri milliyetçiliği içeriyor ve azınlık basını da bu milliyetçiliği yaymaya çalışıyordu.

Azınlık basını incelendiğinde Avrupa kaynaklı fikirler ve Avrupa edebiyatının yanında, dini aşarak milliyetçiliğe ulaşan batı ulusçuluğunun aksine dine daha çok sarılıarak kurulmaya çalışılan milliyetçiliklere ve ulusal edebiyatlara çok geniş yer ayrıldığını görüyoruz. Dinden milliyetçiliğe geçiş çabasının nedenleri, azınlıkların her ne kadar tüccar olsalar da henüz sanayi burjuvazisi olmayışları ve Osmanlı'da azınlık oluşun temel kriterinin dilden önce dine dayanması olarak açıklanabilir. Osmanlı ülkesinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu farklı dinlerden olsalar da anadil olarak Türkçe konuşuyorlardı. Özellikle Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar arasında bu durum çok yaygındı ve ayrıca Arap bölgelerinde Türkçe'nin yoğun etkisinde kalmış lehçeler vardı.* Bu durumda azınlık basını halka anlamadığı din dilini öğretirken, anladığı dili yani Türkçe'yi unutturmaya çalışıyordu.⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa sanayi kapitalizmi'nin temsilcisi olarak bulunan yabancılar ise imparatorluğu bağımlı bir çevre ülkesi durumuna getirmelerini meşrulaştırmak için hem Osmanlı kamuoyunu hem de Avrupa kamuoyunu etkilemeye çalışıyorlardı. Uzun yıllar süren günümüzde dahi izleri çok kuvvetli olan bu faaliyette, Avrupalıların Osmanlı üzerindeki tasarruflarını meşrulaştırmak için ortaya attıkları düşünceleri dört ana başlık altında toplayabiliriz:

⁷ KOLOĞLU (1985a), s.71

⁸ KOLOĞLU (1985a), s.74

⁹ KOLOĞLU (1985a), s.72-73

* Dil konusunda bugün anlaşılması ya da tahmini güç olan bu durum, Ali Suavi ve Mustafa Fazıl Paşa gibi Osmanlıların Türkçülük'ten bahsederken ırk temeline dayanmayan daha geniş bir yaklaşım içinde olduklarını düşündürüyor.

a) Türklerin ticaret ve sanayiden anlamayan barbar kavim oldukları iddiası: İngiltere'nin dayatması ile kurulan açık pazar şartlarında Osmanlı tüccar ve zanaatkarları sanayileşmiş kapitalist ülkelerin malları ile rekabet edemeyip çöktüklerinden 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlıyı ziyaret eden gezginler ortalıkta Türk tüccar veya sanayici göremediklerinden bu görüşe vardılar. Bu görüş Osmanlıların sanayileşme umutlarını kırıp batılıların ülkeyi hammadde kaynağı ve açık pazar olarak kullanmalarını meşrulaştıracığından kısa sürede hem Türkiye'de hem Avrupada yayıldı.

b) İslamın dininin özelliklerinin devleti geri bırakan neden olduğu savı: Bürokrasinin modernleşme çabaları ve Tanzimat ile, yok olma aşamasına gelen loncalar ve ulemanın alt tabakalarının başlangıçta geleneksel kültüre dayanarak direnmeye çalışmaları batılılarda bu izlenimi yaratmıştı. Avrupalılar, Osmanlıların yaradılıştan ve dinleri gereği uygarlaşamayacakları görüşünü, Türklerin modernleşme isteklerini kırmak ve kendi politikalarını meşru kılmak amacıyla, yine hem Osmanlı hem de Avrupa kamuoylarında yoğun biçimde işlediler.¹⁰

c) Sanayileşmeye değil tarım ve madencilığe önem verilmesi gerektiği görüşü: Osmanlı ülkesinin hammadde kaynağı ve açık pazar olarak kalmasını sağlamak amaçlı bu iktisat politikası tavsiyeleri özellikle yabancıların idaresindeki Osmanlı Basınında işlendi ve Osmanlı kamuoyuna yerleştirilmeye çalışıldı. Reşit Paşa'nın mali danışmanı Cor Osmanlı ülkesinden ayrıldıktan sonra anılarını anlattığı bir kitabında tanzimat dverinde girilen geniş sanayileşme çabalarını şiddetle eleştirir. Bunun yerine toprak ürünlerine önem vermek ve derhal yol yapımına başlamak gerektiğini iddia eder. Ceride-i Havadis'in başyazarı Churchill'in Fransız Cor'un kitabında eleştirdiği sanayileşme hareketinin sorumlusu olan Fethi Ahmet Paşa ile yaptığı sohbeti gazetesinde anlatışı ünlüdür. Bu sohbette Paşa yine sanayileşmeyi savunurken Churchill kendisinin önce tarımı en son fabrikaları düşündüğünü söylediğini yazar.¹¹

d) Barbar Türklerin hristiyan azınlıklara din nedeni ile doğal olarak düşman oldukları ve buldukları her fırsatta azınlıkları katlettikleri iddiası: Bu görüş özellikle İngilizlerin çıkarına uyan Yunan bağımsızlık savaşı sırasında babar Türklerin uygarlığın kurucusu Yunanlıları katlettikleri biçiminde bir propagandaya dönüştürülerek, özellikle

¹⁰ YERASIMOS, (Cilt 1), s. 425

¹¹ Şerif MARDİN, "*Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)*", **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler II**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2002, s. 71-75

Avrupa kamuoyunda işlenip yaratıldı ve bundan sonra her yeni olayla geliştirilip bilinçlere kazındı. Helen ruhunun Türk Barbarlığı karşısında dirilişini işleyen ciltler dolusu bir edebi külliyat en basit polemik yazarlarından Victor Hugo ve Lord Byron gibi isimlere kadar uzanan bir kadro tarafından Avrupa kamuoyunda kökleşecek Türklerin barbarlığı mitinin temellerini attı.¹²

Yani Yeni Osmanlı Hareketi'nde bir araya gelen Tanzimat mağduru sınıflar, yüksek bürokrasi, gayri müslim azınlık tüccarları ve Avrupalı kapitalistlerin yalnızca ekonomik değil ideolojik ve kültürel saldırısıyla da karşı karşıya kalmışlardı. Özellikle ideolojik saldırı için bu üç güç odağı da modern bir kitle iletişim aracı olan gazetelerden yararlanmaktaydı.

Yeni Osmanlılar'ın düşüncelerini incelerken gördüğümüz gibi hareket içindeki her sınıfın temsilcileri ideolojik saldırılara karşı pazar sistemi içinde kendi politikalarını meşrulaştıracak ideolojiler üretiyorlardı. Bu ideolojilerin hedef kitlelere iletilmesi yolunda çeşitli yöntemler kullanıldı. Gazetecilik bu yöntemler arasında en etkilisi haline geldi. Hatta Yeni Osmanlıların gazeteciliği kısa zamanda, gazeteyi ideoloji aktarımında neredeyse tek yöntem olarak kullanan yüksek bürokratların, yabancıların ve azınlıkların gazetelerini gölgede bıraktı. Fakat buna rağmen ne gazetecilik ideoloji aktarımında Yeni Osmanlıların tercih ettiği tek yöntemdi, ne de her Yeni Osmanlı hayatının tamamını kamuoyu alanında siyasi mücadeleye ve gazeteciliğe ayırdı. Politik mücadele için kamuoyu üzerinde etki yapacak silahlardan başka silahları kalmamış sınıfların temsilcileri sonuna kadar gazetecilikte ısrar ederken, başka mücadele araçlarına sahip olan sınıfların temsilcileri gazeteciliği hatta bazen gazetecileri araç olarak gördüler ve işlerine yaramadığı anda terk ettiler.

Yeni Osmanlılar'ın Tanzimat'ın hakim sınıflarına ve öncelikle yüksek bürokrasiye karşı mücadele alanı olarak kamuoyunu seçmelerinin sebepleri kendilerini muhalif hale getiren sebeplerin aynısıydı. Hareketin çekirdeğini oluşturan orta ve alt bürokrasiye sığınmış sınıfların askeri güçleri ellerinden alınmış ve üretim araçları pazar içinde rekabetle yok olmaya başlamıştı. Çekirdek sınıfların destekleyicileri olan sınıflar üretim araçlarını koruyorlardı fakat bu üretim araçları artık sistemin temel üretim aracı değildi. Ayrıca destekleyiciler de askeri güçlerini batı destekli bürokrasi karşısında kaybetmişlerdi. Bu durumda askeri ve ekonomik alanlarda mücadele vermek olanaksızdı. Bu olanaksızlık, 1859 Kuleli Vakası'nın daha başlamadan anında bastırılmasıyla somut olarak da görülmüştü. Geriye kalan tek mücadele alanı kamuoyu olarak adlandırılan sahaydı.

¹² YERASİMOS, (Cilt 1), s. 462

Kamuoyu sahasında mücadele aracı olarak gazetenin benimsenmesi de, Tanzimat düzeninin diğer kamuoyu yapıcı geleneksel yöntemleri zayıflatması ve yoketmesiyle açıklanabilir. Hareketin çekirdeğini oluşturan sınıflar için yok olan askeri ve ekonomik mücadele araçları, aynı zamanda sözkonusu sınıfların geleneksel düzen içinde eski yöntemlerle kamuoyu yaratma güçlerinin de temellerini oluşturmaktaydı. Temeller çökünce eski araçlarla geleneksel kültür içinde kamuoyu yaratma faaliyetlerinin etkileri de azaldı. Yeniçeriler kaldırılıp loncalar ve imalatçı çarşıları çöktükten sonra kahvehaneler ve Bektaşî tarikatleri de geriledi. Ulema hukuk ve eğitim alanlarındaki işlevlerini yitirip ticaret ve zanaatkarlık gibi işlere giremeyince ve bürokrasi vakıf topraklarını kendi idaresi altına alınca caminin bir bütün olarak sosyal yapı içindeki yeri zayıfladı.

Ekonomik alanda geleneksel bazı üretim araçlarının yok edilmesi ve artı-değerin büyük kısmının çekilip alınması olarak doğan saldırıya karşı kamuoyu alanı üzerinden kitlelerin harekete geçirilmesi ve bu güce dayanarak hakim sınıfların özellikle yüksek bürokrasinin en azından sınırlandırılması yöntemi dışında bir karşı koyma biçimi kalmamıştı. Kitleleri harekete geçirmek için, ekonomik ve ideolojik saldırılar karşısında yetersiz kalan geleneksel dini hayat görüşlerinin yerine yeni ideolojik yapılar oluşturulmalıydı. İdeolojileri oluşturmak ve yaymak için etkili kamuoyu yaratma araçlarına ihtiyaç vardı. Geleneksel araçlar ekonomik arka planları çöktüğü için zayıflamışlardı. Ayrıca daha çok sözlü iletişime dayalı yapılarıyla yazıya dayanan ideolojileri oluşturma işi için de uygun değildiler. Bütün bunlara karşılık saldırgan tarafların hepsi çoktan en modern kitle iletişim aracı olan gazete ile donanmış olduklarına göre muhalefet de derhal gazeteciliğe yönelmeliydi. Bu durumun, Yeni Osmanlılar'ın ilk gazetesi Tercüman-ı Ahval'in izin başvurusunda ve ilk sayısında açıkça anlatıldığını görüyoruz: Buralarda Şinasi ve Agah Efendi'nin “ Ülkemizde yerli ve yabancı uyruklar Türkçe dahil her dilde gazete çıkarmaktadırlar ve hukuklarından daha fazla bir özgürlüğe sahiptirler. Oysa Millet-i Hakime'nin aynı özgürlüğe sahip gazeteleri yoktur. Parasını kendimiz ödeyerek yani devletten yardım almadan aynı özgürlüğü kullanmak istiyoruz.” anlamında ifadeleri vardır.¹³ Ayrıca hareketin çekirdeğini oluşturan loncalara dayalı tüccar ve zanaatkarlar ile ulemadan hatta ayanlardan ve zengin köylülerden birçoğu bürokrasinin orta-alt kadrolarına sığındıklarından okuma yazma bilen, gazete ile etkilenmeye hazır fakat talep ettikleri ideolojileri yüksek bürokrasi, azınlık ve yabancı basınlarında bulmaları olanaksız olan geniş yeni gruplar oluşturmuyorlardı.

¹³ KOLOĞLU (1985a), s.77

Tek etkili seçenek olarak kalan gazetecilik arkasında itici, yeni üretim ilişkilerini veya yeni bir üretim tarzını zorlayıcı bir güç taşımıyordu. Fakat artı-değer'in kendi çıkarları doğrultusunda yeniden dağıtılması amacıyla harekete geçen Yeni Osmanlı hareketi sınırlı da olsa, bazı güçlere sahipti. Güvenilebilecek ekonomik güç, destekleyici ayan ve eşrafın büyük toprak sahipliğine dayanan kuvvetleriydi. Askeri güç olmasalar da vurucu kuvvet olarak şehirlerde özellikle de İstanbul'da gecekonduculara, medreselere ve tarikatlara yığılan işsiz kitleler işe yarayabilirlerdi ve yeni ideolojilerin ilk hedeflerinden birini teşkil ediyorlardı. Çekirdeği oluşturan sınıflar içinde ise geleneksel ekonomik güçlerin hayatta kalma ölçülerine göre gazetecilik dışında kamuoyu yaratma yöntemleri kullanıldı. Yeni Osmanlılar içinde yer alan sınıf temsilcilerinin herbiri kendi sınıflarının yeni üretim tarzı içindeki konumuna göre kamuoyunu etkileme yöntemlerini hatta gazetecilik anlayışlarını farklı biçimlerde oluşturdular.

6.1.1. Şinasi'nin Gazeteciliği

Şinasi bürokrasinin temsilcisi olduğu için gazeteciliği eğitim görevinin bir parçası olarak gördü. Şinasi eğitim için edebiyatın geleneksel kalıplardan, batılı biçimlere geçmesi gerektiğini düşünüyordu. Böylece edebiyat bilgi sahibi az sayıda kişinin eğlencesi olmaktan kurtarılıp halkın ahlaki ve entellektüel eğitiminin aracı haline getirilebilecekti. Şinasi'nin gazeteciliği, bu büyük göreve hizmet için başladı.

Agah Efendi ile birlikte çıkardıkları Tercüman-ı Ahval gazetesinde, Şinasi siyasi makaleler yazmak yerine edebiyat üzerinde durdu ve gazeteye de edebiyat açısından yardım etti. Edebiyatı modernleştirme projesinin bir parçası olarak, kendisinin ülkemizde batılı tiyatro biçiminde yazılmış ilk eser olarak kaleme aldığı 'Şair Evlenmesi' piyesini yayınladı.¹⁴ Agah Efendi ile anlaşamayıp ayrıldıktan sonra kişisel olarak tasarlayıp çıkardığı Tasvir-i Efkar gazetesinde ise edebiyatı modernleştirme projesi çok daha belirgin hale geldi.¹⁵ Şinasi edebiyatı modernleştirmeyi eğitim için gerekli gördüğü gibi gazeteyi de bir bütün olarak eğitim işinin aracı olarak görüyordu. Tasvir-i Efkar okul gibiydi, düzenli bir biçimde kitap tefrika ediyordu.¹⁶ Şinasi gazete okuyucusunu kendi eliyle yetiştirmek istiyordu.¹⁷

¹⁴ İNUĞUR, s. 187

¹⁵ MARDİN (1996), s. 292

¹⁶ TANPINAR, s. 214

¹⁷ TANPINAR, s. 212

Şinasi, bürokrasinin sosyo-kültürel alanda hakimiyet kurmak için kamuoyundan daha fazla önem vererek üzerinde durduğu, eğitim işini tek başına idare etmeye çalışan biri olduğu için bürokrasi liderlerinin düşmanlığını çekti. Bu düşmanlığa yanıt olarak Şinasi yine gazeteyi kullandı. Fakat başlangıçta kendisine yapılan düşmanlık yoğun olmadığı için siyasi gazeteciliği edebî gazeteciliğinin gerisindeydi. Tasvir-i Efkar'da siyasi gazetecilik ağırlık kazanmaya başlayıp, Şinasi kamuoyu konusu üzerinde durduğu ve bürokrasinin daha fakir tabakalarının sözcülüğünü yaptığı dahi, O'nun siyasi gazeteciliği yine eğitici yön taşıyordu.

Tasviri Efkar'ın daha ilk sayısında Şinasi, gazetenin amacını haber ulaştırmak, halka kendi yararını düşünmeyi, kendi sorunları üzerinde durmayı öğretmek, olarak açıklıyordu. Gazete bilimin ve eğitimin gelişmesi sorunlarını ele alacaktı.¹⁸ Şinasi'nin gazetecilik anlayışında halkın ne düşünmesi gerektiğini öğretmeye kadar giden, eğitimci-öğretici nitelik, gazetesi için seçtiği isimde bile kendisini ortaya koyar. Şinasi'nin gazetesinin adında Tasvir kelimesi vardır. Yani Şinasi gazetesinin tarif edici tanımlayıcı bir organ olduğunu belirtir. Oysa anlaşılmadığı Agah Efendi ile çıkardıkları gazete Tercüman kelimesiyle, iletişimde aynen yansıtma veya eşdeğerine çevirme özelliklerini vurgular.

Şinasi'nin asıl amacı kamuoyu üzerinde değil eğitim alanında etki yaratmak olduğu için, siyasette başarı şansı göremeyince gazeteciliğin eğitim konusundaki yararını da yeterli görmemeye başladı ve Fransa'ya kaçtığı dahi kendisini dil sorunlarına ve özellikle bir Türkçe sözlük çalışmasına vererek geri kalan hayatında gazetecilik ve politikayı terk etti.

Şinasi kamuoyunun önemi üzerinde ilk duran, Türk aydınlarını batılı fikirlerle tanıştıran, gazetecilik Türkçesini yaratan kişi olmasına rağmen sadece bürokrasinin daha alt kademelerine hitap eden eğitici ideolojisi ile kamuyunu siyasi olarak etkileme konusunda fazla başarılı olamadı. Bunun sonucu olarak Şinasi'yi ustaları kabul eden Yeni Osmanlılar O'nun siyasi mücadelesi konusunda efsaneler yaratmak zorunda kaldılar.

Özellikle Namık Kemal ve Ebüzziya Tevfik Şinasi'nin sağlığında anlaşılamayan ve takdir edilmeyen değerli bir kişi olduğunu düşündüklerinden, O'nu gereğinden fazla büyüterek anlatma yöntemini izlediler. Böylece Şinasi'yi önderliğini ettikleri yenilikçi muhalefet hareketinin manevi başkanı ve mücadelelerinin sembolü haline getirmeye çalıştılar. 'Şeyh uçmaz, mürit uçar' deyişini hatırlatırcasına Ebüzziya, Ahmet Rasim ve İsmail Habib

¹⁸ İNÜĞÜR, s. 193

gibi kişiler resmi olarak kanıtlanmamış da olsa, Şinasi'nin Kuleli Vakasını düzenleyen grubun üyeleri arasında olduğunu iddia ettiler.¹⁹ En fantastik efsanelerden biri de, Şinasi'nin Fransa'dayken 1848 devrimine katıldığı ve Pantheon'a bir Cumhuriyet bayrağı astığı şeklindeki hikayedir.²⁰ Yakın zamanda yapılan araştırmalar sonucu Şinasi'nin eğitim için Fransa'ya 1848 devrimlerinden sonra, 1849'da gittiği anlaşılmıştır.²¹

6.1.2. Ziya Paşa'nın Gazeteciliği

Ziya Paşa Tanzimatın yıktığı müslüman-türk tüccar sınıfıyla yakın ilişkisi olan bir bürokrattı. Fakat O'nun dahil olduğu bürokrasi, iktidardaki nispeten laik ve batıcı yüksek bürokrasi değil Saray'a yakın durmaya çalışan bağımsız modernleşmeci, gelenekçi bir gruptu. Bu özellikleri ile Ziya Paşa siyasi mücadele için kamuoyu alanı dışında da hareket etme imkanlarına sahipti. Bürokraside elde etmeyi umduğu yüksek mevkiiler veya padişahla kurulacak yakınlıklar sayesinde hünkârı kendi istediği siyasete doğru yönlendirme, Ziya'ya her zaman çekici geldi.

Ziya Paşa'nın gazeteciliğe başlaması bu imkanlardan tamamen yoksun kaldığı merkezi yönetimden uzaklaştırılması dönemine rastlar. 1861'de Ali Paşa'nın sadrazamlıktan azline sebep olacak kadar saray içinde etkin olan Ziya Paşa, bu hareketiyle Ali ve Fuat Paşa'ların birleşmelerine sebep olmuş ve 1863-66 yılları arasında İstanbul dışında çeşitli küçük memuriyetlere atanarak mevkiye dayalı siyasi mücadele imkanlarını kaybetmişti. İstanbul'a tekrar dönme imkanı bulur bulmaz Yeni Osmanlılara katıldı ve Muhbir gazetesinde Bab-ı Ali siyasetine karşı yazılar yazmaya başladı.^{22*}

1867-1872 yılları arasında Fransa'da sürgün hayatı yaşadığı dönemde Yeni Osmanlı Hareketi içinde Namık Kemal'le yakınlıktı ve Hürriyet gazetesinde Tanzimat Paşa'ları ve özellikle Ali Paşa aleyhinde yazmaya devam etti. Ancak Ali Paşa ölünce yurda döndü. Ali Paşa'nın ölümüyle iktidar kendisi gibi Saray'a yakınlığıyla bilinen Mahmut Nedim Paşa grubuna geçmişti. Ziya bu gurba ve kişisel olarak Mahmut Nedim'e yakın olduğu için İstanbul'a dönünce daha etkili mevkiiler elde etme fırsatı buldu. Mahmut Nedim'le araları

¹⁹ EBÜZZİYA, s. 159-164

²⁰ LEWIS, s. 136

²¹ MARDİN (1996), s. 282

²² TANPINAR, s. 304

* Ziya Paşa'nın Tercüman-ı Ahaval'in 1861 Mayıs ayında kapatılmasına neden olan yazıların da yazarı olduğuna dair rivayetler vardır. Bu durumda saraydan uzaklaştırılma ihtimali belirlediği andan itibaren muhalif yazarlığa ilgi duymaya başladığı söylenebilir.

açılrsa da bir dönem Ziya Paşa'nın adı hariciye nazırlığı için bile düşünöldü. Bu dönemde Ziya Paşa gazeteciliğı bıraktı. Namık Kemal'in tam o sıralarda İbret gazetesinde verdiği müthiş mücadeleye hemen hemen yabancı kaldı.²³

Paşa daha sonra meşrutiyetin ilanına yol açacak olaylarda aktif biçimde rol aldı. Fakat bu faaliyetleri gazeteciliğı içermiyordu. Anayasa'nın hazırlık komisyonunda ve Asakir-i Milliye isimli gönüllü askeri birliklerin kurulmasında Namık Kemal ile tekrar birlikte çalışmaya başladı. Abdülhamit tahta çıkıp, hürriyet taraftarlarını etkisizleştirmek için yollar aramaya başlayınca, Ziya Paşa'yı kamuoyunu etkileyecek faaliyetlerden uzak tutmanın en kestirme yolunun O'nu İstanbul'dan uzakta nispeten yüksek bir mevkiye atamak olduğunu çabucak farkettti. Ziya Paşa Suriye Valiliğine atandı. Böylece hürriyetçiler bir kez bölündükten sonra Namık Kemal'in tutuklanması, Süleyman Paşa'nın İstanbul dışında görevlere atanması ve Mithat Paşa'nın sınırdışı edilmesi kolaylaşmış oldu.²⁴

6.1.3. Namık Kemal'in Gazeteciliğı

Namık Kemal ise fikir işçileri olarak adlandırabileceğimiz bir kesimin temsilcisiydi. Bu grup geleneksel düzende ulemalık yapıyordu. Tanzimat düzeni geldikten sonra fikir işçileri bürokrasinin kontrolünde yeni bir aydın sınıfına dönüşme ya da bir sınıf olarak ortadan kalkma tehlikesiyle karşılaştılar. Birçok ulema üyesi geleneksel düzendeki ekonomik kaynakları kurutulduğundan bürokrasinin saflarına sığınmak zorunda kaldı. Düşünce işçilerinin bağımsız bir sınıf olarak varlıklarını sürdürmeleri yerli kaynaklardan bir ideoloji yaratabilmelerine bağılı hale gelmişti. Üretim araçlarının ve artı değerin giderek daha fazla miktarının ellerinden çıkmasına karşı düşünce işçileri iktisadi ve askeri silahlarını yitirmekteydi. Geriye mücadele verilebilecek alan olarak sadece kamuoyu kalıyordu ve bu sınıf, imparatorluğun kamuoyu alanı üzerinde hala önemli bir etkiye sahipti. Sözkonusu etkiyi kullanmak ve daha da geliştirmek için geleneksel kaynaklara dayanan bir modern düşünce sistemi oluşturmak ve bu ideolojiyi yaymak için geleneksel kamuoyu yaratma araçlarının yetersiz kaldığı Tanzimat düzeninde, dönemin en modern ve etkili kitle iletişim aracı olan gazeteyi kullanmak zorunlu hale gelmişti. Namık Kemal'in hayatı ve düşünceleri ulemalıktan aydınlığa geçiş yapan Osmanlı düşünce işçilerinin bu mücadelelerinin adeta sembolü

²³ TANPINAR, s. 305-306

²⁴ TANPINAR, s. 306-308

olmuştur. Tek seçenek olduğundan bu grubun temsilcileri için kamuoyunu etkileme amacı bir yaşam biçimine dönüşmüştür.

Bu nedenle Namık Kemal'in gazetecilik anlayışı, gazeteciliği sadece bir siyasi mücadele aracı değil aynı zamanda bir meslek olarak algılar:

*“ Kendimi vatan hizmetkarlığı için doğmuş bilenlerdenim. Bu görevi yerine getirmek için yazıdan başka bir araç bulunmadığından elim kalem tuttuğu günden beri gazeteciliği seçtim ”*²⁵

Namık Kemal gazeteciliği meslek olarak gördüğünden gazeteciliğin, başka meslekler yanında ek bir iş olarak yapılmasına, özellikle de gazetecilerin aynı zamanda devlet memuru olmasına karşıdır. Gazetecileri susturmak ve İstanbul'dan uzaklaştırmak için hükümetin onlara memuriyetler teklif etmesini sert biçimde eleştirir:

“Gazeteciler bir meslek seçmişlerdir ve o meslekten geçimlerini sağlamaktadırlar. Niçin istemedikleri bir mesleğe girmeye zorlansınlar? Vatanımızca büyük ilerlemeyi edebiyatta ve edebiyatta en büyük ilerlemeyi de gazetecilikte gördüğüm için o yolda yaşamayı birçok şeye tercih etmiştim. Felek elvermedi. Gazete çıkar çıkmaz devlet hizmetinde kullanılmaya hak kazandığımız yolunda bin taraftan bin türlü sözler çıkmaya başladı. Hükümet gazeteleri kapatıp gazetecileri oraya buraya gönderirken bunların devletin çıkarlarına aykırı düşünceleri olduğunu öne sürüyor. Bu zararlı kimseler nasıl olur da devlet memuru olarak kullanılabilir?”

Namık Kemal eğitim alanını değil kamuoyu alanını asıl mücadele sahası olarak gördüğü için gazeteciliğe herşeyden çok değer verir:

“Basın bir ulusun ilerlemesinde başlıca amildir”

“Basın beşer icatların en şerefli ve bugünkü uygarlıkta görülen uygarlıkta görülen olgunluğun başlıca nedenidir.”

²⁵ Ebüzziya TEVFİK, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, İstanbul, 1973, s.171, aktaran: İNUĞUR, s.236

“Dünyada bir medeniyetin vücudundan devlet-i aliye politikasının ilcaatında halkça bir itikat hasıl olduysa hep basın sayesinde.”

“Vatan bugün gazetelerden gördüğü faydayı askerlikten başka hiç bir şeyden görmedi.”²⁶

Yine Kemal’in amacı öncelikle kamuoyu alanında etki yaratmak olduğundan örneğin Şinasi’de görülen eğitici tavır yerine Namık Kemal gazeteciliği daha çok bilgilendiricidir:

“Zaten kitabet mesleğinden yetişmiş olduğumuz gibi, elimizden geldiği kadar vatana hizmet etmeyi de bu yolda aramayı arzu eylediğimizden ve matbuatı da memleketimizde bu maksatları elde etmek için en büyük vasıta gördüğümüzden bir gazete neşrine karar verdik... İnanişimize göre burada gazetelerin en büyük vazifesi, halkımıza siyasi kaideler ve medeni ilerlemelere ait malumat vermektir. Bunun için elimizden gelen bütün gayreti bu hizmette kullanacağız. Bununla beraber havadis vermekte de kusur etmeyeceğiz.”²⁷

“Kanımızca, gazetelerin en büyük görevi halkımıza siyasi kuralları ve uygarlık dünyasındaki gelişmelerle ilgili bilgileri vermektir.”²⁸

Namık Kemal, mücadele silahları kamuoyunu etkilemek için bir ideoloji ve gazetecilikten ibaret olan bir sınıfın temsilcisi olarak, Tasvir-i Efkar’da çalışmaya başladığı günlerden itibaren hayatı boyunca siyasi mücadeleyi de, gazeteciliği de terketmemiştir.

6.1.4. Ali Suavi’nin Gazeteciliği

Hayatı boyunca kamuoyunu etkileme işini önplanda tutmuş bir başka Yeni Osmanlı ise Ali Suavi’dir. Fakat Ali Suavi kamuoyunu etkileyici araç olarak sadece gazeteyi kullanmış bir kişi değildi.

Ali Suavi, öncelikle loncaların temsilcisiydi. Yeniçerilerin katledilmesi, kahvehane ve tarikatların ezilmesi bu sınıfa ağır darbeler vurmuştu. Tanzimatın getirdiği serbest ticaret düzeni, müslüman-türk tüccar ve zanaatkarı iflasa sürükleyip ellerindeki üretim araçlarını da

²⁶ İNUĞUR, s.237

²⁷ TEVFIK (1973), s.123, aktaran: İNUĞUR, s.229

²⁸ İNUĞUR, s.237

yok etmeye başlamıştı. Bu durumda loncalar Yeni Osmanlı hareketi içinde en çaresiz sınıf olarak karşımıza çıkarlar. Ulemanın bile bürokrasinin kontrolünde aydın haline dönüşse bile düşünce işçiliği vasfını koruma imkanı vardır; fakat loncalara açık pazar koşullarında tüccarlıkta ve imalatçılıkta tamamen bir sınıf olarak yok olmaktan başka seçenek kalmamıştır.

Bu durumda loncalar kendilerine kalan tek mücadele alanı olan kamuoyu üzerinde en şiddetli ve keskin muhalefeti yaptılar. Bu keskinlik ve şiddet Ali Suavi'nin kişiliğinde kendisine bir sözcü bulmuştu. Ulemadan aydın olmaya doğru bir evrimleri de söz konusu olmadığı için bu sınıfın sözcüsü, kamuoyunu etkilemek için geleneksel ya da modern ayrımı yapmaksızın her aracı kullandı.

Gazetenin dışında Ali Suavi'nin kamuoyunu etkilemek için kullandığı başlıca araç, takındığı ulema kimliğiydi. Ali Suavi'nin kendi anlatımına bakarsak, ailesinde ulema kökenli unsurlar vardır. Bu kökenlerin baba tarafında olmadığını olsa olsa hakkında bir bilgimiz bulunmayan anne tarafında olabileceğini daha önce görmüştük. Ali Suavi'nin kökenlerinde ulemalık varsa bile, düşüncelerini incelediğimizde O'nun ulema sınıfının çıkarlarını savunmadığını yani ulema sınıfının ya da düşünce işçilerinin temsilcisi olmadığını kesin olarak saptamıştık.

Ali Suavi ulema kimliğini kitlelere daha kolay ulaşmak için kullanıyordu. Loncalar klasik düzen yıkıldığından beri kamuoyunu etkilemek ve siyasi eyleme sürüklemek için kendi safları dışında öncelikle başkentte biriken gizli ve açık işsiz kitleleri yani bekar odalarında ve gecekondualarda yaşayanları, tarikatlarda toplanan müritleri ve medreselere yığılan öğrencileri hedef alırlardı. Tanzimat devrinde de Ali Suavi gittiği her yerde öncelikle bu kesimleri etkilemek için yollar aradı. Bulduğu en etkili yollardan biri de kendisini halka bir din alimi bir ulema olarak tanıtmaktı. Çünkü etkilenmeye çalışılan bu kitleler zaten ekonomik olarak köksüzdü, fakat yabancılara ve tanzimat düzenine karşı oldukları için geleneksel kültüre hala çok bağlıydılar. Üstelik diğer sınıflar gibi bürokrasi içine sığınma veya pazar içinde başka modern bir işleve soyunma gibi seçenekleri olmadığından modern ideoloji ihtiyaçları daha düşüktü. Ayrıca Suavi'nin kendi sınıfı loncalar da ekonomik güçlerini korudukları ölçüde geleneksel tarz içinde yaşamayı sürdürüyor ve geleneksel yöntemlerle etkilenmeye çok daha fazla yatkınlık gösteriyorlardı.

Bu nedenlerle Suavi tam bir medrese eğitiminden geçmese de, gittiği yerlerde ulema kıyafetiyle dolaşıyordu.²⁹ Rüşdiyelerde ve medreselerde dersler veriyor bu derslerde dahi cemaate siyasetten bahsediyordu. Kahvehaneleri de kullanmaktan geri kalmıyordu. 1867 Ocak ayında Alman basınında, Muhbir gazetesi başyazarı Ali Suavi'nin İstanbul kahvehanelerini dolaşarak müslümanları hıristiyanlar aleyhinde kışkırttığı bildiriliyordu.³⁰ Asıl Ali Suavi'ye ün kazandıran faaliyeti ise yine ulema kimliği ile camilerde verdiği vaazlardı.³¹ Özellikle Filibe'de Yeşiloğlu Cami'inde ve İstanbul'da Şehzadebaşı Cami'inde verdiği vaazlar çok ünlüdür.³² Suavi taşradaki memuriyetlerinde siyasetten çok bahsettiği için tutunamayıp İstanbul'a döndüğünde vaazlarının ünü de beraberinde gelmişti. Şehzadebaşı vaazları ise kitleleri kendisine çekiyordu ve Ali Suavi'ye büyük şöhret kazandırmıştı. Hatta Muhbir gazetesinin başarısını da bu vaazlara borçlu olduğunu söyleyebiliriz.³³ Ermeni Flip Efendi Muhbir gazetesini çıkartacağı zaman halkın ilgisini çekecek popüler bir kişi aradığı için Ali Suavi'yi gazetesine davet etmişti.³⁴ Namık Kemal dahi Suavi'yi bu vaazlarında görüp tanımış, doğu ve batı kültürleri üzerindeki derin bilgisine ve vaazlarına aydın tabakanın dahi ilgi göstermesine hayran kalmıştır.³⁵

Bu şöhreti ve kamuoyunu etkileme konusundaki başarısı sayesinde Muhbir gazetesi sürgünde Yeni Osmanlılar'ın sözcüsü yapıldı. Yeni Osmanlılar başlangıçta Ali Suavi'de fikirlerini ifade edebilecek bir kişilik bulduklarını sanmışlardı.³⁶ Fakat kısa süre sonra farklı sınıfların temsilcileri olmaları nedeniyle doğan düşünce ve üslup farklılıkları anlaşmazlıklara ve bölünmelere neden oldu.

Ali Suavi, çeşitli kamuoyuna ulaşma yöntemlerini bir arada kullanarak daha etkili kamuoyu yaratıyor fakat, bir düşünce işçisinin ideoloji üzerinde taşıyacağı hassasiyetleri taşımıyordu. Kendi sınıfın çıkarlarını dile getirecek fikirleri geleneksel kaynaklardan yararlanarak sistemli bir biçimde ortaya koyuyordu. Fakat ideoloji, O'nun sınıfı için asıl güç sağlayan unsur değildi. Bu nedenle örneğin Namık Kemal gibi, başlangıçtan itibaren sistemli bir düşünce oluşturup sonuna kadar çelişkiye düşmeden bu ideolojiyi savunmak gibi bir sorun hissetmiyordu.

²⁹ TANPINAR, s. 230

³⁰ ÇELİK, s. 41-42

³¹ ÇELİK, s. 65

³² İNUGUR, s. 208

³³ TANPINAR, s. 230

³⁴ ÇELİK, s. 73

³⁵ ÇELİK, s. 65

³⁶ MARDİN (1985b), s. 1701

Örneğin Fransa’da Avrupa kamuoyunu etkilemek için kitap aracını da kullanan Suavi yazdığı kitaplarda özellikle Türkçülük hakkında ortaya attığı birçok görüşü başka Avrupalı yazarlardan almasına rağmen bunları kendi görüşleriymiş gibi gösteriyordu. Bu çalışmaları sırasında Türk-İslam kültürünün üstünlüğünü kanıtlamak için bilimsel analize dayanamayacak iddialar ortaya atıyor, örneğin : “*Şimdi Avrupa’yı sarsan Hegel ve Schelling felsefeleri bundan beş altı asır evvel Türkler tarafından düşünülmüş, bittedik red ve hedmedilmiştir*” gibi garip cümleleri “*Horasan Felsefe Mektebi*” gibi köksüz tanımları “*Shakespeare İngiltere’de asırlar içinde bir tane yetişmiştir. Türklükle bir asırda birkaç Shakespeare bulunur*” gibi acayip yargıları ifade etmekten çekinmiyordu.³⁷

Onun için önemli olan bir ideoloji yaratıp onu savunmak değil kamuoyunu etkilemek, kitleleri istediği eyleme yöneltmektir. Gazetecilik, ulema, ideoloji, vaazlar hep bu amaç için araçlardır ve gereksiz oldukları anda terk edilebilirler. II. Abdülhamit tahta çıktığında İstanbul’a dönen Suavi, yeni padişahla yakınlık kurup Galatasaray Lisesi müdürlüğünü elde edince ideoloji olarak ortaya attığı fikirleri terk etmiş görünür.³⁸

Özellikle düşünce işçiliği ile ters düşen bu yönleri ve şiddetli tarzı nedeniyle Namık Kemal ile Ali Suavi’nin araları Fransa’da bozulduktan sonra asla düzelmedi. Kemal Suavi’yi şarlatanlıkla suçladı. Ziya Paşa dahi Namık Kemal ile Fransa’da ayrıldıkları dönemde Suavi ile barıştı fakat Kemal asla O’nu kabul etmedi.³⁹ Meşrutiyet ilan edildiği sırada İstanbul’a yeni dönmüş olan Ali Suavi Saray’da kurulan tercüme kuruluna atanmıştı; fakat aynı kurulda bulunan Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın Suavi’ye muhalefetleri nedeniyle kurul faaliyetine hiçbir zaman başlayamadı.⁴⁰ Suavi hayatı boyunca kitlelerce sevildi fakat özellikle sistemli düşünceyi hayat kaynağı olarak gören ulema ve aydınların nefretini çekti. Balkanlardaki memuriyetleri sırasında önce dost olduğu sonradan kötü bozuştığı ‘Enderun Tarihi Muharriri’ Ata Bey olayı da Namık Kemal’le olan kavgalarını anımsatır.⁴¹

Eğitime ya da ideolojiye değil öncelikle kamuoyunu etkilemeye yönelen ve bu iş için geleneksel-modern ayrımı yapmadan bütün araçları aynı anda kullanan Suavi, gazetecilikte

³⁷ TANPINAR, s. 244-46

³⁸ İNUĞUR, s. 208

³⁹ TANPINAR, s. 306

⁴⁰ İNUĞUR, s. 207

⁴¹ TANPINAR, s. 231

çok başarılı oldu. Muhbir İstanbul'da olduğu gibi Avrupa'dan da kitleleri etkilemeyi sürdürdü. Daha sonra Ulum gazetesi ile bu başarı devam etti.⁴²

Meşrutiyet ilan edilip İstanbul'a döndüğünde önceleri II. Abdülhamit ile arası iyiydi, yeni hükümdarı öven yazılar yazmaktaydı. Kısa zamanda II. Abdülhamit Yeni Osmanlılar'a karşı harekete geçip Suavi'yi de azledince tekrar kamuoyunu etkilemek için her koldan harekete geçti.⁴³ Camilerde verdiği vaazlar nedeniyle tutuklandığına göre yine kitleleri etkilemekte son derece başarılıydı.⁴⁴ Bu vaazlar hayatının sonunu da hazırlayacak olan Çırağan Vakası'nı yani V. Murat'ı tekrar tahta geçirmek için düzenlediği ayaklanmayı örgütlemek için yapıyordu. Aynı amaç için Suavi gazeteciliği de elden bırakmamıştı. Basiret gazetesinde yazılar yazmakta olan Suavi son yazısında da ertesi gün girişeceği ayaklanma hareketine dikkati çekmeye çalışıyordu:

*"Herkes ve her gazete şimdiki durumun tehlikesinden bahsediyor. Benim söyleyeceğim şeyi herkesin dinleyeceğinden şüphem yoktur. Şimdiki güçlükler pek büyüktür. Ama çaresi pek kolaydır. Yarınki sayımızda, herkesin izniyle bu çareyi kısaca açıklayıp yorumlayacağım. Bu mektubumun amacı yarınki yazıya genel dikkati çekmektir."*⁴⁵

Suavi'nin ihtilal tasarısı başlangıçtan beri her yöntemle etkilemeye çalıştığı kitlelere dayanıyordu. V. Murat'ı tekrar tahta geçirmek için 1877 Rus Savaşı sırasında Filibe'den gelen göçmenleri vurucu güç olarak örgütledi. Çünkü Filibe'de Yeşiloğlu Cami'inde verdiği vaazlardan beri, Filibeliler O'nu çok seviyorlardı.⁴⁶

6.1.5. Mustafa Fazıl Paşa, Mithat Paşa ve Agah Efendi'nin Gazetecilikleri

Hemen hemen aynı sınıfın temsilcileri sayabileceğimiz Mustafa Fazıl Paşa, Mithat Paşa ve Agah Efendi'nin gazetecilik anlayışları da bir çok ortak özellik taşır. Çünkü bu kişiler üretim araçlarının bir kısmını hala kontrol edebilen bir sınıf olarak, Yeni Osmanlı hareketine kaynaklık eden diğer sınıflar arasında en fazla sayıda alanda mücadele imkanlarına sahip olan eşrafın temsilcileridirler.

⁴² LEWIS, s. 154

⁴³ İNUĞUR, s. 210

⁴⁴ TANPINAR, s. 233

⁴⁵ Hıfzı TOPUZ, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973, s.20

⁴⁶ ŞAPOLYO, s. 131

Eşraf özellikle büyük toprak mülkiyetine dayanmaktaydı. Toprağa dayalı gücü sayesinde sınırlı bir miktar parayı da kontrol edebiliyordu. Ekonomik alanda mücadele konusunda diğer tüm sınıflardan daha güçlüydü. Askeri güçlerini yitirmişti fakat azınlıklarla ticari ilişkileri sıkılaştırma ve eğitim yoluyla bürokrasinin içine sızma gibi yöntemlerle kendisine yeni güç alanları açabiliyordu. Ayrıca eşrafa yönelen tehdit artı-değer'in azalması ile sınırlıydı. Eşrafın sınıf olarak yok edilmesi söz konusu değildi.

Kamuoyu üzerinde etki yaratmak, bu etki için bir ideoloji oluşturmak ve ideolojiyi yaymak için gazetecilik yapmak ya da gazeteciliği kullanmak eşraf için diğer mücadele yöntemlerinin yanında devreye sokulan ikincil yöntemler gibiydi.

İdeolojik olarak, eşrafın çıkarlarını yansıtacak düşünce sistemi ortaya koyma adına tek ciddi çalışama Mustafa Fazıl Paşa'nın "Haşmetlü Padişah'a Açık Mektup" isimli broşürüydü.

Gazetecilik yapma deneyimi ise sadece Agah Efendi'de mevcuttu. Agah Efendi, Şinasi ile ortak bir gazete çıkarırken düşünsel katkıdan çok sermayeyi şahsen sağlayarak maddi katkı yapmıştı.⁴⁷

Bu sınıfın üyeleri diğer mücadele ve yaşam alanları kendileri için açık olduğundan ideoloji üretme ve gazetecilik yapma üzerinde çok kısa sürelerle duruyorlardı. Gazetecilik alanındaki faaliyetleri daha çok siyasi amaçları için gazeteleri hatta gazetecileri kullanma biçiminde gerçekleşti.

Agah Efendi 1860-1867 tarihleri arasında Tercüman-ı Ahval'i yayınlarken devlet memurluğundan ayrılmamıştı.⁴⁸ Gazete 25. sayıdan itibaren Şinasi'nin ayrılmasıyla başlangıçtaki parlak havasını kaybederek saraya ve hükümete övgü gazetesi haline geldi.

Tercümanı Ahval'deki gazeteciliğini yedi yıl sürdüren Agah Efendi, Fransa'ya Yeni Osmanlılar'ın yanına kaçtıktan sonra da dört yıllık sürgün döneminde tamamen gazetecilikle uğraşmadı. Posta teşkilatını ve posta pullarını incelemek için Brüksel'de bir süre yaşayan Agah Efendi Londra'ya geçince Yeni Osmanlılar'ın yayın organı haline getirilen Hürriyet gazetesine yazılar yazdı. 1871'de Ali Paşa'nın ölümüyle yurda dönen Agah Efendi, bir ara

⁴⁷ İNUĞUR, s. 186

⁴⁸ TOPUZ, s. 13

Abdülhamit döneminde sürgün edildiyse de, bir daha gazetecilikle ilgilenmedi ve kendisini tamamen devlet memuriyetine verdi⁴⁹

Agah Efendi, eşrafın temsilcileri arasında sürekli olmasa da gazeteciliğe kişisel olarak ilgi duyması, kendisi bir düşünce sistemi oluşturmaya da yabancıların ekonomik saldırılarını dile getiren yazarların, makalelerini gazetede yayınlamalarına izin vermesi ile tanzimat düzeninde bürokrasinin yerini alarak batı desteğiyle, kapitalizme çevre ülke olarak entegrasyon modelini gerçekleştirmeye yönelen diğer eşraf temsilcilerinden biraz da olsa ayrılır.^{50*}

Mustafa Fazıl ve Mithat Paşa'lar ise şahsen gazetecilikle hiç uğraşmadılar. Mustafa Fazıl Paşa'nın siyasi amaçları için zaman zaman kamuoyunu etkilemek istediği anlarda İstanbul'daki yabancı basınını da maddi olarak destekleyip örgütleyerek basın kampanyaları oluşturduğunu, Yeni Osmanlılar'ı Fransa'da finanse edip bir örgüt haline getirdiğini ve padişahla barışınca onları kibarca terkettiğini Yeni Osmanlılar'ın tarihinde görmüştük.

Mithat Paşa'nın ise gazeteciliğe ilgisi, valilik görevleri sırasında gittiği yerlerde vilayet gazeteleri kurdurtması ile başlar. Paşa da kamuoyunu etkilemek için Yeni Osmanlı'lardan özellikle Namık Kemal ve Ziya Paşa ile işbirliği yaptı. Fakat meşrutiyet kurulacağı zaman hürriyet taraftarı gazetecilerle anlaşmazlığa düştü. II. Abdülhamit'in tahta çıkarılışı o sırada gazeteci Namık Kemal için bir yenilgi olarak görünüyordu. Çok geçmeden bu olayın tüm Yeni Osmanlılar'ın ve hürriyet taraftarlarının da büyük kaybı olduğu anlaşılacaktı.

⁴⁹ İNUĞUR, s. 191

⁵⁰ KOLOĞLU (1985a), s.77

* Aslında bu ayrılık işaretleri Mithat Paşa'da da vardır. Hatta batıcı eşraf ideolojisinin lideri Mustafa Fazıl Paşa sonuçta büyük toprak sahiplerinin bağımsız sanayileşmeciliği projesinin yaratıcısı Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunudur. Fakat Tanzimat düzeni kurulduktan sonra büyük toprak sahiplerine bürokrasiyi yenebilmek için batının desteğini aramaktan başka yol kalmamıştır, çünkü eldeki üretim araçları eşrafın iktidarı bürokrasiden almasına yetecek güç sağlamamaktadır. Bu nedenle ister istemez sonuçta bu ideolojiye yöneldiklerini görürüz.

6.2. Başlıca Yeni Osmanlı Gazeteleri

6.2.1. Tercüman-ı Ahval

Yeni Osmanlıların ilk gazetesi aynı zamanda Türk tarihinde, devletten yardım almadan, özel girişimle yayınlanan ilk gazete olan Tercüman-ı Ahval'dir. Tercüman-ı Ahval resmi gazete Takvim-i Vekayi'den 30 ve William Churchill'in yarı resmi Ceride-i Havadis'inden ise 20 yıl sonra 21 Ekim 1860'da yayın hayatına başladı.¹

Kurucuları Agah Efendi ve Şinasi'ydi. Gazete çıkarmaya Agah Efendi'yi Şinasi ikna etmişti.² Agah Efendi gazete için gerekli sermayeyi şahsen sağlamıştı.³ Şinasi'yi gazeteciliğe yönlendirenlerin başında gelen kişinin ise Courrier d'Orient gazetesi başyazarı Giampietry olduğu anlaşıyor. Ebüzziya, Giampietry'den şöyle bahseder:

*“Courrier d'Orient, memleketimizde o güne kadar sadece siyaseti birtakım fikirler üzerinde konuşmaktan ileri götürmemiş olan gençleri, politikanın savaş alanı olan yayın yoluna sevk ve bu suretle memleketimizde yeni ilerleme ve hürriyet devrinin açılmasına yardımcılık ediyordu.”*⁴

Tercüman-ı Ahval, başlangıçta haftalık bir gazeteydi ve sadece Pazar günleri yayınlanıyordu. Şinasi'nin ayrılmasından sonra, Ocak 1861'den itibaren ise boyutları küçültülerek önce haftada üç, sonrada sırasıyla dört ve beş kez yayınlandı. Türk gazetecilik tarihinde birçok ilk bu gazetede gerçekleşti. İlk tefrika, ilk siyasi makale, imzalı başyazı geleneği hep Tercüman-ı Ahval'in getirdiği yeniliklerdi. Gazete, içeriği ve genel düzeni bakımından da, önceki Osmanlı gazetelerinden çok daha gelişmiş durumdaydı. Gazetede haberler ve diğer yazılar özenle birbirinden ayrı yerlere konulmuş, niteliklerine göre başlık ve ikinci başlıkları atılmıştı. Mizanpajın yanında içeriğin zenginliğine de dikkat edilmişti. İç ve dış haberlerin yanında resmi haberlere, tüzüklere, anlaşmalara yer verilmiş, piyasa ve borsa haberleri, sanayi, bankacılık, ulaşım ve haberleşme konuları fiyat listeleri, bazı inceleme yazıları, halkın ilgisini çekecek nitelikte özel bölümlere yerleştirilmişti.⁵

¹ İNÜĞÜR, s. 185

² ÇELİK, s. 167

³ İNÜĞÜR, s. 186

⁴ Ebüzziya TEVFİK, “Yeni Osmanlılar Tarihi” Tefrika, **Yeni Tasvir-i Efkar**, No:14, 13

Haziran 1909, aktaran: EBÜZZİYA, s. 157-158

⁵ İNÜĞÜR, s. 186-187

Tercümanı Ahval'in yazarları arasında Agah Efendi ve Şinasi'nin yanı sıra Ahmet Vefik Paşa, Sarı Tevfik Bey, Mehmet Şerif Bey, Refik Bey ve Hasan Suphi Efendi bulunuyordu.⁶

İlk sayıda gazetenin fiyatının üç buçuk, İstanbul için altı aylığının 80, seneliğinin ise 150 kuruş olduğu yazılmıştı. Taşra için de uzaklıklara göre değişik fiyatlar vardı. İlanların satırı üç kuruştur.⁷

Tercüman, Bahçekapı'da Şekerci Hacı Bekir'in dükkanı karşısında bulunan eski bir handa, el tezgahı ile basılmaktaydı. O zamanlar baskı işleri için makineler henüz Osmanlı İmparatorluğu'na girmemişti. Yazıları dizgen mürettepler sarıklı hocalardı, çünkü halk arasında okuma yazma bilen başka işçi yoktu. Bu ulema kökenli mürettepler, minderler üzerinde bağdaş kurup kasalarının önlerine aldıkları kürsüler üzerinde harf dizerlerdi. Gazetenin özel bir dağıtıcı örgütü yoktu. Köşebaşlarında dükkanları olan tütüncüler gazeteleri alır ve götürüp satarlardı. Bağırarak gazete satmak mümkün değildi çünkü medrese softaları gazete satılmasına karşıydı ve farkedelerse engelleyebilirlerdi. Bu nedenle bazı semtlerde gazete gizli satılırdı.⁸

Tercüman-ı Ahval aynı zamanda basın tarihimizde ilk kapatma cezası alan gazetedir. Eğitimdeki aksaklıklardan dolayı hükümeti eleştiren bir yazı üzerine gazete, 1861 Mayıs ayında, 43 ve 44. sayılara denk gelen tarihlerde kapatıldı. Tercümanı Ahval'in 583. sayısına kadar, gazete üzerinde sahibinin ve sorumlu müdürünün adları yer almamaktadır. 30 Aralık 1864 tarihli sayıda ise 15 Kasım 1864 tarihli Basın Tüzüğü hükümlerine uymak için dördüncü sayfanın sonuna TEVFIK imzası konulmuştu.⁹

Aslında Tanzimat paşaları ve hükümet, başlangıçta Tercüman-ı Ahval'in çıkışının yaratacağı yenilikleri ve gelişmekte olan yeni muhalefet türünü algılayamamışlardı. Gazete için verilen izinde "Ceridei Havadis gibi birşey çıkacağından, sahibi de bendegandan olduğuna göre sakıncası yoktur" anlamında ifadeler kullanılmıştı. Oysa daha ilk sayıda Şinasi halkın vatan yararı için söz söyleme ve yazma haklarından söz etmekte, halkın bilgi edinme

⁶ İNUĞUR, s. 188

⁷ ŞAPOLYO, s. 117

⁸ ŞAPOLYO, s. 118

⁹ İNUĞUR, s.189

hakkı için de kouşma ve yazma dilleri arasındaki farklılığı eleştirerek “umum halkın kolaylıkla anlayabileceği şekilde” yazma ilkesini getirmekteydi.¹⁰

Tercüman-ı Ahval yayına başlar başlamaz, bir İngiliz tüccarın idaresinde olması ve yarı resmi nitelik taşıması nedeniyle, ‘batı desteğine dayanarak bürokrasi hakimiyetinde çevre ülkesi olarak kapitalizme entegrasyon’ modelinin basında en iyi temsilcisi olan Ceride-i Havadis gazetesi ile tartışmaya girdi. Ceride’de, Münif Paşa’nın yazdığı bir yazıda gazetelerin görev ve şekillerinden sözedildikten sonra, Şinasi’nin Tercüman’da yayınlanan Şair Evlenmesi adlı tefrikası ‘Kocakarılar mahsus masal’ olarak nitelendirilmişti. Bunun üzerine Tercüman bir liste yayınlarak hangi gazetenin kimin mülkiyetinde olduğu belirtilmiş, böylece Tercüman’ın müslümanların Ceride’nin ise İngiliz bir hristiyanın idaresinde olduğu gösterilmişti. Ayrıca Takvim-i Vekayi’nin gelir ve karının hükümete, Tercüman-ı Ahval’in masraf ve karının sahiplerine ait olmasına rağmen, Ceride-i Havadis’in sahiplerinin, gazetelerinin gider ve karlarının dışında hükümetten maaş aldıkları belirtilmişti.¹¹

Kısır bir tartışma gibi başlayan bu rekabet kısa süre içinde üretim tarzı üzerindeki temel çatışmaları yansıtmaya başladı. Tercüman-ı Ahval, yabancı basından haber alınıp yayınlanmasına karşı çıktı. Avrupa gazetelerinden aktarılan haberlerin yanlış olduğu, haberin geldiği ülkenin fikir rengini taşıyacağı bu nedenle kendi vatanımızın haberlerini yabancı ülkelerden dinlemenin yanlış olduğunu anlattı. Devletin mali sorunları, Avrupa’dan sağlanması tasarlanan borç üzerinde dönen hileler, diğer gazetelerin fazlasıyla ticaret işlerine burunlarını sokmaları, sermayesiz aracı oyunları para kazanan sarrafların cambazlıkları, dış politika sorunları Tercüman-ı Ahval’in işlediği diğer konulardı.¹² Özellikle padişahlara ait haberler ve resmi ilanlar da gazetede yayınlanıyordu.¹³

Tercüman-ı Ahval’in yayınlandığı yıllar, politika alanında çok önemli olayların birbirini takip ettiği yıllardı. Balkanlarda çıkan ayaklanmalar, Ruslara karşı İngiliz ve Fransızlarla müttefik olarak girilen Kırım Savaşı, gayr-ı müslimlere geniş haklar tanıyan Islahat Fermanı’nın ilanı, Paris Barış Konferansı gibi olaylar halkın habere olan talebini

¹⁰ KOLOĞLU (1985a), s.77

¹¹ İNÜĞÜR, s. 188

¹² KOLOĞLU (1985a), s.77

¹³ ŞAPOLYO, s. 118

sürekli yüksek tutuyordu.¹⁴ Bu durumda Tercümanı Ahval özellikle dış haberlere ağırlık vererek habercilik yaptı.

Kamuoyunun dikkatini politik olmayan konularla da çekme yöntemleri Tercüman-ı Ahval'de yer aldı. Şinasi gazetede yayınladığı tefrikalarla hem edebiyatı modernleştirme projesinin temel taşlarını koyuyor hem de okuyucunun gazeteye ilgisini arttırmaya ve sürekli kılmaya çalışıyordu. Aynı amaçla, heyecanlı yerel olayları dizi şeklinde sunmak yöntemini de denedi. Sekizinci sayıda başlayıp iki sayı devam eden Yorgancı Mehmed'in hikayesi bu türdendi. Okuyuculara matematiksel ve edebi bulmacalar sormak, bazı fizik ve kimya makaleleri yayınlarak, bu dallara eğilimli gençlerin manzum bilmece hazırlamasını sağlamak, diğer ilgi çekme ve tiraj arttırma yöntemleri olarak Şinasi tarafından uygulandı.¹⁵

Fakat yine, özellikle Şinasi yönetimi döneminde, gazetenin düşünce ve yorum gazetesi olma özelliği daha ön plandaydı. Gazete ekonomi-politik biliminin tanımlanması, bankacılık, ticaret ve sanayi gibi sektörlerden hangisine öncelik verilmesi gerektiği gibi konular üzerinde yazılar yayınlıyordu. İngiliz çıkarlarına uygun olarak pamuk tarımının derhal geliştirilmesini isteyenlere karşı sanayi sektörüne öncelik verilmesini savunmakta, Tanzimat'ın ticaret antlaşmalarının yerli sanayii yıktığını belirtmekte, eğitim sistemindeki hataları eleştirmekte, Rusya'nın İran ticaret yolunu Trabzon'dan kendisine doğru çevirmeye çalışmasına karşı hükümeti uyarmaktaydı.¹⁶

Şinasi'nin ve Agah Efendi'nin hangi sınıfların temsilcileri olarak ideoloji oluşturdıklarını ve gazetecilik yaptıklarını görmüştük. Şinasi ideolojisini batını desteğine dayanan yüksek bürokrasinin çıkarlarını yansıtacak şekilde oluşturmuştu. Fakat bu grup O'nu tehlikeli bulup uzaklaştırdıncı ideolojisini gazetecilik yoluyla yüksek bürokratlara karşı orta ve alt bürokrasi kadrolarının çıkarlarını korumak amacına yöneltti. Tercüman-ı Ahval gazetesi O'nun bu hareket tarzını uygulamaya koyduğu ilk gazeteydi. Tercüman'ın işlemek için yukarıda verdiğimiz konuları seçmesinin ve bu konuları ele alırken daima yüksek bürokrasiyi eleştirici tutum takınmasının nedeni budur.

Şinasi hayatı boyunca olduğu gibi, ideolojisini yaratmadan önce de, gazeteciliğe başladığı ilk günlerde de bu ikilemi yaşamıştır. Şinasi'nin Fransa'ya eğitime gönderilmesi için önayak olanlar arasında Reşit Paşa'nın yanında Fethi Ahmet Paşa da vardır. Bu kişi, Reşit

¹⁴ ŞAPOLYO, s. 116

¹⁵ TANPINAR, s. 211

¹⁶ KOLOĞLU (1985a), s.77

Paşa'nın mali müşaviri Cor'un Türkiye'den ayrıldıktan sonra yayınladığı kitabında sanayileşmek için boşuna paralar harcamakla suçladığı Ticaret Nazırından başkası değildir. Fethi Ahmet Paşa, Şinasi'nin Avrupa'da maliye tahsil etmesini istemişti ve ölünceye kadar Avrupa'dan bağımsız şekilde sanayileşmek görüşünü terk etmedi.¹⁷ Yani aslında, Şinasi zeki bir genç olarak bürokrasi içinde mücadele halinde olan iki ana hizip tarafından da himaye ediliyordu. Fakat O, kasidelerinde de gördüğümüz gibi tercihini kendi devrinde hakim güç olan Reşit Paşa tarafında yapmıştı. Bu hizbin kendi içindeki rekabet ise, hem Reşit Paşa'yı hem de Şinasi'yi devre dışı bırakacaktı.

İkilem bir sınıf olarak bürokrasinin genelinde vardı. Bürokrasi Avrupa kaynaklı sanayi kapitalizminin tehditlerine karşı tek çare olarak, eski düzene dönüş fikrini terk edip sanayileşmek ve modernleşmeyi görmüştü. Fakat ülkedeki diğer sınıfların, özellikle büyük toprak sahiplerinin muhalefeti nedeniyle reform çabaları başarısızlığa uğramıştı. Mecburen büyük toprak sahiplerinin bağımsız sanayileşmeciliğini istemeyen Avrupalı kapitalistlerden yardım alındı ve Mısır'da sembolleşen muhalefet ezildi. Bundan sonra Tanzimat düzeni kuruldu. Bu düzenle bürokrasi artı-değeri kontrol edebildiği iktidarını korudu fakat ülkenin üretim tarzı Avrupalı sanayi kapitalizminin istekleri doğrultusunda Avrupa'ya hammadde sağlayıp dışarıdan işlenmiş metaların sınırsız biçimde pazarlara girişine izin veren bir bağımlı yapıya dönüştürüldü. Fakat sanyileşmiş batının tehdidi sona ermediğinden bürokrasi sanayileşmeden vazgeçemezdi; sonuçta çelişkisini sanayileşmek için batıdan yardım istemeye kadar götürdü.

19. yüzyıl ortasında Osmanlı İmparatorluğu'nda ideolojilerin yaratılmaya başladığı bir devirde bürokrasinin tipik temsilcisi olan Şinasi de bu ikilemi ideolojisine ve gazeteciliğine yansıttı. Kasidelerinde Reşit Paşa'yı yere göğe sığdıramazken, Tercüman-ı Ahval'de Fethi Ahmet Paşa'nın görüşleri doğrultusunda kaleme alınan iktisat makalelerini Mehmet Şerif Efendi'ye yazdırttı.¹⁸ Mehmet Şerif'in Fransızca'dan çevirerek, sorulu-cevaplı şekilde yayınladığı ekonomi-politik yazıları Tercüman'da büyük ilgi ögrdü.¹⁹

Aynı ikilem Agah Efendi'nin temsilcisi olduğu büyük özel mülk sahipleri sınıfında da mevcuttu. Büyük toprak mülkiyetine dayanarak para sahibi de olan eşraf, köken olarak ayanlara ve derebeylerine dayanıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır modeli bu sınıfın

¹⁷ MARDİN (2002), s. 75

¹⁸ MARDİN (2002), s. 75

¹⁹ İNÜĞÜR, s.187

bağımsız biçimde modernleşme ve sanayileşme projesi olarak bürokrasiyi alt edip tüm Osmanlı ülkesinde başarıya ulaşacağı sırada özellikle İngilizler'in yardımıyla yenildi ve pasifize edildi. Fakat Tanzimat'ın getirdiği düzen içinde özel mülkiyet yadsınamayacağı ve sanayileşme yerine toprağa dayalı bir hammadde üretimi tercih edileceği için, bu sınıf örneğin loncalar gibi yok edilme tehdidi ile karşı karşıya değildi. Bu nedenle bağımsızlaşma için sanayileşme seçeneği saklı kalmak şartı ile eşraf, Tanzimat düzeninde bürokrasinin rolüne talip olan bir ideoloji yarattı. Bu ideoloji batının işine yarayacak olan bağımlı çevre ülkesi olarak kapitalizme entegrasyon modelinin gerektirdiği liberal ve 'bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinlerci' düşüncelerinin yanı sıra bürokrasinin sınırlandırılması ve iktidardan uzaklaştırılması için gerekli fikirleri de içeriyordu. Eşrafın bürokrasiyi sınırlamak için talepleri bir Anayasa ve meşrutiyet düzeniydi.

Agah Efendi gazetesinde hem patron hem de emekçi olarak çalışıp, kendisi bizzat haber topluyordu.²⁰ Fakat kamuoyunu siyasi konular hakkında etkilemek konusunda fazla çabası yoktu. Tercüman'da ara-sıra yazdığı başyazılarında, Dürzi-Maroni çatışmaları, sanayi ve papalık gibi konulara değinmiş²¹, özel olarak bir düşünce sistemi yaratmak için faaliyet göstermemişti. O'nun gazetede sadece Anayasa'nın gerekliliği üzerinde şahsen durduğunu görüyoruz. Fakat gazetenin işlediği konulara ve savunduğu fikirlere bakarsak yüksek bürokrasinin politikalarına karşı olduğu kadar yabancılarla işbirliği içinde yaratılan bağımlı üretim düzenine karşı da bir tepki vardır. Bu durumun sebeplerinden biri özel mülk sahiplerinin de uzun vadede sanayileşmeyi istemek zorunda kalacakları şeklindeki görüş olabilir. Özel mülk sahiplerinin bu projelerinin varlığı, Mısır'da canlı olarak da dünyanın karşısına çıkmıştı. Fakat Mustafa Fazıl Paşa'nın ortaya koyduğu görüşler bize 19. yüzyıl oratasında eşrafın bağımsız sanayileşmeden vazgeçmek ve ancak artı-değer'den aldığı payın aşınmasını önlemek ve daha fazla pay almak için bürokrasinin rolüne talip olmak yollarını tercih etmek zorunda kaldığını göstermektedir.* Öyleyse Agah Efendi'nin gazetesinde bu tipte yazılar yayınlatmasını kamuoyunu daha çok etkileme ve daha fazla okuyucu kazanma çabasına bağlayabiliriz. Çünkü bağımlı ekonomik düzen özellikle İstanbul'da daha geniş kitlelerin nefretini üzerine çekmekteydi. Fakat halk da bu fikirlerin asıl sahiplerince

²⁰ ŞAPOLYO, s. 116

²¹ ŞAPOLYO, s. 118

* sözkonusu zorunluluk ise küçük toprak mülkiyetine dayalı köylülük etrafında oluşan üretim ilişkilerinden kaynaklanmaktaydı.

yayılmadığını fark etmiş olacak ki, Tercüman hiçbir zaman kamuoyu üzerinde, özellikle siyasi konularda, bir Muhbir'in etkisine sahip olamadı.

Tercümanı Ahval bir embriyonun daha sonra vücuda gelecek olan canlının özelliklerini içinde barındırması gibi, Yeni Osmanlı hareketinin iç çelişkilerinin ve sonunun izlerini, bünyesinde taşıyan bir gazeteydi. Şinasi gazeteyi çıkarmak için Agah Efendi'nin dostluğuna ve sermayesine başvurmuştu. Tıpkı bürokrasinin orta ve alt kademelerine sığınmış Yeni Osmanlılar'ın meşrutiyeti talep eden hareketlerine etkinlik kazandırmak için Mustafa Fazıl Paşa ve Mithat Paşa gibi kişilikler yoluyla eşrafın desteğini almak zorunda kalmaları gibi. Agah Efendi, Şinasi ve Refik Bey gibi kişileri kamuoyunun dikkatini çekmek, gazetesini kuvvetlendirmek için kullanmıştı. Tıpkı Mustafa Fazıl Paşa ve Mithat Paşa'nın daha sonra gazetecileri kendi siyasi amaçları için kullanacakları gibi. Agah Efendi ve Şinasi kısa zamanda anlaşmazlığa düşmüşlerdi. Tıpkı meşrutiyet ilanı sırasında en nazik dönemde Mithat Paşa ve hürriyetçi Yeni Osmanlılar'ın anlaşmazlığa düşmeleri gibi. Agah Efendi birkaç yıllık Avrupa sürgününden sonra gazeteciliği bırakıp memuriyete döndü. Tıpkı Mustafa Fazıl Paşa'nın Padişahla barışıp devlet içinde yüksek mevkiler elde ederek, Yeni Osmanlılar'ı terk ettiği gibi....

Tercümanı Ahval'in Şinasi'li dönemi ile, Şinasi ayrıldıktan sonra ki dönemlerini de ayrı değerlendirmek gerekir. Şinasi 25. sayıdan itibaren ayrıldıktan sonra Tercüman fırsat düştükçe padişahı öven şöyle böyle bir haber gazetesi haline geldi. Dil ve edebiyat meseleleri üzerinde durmaz oldu.²² Şinasi'nin boşluğunu doldurmak üzere yazı işleriyle ilgilenmesi için Mirat gazetesinin de sahibi olan Refik Bey kadroya dahil edilip Namık Kemal'den de arada sırada yazılar alınmasına rağmen, kamuoyu üzerinde istenilen yoğunlukta etki oluşturulamadı.²³

6.2.2. Tasvir-i Efkar

Yeni Osmanlılar'ın ikinci gazetesi, izin belgesi 2 Temmuz 1861 tarihinde alınmasına rağmen Şinasi'nin titiz ve yoğun hazırlık çalışmaları nedeniyle ancak bir yıl sonra 27 Haziran 1862'de yayın hayatına başlayabilen Tasvir-i Efkar'dır.²⁴

²² TANPINAR, s. 210

²³ İNUĞUR, s. 188

²⁴ TANPINAR, s. 212

Tasvir-i Efkar başlangıçta haftada iki gün yayınlanıyordu. Sayısı bir, üç aylığı 40, altı aylığı ise 80 kuruştı. Gazete çift sütun üzerine dizilmiş, iç ve dış haberler için Havadis-i Dahiliye ve Havadis-i Hariciye isimleriyle özel sütunlar ayrılmıştı.²⁵ Şinasi gazetede dil dışında şekil sorununu da ele almış ve Avrupalı standartlarda gazetesini çıkarabilmek için matbaa ve mizanpaj konularında geniş hazırlıklar yapmıştı. Başlıklar devrin en büyük yazı ustalarına hazırlattırılmıştı ve son derece düzenliydi. Şinasi Arap harflerindeki birleşik şekiller sorununa²⁶, dizgiyi kolaylaştırmak için, dizgi kasasındaki harf sayısını 112'ye indirerek çözüm getirmeye çalıştı.²⁷ Böylece kolay okunabilen, estetik ve sayfayı çok az zedeleyen yeni bir harf sistemini matbaacılığa sokmuş oldu.²⁸

Agah Efendi'den ayrılıp bağımsız olarak gazete çıkarabildiği için Tasvir'de, Şinasi'nin kişisel etkisi elbette belirgindi. Gazete Şinasi'nin eğitimi kamuoyunu etkilemenin önüne koyan anlayışını her yanında yansıtıyordu. Şinasi gazeteyi, kamuoyunu siyasal konularda etkileme amacından önce, kitleleri eğitme amacı için bir araç olarak gördüğünden Tasvir-i Efkar'ın başlığının hemen altında "Havadis ve Maarife dair Osmanlı Gazetesi" ifadesini, bunun hemen altında da eğitim ve hayırlı işlere dair ilanların ücretsiz yayınlanacağını bildirildiğini görmek mümkündü. İlk sayıda Şinasi'nin gazetenin amacını, haber ulaştırmak ve halka kendi sorunları üzerinde durmayı, düşünmeyi öğretmek olarak açıkladığını görmüştük. Siyasi konularda dahi eğiticilik özelliğini vurgulayan bu düşüncüyü gazetenin bilimin ve eğitimin gelişmesi sorunlarını ele alacağı ifadesi takip ediyordu.²⁹

Şinasi gazetesinde, daha ilk sayıdan itibaren bir sınıf olarak bürokrasinin çıkarlarını yansıtan modern ideolojisini açıklamaya başlamıştı. Gazetenin başlangıç yazısı Allah'ın verdiği en değerli şey olarak akli kullanmak gereğini anlatan ifadelerle başlıyordu.³⁰ Şinasi bu ideolojinin eğitim yoluyla kitlelere yayılması yöntemini benimsemişti. Bu nedenle başlangıçta habercilik yaparak ve modern eğitim işlevine hizmet ederek okuyucu toplamayı, kamuoyunu politik konularda etkileme amacının önünde tutuyordu.

Tasvir, edebiyat ve eğitim alanlarında yepyeni bir yaklaşım oluşturmuştu. Yazı dilinin halkın konuşma diline yaklaştırılması ve sade anlatım bu yeni yaklaşımın temeliydi. Tasvir-i Efkar'ın Ceride-i Havadis ile girdiği ilk polemik dahi edebiyatla ilgili bir konu

²⁵ İNUĞUR, s. 193

²⁶ TANPINAR, s. 213

²⁷ KOLOĞLU (1985a), s.78

²⁸ TANPINAR, s. 213

²⁹ İNUĞUR, s. 193

³⁰ KOLOĞLU (1985a), s.78

üzerineydi ve batılı tarzda tartışmanın, eleştirinin özellikleri bu tartışmada Şinasi tarafından ortaya konulduğundan, edebiyatın modernleştirilmesi projesine hizmet ediyordu.³¹

Şinasi asıl projesi olan bürokrasinin modern ideolojisini kurma ve bunu eğitim yoluyla yayma planlarını yüksek bürokrasiden dışlandığı için gazete yoluyla gerçekleştirmeye soyunmuştu. Aynı zamanda kendisini dışlayan yüksek bürokratlara karşı, gazeteyi kamuoyunu politik olarak etkileme amacıyla kullanma seçeneğini de her zaman hazır bekletti. Fakat Şinasi gazeteciliğinde asla örneğin şairliğinde olduğu kadar siyasi konularda cesaretli olmadı. Çünkü Bab-ı Ali'nin şiddetli tepkisinden çekiniyordu. Bunun yerine ortak çıkar olan eğiticilik işlevindeki yeteneklerini sergileyerek tekrar amacına uygun mevkilere getirilmeyi istedi.

Şinasi gazetesini Avrupalı standartlarda yayınlayıp, girdiği edebi polemiklerde klasik edebiyat ve modern batı edebiyatı üzerindeki engin bilgisini ortaya koyarak yüksek bürokrasinin dikkatini çekmeyi zaman içinde başardı. Batılı edebi şekillerin kullanılması, dilin sadeleştirilmesi yollarıyla eğitimin kitlelere daha kolay yayılması zaten bürokrasinin sınıf olarak çıkarıydı.

Şinasi bu işleri yapacak bir gazete kurup bu konudaki üstün yeteneklerini tekrar sergileyince önce Fuat Paşa'nın takdirini kazandı. Bu sırada Fuat ve Ali Paşa'lar arasında da bir güç çatışması sürüyordu. Şinasi muhtemelen bu çatışmadan yararlanıp tekrar Maarif Meclisinde önemli bir yer kazanmayı istemişti fakat Fuat Paşa, O'ndan sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci resmi gazetesi olarak Harbiye Nezareti'nce yayınlanacak olan Ceride-i Askeriyye'nin yayınlanması konusunda yardım istedi. Kendisi için en fazla düşünülen görev bir çeşit danışma meclisi olarak kurulmuş olan Meclis-i Vala üyeliğine atanmasıydı. Bu görevler Şinasi'yi tehlikeli biçimde güçlenebileceği Meclisi Maarif'ten uzak tutacak, bu nedenle O'nu tatmin etmeyecek nitelikte olduklarından Şinasi tarafından kabul edilmedi. Tam bu sıralarda Said Sermedi olayı nedeniyle Paris'e kaçtığını düşünürsek³²; Şinasi'nin gazeteciliğin dışında yüksek bürokrasiye karşı özellikle Ali Paşa'yı hedef alan gizli silahlı faaliyetleri de en azından bir yöntem olarak düşündüğünü anlarız.

Şinasi gizli faaliyetler, eğitimin modernleştirilmesi ve habercilik dışında Tasvirî Efkar-ı kullanarak kamuoyunu siyasi konularda etkileme yöntemini başlangıçtan itibaren geri

³¹ İNUĞUR, s. 194-195

³² MARDİN (1996), s. 284

planda fakat yine rasyonel ve Avrupalı tarzda, yavaş yavaş inşa etti. Tasvir-i Efkar'da 'batılı uygar ülkeler'i örnek vererek hükümdar ve hükümetin yanında söz sahibi olan halktan yani kamuoyundan söz etti. Açıkça savunmasa da parlamenter sistemin özelliklerini anlatan çeviriler yayınladı. Bürokrasinin politikalarını eleştirmekte çekingen olan Şinasi padişaha karşı tavır almakta ise hiç de korku duymuyordu. Hünkârın tahta çıkış ve doğum günlerinde gazeteye övgüler koymayı reddetti.³³ Padişah'ın gazeteyi çok beğendiği için Fuat Paşa kanalıyla gönderdiği 500 altın lirayı almadı.³⁴ Hükümete eleştiri yöneltmenin dolaylı bir yolu olarak ilk defa devlet görevlilerine övgüler içerenlerin dışında, gerçek nitelikte okuyucu mektuplarını yayınladı³⁵

Şinasi dikkatlice ve dolaylı yoldan, fakat yine de sürekli olarak siyasi ve sosyal konulara atıfta bulunarak gazetesini okunma açısından rakiplerinin önüne geçirmeyi başardı.³⁶ Tasvir, mali reformlar, sarraf çevrelerinin oyunları, fakirlerin durumu, İstanbul'un kent olarak dertleri ve eğitim sorunlarının yanı sıra dış politikada Karadağ sorunu, Rusya'nın Kafkasya ve Polonya politikalarının eleştirisi gibi konular üzerinde yaptığı yayınlarla önemli yankılar sağladı. Sonunda gazeteye ilgi öylesine arttı ki rakip gazeteler gölgede kaldı ve tirajı bir söylentiye göre 24.000'e kadar çıktı.³⁷

Şinasi kamuoyunu siyasi konular üzerinde yüksek bürokrasinin aleyhine olacak biçimde etkileme yöntemini daima geri planda tutmuş olsa da kamuoyu bu konuda başka bir etkili araç olmadığından açılan gediğe hücum etmişti. Bu durum hükümetin de dikkatinden kaçamazdı. Tasvir-i Efkar'ın 106. sayısından sonra memuriyet görevine son verildi.³⁸ Temmuz 1863'te azli için gösterilen resmi sebep 'Tasvir'de devlet meselelerinin çok sık zikredilmesi'ydi.³⁹

Bu tepkiler ve gizli faaliyetlerinin ortaya çıkarılması Şinasi'nin Fransa'ya kaçmasına ve gazetecilikle birlikte kamuoyunu siyasi olarak herhangi bir yolla da olsa etkilemekten tamamen vazgeçmesine yol açtı.

³³ KOLOĞLU (1985a), s.77

³⁴ ŞAPOLYO, s. 123

³⁵ KOLOĞLU (1985a), s.78

³⁶ MARDİN (1996), s. 290

³⁷ KOLOĞLU (1985a), s.77

³⁸ KOLOĞLU (1985a), s.78

³⁹ MARDİN (1996), s. 284

Kendisi Fransa'ya kaçınca Tasvir-i Efkar'ın idaresini, devlet memurluğunu ve Tasvir'deki işlerini birarada yürütmekte olan, Namık Kemal'e bıraktı. Namık Kemal başlangıçta ustasının izindeydi. Kamuoyunu politik olarak etkileme yönteminden uzak duruyordu. Hatta, İstanbul'da büyük sorun haline gelen yangınlar hakkında yazdığı 'Yangın' başlıklı makalesi nedeniyle Ali Paşa'dan rütbe dahi aldı.⁴⁰

Fakat çok geçmeden Kemal kendi kişiliğini gazeteye yansıtmaya başladı. Dış basından çeviriler yaparak başladığı gazeteciliğinde Namık Kemal, kolera, kentin gündelik sorunları, eğitim ve maliyenin düzenlenmesi gibi konularda artık kökleşmiş eleştirilerin yanında, kadınların okutulması, tıp eğitiminin Türkçe olması, dil, edebiyat ve tarih sorunları üzerinde durdu. Bunların yanında Kemal, reformlar yapılması ve yabancıların ülkenin iç işlerine müdahalelerinin engellenmesi yönünde görüşlerini Tasvir'e yansıtarak gazeteyi yeni doğmakta olan muhalefetin sözcüsü haline getirerek kamuoyunda etkinlik sağladı.⁴¹

Özellikle 1866-1867 yıllarında Girit ve Romanya sorunlarında hükümetin izlediği dış politika Namık Kemal yönetimindeki Tasvir-i Efkar'da, Muhbir gazetesi ile de koordineli bir kampanya şeklinde ağır biçimde eleştirildi. Bu arada Yeni Osmanlılar gizli dernek olarak da örgütlenmiş bulunuyorlardı. Tasvir'de kamuoyunu sistemli şekilde politik konularda etkileme yöntemi Namık Kemal yönetiminde zirvesine çıktı.⁴²

Bu durumda hükümet de tepkisiz kalmadı. 1867 Mart ayında ünlü Ali Kararname yürürlüğe konuldu ve hükümete ükenin genel çıkarları gerektirdiğinde yürürlükteki Basın Tüzüğünden bağımsız olarak, idari bir işlemle gazete kapatma yetkisi tanındı.⁴³

1867 yılında Tasvir'in 465. sayısında çıkan 'Şark Meselesi' başlıklı makale nedeniyle Namık Kemal'in gazetecilik yapması yasaklandı. Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlı liderleri Avrupa'ya kaçınca gazetenin idaresi 469. sayıdan itibaren Recaizade Ekrem'e kaldı. Bundan sonra kamuoyu üzerinde eski etkisini yitiren Tasvir 835. sayıya kadar yayın hayatını sürdürdü.⁴⁴

⁴⁰ İNUĞUR, s. 196

⁴¹ KOLOĞLU (1985a), s.80

⁴² KOLOĞLU (1985a), s.80

⁴³ KOLOĞLU (1985a), s.81

⁴⁴ İNUĞUR, s. 196

6.2.3. Muhbir

1866 yılında Ayine-i Vatan, Muhbir ve Utarit isimli üç yeni gazete yayın hayatına başladı. Bunlardan Muhbir, Diyarbakır'dan İstanbul'a göçmüş ve 1840'da Ceride-i Havadis gazetesinde hamallık yaparak basın sektörüne girmiş Filip Efendi adlı bir Ermeni tarafından kurulmuştu. Filip Efendi, gazetesinde kamuyounun dikkatini çekecek bir yazar arıyordu ve vaazlarıyla ünlenmiş Ali Suavi'nin kişiliğinde, aradığı insanı buldu. Muhbir küçük boyutlarda, haftada beşgün yayınlanan ve basında eylem yaratmayı amaç edinmiş bir gazeteydi.⁴⁵

Muhbir, Türk basınında o zamana kadar kamuyounu politik konularda etkileme amacını en ön plana geçirmiş gazeteydi ve bu özelliğini en önemli yazarı Ali Suavi'ye borçluydu. Ali Suavi'nin kamuoyunu etkilemek amacını, hayatı boyunca önplanda tuttuğunu ve bu iş için geleneksel-modern ayrımı yapmadan her türlü aracı etkin biçimde kullanmaya çalıştığını daha önce görmüştük.

Filip Efendi'nin yazarlık teklifi üzerine yeni bir araç Suavi'nin kullanımına açılmış oldu. Suavi özellikle dış politikada hükümetin yanlış bulduğu icraatını, basında görülmemiş bir şiddetle eleştiriyordu.⁴⁶ Girit'te Yunanlılar'ın Türklere yaptıkları zulümlere ateş püskürüyor, burada zor durumda kalan Türkler için yardım kampanyası düzenliyordu.⁴⁷ Muhbir gazetesi okuyucu mektupları için bir bölüm ayırmıştı. Amacı için her yolu deneyen Suavi, burada okuyucu mektubu gibi gösterilmiş yazılarla hükümete ağır eleştiriler yapıyordu.⁴⁸ En önemlisi, Ali Suavi, Muhbir'deki yazılarında, tüm sorunların çözümü için bir ulusal meclis kurularak meşrutiyet sistemine geçilmesi gerekliliği üzerinde ısrarla duruyordu.⁴⁹

Böylece Muhbir gazetesi Ali Suavi'nin yazılarıyla Osmanlı basınında kamuoyunu politik hedefler için etkileme amacını en önde tutan ve bu işte en başarılı olan gazete haline geldi. Ali Suavi, Muhbir'deki yazılarında kamuoyunu etkileme amacının birinci sırada tutarken, hemen ardına ideoloji oluşturma ve yayma amaçlarını koymuştu.

⁴⁵ İNUĞUR, s. 204-207

⁴⁶ İNUĞUR, s. 208

⁴⁷ ŞAPOLYO, s. 127

⁴⁸ İNUĞUR, s. 208

⁴⁹ KOLOĞLU (1985a), s.80

Daha ilk sayıdan itibaren Suavi, ‘Tarifat’ isimli bir tefrika yayınlarak Osmanlı toplumuna yabancı siyasi kavramların açıklamalarını veriyordu.⁵⁰ Sonraki sayılarda hürriyet, kanun, milli birlik kavramlarını anlatan soru-cevaplı diyaloglar yayınlıyor; siyasi kavramları daha iyi anlatabilmek için Fransızca’dan makaleler tercüme ediyordu.⁵¹

Kamuoyunu politik hedefler için etkileme ve bu amacı sağlayacak ideolojiyi geliştirip kitlelere yayma işlevleri Muhbir’de okadar fazla önplandaydı ki, politika dışında bir habercilik yaparak okuyucu toplama gibi yöntemler gazetede yok gibiydi.

Muhbir’in Hürriyet’ten çok sık bahsetmesi, açıkça meşrutiyet rejimini talep etmesi ve yüksek bürokrasinin özellikle dış politikasını şiddetle eleştirmesi Tanzimat Paşa’larını çok kızdırıyordu. Basını kontrol altına almak için Ali Kararname çıkarılmıştı. Suavi’nin Belgrad Kalesi’nin Sırlara teslim edilmesini ağır biçimde eleştiren okuyucu mektubu şeklindeki bir yazısı ile yine Suavi’nin Mısır valisi Hidiv İsmail Paşa’nın bağımsızlık peşinde koşmasını eleştiren bir başka yazısı gerekçe gösterilerek Muhbir 8 Mart 1867’de bir ay süre ile kapatıldı. Başyazar Ali Suavi de Kastamonu’ya sürgün edildi. Kapatma kararı üzerine Filip Efendi, gazetesinin Osmanlı menfaatlerini gözetken bir Osmanlı gazetesi olduğu için kapatıldığını fakat kendisinin yılmayıp bir başka Türk gazetesiyle anlaşarak müşterilerini havadizsiz bırakmayacağını ve Girit sorununu anlatmayı sürdüreceğini ifade eden bir yazı yayınladı.⁵²

Filip Efendi’nin bu yazısının da gösterdiği gibi yaygın düşüncenin aksine Ali Suavi, İstanbul’da çıkan bu ilk Muhbir gazetesinin tek yazarı değildi. Mustafa Fazıl Paşa’nın Nord gazetesinde çıkan, kendisini Yeni Osmanlılar’ın lideri olarak tanıttığı yazısını da tercüme edip Osmanlı basınında ilk defa Muhbir’de yayınlayan birçoklarının iddialarının aksine Suavi değil yine Filip Efendi’ydi.⁵³ Ayrıca Muhbir gazetesi Ziya Paşa’nın da tam anlamıyla mücadeleci gazeteciliğe başladığı yerdı.⁵⁴ Ziya, Muhbir’de yüksek bürokrasiye karşı kamuoyunu etkileyerek savaşabileceği bir alan bulmuştu. Tek yazar olmasa da gazeteye genel karakterini veren kişi yine de Ali Suavi’ydi.

Bir aylık yasak süresinin bitiminde, yeniden yayınlanmaya başlayan Muhbir’in ömrü 27 Mayıs 1867 tarihine kadar sürdü. Bu süre içinde gazete sadece 55 sayı çıkabildi.

⁵⁰ ÇELİK, s.75

⁵¹ ŞAPOLYO, s. 128-129

⁵² İNÜĞÜR, s.208-209

⁵³ ÇELİK, s.74-75

⁵⁴ TANPINAR, s. 231

Yeni Osmanlılar politik hedefleri olan anayasa ve meşrutiyetin kurulması amaçlarına ulaşabilmek için kamuoyunu etkilemeyi en başta gelen yöntemlerinden biri olarak kabul ettiklerinden, Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Fransa'ya gittiklerinde, kamuoyunu politik hedefler doğrultusunda etkileme işinde en başarılı gazete olan Muhbir'i Avrupa'da yayınlamayı ve hareketin sözcüsü haline getirmeyi kararlaştırdılar.

Muhbir Fransız basın rejiminin sıkı kuralları nedeniyle 31 Ağustos 1867 tarihinden itibaren Londra'da Ali Suavi tarafından yayınlanmaya başlandı. Türkiye dışında yayınlanan ilk Türk gazetesi olma özelliğini kazanan bu gazete, George Bertrand basımevinde basılmış ve 3 Kasım 1868'e kadar 50 sayı çıkabilmiştir. İlk sayıda fiyatının Londra'da iki peni, Türkistanda ise posta ücreti hariç bir buçuk kuruş olduğu yazılıdır. Ayrıca "Muhbir doğru söylemenin yasak olmadığı bir memleket bulur, yine çıkar" ifadesi ile, gazetenin İstanbul'daki Muhbir'in devamı olduğu da vurgulanmaktadır.⁵⁵

Yurt dışındaki Muhbir gazetesinde Ali Suavi'nin ağırlığı İstanbul'dakinden bile fazlaydı. Gazetede imzalı yazıya çok az rastlanır ve imzasız olan bütün yazıların Ali Suavi'ye ait olduğu sanılmaktadır. Gazetenin boyutları zaman zaman değişikliğe uğradı. 12. sayıda büyütülürken 38. sayıdan sonra daha küçük boyutta yayınlandı. 37. sayıdan itibaren İngilizce özetler yayınlamaya başlayan Muhbir, yabancı basından özellikle İngiliz gazetelerinden ve İstanbul'da yayınlanan gazetelerden aktarmalar yaparak bunlara cevap yazıları yayınlıyordu.⁵⁶

Londra'da yayınlanan Muhbir gazetesi kamuoyunu politik hedefler için etkileme işlevini daha da keskinleştirerek ön planda tutmayı sürdürdü. Suavi Londra'dan meşveret meclisi olmadıkça adaletin sağlanmasının imkansız olacağını, adalet olmadan da devleti yaşatmanın mümkün olmayacağını ilan ediyor, hükümetin milletçe seçilmiş beş altı yüz kişilik bir meclsi tarafından denetlenmesi gerektiğini bildirerek, bakanların icraatlarından sorumlu olmalarını istiyordu. Muhbir mali konulara özellikle dış borçlar konusuna da değiniyor, Ali Suavi nazırlardan bazılarının, milletin haberi ve kararı olmadan, millet adına Avrupa devletlerine borçlanmasını acı acı eleştiriyor ve iktidar değiştiğinde bu borçların ödenmeyeceğini ilan ediyordu. Muhbir sadece halkın meşveret hakkına değinmekle kalmıyor, Suavi'nin "*Hükümet bu hakkı vermezse, halk hakkını zorla alacaktır*" şeklindeki yazısıyla

⁵⁵ İNUĞUR, s.219-220

⁵⁶ İNUĞUR, s.220

kamuoyunu politik hedefler için eyleme çağırma konusunda o zamana kadar Osmanlı basınında görülen en aşırı yayını yapmış oluyordu.⁵⁷

Yurtdışında çıkan Muhbir eğitim konusuna da değiniyor fakat konuya çok ilginç bir yönden yaklaşıyordu. Suavi eğitimde ilerlemeyi bazı devlet adamlarının istemediklerini çünkü Fransa’da olduğu gibi ihtilaller çıkmasından korktuklarını yazıyordu.⁵⁸ Tanzimat bürokrasisinin eğitim denilince siyasi olarak sadece kendi batıcı ideolojilerini önce kendi kadrolarına sonra bütün topluma yayacak etkili bir mekanizma anladıklarını görmüştük. Ali Suavi bu yazıyı yazdığına göre, bürokrasi o zamana kadar farklı istekleri olan grupların modern eğitim sisteminin verdiği batılı fikirlerden kendi işlerine yarayacak alıntılar da yapabileceklerini fark etmiş olmalıydı.

Suavi’nin Muhbir’de sergilediği aşırı atak ve heyecanlı tutum, diğer Yeni Osmanlılar’ı endişelendiriyordu. Suavi kamuoyunu meşrutiyet için harekete geçirmek amacıyla etkileme işlevini gazetenin tüm diğer fonksiyonlarının önüne geçirmişti. Oysa Yeni Osmanlılar arasında ideoloji yaratmayı da kamuoyunu etkilemek kadar önemseyenler bulunduğu gibi Suavi’nin talepler yerine getirilmezse isyan çıkarılacağı tehditlerini de hoş karşılamayanlar vardı. Üstelik Suavi Yeni Osmanlılar adına bu şekilde radikal çıkışlar yaparken arkadaşlarına danışmak gereğini dahi duymuyordu. Yapılan uyarılara rağmen Suavi, Yeni Osmanlı Derneği mührünü Muhbir’den kaldırmadı. Sonunda Namık Kemal, Ziya Paşa ve Agah Efendi aralarında toplanıp, Muhbir’in artık Yeni Osmanlı Derneğinin yayın organı olamayacağına ve Hürriyet adıyla yeni bir gazete çıkarmaya karar verdiler. Hürriyet 29 Haziran 1868’de yayına girerken, Muhbir 3 Kasım 1868’e kadar yayınlarını sürdürdü.⁵⁹ Muhbir’in matbaada çalışan bir Rumun matbaa aletlerini çalıp satması nedeniyle kapandığı rivayet edilir.⁶⁰

Muhbir kamuoyunu belki tek başına eyleme sürükleyip isyan başlatmamıştır fakat kamuoyunun ilgisini çekme konusunda son derece başarılıdır. Resmi tarihçi Lutfi Muhbir’den şöyle bahseder:

“Mezkur gazete beher hafta Londra’da vesait-i müteaddide ile, yani kah tüccar mektupları ve kah bilinmeyecek surette bazı şeyler arasında

⁵⁷ İNUĞUR, s.220-221

⁵⁸ İNUĞUR, s.221

⁵⁹ İNUĞUR, s.221

⁶⁰ TANPINAR, s. 232

pek çok nüshaları dağılıp meallerine vakıf olmayanlar nadir bulunurdu. Bunun illet-i gaiyesi devletin usulünü tezyif ve vükelanın hatalarını tafsil ve tadat ile halkın ve belki Avrupa'nın ezhanını tedhiş idi. Halkın o kadar rağbetine düşmüş idi ki bir nüshası liraya satıldığı işitilmiştir.”⁶¹

6.2.4. Ulum

Muhbir gazetesini kapattıktan sonra Ali Suavi Paris'e gitti ve Ulum adlı yeni bir gazete çıkarmaya başladı. Bu gazete uzun ömürlü olmadı ve sadece on-onbeş sayı yayınlanabildi. 1870'de Fransa-Prusya savaşı sırasında Paris Almanlar tarafından kuşatılınca Suavi gazetesini Lyon şehrine taşıdı ve 'Muvakkaten Ulum Müşterilerine' başlığı altında yayınlamaya devam etti. Suavi ancak 1876'da I. Meşrutiyet ilan edilince yurda döndü.⁶²

1870-1876 yılları arasında yayınlanan bu gazeteler, Suavi'nin kamuoyunu politik hedefler için etkileme işlevini en ön planda tutan özelliğinin aksine, düşünce sistemi oluşturma fonksiyonunun ağır bastığı gazetelerdi.

Suavi'nin dil, tarih ve kültür konularında radikal görüşler ortaya atan yazılarının yayınlandığı başlıca organ Ulum gazetesidir. Ulum gazetesinin ilk sayısında çıkan "Türk" adlı makalesinde Suavi, milli tarihin birliği, tarihin sadece savaşımlardan ibaret olmadığı, Türklerin sadece kaba-kuvvet ile kahramanlık yapan bir ırk olmayıp, aksine kökleri Orta-Asya'ya giden eski bir uygarlık sahibi oldukları ve islam medeniyetinin gelişmesine de katkıda bulundukları gibi düşünceleri ifade eder. Türk dilinin Arapça ve Farsça garamerden arındırılması gerektiği, Türkçe'ye Osmanlıca demenin yanlış olduğu, Türk-İslam kültürünün özellikle edebiyat ve bilim bakımından batı kültüründen hiç de aşağı olmadığı gibi fikirler hep Suavi'nin Ulum gazetesi ile yurda sokmaya çalıştığı düşüncelerdir.⁶³ Gazete'nin adı dahi ideoloji yaratıcı fonksiyonun ön plana geçtiğini kanıtlar. Ulum ilim kelimesinin çoğulu olarak gazetenin bir düşünce ve bilim yayını olduğunu anlatmaktadır. İşlenen konulara bakarsak bilim içinde sosyal bilimlere daha çok önem verilmektedir.

Suavi'nin Ulum gazetesi ile, kamuoyunu politik eylem için etkilemek yerine ideoloji oluşturmak ve kamuoyuna yaymak yöntemlerini ön plana alması sanayi kapitalizminin yeni bir aşamaya geçmiş olması ile yakından ilgiliydi. Bu dönemde kapital iyice güçlenerek finans-

⁶¹ LEWIS, s. 154

⁶² İNUGUR, s. 222

⁶³ TANPINAR, s. 244-248

kapitale dönüşüyor ve sanayi kapitalizminin doğduğu İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin sınırlarını aşarak dünyaya yayılıyordu. Osmanlı Devleti'ne adeta zorla Avrupa piyasalarından borç verilmesi bu büyük dalganın yalnızca bir parçasıydı ve finans-kapital gittikçe daha fazla Osmanlı ülkesinde yayılıp kendisine kontrol sahaları yaratacaktı. Bu büyük hareketin yansımalarından biri de 1870'de Prusya'nın Fransa'yı mağlup etmesi sonucu Almanya'nın Avrupa'nın ortasında yeni bir sanayileşmiş kapitalist güç olarak ortaya çıkmasıydı. Bu gelişme İngiltere'nin yükselen Alman tehlikesine karşı Rusya'yı destekleyen bir politikaya geçmesine ve Osmanlı'yı Rusya'ya karşı savunan siyasetini terk etmesine neden oldu. İngiltere'nin değişen tutumu özellikle Balkanlar'da ulusçuluk hareketlerinin hızlanması ve Osmanlı Devletinin Rusya karşısında felaketlere uğraması sonuçlarını doğuracaktı.

1870'lerde finans-kapitalin yükselişinin yarattığı batı kaynaklı yeni saldırılarla karşılaşan tüm Osmanlılar yeni tutumlar ve politikalar oluşturma ihtiyacını hissetmeye başladılar. Yeni Osmanlılar'ın bu duruma tepkisi ise batının artan saldırılarına karşı düşünce silahlarını güçlendirmek oldu. Sürügünlükleri sırasında Avrupa'nın uygar ve sömürücü yanlarını daha iyi inceleme fırsatı buldular ve kendi sentezlerini pekiştirdiler.⁶⁴ Batının saldırıları, ancak kamuoyunun politik eyleme geçirilmesi ile yapılacak rejim değişikliği yoluyla önlenebilirdi. Kamuoyunu eyleme geçirebilmek için ise, onun çıkarlarını ifade edip, karşı batılı fikirlerle mücadele edebilecek güçlü ve sistemli ideolojilerle, kamuoyunu eyleme hazırlamak gerekiyordu.

6.2.5. Hürriyet

Ali Suavi'nin Muhbir'i yerine Namık Kemal, Ziya Paşa ve Agah Efendi 29 Haziran 1868'de Londra'da Hürriyet gazetesini yayınlamaya başladılar. Haftada bir defa, dört sayfa olarak yayınlanan gazete, bazı zamanlarda sekiz sayfa olarak çıktı. Hürriyetin masraflarını Mustafa Fazıl Paşa karşılıyordu. Başlangıçta posta ücreti hariç bedava dağıtılan gazeteye 11. sayıdan itibaren yarım şilin ya da üç kuruş fiyat konuldu.⁶⁵

İlk sayısı Reşat Bey imzası ile çıkan Hürriyet'in yönetimini, 5. ve 63. sayılar arasında Namık Kemal üstlendi. Namık Kemal Hürriyet'in birinci sayısında yazdığı 'Vatan Sevgisi İmandan Gelir' başlıklı makalesinde "*Hürriyet şimdilik haftada bir kere bu boyda çıkacak ve içinde cemiyetin esas amacı olan Meşveret usulünün kurulmasına uğraşarak,*

⁶⁴ KOLOĞLU (1985a), s.82

⁶⁵ İNUĞUR, s. 223-224

Osmanlılara dair her türlü konu ve haberin vatana menfaat sağlayacak şekilde eleştirilmesine çalışılacaktır” diyerek gazetenin, kamuoyunu politik bir hedef için etkileme amacını diğer tüm işlevlerinin önünde tutacağını açıkça ilan etmişti. Hürriyet bu politikaya uygun olarak özellikle meşveret usulü olarak adlandırılan meşrutiyet rejiminin ne olduğu ve ülkeye ne gibi faydalar sağlayabileceği konuları üzerinde çok durdu. Namık Kemal Hürriyet’teki yazılarında Osmanlı toplumunun geri kalış nedenlerini ayrıntılı biçimde açıklayıp, bugün karşılaşılan tüm kötülüklerin çaresinin anayasaya dayalı meşrutiyet rejimi olduğunu belirtiyordu. Kemal’e göre hükümetin israfçı siyaseti meşveretle denetlenebilir, ancak meşruti yönetimle ülkenin doğal zenginliklerinden yararlanılabilir, endüstri ve ticaret geliştirilebilir, kamu hakları korunabilir ve özgürlüğe kavuşulabilirdi. Hatta Namık Kemal meşveret usulünün yanında, milli eğitimin gelişmesi, mahkemelerin düzeltilmesi gibi konuların bu esas ilkeye bağlı ayrıntılar olduğunu belirtiyordu. Ayrıca Hürriyet’in tüm yazarları, Ali ve Fuat Paşa’ları ve uygulamalarını şiddetle eleştiriyorlardı.⁶⁶

Hürriyet Namık Kemal yönetiminde habercilik, eğiticilik gibi işlevleri fazla yerine getirmezken, ideoloji oluşturma işlevini de Yeni Osmanlılar’ın politik görüşlerini sunma sınırında tutmuş, kamuoyunu meşrutiyet rejimine ikna etme ve bu rejimin tesisi için onu harekete geçirme amaçlarını en önemli görevler olarak benimsemişti.

64. sayıdan itibaren Namık Kemal’in görüş farklılığı nedeniyle ayrılmasından sonra Hürriyetin idaresi Ziya Paşa’ya geçti. Ziya Paşa gazeteye kendi gazetecilik anlayışını yansıtarak sadece kamuoyunu politik hedefler için etkileme işlevi üzerinde yoğunlaştı ve sözkonusu politik hedefleri de meşrutiyetin kurulması gibi köklü ve genel amaçlardan Ali Paşa’nın yönetimden uzaklaştırılması gibi çok daha dar hedeflere küçülttü. 63. sayıdan sonra gazete doğrudan doğruya Ali Paşa’nın hatalarını haber yapmak için yayın yapan bir organ haline geldi. Bağımsızlık planları peşinde koştuğu için Namık Kemal’in Hürriyet’ten şiddetle eleştirdiği Hidiv İsmail Paşa, Ali Paşa’nın düşmanı haline gelince, Ziya Paşa Hürriyet’te O’na yakın bir tavır aldı. Hatta daha önce bozuştukları Ali Suavi ile de barıştı ve Suavi Hürriyet için yazılar yazmaya başladı. Ziya Paşa için tek mücadele yöntemi ideoloji ve kamuoyunu etkileme değildi. O, bürokrasi içinde yüksek mevkiiler ele geçirerek, kamuoyunu etkilemek yoluyla yapacaklarından çok daha etkili işler yapabileceğini düşündüğünden Ali Paşa’yı

⁶⁶ İNUĞUR, s. 224-226

devirmek istiyordu. Bu nedenle gazetenin diğer işlevlerini geri plana itip politik hedefini değiştirmişti.⁶⁷

Ali Suavi'nin, 20 Aralık 1869 tarihli Hürriyet'te, Ali Paşa'nın katline fetva veren bir yazısı nedeniyle Ziya Paşa tutuklandı. Serbest kalınca da 7 Mart 1870'de Londra'yı terk etti ve Hürriyet'i 3 Nisan 1870'den itibaren Cenevre'de taşbaskı olarak yayınlamaya başladı. Cenevredeki ilk sayı olan 89. sayıya Ziya Paşa'nın tutuklanmasına neden olan yazı aynen konulmuştu. Osmanlı Hükümeti, İsviçre makamlarına İngiltere'de yaptığı gibi suç duyurusunda bulundu fakat gazetenin kapatılmasını sağlayamadı. Buna rağmen Hürriyet Cenevre'de fazla uzun ömürlü olamadı. 11 sayı çıktıktan sonra 29 Mayıs 1870 tarihli 100. sayı ile gazetenin yayını sona erdi.

Hürriyet binleri aşan tirajıyla Osmanlı toprakları içinde yaygın biçimde dağılan ve halkın şiddetle talep ettiği bir gazeteydi. Bir gazetenin bir kuruşa satıldığı, gazetelerin yıllık abonelik bedellerinin 150 kuruş civarında değiştiği bir devirde Hürriyet'in bir sayısı 100 kuruşa alıcı bulabiliyordu.⁶⁸ Özellikle İstanbul'da ilgiyle izlenen ve aranan bir yayındı. O günlerde Zaptiye Nazırı Hüsnü Paşa'nın önemli görevlerinden biri Hürriyet'in nüshalarını bulmak ve bir tanesini sadrazama takdim ettikten sonra geriye kalanları yakmaktı.⁶⁹

6.2.6. İnkılap

Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına yurtdışında çıkarılan bir diğer gazete Hüseyin Vasfi Paşa ve Mehmet Bey tarafından 1 Mayıs 1870'de Cenevre'de yayınlanan İnkılap gazetesi idi. Bu gazete çok radikal görüşleri nedeniyle kısa sürede Yeni Osmanlılar'dan ayrılmış olan Mehmet Bey'in hakimiyetindeydi.⁷⁰ Mehmet Bey saray ve bürokrasi çevresinde çok yüksek mevkiilerde bulunmuş bir aileden geliyordu. Babası Posta Nazırı, kayın babası eski sadrazamlardan Mustafa Naili Paşa, amcası da Sultan Abdülaziz devrinde bir çok kez sadrazamlığa gelmiş ünlü Mahmut Nedim Paşa idi. Öğrenimini Fransa'da görmüş, Tercüme Odasında çalışmış, İstanbul'da ilk kurulan gizli Yeni Osmanlı komitesinin üyesi hatta bazı söylentilere göre en önde gelen örgütleyicisi olmuştu.⁷¹

⁶⁷ İNUĞUR, s. 225-226

⁶⁸ KOLOĞLU (1985a), s.82

⁶⁹ İNUĞUR, s. 226

⁷⁰ İNUĞUR, s. 227

⁷¹ LEWIS, s. 154-155

Mehmet Bey'in gazetesi ortaya Osmanlılar için dönemin en aşırı fikirlerini koyması nedeniyle ilgi çekicidir. İnkılap sadece Tanzimat paşalarına ya da hükümete değil padişaha ve daha da önemlisi padişahlık kurumuna saldırıyordu. Sultan Abdülaziz devlet borçlarını 7 milyondan 100 milyona çıkarttığı için alay konusu haline getiriliyor ve israfçılıkla suçlanıyordu. Bir ara Abdülaziz'e karşı o kadar şiddetli yayın yapıldı ki Ziya Paşa Hürriyet'te Sultan'ı koruyucu yazılar yayınlamak zorunda kaldı. Mehmet Bey İnkılapta kamuoyunu politik hedef için etkileme işlevini ön planda tutarak halktan Fransa'da olduğu gibi devrim yapmalarını istiyordu.⁷²

Mehmet Bey'in beklediği tarzda bir devrimin o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda alt yapısı yoktu. Herşeyden önce kitleler emekçi olarak sanayide kullanılmak üzere sermaye tarafından pazara çekilmiyorlardı. Sanayileşmiş kapitalist ülkelerde devrimci halk kitleleri böyle oluşuyordu. Bu nedenle İnkılap gazetesinin kamuoyu üzerinde uyandırabildiği etki bir hiç oldu.

6.2.7. İbret

1871 yılında Namık Kemal ile Reşat ve Nuri Beyler Avrupa'daki sürgünden dönmüş bulunuyorlardı. Namık Kemal o tarihte 'İstikbal' adında bir gazete çıkarmayı planlıyordu. Fakat 1864 tarihli Basın Tüzüğü ve 1867 tarihli Ali Kararname basın rejimini oldukça sıkılaştırmıştı. Bir dilekçe ile gazete çıkarma isteğini Hariciye Nezaretine bildiren Namık Kemal, Ali Kararname gereğince gazete çıkarmasının yasak olduğu gerekçe gösterilerek reddedildi. Bunun üzerine yayınlanmakta olan bir gazetenin kiralanması yoluna başvuruldu. Aleksan Sarrafyan Efendi'nin İbret isimli gazetesi bu iş için uygundu; fakat Namık Kemal kendi adına gazete imtiyazı alamadığı için İbret Ahmet Mithat Efendi tarafından iki yıl süre ile kiralandı.⁷³

13 Haziran 1872'de İbret gazetesi yeni kadrosu ile yayınlanmaya başladı. Başyazar ve gazetenin yöneticisi Namık Kemal'di. Diğer yazarlar Reşat, Ebüzziya Tevfik ve Nuri beylerdi. Gazete Cuma ve Pazar günleri hariç haftada beş gün yayınlanıyordu. İbret,

⁷² İNÜĞÜR, s. 227

⁷³ İNÜĞÜR, s. 228

Şinasi'nin ölümü üzerine satın alınan Tasvir-i Efkar Basımevinde basılmaktaydı.⁷⁴ Namık Kemal yönetiminde gazetenin biçimi de değiştirilerek daha büyük boyda yayını sağlandı.⁷⁵

İbret, Namık Kemal yönetimindeki Hürriyet gibi haber gazeteciliğini geri planda tutuyor, kamuoyunu politik hedefler için etkileme ve ideoloji oluşturma işlerine daha fazla yer ayırıyordu. Hürriyet ile İbret arasındaki fark ise, İbret'in ideoloji oluşturma işine Hürriyet'ten çok daha fazla önem vermesiydi.

Gazete kamuoyunda adı, Rus yanlısı olduğu düşünüldüğü için, 'Nedimof'a çıkan Mahmut Nedim Paşa'ya ve icraatlarına saldırarak işe başladı. Fakat kısa sürede gazetenin yayınları hükümetten veya bazı devlet adamlarından çok istibdat sisteminin bütününe karşı bir eleştiriye dönüştü.⁷⁶ Ülke sorunları üzerinde bazen üç sayfayı bulan makalelerle yoğun analizler yapılıyordu. Namık Kemal İbret'te meşrutiyet rejimi talebini, Tanzimat veya istibdat düzenini bir bütün olarak eleştiren ve Türk-İslam sentezi ya da Osmanlı medeniyeti olarak adlandırabileceğimiz kültürü tanzimatın taklitçi batıcılığı karşısında savunan sistemli ve bütünsel bir düşünce yapısına dayandırıyor. O'na göre Tanzimat batılılar Osmanlı'nın iç işlerine karıştıkları için başarısız olmuştu ve çare keyfi yönetime son verecek, halkı idareye ortak hale getirecek ve Avrupalıların azınlıkları bahane ederek iç işlerimize karışmalarını engelleyecek bir meşveret sisteminin kurulmasıydı. Meşrutiyet düzeni anayasa ile kurulunca düşünce özgürlüğü de sağlanmış olacaktı.⁷⁷ Namık Kemal'in düşüncesinin temelinde yer alan batıyı üstün kılan kurumların İslam'ın özünde de bulunduğu görüşü İbret'te sistemli bir düşünce biçiminde İbret'te ortaya konuldu ve halka duyuruldu. Tabii hukuku şariat, halk egemenliğini biat ve parlamenter sistemi meşveret ile bir tutup açıkladığı makaleler hep İbret'te yayınlanan makalelerdi.⁷⁸

Böylece İbret politik hedef olan meşrutiyeti elde edebilmek için kamuoyunun etkilenmesini çok daha kolaylaştıracak güçlü ve sistemli bir ideolojiyi oluşturuyor ve kamuoyuna yayıyordu. Özellikle 1870'den sonra Avrupa'da Almanya'nın yeni bir güç olarak ortaya çıkması ve finans-kapitalinin dünyaya yayılması ile kendini gösteren yeni bir batılı saldırı dalgası, Yeni Osmanlılar'ı ideoloji konusunda daha fazla çalışmak zorunda bırakmıştı.

⁷⁴ İNUĞUR, s. 228-230

⁷⁵ ŞAPOLYO, s. 132

⁷⁶ İNUĞUR, s. 229-230

⁷⁷ KOLOĞLU (1985a), s. 83-84

⁷⁸ LEWIS, s. 142-143

Yayılmaya çalışılan ideolojinin geniş kesimlerin dileklerine tercüman olan birçok yönleri bünyesinde barındırması, gazetenin kamuyu üzerinde istediği etkiye ulaşmasını sağladı. Halk özellikle yazarları nedeniyle gazeteye çok rağbet ediyordu. İlk sayının İstanbul'da çıkışı büyük coşkunlukla karşılanmış, o gün sayısı bir kuruştan satışa sunulan İbret⁷⁹, iki baskı yaparak 25.000 gibi inanılmaz bir tiraja ulaşmıştı. Kısa süren yayın hayatı boyunca İbret'in tirajı 12.000'in altına düşmedi.⁸⁰

Kamuyu üzerindeki büyük etkisinin, gazetenin kapatılmasına yol açması uzun sürmedi. İbret, çıkışının birinci ayını doldurmadan 19. sayıda Namık Kemal tarafından yayınlanan 'Garaz Marazdır' başlıklı makale nedeniyle 10 Temmuz 1872 günü dört ay süreli olarak kapatıldı. Bu kararın arkasında sadrazam Mahmut Nedim Paşa vardı. 24 Temmuz 1872'de de Namık Kemal Gelibolu'ya mutasarrıf, Nuri Bey Ankara'ya mektupçu, Reşat Bey Bilecik'e kaymakam, Ebüzziya ise İzmir Mahkemesine başkatip olarak tayin edildiler. Gazetenin yazarları böylece İstanbul dışına sürgüne gönderiliyorlardı. Yasak süresinin dolmasına kırk gün varken Mahmut Nedim Paşa yerine yeni sadrazamlığa getirilmiş olan Mithat Paşa İbret'e af çıkarttı ve gazete tekrar yayına başladı. Bu sırada Namık Kemal mücadeleyi bırakmamış Diyojen ve Hadika gazetelerine Mahmut Nedim Paşa hükümetini alaya alan ve taşra halkının dertlerini yansıtan yazılar göndermişti. İbret tekrar yayına başlayınca 'başmuharrir' imzası ile yazılarına Gelibolu'dan devam etti. Mithat Paşa 80 gün sonra sadrazamlıktan ayrılınca Namık Kemal'de mutasarrıflıktan ayrılıp İstanbul'a döndü ve tekrar İbret'in başına geçerek eskisinden de şiddetli biçimde mücadelesini sürdürdü. İbret, Namık Kemal'in Gedik Paşa Tiyatrosu'nda sahneye koyduğu 'Vatan Yahut Silistre' piyesinin halkta yarattığı coşku dalgasından endişelenen hükümet tarafından, 5 Nisan 1873'te bir daha çıkmamak üzere kapatıldı. 132. sayısından sonra yayına son verilen İbret'in yazarları tutuklanarak sürgüne gönderildi. Mahkemesiz, duruşmasız, hukuki gerekçe gösterilmeden keyfi biçimde alınan bu sürgün kararı ile Namık Kemal Kıbrıs adasında Magosa Kalesine gönderildi; Gedik Paşa Tiyatrosu da yıktırıldı.⁸¹

⁷⁹ İNUĞUR, s. 230

⁸⁰ KOLOĞLU (1985a), s. 83

⁸¹ İNUĞUR, s. 231-233

6.3. Yeni Osmanlı Gazetelerinin Okuyucu Kitlesi

Yeni Osmanlı gazeteleri, Osmanlı toplumunda ne ölçüde etkiliydiler? Yeni Osmanlı gazetelerinin kamuoyu yaratma fonksiyonlarını ölçebilmek için yapmamız gereken çalışmalardan biri de gazetelerin okuyucu kitlesini incelemektir.

Öncelikle sormamız gereken soru Yeni Osmanlı gazetelerinin Osmanlı kamuoyunun ne kadarını etkileyebildiğidir. Yeni Osmanlı gazetelerinin yayınları toplam nüfusun ne kadarına ulaşabiliyordu?

Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan topraklardaki nüfus, 19. yüzyıl ortalarında 8-9 milyon dolayındaydı. I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ise nüfus 16-17 milyona ulaşmıştı.¹ Bu durumda 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde nüfusun Anadolu'da 11-12 milyon civarlarında olması gerekir. 1844 sayımına göre Osmanlı İmparatorluğunun tüm nüfusu ise 35.350.000'dir.²

Yeni Osmanlı gazetelerinin bazılarının günlük tirajlarına dair rakamlar elimizde mevcuttur: Tasviri Efkar'ın tirajı, rakam söylenti olmakla birlikte, bir aralık 24.000 civarına çıkmıştır.³ En etkili Yeni Osmanlı gazetelerinden İbret'in tirajı ise 12.000'den aşağı düşmemiş fakat en çok 25.000'i görmüştür.⁴ Yurt dışından Türkiye'ye sokulan ve her sayısı büyük rağbet gören Hürriyet'in tirajı binlerle ifade edilmektedir. Yeni Osmanlı gazetelerinin tüm Osmanlı basını içinde en çok tirajı olan gazeteler olduğunu da belirtmekte yarar var. Örneğin bir Yeni Osmanlı gazetesi olmadığı halde en yüksek tiraj yapabilen gazetelerden biri olan Basiret'in tirajı en yüksek olduğu zamalarda 10.000 civarında dolaşmıştır.⁵

Elbette her gazetenin sadece bir kişiye ulaştığını varsayamayız. Böyle bir varsayımı kabul etmemek için en güçlü nedenimiz, 1866-1876 döneminde Osmanlı ülkesinin dört bir yanında yayımlanan gazetelerin toplu halde okuyuculara sunulduğu 'kıraathane'lerin açılmış olmasıdır. İstanbul, İzmir, Girit, Trablusgarp, Samsun ve Saraybosna'daki kıraathaneler özellikle ilgi görüyorlardı.⁶ Kıraathanelerin yaygınlığı bize, Yeni Osmanlı gazetelerinin

¹ PAMUK, s.175

² Nuri AKBAYAR, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Dveleti'nde Nüfus", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985, s. 1239

³ KOLOĞLU (1985a), s.77

⁴ KOLOĞLU (1985a), s.83

⁵ KOLOĞLU (1985a), s.82

⁶ KOLOĞLU (1985a), s.85

sadece yayın yerleri ile sınırlı kalmadıklarını, en azından büyük şehirler düzeyinde İmparatorluğa dağıldıklarını göstermektedir. Elbette gazetenin yayımlandığı yer ile okuyucuya ulaştığı yer arasında bir hayli zaman farkı vardı. Bütün ülkedeki okuyucuların aynı gazeteyi aynı gün okuması durumu Cumhuriyet Türkiye'sinde bile ancak çok partili hayata geçildikten sonra ki dönemlerde gerçekleştirilebilmiştir.

Gazetelerin kıraathanelerde bulunan topluluklara okunarak da insanlara ulaştığını göz önünde tuttuğumuzda okuyucu kitlesi dediğimiz grubu, okur-yazar oranla sınırlamak anlamsız olur. Fakat tirajlardan hareketle her gazetenin ortalama 20 kişiye ulaştığını ve aynı anda iki büyük Yeni Osmanlı gazetesinin en yüksek tiraj oranından yayın yaptıklarını kabul etsek bile en iyimser tahminle Yeni Osmanlı gazeteleri 1 milyon kişiye ulaşabilirlerdi. Bu rakam toplam nüfusun % 3'ünden az, sadece Anadolu nüfusunun da %10'undan az bir topluluğu ifade eder ki aynı anda birden fazla Yeni Osmanlı gazetesinin en yüksek tirajdan uzun süre yayın yapmasına da Yeni Osmanlı tarihi boyunca nadiren rastlanabilir.

Bilmemiz gereken ikinci konu Yeni Osmanlı gazetelerinin hangi toplum kesimlerine ulaştıkları ve hangi toplumsal sınıflar üzerinde etkili olabildikleridir. Yüksek bürokrasi ve azınlık tüccarlarının kendi görüşlerini ifade eden gazeteleri vardı. Bu kesimler gazete okuma alışkanlığına sahip olduklarından Yeni Osmanlı gazeteleri büyük ölçüde bunlara ulaşmış olmalıdır. Yine, Yeni Osmanlıların sınıfsal köklerini oluşturan orta-alt bürokrasi, loncalarda örgütlü müslüman tüccar ve zanaatkarlar ile ulema ve eşraf kendi çıkarlarına yönelik görüşleri gazetelerde bulabildikleri için gazete talep eden kitleler içinde yer almış olmalıydılar. Yeni Osmanlı hareketinin ideologları arasında bu sınıfların herbirinin en az bir temsilcisinin bulunması, gazetelerin bu kesimlerin hepsine yönelik yayın yaptıklarını kanıtlar. Bu sınıflar genelde şehirlerde oturan gruplardır. Kıraathanelerin de şehirlerde ortaya çıktığını biliyoruz. Bu durumda Yeni Osmanlı gazetelerinin şehirlerde yaşayanlara ulaştıklarını ve etkili olduklarını söyleyebiliriz.

Fakat taşra için hele de kırsal kesim için aynı durumdan söz etmek olanaksızdır. Köyler ve küçük toprak sahibi köylüler imparatorluğun en geniş toplumsal kesimi olmalarına rağmen, Yeni Osmanlılar'ın ideolojileri arasında sınıf olarak köylülerin çıkarlarını savunan bir düşünce sistemine rastlanmaz. İdeologlardan hiçbiri de köylü sınıfının temsilcisi değildir. Köylülüğe en yakın sınıfsal köken, babası köylülükten gelerek İstanbul'da kağıt tüccarı olan Ali Suavi'dedir. Ali Suavi, özellikle Simav'da görev yaptığı sırada köylülerin dertlerine yakından tanık olmuş ve bu sıkıntıları gazetesinde yansıtmıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa da

köylülerin sorunlarını en çok işleyen Yeni Osmanlılar arasında yer alırlar. Fakat sorunları yansıtmakla sınırlı kalan bu çalışmalar, köylü ideolojisi oluşturmazlar. Yeni Osmanlı gazetelerinin, okuma-yazma oranının en düşük seviyelerde olduğu, kıraathanelerin bulunmadığı, büyük kaçgun hareketinden sonra kolay ulaşılan düzlüklerden ve anayollardan dahi uzaklaşmış köylere ulaşması çok zordur. Aynı durum elbette, diğer kesimlerin gazeteleri ve geleneksel olsun modern olsun her türlü yazılı kültür ürünü için de geçerlidir.

1913 gibi geç bir tarihte derlenen bilgilere göre, kırsal nüfusun % 87'sini oluşturan 870.000 aile orta ve küçük ölçekte toprak sahibidir. Kırsal nüfusun % 8'ini kapsayan 80.000 aile ise topraksızdır. Küçük köylülüğün elinde tuttuğu toprakların toplam tarımsal üretime açık topraklar içindeki payı ise % 35'tir. Büyük toprak sahibi eşrafın kırsal nüfus içindeki payı ise sadece % 5'tir.⁷

Bu rakamlardan tahminen çıkarabileceğimiz verilere göre toplam Osmanlı nüfusunun en az % 80'inin Yeni Osmanlılar'ın gazeteleri veya ideolojileri ile temasları yoktur. Bu temassızlığın nedenini ulaştırma zorlukları ve fakirlikten önce talep yokluğunda aramak gerekir.

Gazete, modern anlamda bir kitle iletişim aracı olarak sanayileşmenin sonucudur. Endüstrinin gelişmesi geniş kitleleri rasyonel ve yazılı kültüre dayalı bir çalışma düzeni içine çekmiştir. Gazete öncelikle, endüstriyel üretim sistemi içinde çalışan insanların haber ve ideolojik mücadele ihtiyaçlarını karşılar. Küçük köylülük ise endüstrileşmeden ve pazar ekonomisinden uzak olduğu sürece gazete veya ideoloji talep etmeyecektir. Osmanlı devleti batılı sanayi kapitalizmi ile karşılaşınca onun dayattığı bağımlı pazar düzenini kabul etmişti fakat küçük köylülük nedeniyle pazar için üretimin imparatorluk içinde tahmin edilenden çok daha yavaş ilerlediğini görmüştük. Bağımlı pazar ve para ekonomisinin yıkıcı sonuçlarıyla öncelikle karşılaşan kesimler şehirli sınıflardı ve onlar Yeni Osmanlı hareketi ve gazeteleri ile tepkilerini ortaya koyuyorlardı. Küçük köylülük ise pazar ilişkileri içine çekildiğinde dahi gazeteyi rasyonel endüstriyel ilişkiler içinde olanlarla aynı şekilde talep etmeyecektir. Endüstriyel ilişkiler içinde olan insanın haber ihtiyacı, feodal özelliklerini koruyan, geçimlik üretimin önemli yer tutmaya devam ettiği tarımsal üretim ilişkileri içinde bulunan insanınkinden çok daha fazladır.

⁷ YERASİMOS, (Cilt 2), s. 294

Böylece Yeni Osmanlı gazetelerinin tiraj rakamlarının neden 25.000'lerde ve ulaşılan toplam kitlenin neden 1 milyon civarında kaldığı açıklığa kavuşur. İmparatorluk nüfusunun kaba bir tahminle en az %80 ila 90'ını oluşturan küçük köylülük gazete veya ideoloji talep etmemektedir. İdeoloji talep etmesi için küçük köylünün topraksızlaşıp emekçi haline gelmesi gerekirdi. Tıpkı Osmanlı merkez teşkilatının modern bir bürokrasiye dönüşürken, loncalarda ki tüccar ve imalatçılar ile eşrafın müslüman-türk bir kapitalist sınıfa dönüşmeye çalışırken ya da ulemanın aydın sınıfı haline dönüşmek zorunda kalırken yaptıkları gibi. Bağımlı pazar ve para ekonomisi kurulurken saydığımız sınıflar kendi içlerinde hemen hemen tamamen dönüşmek zorunluluğu ile karşılaştılar aksi takdirde yok olacaktı. Küçük köylülük ise sadece %8 oranında topraksızlaşmıştı. Bu nedenle diğer şehirli sınıflar acilen ideoloji ihtiyacı duyarken küçük köylülük böyle bir ihtiyaç hissetmedi.

Yeni Osmanlı gazetelerinin tiraj rakamları ile, aynı dönemde köylü sınıfının çoktan emekçi kitlelerine dönüştüğü ya da dönüşmek üzere olduğu, sanayileşmiş kapitalist ülkelerdeki gazetelerin tiraj rakamlarını karşılaştırdığımızda aradaki niteliksel fark kendiliğinden ortaya çıkar. Fransa'da 1868'den sonra yayına başlayan Le Petit Journal başlangıçta 83.000 civarında olan tirajını iki yılda 260.000'e çıkarmıştı. 1870 yılında sadece Paris'te bulunan gazetelerin toplam tirajı 1 milyon dolayındadır.⁸ İngiltere'de ise 1870'de Daily Telegraph günde 240.000 satmaktaydı ve rakiplerinden Times'ın tirajı da Telegraph'ın tirajının yarısına ulaşıyordu. Bunların dışında Daily News, Morning Post, Morning Herald ve Morning Chronicle gibi birçok büyük gazete daha yayın yapıyordu.⁹

İngiltere'de daha 1750'li yıllarda toprak sahibi köylü neredeyse kalmamış Pazar dışında geçimlik üretim ise tamamen yok olmuştu. 1881'de tarım kesiminin aktif nüfus içindeki payı %8'e düşmüştü. Fransa'da gelişme daha yavaş olmakla birlikte 1876 yılında tarım kesiminin aktif nüfus içindeki payı %51.4'e gerilemişti.¹⁰ Osmanlı devletinde ise sanayi ve diğer kesimlerde ciddi bir işgücünden bahsedemeyeceğimiz bir dönemde 1913 gibi geç bir tarihte dahi topraksızlaşıp emekçi haline dönüşen köylü oranının toplam tarımsal nüfus içinde %8'de kalmış olması, tahminen nüfusun en az %80 ila %90'ının toprağa bağlı üretim yaptığını, emek pazarına dahil olmadığını gösterir.

⁸ İNUĞUR, s. 120

⁹ İNUĞUR, s. 124

¹⁰ Mehmet ALTAN, **Kapitalizm Bu Köye Uğramadı**, İstanbul:Afa Yayınları, Ekim 1994, s.98

6.4. Yeni Osmanlı Gazetelerinin Dili

Yeni Osmanlılar, politik hedeflere kamuoyunu etkileyerek ulaşmayı, mücadele yöntemi olarak benimsemek zorunda kalmışlardı. Fakat, halkın konuşma diline dayalı sözlü kültür ile Arapça-Farsça elemanlarla doldurulmuş ağıdalı Türkçe'ye dayanan yazılı kültür arasında bir set vardı. Halk, Kitabet-i Resmiye ve divan edebiyatından oluşan yazılı kültür dilini anlayamadığından politik konuların bilgisine de yabancıydı. Bu nedenle yazı dilinin halkın anlayacağı yeni bir şekle sokulması bütün Yeni Osmanlılar için önemli bir hedefti.

Yazı dilinin halkın anlayabileceği bir şekle sokulması için çalışmalar bürokrasinin kendi gücüne dayanan reform çabaları zamanında başlatılmıştı. Bürokrasi 17. ve 18. yüzyıllarda toprak rejiminin bozulması nedeniyle merkezi hükümet zayıfladığında bağımsız bir güç olarak belirmiş olan ulemanın gücünü kırmak istiyordu. Osmanlıca olarak da bilinen yazılı kültür dilini yüksek devlet adamları ve ulema dışında kimse anlamadığı için, ulema merkezi devletten bağımsız bir hale gelince, sosyo-kültürel alan, kamuoyu ve devlet işlerinde önemli bir gücün de sahibi haline gelmişti. Ayrıca bürokrasi kendisini modern bir sınıf olarak örgütleyebilmek için rasyonel eğitimden geçirilmiş yeni kadrolara ihtiyaç duyuyordu. Bu kadroların hızlı ve ulemanın hakimiyetinden uzak biçimde yetiştirilmeleri, sadeleştirilmiş bir halk Türkçesi ile eğitimin ve devlet idaresinin düzenlenmesine bağlıydı.

Bu amaçla Lale Devri'nden itibaren matbaanın kuruluşu ile başlatılan çabalar, yerli kaynaklara dayalı bürokratik sanayileşme projesi çöktükten sonra da devam etti. Bürokrasi sanayileşmiş kapitalist ülkelerden aldığı destekle ülkedeki iktidarını korudu ve bu defa sanayi kapitalizmine bağımlı bir çevre ülkesi olma modeli içinde, modern bir sınıf haline gelebilmek için dilde sadeleştirme hareketini sürdürdü. Tanzimat devri boyunca Reşit, Ali ve Fuat Paşa'lar bu politikayı devam ettirdiler. Pertev ve Akif Paşa'ların açtığı yolda Sadık Rıfat Paşa ve Cevdet Paşa gibi isimlerin özellikle devlet yazışmalarında dilin sadeleştirilmesi konusunda önemli katkıları oldu.¹

Hatta Yeni Osmanlılar aynı hedefi güden çalışmalarını, gazetelerinde yürürlüğe koyduklarında yüksek bürokrasiden takdir ve destek gördüler. Bürokrasi, yazı dilini sadeleştirme projesinin, aynı zamanda yönetime muhalif kitleler için, politikanın bilgisine giden kapıları da açtığını farkettiği günlerde, Ali Suavi yazılarında hükümetin bazı üyelerinin

¹ KOLOĞLU (1985b), s.316

eğitimin gelişmesini Fransa’da olanlara benzer ihtilallere yol açacağı için istemediklerini yazıyordu.

Dilin sadeleştirilmesi için en önemli kanal henüz resmi ve yarı resmi gazetelerin yayınlandığı Yeni Osmanlılar öncesi gazetecilik döneminde başlamıştı. Özellikle Takvim-i Vekayi’den gelen yazı kurulu üyeleri Ali Ali ve Hafız Müşfik ile yine yazarlar arasında bulunan diplomat Mustafa Sami’nin Ceride-i Havadis’te yaptıkları çalışmalar, halkın anlayabileceği daha sade bir yazı dilinin oluşturulmasında öncülük yaptılar.²

Yeni Osmanlılar’ın usta kabul ettikleri Şinasi, dilde sadeleşme hareketinde de Yeni Osmanlılar arasında öncüdür. Şinasi’nin eğitimi, kamuoyunu etkilemek yönteminden daha fazla benimsediğini, düşüncelerinde ve çıkardığı gazetelerde görmüştük. Fakat Şinasi, kamuoyunu etkileme işlevini de gazetelerinde ihmal etmiş değildi. Şinasi, gazetesinin eğitici ya da kamuoyunu politik hedefler için etkileyici işlevleri yerine getirmesi için yine gazetede dilin halkın anlayabileceği bir şekle sokulmasını savunmuştu.

Tercüman-ı Ahval’in Şinasi yönetiminde çıkan ilk 25 sayısında Şinasi’nin halkın kolaylıkla anlayabileceği şekilde yazma ilkesini koyduğunu ve bunu uyguladığını görüyoruz.³ Tercüman-ı Ahval’in ilk sayısında Şinasi şöyle diyordu:

*“Tarife hacet olmadığı üzere kelim, ifade-i meram etmeğe mahsus bir mevhibe-i kudret olduğu misillu en güzel icad-ı akl-ı insani olan kitabet dahi kalemle tasvir-i kelim eylemek fenninden ibarettir. Bu itibar-ı hakikata mebni, giderek umum halkın kolaylıkla anlayabileceği mertebede işbu gazeteyi kaleme almak mültezem olduğu dahi makam münasebetiyle şimdiden ihtar olunur.”*⁴

25. sayıdan itibaren Şinasi ayrılınca Tercüman, dil sorununa kayıtsız bir tutum takındı.⁵

Şinasi ise, kendi başına çıkarttığı Tasvir-i Efkar gazetesinde dil konusunda düşündüklerini uygulamaya devam etti. Şinasi, Tasvir’in başvuru dilekçesinde gazetesi için ‘olabildiğince Türkçe anlatım’ ilkesi koyduğunu belirtiyordu. Kısa zamanda, Tasvir’de sade

² MARDİN (1994a), s. 168-169

³ KOLOĞLU (1985a), s.77

⁴ TANPINAR, s. 211

⁵ TANPINAR, s. 212

anlatımlı, kesin fikirli ve halk dilini ön plana almaya çalışan bir yazı stili yarattı.⁶ Bu yeni tarzın amacı, divan edebiyatının ne toplum, ne dünya, ne tabiat ile ilişkisi olan, kendi içine kapalı, fantastik özelliklerini kırarak; toplumu, doğayı, dünyayı⁷ ve insanı anlatan bir dil ve edebiyat oluşturmaktır.⁸ Şinasi gazetesinde kurmayı planladığı bu yeni dil ve edebiyatı klasik edebiyat yanlılarına karşı savundu. Tasvir-i Efkar, en yüksek tirajına, ‘Mebhuset-u Anha’ tartışması olarak bilinen edebi tartışmalar sırasında ulaştı. Gordlevski, o güne kadar en çok 20.000’i bulan satışların birden 24.000’e yükseldiğini söyler.⁹ Ceride-i Havadis ile Tasvir arasında yaşanan bu dil tartışmasında klasik dilin ve sade Türkçe’nin savunucuları karşı karşıya gelmişti. Dilin sadeleştirilmesi gereğini, halkın özellikle devlet işlerinde olan bitenden haberdar olma hakkına, üstü kapalı olarak da olsa bağlayan Şinasi, gazetesine bu denli büyük ilginin toplanmasına yol açmıştı. Böylece Şinasi politikanın sadece yüksek hükümet çevrelerinde tartışılabileceği şeklinde ifade edebileceğimiz Tanzimat Paşa’larının görüşüne eğitimi ilgilendiren bir konu üzerinden dolaylı olarak saldırmış oluyordu. Sorunun sadece ima edilmesi dahi kamuoyunun ilgisini çekmeye yetmişti.¹⁰

Dilin sadeleştirilmesi hareketine yeni bir boyut ekleyen gazete Muhbir oldu. Ali Suavi yönetimindeki Muhbir, halk dilini yansıtmakla kalmadı halk mantığıyla da yayın yaptı.¹¹ Muhbir’in bu üslubu, Suavi’nin lonca kökenlerinden ve öncelikle şehirlerde biriken işsiz kitlelere öğrencilere, bekar odaları ve gecekondualarda yaşayanlara seslenmek istemesinden kaynaklanmaktaydı. Bu kitleler her zaman siyasi mücadelede loncaların yanına çektiği gruplar olmuştu.

Ali Suavi yazı diline ‘konuşulduğu gibi yazma’ ilkesini getirdi. Türkçe’den Arapça-Farsça gramerin çıkarılmasını, dini metinlerin Türkçe’leştirilmesini istedi. Kısa cümlelerle kolay anlaşılır biçimde yazmayı savundu:

“Hiçbir adam bir kere ele alıp, okuyup anlamadığı şeyi bir daha ele alıp okur mu? Ezcümle sanayi ve fünuna dair kitaplar, mesela, bir ziraat kitabı nasıl okunsun? İçinde Arapça Farsça lugatlar var; ama toprak altına gömülmüş hazine gibi ezcümle ‘telkih’ yazılmış; ne olur telkih yerine ‘aşı’ yazılsa idi. Lisanımız yoluna konulsun. İşte aşî lafını herkes anlarken telkih

⁶ KOLOĞLU (1985a), s.77

⁷ KOLOĞLU (1985b), s.315

⁸ TANPINAR, s. 250

⁹ TANPINAR, s. 251

¹⁰ MARDİN (1994a), s. 171

¹¹ TANPINAR, s. 230

yazmanın lüzumu nedir? Sonra 'yoksa' yazsınlar 'yohksa' değil, 'akşam' yazsınlar 'ahşam' değil. Milletimizi maarfîten habersiz bırakan bu gibi şeyler değil midir?"

Suavi'nin dil konusundaki görüşlerinde, ulaşmak istediği kitlelerin özelliklerinin yanı sıra bloke etmek istediği sınıfların özelliklerinin de etkisi olduğu anlaşılıyor. Engellenmek istenilen sınıfların başında ulema yer alıyordu. Suavi'nin temsilcisi olduğu sınıf, kendisinin etkilemek istediği kitleler üzerinde, ulemanın kamuoyu oluşturmamasını istemiyordu. Bu nedenle ulemanın siyaset bilgisi üzerinde klasik dil yoluyla sağlamış olduğu hakimiyeti, dili sadeleştirerek bozmaya çalışıyordu. Loncaların ulemanın artı-değerden daha fazla pay almalarını engelleme mücadelesinin bu konunun alt yapısını oluşturduğunu Suavi'nin düşüncesini incelerken görmüştük. Suavi'nin dil görüşü ve kendine has yazı dili, daha sonra Avrupa'da yayınladığı Muhbir ve Ulum gazetelerine de yansdı.

Muhbir yazarı Ali Suavi ile Hürriyet yazarları Namık Kemal ve Ziya Paşa arasında Fransa'daki sürgünde görüş ayrılığı doğmuştu. İki grubun uzlaşmazlığı Muhbir'in ve Hürriyet'in kullandığı diller arasındaki farklılıklardan da anlaşılabilirdi. Yanyana koyulduklarında, Hürriyetin kullandığı dil ile, daha elit bir zümreye hitab ettiği görülüyordu.¹²

Hürriyet gazetesinde etkin olan Ziya Paşa ve Namık Kemal Türk dilinin sadeleştirilmesi projesini benimsemişlerdi, ikisi de düşüncelerini iletmek için en iyi araç olarak gördükleri basit ve açık bir Türkçe ile yazıyorlardı¹³; fakat bu işte diğer Yeni Osmanlılar kadar ileri gitmeye gönüllü değillerdi.

Örneğin Ziya Paşa klasik edebiyat dilini, 'yöneticiler kliğinin aracı' olarak eleştiriyor,¹⁴ yazı dilinde kullanılan sözcüklerin üçte birinin dahi Türkçe olmadığından, Arapça-Farsça sözcük ve kuralların etkisiyle şairlerin anlamı, vezne, şekle ve hayale feda ettiklerinden şikayet ediyordu. Divan edebiyatının dil ve örneklerinin Türk olmadığını, gerçek Türkçe'nin İstanbul ve taşrada halk arasında yaşadığını belirtiyor ve devlet yazışmalarında kullanılan dilin halk tarafından anlaşılamadığından dert yanıyordu. Fakat bütün bunlar bir yana bırakılıp yazı ve şiirlerine bakıldığında Paşa'nın divan edebiyatı kural ve kalıplarından büsbütün kurtulamadığı görülür.¹⁵ Ziya Paşa bir bürokrat olarak dilin sadeleşmesinden yana

¹² İNUĞUR, s. 225

¹³ MARDİN (1994a), s. 172

¹⁴ MARDİN (1994a), s. 172

¹⁵ KOLOĞLU (1985b), s.315

olmak zorundadır, genel olarak bürokrat sınıfın çıkarı bunu gerektirmektedir. Ayrıca kamuoyu üzerinde etki yaratmaya çalışan bir gazeteci olarak da daha sade ve kolay anlaşılır bir dil Ziya'nın işine yarayacaktı. Ancak Ziya Paşa bürokrasinin özkaynaklarla bağımsız modernleşmeyi savunan grubundandır. Bu grup batıya kültürel olarak da bağımlı olmak istemediğinden geleneksel kültürü hemen feda edememektedir. Gelenekçi bürokrasinin yaşadığı bu ikilem, Ziya Paşa'nın Hürriyet'te ve başka gazetelerde çıkan yazılarına, sadeleştirilmeye çalışılmış fakat klasik kalıplardan tam olarak kurtulamamış bir dil olarak yansımıştı.

Dilde sadeleştirmeyi benimseyenler arasında klasik dili savunarak çelişkisinde en ileri giden Yeni Osmanlı, Namık Kemal'di. Namık Kemal klasik edebiyatın dilini halkı cehalet içinde tuttuğu için eleştiriyordu.¹⁶ İran edebiyatının etkisiyle edebiyatımızda anlamın kelime süsüne feda edildiği kanısındaydı. Eski eserlerin yüksek sınıf için yazılmış olduğunu, yeni eserlerin ise halk için yazılmakta olduğunu söylüyordu. Ama Abdülhak Hamid'in Duhter-i Hindu, adlı eserinin anlaşılması için Türkçe'ye çevrilmesi gerektiği düşüncesi öne sürüldüğünde, bu kitabın tiyatrodan oynanmak için değil okunmak için yazıldığı cevabını vererek bu isteğe karşı çıktı. Böylece Namık Kemal yazılı kültür, sözlü kültür arasında ayrımın tamamen kalkamayacağını düşündüğünü dolaylı olarak anlatmış oluyordu. Tıp okullarında derslerin Türkçe okutulmasına karşı çıktığı gibi Türkçe'nin Arap harflerini atıp Latin harflerini alması teklifini kabul etmiyordu. O'na göre Arap harflerini öğrenmenin zorluğu karşısında yapılması gereken Arap alfabesinde bir ıslahat çalışmasıydı.¹⁷

Namık Kemal'in dilde sadeleştirmeyi benimsemiş bir yazar olmasına rağmen, kendisini klasik edebiyatın dilini bu denli savunmak zorunda hissetmesi hiç kuşkusuz ulema sınıfından gelen köklerinden ve ulemalıktan-aydınlığa geçiş yapmaya çalışan sınıfının çelişkilerinden kaynaklanmaktaydı.

Namık Kemal, aydın sınıfı haline gelmeye çalışan düşünce işçilerinin temsilcisi olarak, bütün Osmanlılar arasında iletişimden kaynaklanan birliği sağlayacak, günlük konuşma diline dayalı bir milli edebiyat yaratmak için hayatı boyunca çalıştı. Fakat ulema sınıfının hala ayakta olması ve aydın sınıfına dönüşmenin bütün ulemayı kapsamayıp son derece yavaş ilerlemesi bu çelişkilerin yaşanmasını kaçınılmaz kılıyordu.

¹⁶ MARDİN (1994a), s. 172

¹⁷ KOLOĞLU (1985b), s.316

Namık Kemal özellikle İbret'te coşkulu, etkili ve heyecanlı bir dil kullanarak¹⁸ Yeni Osmanlılar arasında dilde değişim hareketine yeni bir katkı yapmış oldu. Bu katkı 'kalabalıklara konuşuyormuş gibi yazmak' ilkesiydi ve İbret gazetesinin kamuoyunu politik hedefler için etkileme gücünü son derece arttırıyordu. Namık Kemal makalelerini ve şiirlerini yazarken kendisini kitleler karşısında hissediyordu. 'Hürriyet Kasidesi' bu tür şiirlerine iyi bir örnektir. Ziya Paşa da 'Zafername' adlı eserinde hicvini bu kalabalık duygusu ile geliştirmişti.¹⁹ Hürriyette ve özellikle İbrette görülen bu dil kitlelere özellikle siyasi mesaj iletmek için son derece etkili olan bir araçtı.

¹⁸ İNUĞUR, s. 230

¹⁹ TANPINAR, s. 251

6.5. Yeni Osmanlı Gazeteciliği'nin Sonuçları

Yeni Osmanlı Hareketi, politik olarak meşrutiyeti ve anayasayı hedeflemişti. Bu hedeflere ulaşmak amacıyla seçilen yöntemlerin başında 'kamuoyunu etkileme' geliyordu. Kamuoyunu etkilemek için ise gazete, en yoğun olarak kullanılan araç oldu.

Yeni Osmanlılar'ın başarılı olup olmadıkları, hareketi inceleyenler için yanıtlanması güç bir soru olmuştur. Hedeflerinin ne kadarına ulaşabildiklerini saptamak zordur, çünkü hem hedeflerde tamamen birlik söz konusu değildir, hem de bazı hedeflerin elde edilmesinde Yeni Osmanlılar'ın payının ne olduğu tartışma konusudur.

Biz bu çalışmada öncelikle Yeni Osmanlılar'ın gazete yoluyla kamuoyunu etkileme konusundaki başarı ya da başarısızlıklarını tespit etmeye çalışacağız.

Yeni Osmanlılar, kamuoyunu etkilemek amacına ulaşmak için, halkın anlamadığı geleneksel yazılı kültür dilini değiştirmek zorundaydılar. Bu dil ile geniş kitlelere seslenmek mümkün değildi. Yeni Osmanlı gazeteciliği, Arapça-Farsça kelime ve gramere daha az yer veren, sade, açık, daha kısa cümlelerle anlatım yapan ve en önemlisi bilgiyi saklamayı değil aktarmayı amaçlayan, fantastik konular yerine dünyevi, maddi ve insani konuları işlemek üzere oluşturulmuş bir gazetecilik dili meydana getirmek konusunda başarılı olmakla kalmadı, dilin modernizasyonu diyebileceğimiz çok daha genel bir sürece de hizmet etmiş oldu.¹

Dil sorunu ile ilgilenen tüm gruplar arasında, en göze çarpan katkı kesinlikle gazetecilerinkiydi. Onların çabaları sayesinde, II. Abdülhamit dönemine kadar, Namık Kemal'in yaratmayı arzu ettiği günlük dile dayalı zengin ve etkin edebiyatın temelleri atılmıştı. Namık Kemal bu edebiyatın bütün Osmanlılar arasında iletişime dayanan bir birlik yaratmasını amaçlıyordu. Bu edebiyat 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar kesin bir biçim alamadı. Fakat o devirde, ideallerin birleştiricisi ve ulusal gücün bağlarından biri olarak daha önce gerçekleştirilememiş bir rol oynadı.²

Yeni Osmanlı gazeteciliği sadece kitlelere ulaşmayı sağlayacak dili değil, kitleleri politik hedeflere ulaşmak üzere eyleme geçirmeyi sağlayacak ideolojileri de üretti. Bu ideolojik temel kitleleri meşrutiyet düzeni amacıyla siyasi iktidara karşı harekete geçirmek için yeterliydi ve gazetelerde oluşturulan dil sayesinde halka ulaştırılması sağlanmıştı.

¹ MARDİN (1994a), s. 170-173

² MARDİN (1994a), s. 175

Meşrutiyet için eyleme geçen kitleler, Yeni Osmanlı gazetelerinin yaydığı düşünceleri benimsemişlerdi ve başka unsurların yanında bu fikirlerden de güç alıyorlardı. Durumun böyle olduğunu en güzel anlatan belge, Meşrutiyet'in ilanı için İstanbul'da başlayan gösterileri anlatan İngiltere elçisi Sir Henry Elliot'un bir mektubudur. Elçi Elliot mektubunda:

“Herkesin ağzında ‘Meşrutiyet’ sözcüğü olması, başkentin uyanık kamuoyunu temsil eden ve millet –hem müslüman, hem hıristiyan- tarafından desteklendiğini bile softaların, zannımca bunu elde edinceye kadar çabalarını gevşetmeyeceği ve Sultanın bunu tanımayı reddetmesi halinde, onu tahttan indirme teşebbüsünün hemen hemen kaçınılmaz gözükmesi; Kur’anın gerektirdiği hükümet şeklinin tamamen demokratik olduğunu, şimdi Sultanın kullanmakta olduğu mutlak otoritenin halkın haklarını gaspı olduğunu ve Şeriat’ın bunu tasvip etmediğini müminlere kanıtlayan Kur’andan bazı metinlerin dolaştırılması; hem milletin hem teamüllerin, Devletin çıkarlarını ihmal eden bir Hükümdara itaatın gerekmediğini göstermek amacıyla olması.....”³

diyordu. Burada kalabalıklara hakim olduğu anlatılan düşüncelerin özellikle Namık Kemal ve Ali Suavi'nin, daha da genelde tüm Yeni Osmanlı Hareketi'nin fikirleri olduğuna kuşku yoktur.

Yeni Osmanlılar yarattıkları ideolojilerle sadece kendi devirlerinde yaşanan toplumsal ve politik olaylara etki etmekle kalmadılar, kendilerinden sonra doğacak ‘İttihat ve Terakki’ ve ‘Hürriyet ve İtilaf’ gibi siyasal örgütlere de, üzerinde yükselebilecekleri bir temel sağlayarak, aydın geleneğinin oluşmasına öncülük ettiler.⁴

Yeni Osmanlılar kitlelere ulaşacak araçları inşa etmekte ve kitlelere harekete geçmelerini sağlayacak düşünceleri oluşturup, bunları kalabalıklara aktarmakta başarılıydılar. Fakat politik hedef olan Meşrutiyet rejimine kitleleri yönlendiren tek unsur olduklarını söylemek güçtür. Çünkü Meşrutiyet'in ilanı sürecini protesto gösterileri başlatmışsa da kesin sonuç Süleyman Paşa'nın Harbiye Taburu'nu harekete geçirdiği bir askeri darbe ile sağlanmıştı. Bu darbeyi yapanlar arasında ise bırakın Yeni Osmanlı ideolojilerini benimsemeyi, meşrutiyet fikrinin kendisini dahi kabullenmeyen insanlar vardı. Fakat daha

³ ELLIOT (1922), s. 231-232, aktaran: LEWIS, s. 160

⁴ İlber ORTAYLI, “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985, s.1702-1703

sonra kamuoyunun desteğine sahip olan Mithat Paşa bu desteğe de dayanarak çetin mücadelelerden sonra Meşrutiyet rejimini ve Anayasa'yı elde etmeyi başarmıştı.⁵ Bu karışık tablo nedeniyle Yeni Osmanlı gazeteciliği'nin kitleleri eyleme sevk gücünün derecesini saptamak güçtür.

Politik hedeflerin elde edilmesine gelince, Yeni Osmanlılar başarısızdır. Anayasa'nın ilanı ve Meşrutiyet'in kurulması için Mithat Paşa'nın bel bağladığı II. Abdülhamit, Anayasayı ve Meclisi kısa süre içinde rafa kaldırarak eskisinden de kötü bir istibdat rejimi kurdu. Meşrutiyet, reform ve hürriyet davaları kaybedilmişti. Yeni Osmanlılar'ın bazıları düşüncelerini terk ederek Sultanın hizmetinde memuriyet buldular. Diğerleri sürgün, hapis ve ölüme maruz kaldılar. İçlerinde en parlak olanlardan Mithat Paşa, Taif'te intihar ettiği söylenerek boğduruldu. Namık Kemal ise yıllarca Ege Adalarında küçük memuriyetlerde sürgün hayatı yaşadıktan sonra, üzerinde çalışmakta olduğu 'Osmanlı Tarihi' adlı eserini basmasını yasaklayan bir padişah emrini aldıktan sonraki gece öldü. Ölümünden hemen önce yazılmış bir şiirinde o günlerde muhalefeti saran üzüntü halini anlatır:

*“Sıdk ile terkedelim her emeli her hevesi
Kıralım hail ise azmimize ten kafesi
İnledikçe eleminden vatanın her nefesi
Gelin imdada diyor bak budur Allah sesi
Bize gayret yakışır merhamet Allah'ındır
Hükm-i ati ne fakirin ne şehinşahındır
Dinle feryadını kim terceme-i ahındır
İnledikçe ne diyor bak vatanın her nefesi.
Memleket bitti yine bitmedi hala sen ben
Bize bu hal ile bizden büyük olmaz düşmen
Dest-i a'dayız Allah için ey ehl-i vatan
Yetişir terkedelim gayri heva vü hevesi”⁶*

⁵ ORTAYLI (1985), s.1703

⁶ LEWIS, s. 172

6.6. Tanzimat Döneminde Kamuoyu Oluşum Biçimi

Tanzimat düzeninde bürokrasi iktidarını korumuş, azınlıklar ise açık pazar haline gelen Osmanlı ülkesinde sanayileşmiş kapitalist ülkelerin aracılığını yaparak yeni bir tüccar sınıfı haline gelmişlerdi. Geleneksel düzenin parçalarını oluşturan loncalara bağlı tüccar ve zanaatkarlar bol ve ucuz Avrupa malları karşısında çöküşe geçmişlerdi.

Tanzimat, Osmanlı ülkesinde geleneksel üretim düzeninin batılı sanayileşmiş ülkelerin çıkarlarına uygun olarak bir tür ticaret kapitalizmine doğru evrimleştirilme çabasıydı. Bu yeni üretim düzeni para ile organize olarak, hammadde ve tarımsal ürünlerin üretilmesine ve batıdan işlenmiş sanayi ürünleri ithaline dayanıyordu. Ülke içi ve dışındaki maddi şartlar bu tür bir bağımlı kapitalist rejimin oluşmasına yol açıyordu.

Yeni üretim tarzı yayıldıkça, geleneksel üretim düzenine dayalı kamuoyu oluşum biçimini ve geleneksel kamuoyu yapıcılarını ortadan kaldırmaya başladı.

Yeni üretim biçimi öncelikle loncaları vurmuştu. Loncalar geleneksel düzende kamuoyu alanında kahvehaneler ve tarikatlar yoluyla etkili olmaya çalışıyorlardı. Yeniçerilerin kaldırılması sırasında kahvehanelere ve Bektaşî tarikatına yöneltilen yıkıcı kampanya bu iki unsurun kamuoyu alanında çöküşlerinin de başlangıcı oldu.

Kahvehaneler kamuoyu oluşturan işlevlerini kaybettiler. İstanbul'da sur içi ve Anadolu yakasında yer alan Türk kahvehaneleri eğlence merkezleri haline geldi. Galata-Pera hattında kurulmuş levanten kahvehaneleri ise pastaneye dönüştüler. Değişim kahvehanelerin dış görünüşlerine de yansdı. Camiyi andıran mekan tasarımı değişti. Kerevetlerin yerine iskemleler geçti, ortada yer alan havuz yerini çeşitli tiyatro gruplarının temsil verdikleri küçük bir sahneye bıraktı. Gerçi daha önce Hz. Ali'nin devesini ve Hacı Bektaş Veli'nin mucizelerini gösteren geleneksel halk resimlerinin boşalttığı duvarlara devlet büyükleri ve müttetik önderlerinin portrelerinin yanında, hürriyet kahramanlarının resimlerinin de asıldığı görülüyordu fakat özellikle iktisadi temelleri çökmeye başladığı için kahvehaneler kamuoyu alanındaki etkinliklerini yitiriyorlardı.¹

Kahvehanelerin kamuoyu alanında etkinlikleri, onların gerisinde yaşayan üretici iktisadın çöküşü nedeniyle yok oluyordu. Bu üretici iktisat lonca düzeni içinde örgütlenmiş geleneksel mesleklerin çarşılarında yaşıyordu. Tanzimat üretici meslek çarşılarını yıktı ve

¹ İŞİN, s.550

sadece Kapalı Çarşı gibi çok yönlü ve daha çok ticarete yönelik çarşılar ayakta kalabildi. Üretici iktisat böylece tüm kültürü ve tüketim kalıplarıyla birlikte çökerken kamuoyu alanında sesini duyurmasına yarayan kahvehaneler de işlevsiz kalmış oluyorlardı.²

Üretici iktisat yerini küçük ticarete ve ithalata özellikle de lüks ithalata dayalı ekonomiye bırakırken, tarikatlar da kamuoyu sahasında ki etkinliklerini yitirmeye başladılar. Şehirlerde loncaların çöküşü mevlevilik ve bektaşiliğe darbe vururken, tarikatların bir başka önemli kaynağı olan göçebe üretim tarzı da Tanzimat düzeninde merkezi bürokrasinin vurduğu ağır darbeler ile zayıflatıldı.* Tarikatlar geleneksel düzenin sonuçları olduklarından, gerek bürokrasinin kendi gücüne dayanan, gerekse batının desteği ile gerçekleştirilen modernleşme çabalarına karşı olmuşlardı. Tanzimata karşı ilk muhalefet olarak ortaya çıkan Kuleli Vakası'nı düzenleyen iki önemli gruptan biri tarikatlardı.³ Fakat bu çıkışlarına karşı tarikatların muhalefetleri, klasik dönem ile 17. ve 18. yüzyıllardaki etkinliklerinin yanında son derece zayıftı. Kuleli Vakası başlamadan bastırılan bir ayaklanma olarak tarihte yerini aldı. Üretici ve geleneksel hayat tarzının yerine Tanzimat düzeninin gelmesi ile şehirlerdeki loncalara ve göçebe üretim biçimine dayalı Mevlevilik ve Bektaşilik gibi tarikatlar kamuoyu sahasında güç yitirirken ortodoks dine daha yakın, kuramsal olarak daha muhafazakar tarikatlar, örneğin Nakşibendilik güç kazandı. Kuleli Vakası'nın liderlerinden Musullu Şeyh Ahmet, bir Nakşibendi şeyhi idi.

Tarikatların devletten bağımsız kamuoyu yaratmaları işlevinin sonu demek olacak bir teşebbüs Tanzimat düzeninde yürülüğe konuldu. Bu deneme Meclis-i Meşayih'in kurulması idi. 1866'da kurulan Meclis-i Meşayih Osmanlı ülkesindeki tüm tekke ve tarikatlar ile tasavvufi düşüncenin gelişmesinden sorumlu olacaktı. İlk şekli ile tüm bu görevler, bir başkan ve altı üyeden oluşan küçük bir kurula verilmişti. Bu kurulun üyelerini ulema örgütünün en tepesinde yer alan şeyhülislam tavsiye edecek padişah ise atayacaktı. Bu haliyle Meclis-i Meşayih, yüzlerce yıllık kökeni olan kuruluşların devlet dairesi halinde ulemaya devri anlamına geliyordu. Tarikatların tüm işlevleri yanında devletten bağımsız kamuoyu yaratma fonksiyonlarının da sonu demek olacaktı. Fakat proje birkaç yıl bile doğru dürüst yürütülemeden tarihe karıştı.⁴

² İŞİN, s.551-552

* Göçebe üretim tarzının Tanzimat tarafından geriletilmesinin sembolü, göçebe aşiretlere dayalı Kozanoğlu derebeyliğinin ortadan kaldırılmasıdır.

³ TÜRKÖNE (1993), s.148

⁴ Mustafa KARA, "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar*", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985, s. 985

Geleneksel üretim biçiminin yerini Tanzimat düzenine bırakması, eski düzenin hayat görüşünü oluşturmak ve korumakla görevli ulema sınıfının da işlevsizleşmesi demekti. Geleneksel üretim tarzı, batıda kapitalizmin gelişmesi nedeniyle değişim geçirdiğinde, ulema sınıfı arasında servet farklılaşması doğmuştu. Zengin ulema aileleri yüksek ulema görevleri çevresinde kastlar oluşturmuş ve bürokrasiye entegre olmaya başlamışlardı. Fakir kalan kesimler ise hem bürokrasinin bağımsız sanayileşme projesine hem de batı destekli Tanzimat modernleşmesine karşı direnmeye çalıştılar.

Geleneksel üretim düzeninin yerini başka bir üretim biçimine bırakması ve ulemanın güç yitirmesi olguları birleşince ulemanın kamuoyu yaratma mekanı camiler de gerileme içine girdiler. Camilerde gerilemenin 17. ve 18. yüzyıllarda merkezi devletin güç yitirmesi ile başladığını görmüştük. Merkezi devlet yeniden güçlenmek için modernleşme projeleri başlattığında geleneksel düzeni de değiştirmeyi göze aldığından, kamuoyu alanında yeni silahları devreye soktu. Bürokrasi geleneksel düzenden sadece yüksek ulema tabakasını kendi tarafında tutarken camilerin gerilemesine göz yumdu. Kamuoyu alanı üzerinde kullandığı yeni araçlar ise gazete ve modern eğitim kurumları oldu.

Cami öncelikle geleneksel düzende imaret sistemi ile sağlanan çok yönlü işlevselliğini kaybetti. Daha önce medrese, hastane, aşhane, misafirhane, kütüphane gibi kurumlar cami etrafında kümelenir, böylece cami neredeyse bütün sosyal hayata nüfuz ederdi. Tanzimatla birlikte özellikle eğitim ve sağlık işleri, bürokrasinin denetiminde oluşturulan modern kurumların çatıları altına girerek camiden koparıldılar.⁵ Geleneksel düzende sosyal yaşantının merkezi ve devletin gücünün sembolü oldukları için anıtsal olan mimari özellikleri de daha küçük fakat daha çok işlenmiş bir biçime dönüştü. Anıtsallık özelliği Selimiye kışlası ve Haydarpaşa Garı gibi bürokrasinin iktidarının da simgeleri olan dünyevi mekanlara geçti.⁶ Cami, sosyal hayatın merkezi olmaktan çıkıp devletin iktidarı, başka alanlarda sembolize olmaya başlayınca kitlelere ulaşma imkanlarını da yitirmeye başladı. Bu nedenle kamuoyu yaratma işlevleri önemli ölçüde zaafa uğradı.

Geleneksel düzenin değiştirilmesi anlamına gelen modernleşme çabaları, geleneksel sistemin sosyo-kültürel alanda en önemli özelliklerinden biri olan yazılı kültür-sözlü kültür ayrımını da kaldırma çabalarını beraberinde getirmişti. Daha bürokrasinin kendi gücü ile

⁵ İŞİN, s.549-550

⁶ İŞİN, s.549 ve 551

modernleşme çabaları sırasında Lale Devri'nde başlayan bu çabalar özellikle dilin sadeleştirilmesi şeklinde Tanzimat devrinde de sürdürüldü.

Tanzimat, bürokrasinin yeni kadrolara ihtiyacını arttırınca klasik dilin yarattığı zorluklar iyice kendilerini belli etmişlerdi. Bu duruma karşı Reşit Paşa, dilin sadeleştirilmesi görevi için yeni eğitim kurmları oluşturma yolunu benimsedi. Reşit Paşa, memurların eğitimlerini kolaylaştırmak ve onları gerekli dilsel gerçeklerle donatmak için Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i İrfan'ı (ya da Mekteb-i Ulum-u Edebiye) kurdurdu. Klasik dili derhal tamamen terk etmek mümkün olmadığı için ayrıca, katiplere Bab-ı Ali'de parasız Arapça ve Farsça dersleri imkanı sağladı. 1830'lu ve 40'lı yıllarda dil politikası bu araçlarla yürütülürken 1850'de Encümen-i Daniş'in kuruluşu ile yeni bir aşamaya girildi. Osmanlı Bilimler Akademisi olarak düşünülebilecek bu kurum, hem ileride kurulacak Osmanlı Üniversitesinde kullanılmak üzere işlenmiş metinler oluşturmak hem de Osmanlı dilini sadeleştirme ve bilgi yaymaya yarayacak bir araç haline getirmek amaçlarını taşıyordu. 1860'da aynı amaçlarla Münif Paşa, 'Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye' adıyla devlet dışında kurduğu bir dernek içinde, ansiklopedi hareketi ve tercüme programı başlattı. Bürokrasinin diğer çabası Türk dilinin Arap ve Fars dillerinden bağımsız gramer kurallarını ortaya koymaktı. Böylece sade Türkçeye ulaşmak ve bu konuda bir standart sağlamak mümkün olacaktı. Bu amaçla Arapça gramer kitaplarını model almadan kaleme alınan ilk Türkçe gramer kitabı Harbiyede askeri emirlerin yazımı için çıkarıldı. Bu öncü çalışmayı Fuad Paşa ve Cevdet Paşa'nın Encümeni Daniş için hazırladıkları tam ve basit Türkçe Gramer kitabı izledi. Bu kitap 19. yüzyıl boyunca bir baskıdan diğerine ulaşarak 8 yıllık rüşdiyelerin temel ders kitaplarından biri haline geldi. Fakat bürokrasinin dilin sadeleştirilmesi için başlattığı bu çabalar genel olarak, kısa sürede duraksamaya girdiler. Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i İrfan gibi okullar yozlaştı, Encümen-i Daniş 'aralık' haline geldi, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye geniş kitlelere ulaşamadı. Fuad Paşa'nın emrine rağmen, tıp terimleri için yapılan tercüme hareketi, Paşa'nın ölümünün ardından, literatürün Arapça-Farsça kelimelerle doldurulması ile sonuçlandı.⁷

Bu duraksamanın nedenlerinden biri sadeleştirme hareketine, yani yazılı-sözlü kültür ayrımının kaldırılmasına karşı oluşan direnmeydi. Bu direncin bir yanını geleneksel düzenden arta kalan ve hala önemli güç taşıyan ulema ve bürokrasinin bazı kesimleri oluştururken diğer tarafını kitlelerin dilin sadeleşmesi ile politikanın bilgisine ulaşmalarından çekinen

⁷ MARDİN (1994a), s. 161-166

tanzimat paşalarının bazıları meydana getiriyordu. Direncin kırılmasını ve dilde sadeleştirme hareketinin daha önce görülmemiş derecede başarı ile yürütülmesini Türk gazeteciliği sağladı. Asıl duraksama nedeni ise Tanzimat ile getirilmeye çalışan pazar ve para ekonomisine dayanan yeni üretim biçiminin beklenildiği kadar hızlı yayılmaması idi.

Bu durum bütün yeni kamuoyu yapıcı araçlar için geçerliydi. Geleneksel kamuoyu yapıcılarının çöküşü ve yerlerine modern yöntemlerin getirilişi, yeni üretim düzeni tüm ülkeye hemen yayılamadığı için ve geleneksel düzenin artıklarından gelen direnmeler hala canlı olduğundan duraksadı. Özellikle taşra veya kırsal kesimler, pazar ekonomisinin ulaşmakta zorlandığı alanlardı.

Tanzimatın getirdiği yeni üretim düzeni içinde kendilerine yer açmak isteyen sınıflar modern ideolojiler ve kamuoyu yapıcı araçlarla donanmak gereğini hissettiler. Yeni kamuoyu yapıcı araçların başında kitle iletişim araçları ve modern eğitim sistemleri geliyordu.

Her toplumda eğitim sistemi kültür, değer, hayat görüşü, bilgi ve beceri aktarımı sağlayarak toplumsal yapının sürekli yeniden üretilmesinin en temel mekanizmalarından birini oluşturur. Eğer toplumun temeli olan üretim tarzı değişirse herşey değişim geçireceği gibi eğitim sisteminin de değişim geçirmesi kaçınılmazdır.⁸ Osmanlı bürokrasisi de 19. yüzyılda Avrupa'da sanayi devriminin doğması sonucu üretim biçimini yeniden düzenlemek zorunda kalınca, eğitim sistemini de değiştirmek istedi. Değişimin önemli amaçlarından biri, eğitim sisteminin hayat görüşü aktarma işlevinden kamuoyu alanı üzerinde etki yaratmak için yararlanmaktı.

Daha bürokrasinin kendi gücüne dayanan reform çabaları sırasında askerlik ve mühendislik üzerine Avrupa tarzında okullar kurulmuştu. Bunları batılı tipte, hatta yabancı dilde eğitim veren tıp okulları izlemişti. Tanzimat devrinin getirdiği yenilik ise bürokrasinin hızla artan yetişmiş kadro ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli modern orta öğretimin kurulması oldu. Tanzimat yüksek bürokrasisi bu amaçla dil sadeleşmesine hizmet eden eğitim kurumları yanında, rüştiyeler, askeri idadiler, mülkiye rüştiyeleri ve Darül-maarif gibi okullar açarak bunları bir rüştiyeler sistemi şeklinde örgütledi. 1862'de sıbyan mektepleri yerine batılı tarzda eğitim veren iptidai mektepler kurulmaya başlandı. Böylece yeni eğitim sistemi en alt kademeye kadar indirildikten sonra yüksek öğrenime yönelik Mahrec-i aklam, Erkan-ı

⁸ İlhan TEKELİ, *"Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişimler"*, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985, s. 456

Harb sınıfı, Askeri Tıbbiye, Ameliyat Tatbikat Mektebi, Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Darülmualimin gibi okullar kuruldu. Fransızlarla ortaklaşa Galatasaray Sultanisi projesi başlatıldı. Bu proje ile Fransızlar ve Osmanlı bürokrasisi tüm imparatorluk sathında Fransızca eğitim veren ortaöğretim kurumları kurmayı planladılar. Darüşşafaka sultanisi telgrafçıların yetiştirilmesine ayrıldı. 1869 yılında ise bir Maarif Nizamnamesi çıkarılarak maarif teşkilatı vilayetlere yayılmaya çalışıldı. Bu nizamnamede köy ve mahallelerde sıbyan mektebi, 500 evli kasabalarda rüştiye, 1000 evli kasabalarda idadi ve vilayet merkezlerinde sultaniler kurulması bunların üzerinde ise meslek ve ihtisas mektepleri ile Darülfünun'un yer alması öngörülüyordu.⁹ Ulemanın denetiminde medreselere dayanan geleneksel eğitim sisteminin dışında böylece yaratılan bu yeni bağımsız eğitim sistemi hem ulema üyelerinin yüksek devlet memurluklarına çıkışını zorlaştıracak hem de yetiştirilen yeni kadrolara bürokrasinin ideolojisini aktararak, kamuoyu alanında sağlam mevziiler elde edilmesini sağlayacaktı.

Modern bir eğitim sistemi yaratmak için üç temel amaç güdülmüyordu. Eğitimi din adamlarının elinden alarak laikleştirmek, dilde reform yaparak aktarımı kolaylaştıracak yeni bir yazı dili oluşturmak ve eğitim teknolojisini az sayıda seçkin bir gruba yönelik eğitimden kitlelere yönelik eğitime dönüştürmek. Bu üç ana amacı güden modern eğitim sistemi kurmak, Tanzimat'ın diğer hakim sınıfı azınlık tüccarları için de bir zorunluluk olarak ortaya çıktı. Azınlıklar da eğitimi kilisenin elinden alan kendi modern okullarını kurdular; onlar da kendi dillerinde sadeleştirme ve yazı dilini konuşma diline yakınlaştırma çareleri aradılar ve onların okulları da hoca-öğrenci arasında birebir ilişkiye dayanan sistemden tek öğretmenin birçok öğrenciye seslendiği karatahtalı, sınıflı, sıralı sisteme ve eğitim teknolojisine geçiş yaptı. Azınlıklar bu eğitim sistemleri ile kendi milliyetçi ideolojilerini ve yeni yeni oluşturdukları ulusal edebiyetlerini kitlelere aktararak, hem kendi ulusal iletişim ağlarını kuruyorlar hem de kamuoyu alanı içinde kendi sağlam kalelerini yaratıyorlardı.¹⁰

Modern bir eğitim sistemi yanında Tanzimat devrinde Osmanlı ülkesinde kullanılan diğer yeni kamuoyu yapıcı araç bir kitle iletişim organı olarak gazetelerdi. Gazetecilik kitle iletişimi işlevini sanayi devrimi ile kazanmıştı. Sanayi kapitalizmi dış ülkelere doğru emperyalist bir yayılma içine girince Osmanlı Devleti de bu tehdit ile karşılaşmış ve Avrupalı ideolojik saldırıların karşısına, levanten-yabancı basınlarının bir kısmı ve kendi resmi gazetesi Takvim-i Vekayi ile çıkmıştı. Osmanlı bürokrasisinin kendi kaynaklarına dayanan

⁹ TEKELİ, s. 466-470

¹⁰ TEKELİ, s. 460

modernleşme çabalarının henüz yenilgiye uğramadığı bu dönemde, gazete sadece kapitalizm ile mecburen temasa girilen noktalarda kullanılıyordu.

Tanzimat düzeni ile birlikte Osmanlı üretim düzeni batının hammadde ve Pazar ihtiyaçlarını karşılayan, para ve piyasa ile organize olan bir tür ticaret kapitalizmine dönüştürülmeye başlanınca, modern bir kitle iletişim aracı ve modern bir ideoloji bu yeni ekonominin çarkları içine çekilen her sınıf için zorunlu oldu. Böylece gazetecilik Osmanlı ülkesinde yayıldı.

Bürokrasi Takvim-i Vekayi ile başlattığı gazete edinme politikasını Ceride-i Havadis gibi yarı resmi gazeteler ve mali destek vererek kendine bağladığı başka yayın organları ile sürdürdü.

1860'larda resmi gazetecilik, vilayet gazeteleri yoluyla kamuoyu yaratıcı işleviyle birlikte İstanbul dışındaki kentlere de yayıldı. İlki, Tuna Vilayeti'nin resmi sözcüsü olarak Mithat Paşa tarafından kurulan vilayet gazetelerinin sayısı 19. yüzyılın son çeyreğine girilirken 20'yi bulacaktı. Bu gazetelerin yarısı Türkçe diğer yarısı da o yörenin çok konuşulan dilleri ile yazılırdı. Vilayet gazeteleri tüm ülke için geçerli yasa ve resmi haberlerin yanı sıra yerel konuları da işliyorlardı. Genellikle gazetenin yönetimi vilayet mektupçularına ve diğer memur-gazeteci kişilere verilirdi. Ali Paşa ve Mahmut Nedim Paşa bu gazetelere Mithat Paşa'nın yanı sıra büyük katkı yaptılar. Vilayet gazeteleri sadece yerel kamuoyuna haber ulaştırmakla kalmayıp yörenin yetenekli kişilerine iş imkanları sağlayarak yerel aydınlarla merkezi hükümetin bağlarını da kuvvetlendiriyorlardı. Ayrıca devletin vilayet gazeteleri için kurdurduğu basımevlerinde özel gazete ve kitap basımına da izin verilmesi kültürel canlanma yaratmıştı.¹¹ Önemli bir bölümü 500 civarında baskı yapıyor, bazı vilayet gazeteleri duvarlara yapıştırılarak halkın okuması sağlanmaya çalışılıyordu. Tirajları düşük de kalsa gazeteciliğin Osmanlı ülkesine yayılması ve birçok Anadolu illeri ile bazı Ortadoğu ülkelerinin basın tarihlerinin bu gazetelerle başlaması, Vilayet gazetelerini önemli kılar.¹²

Osmanlı ülkesinde çıkarları olan yabancılar, gazete çıkarma imtiyazları elde ederek hem Osmanlı hem de Avrupa kamuoyu alanlarında etki yaratmaya çalışıyorlardı. Bu gazetelerin çoğu Fransızca bir kısmı da İngilizce yayın yapıyorlardı. Birçoğu her ay hükümetten belirli bir ödenek alma karşılığında politikalarını Babıali'ye uydurmuşlardı.

¹¹ KOLOĞLU (1985a), s. 85

¹² M. Bülent VARLIK, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, (1985b), s. 102

Bunlar arasında en ünlülerinden, 1846'da İzmir'den iki gazetenin birleşip İstanbul'a taşınmaları ile doğan Journal de Constantinople, 1866 yılında adını La Turquie'ye çevirmiş ve yarı-resmi sözcülük görevini benimsemişti. Yine İstanbul'da kendi çıkarlarını savunmak için hükümetle bozuşmayı da göze alan Presse d'Orient, Courrier d'Orient, Gazette Medicale d'Orient, Le Commerce de Constantinople gibi gazeteler çıktıysa da etkileri sınırlı kaldı. İngiliz uyrukluların çıkardığı yarı İngilizce yarı Fransızca Levant Herald gazetesi politik oyunlara girişerek Babıali ile çekişmede en ileri giden gazete oldu. O'na rakip olarak çıkan Levant Times and Shipping Gazette başlangıçta iki dilde daha sonraları sadece Fransızca yayın yaptı.¹³ Özellikle Fransızca basının liberal ticareti savunurken, yerli bir burjuva sınıfını kurmayı değil Avrupa sermayesinin yardımcılarını yaratmayı amaçladığını, Yeni Osmanlılar'ın gazeteciliğe yönelme nedenlerini araştırdığımız bölümde görmüştük.¹⁴

Zamanla yabancı basını ile kuşaklar boyunca İstanbul'da yaşayarak doğululaşmış Levanten denilen aileler içiçe girdiler. Avrupalılar da Pera-Galata iş çevrelerinin etkisiyle Levantenleşmek zorunda kalıyorlardı. Levantenler Geniş Osmanlı topraklarında ticaret yaptıklarından kendi basınlarında Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü sorgulamadılar. Çünkü azınlıkların yeni kurdukları devletlerde kapitülasyonlardan yararlanmak mümkün olmuyordu. Osmanlı piyasasındaki iş, yatırım, ticaret imkanlarından Avrupa'yı haberdar etmeleri ve Galata Borsa'sını yönlendirmeleri dışında yabancı ve levanten gazetelerinin asıl önemi, Avrupa basınına haber kaynaklığı etmeleri idi. Bunlarda Osmanlı iç yapısı hakkında yayınlananlar zaman zaman Avrupa basını tarafından kullanıldı. Yöneticilerden bazıları Avrupa gazetelerinin İstanbul muhabirliğini yaparak, batılı basın ile organik bağlar da kurdular. Yabancı ve levanten gazetelerinin %95'i, 19. yüzyılda kültür, diplomasi, ticaret ve bilim dili olarak Fransızca'nın tartışmasız üstünlüğü olduğundan Fransızca yayınlanıyordu. Tamamı Beyoğlu yakasında basıldıklarından bu gazetelere Türk basınında Pera Gazetesi, Galat Gazetesi ya da topluca Karşı Taraf Gazetesi deniliyordu.¹⁵

Yabancı ve levanten basınları Avrupa Sermayesinin Osmanlı ülkesindeki yardımcılarını yaratmayı amaçlarken, doğrudan ticari çıkarlar için de kamuoyunu etkilemeye çalışan yayınlar yaptılar. Kar peşinde bağlı oldukları ticari kurumların abartılı reklamını yapmak, rakibi kötülemek, suçlamak kullanılan yöntemlerden bazılarıydı. Özellikle devlet

¹³ Orhan KOLOĞLU, "*Türkçe-Dışı Basın*", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, (1985c), s. 95

¹⁴ KOLOĞLU (1985a), s.74

¹⁵ Orhan KOLOĞLU, "*Osmanlılarda Basın ve Kamuoyu*", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul:Ağaç Yayıncılık, 1993, s. 161-162 ve 168

ihalelerinde memurların gazetelerde ‘satılmış’, ‘rüşvetçi’ ilan edilmeleri sık yaşanan bir durumdu. Böylece İngilizci, Fransızci, Rusçu, Almanci gibi nitelermeler, kamuoyunun onayıyla devlet adamlarına yakıştırılır oldu. 1850’lerde dış borçlar ve demiryolları ya da silah alımı gibi büyük ihaleler gündeme gelince basında da ölüm-kalım savaşlarını andıran polemikler başladı.¹⁶

Yabancıların ve levantenlerin gazetelerinin tirajları birkaçyüz ile bin arasında değişirdi. Bu nedenle yaşamak için daima dış desteğe ihtiyaç duyarlar ve genelde kim daha fazla para verirse onun sözcülüğünü yaparlardı. Babıali kamuoyunda kendi aleyhine yayın istemediğinden bu gazetelerin bir çoğuna maddi yardımlarda bulundu. Hatta öyleki bazıları sırf bu yardım paralarını alabilmek için gazete çıkardılar. Bu gazetelerin en önemlilerinin Tanzimat boyunca para ve abone aldıkları kesimler şöyle sıralanabilir:

Echo de l’Orient (İzmir, 1838-1846) Babıali

L’Impartial (İzmir, 1841-1915) Babıali ve İngiliz

Journal de Constantinople (İstanbul, 1845-1859) Babıali, Fransız, İngiliz, Avusturya, Eflak-Boğdan

Presse d’Orient (İstanbul, 1854-1859) Fransız, Yunan

Courier de Constantinople (İstanbul, 1845-1859) Babıali

La Turquie (İstanbul, 1866-1895) Babıali

Levent Herald (İstanbul, 1856-1914) Babıali, İngiliz

Levent Times (İstanbul, 1868-1874): İngiliz, Bulgar

Stamboul (İstanbul, 1874-1934) Babıali, Fransız, Bulgar¹⁷

Yabancıların ve levantenlerin dışında her azınlığın kendi basını vardı. Hangi milletten olursa olsun Osmanlı ülkesinde yaşayan tüm okur-yazarlar Türkçe biliyorlardı ve çoğu Fransızca da öğrenmişti. Bu nedenle Türkçe, Fransızca ve birazda Arapça basın dışında kalan azınlık basınları kendi cemaatleri ile sınırlı kalmak zorundaydılar. Bazı azınlıkların

¹⁶ KOLOĞLU (1985a), s.74-75

¹⁷ KOLOĞLU (1993), s.168

Fransızca gazeteler yayınlamaları daha geniş kitlelere tezlerini duyurabilmek için başka yol bulamamalarındandı.¹⁸

Rumca basın önce Osmanlı dışında özellikle karadenizde Rusların desteği ile ihtilalci ve ayrılıkçı bir nitelikte başlamıştı. 1838'den itibaren Kurtuluş Savaşına kadar İzmir'de yayın yapan Amaltia Rum basınının Osmanlı içinde ki ilk önemli temsilcisiydi. Bu gazete açıkça Yunancılık yapmamakla beraber Yunan kültürünü kökleştirmeye çalışarak Hellenizme hizmet etti. 1850'den sonra rumca basın İstanbul'da yoğunlaştı. Bizantis gazetesi, Patrikhanenin ve tüm imparatorluk sınırları boyunca ticaret peşinde olan Fener Rumlarının sözcüsü olarak Yunan Kilisesi'nin Fener Patrikhanesi'nden bağımsızlaşmasına ve Yunanistandan gelen panhelenist akımlara karşı çıktı. Bizantis Babıaliden yardım görürken 1863'te İstanbul'da panhelenizmin savunucusu Neogolos gazetesi çıkmaya başladı. Ayrıca çok sayıda Yunan harfleri ile Türkçe yayınlanan gazete vardı. En önemlisi Anatoli'dir. Türkçeden başka dil bilmeyen Karaman Rumlarına yayın yapan bu gazete Babıali'den yardım gördü ve hükümetin çizgisi dışına pek çıkmadı.¹⁹

Bulgarca basın 1842'de İzmir'de Ljuboslowije gazetesi ile başladı. İstanbul'da Ivan Bogorov tarafından 1848-1862 yılları arasında yayınlanan Çarigradski Vestnik (İstanbul Habercisi) panslavizmin sözcüsü oldu. Ayrılıkçı Bulgar gazeteleri 1857'den sonra belirmeye başladı. 1878'de Bulgaristan özerklik kazanıncaya kadar irili ufaklı 105 Bulgarca gazete yurt içinde ve dışında Bulgar ulusçuluğu için yayın yaptı. Fakat bunların çoğu militanlara yönelik kısa bültenlerdi. Kamuoyu üzerinde asıl etkili olan Bulgar bağımsızlığı taraftarı gazete Levant Times ve bu gazetenin Bulgarca nüshası oldu. Bu gazete o dönemde Almanya'nın yükselişe geçmesiyle birlikte Osmanlı İmparatorluğunu Rusya karşısında koruma politikasını terk etmeye başlayan İngilizlerin desteği ile çıkıyordu. İngilizler Bulgaristan'nın bağımsızlaşması ile Balkanlarda yeni bir köprü başı tutmayı hedefliyorlardı.²⁰

Ermenice basın kendi arasında dağınık bir görünüm sergiliyordu. Ermeni nüfusunun daha yoğun olduğu Anadolu şehirlerinde Ermeni basınının sadece %13'ü faaliyetliydi. Asıl İstanbul ve İzmir'de yayın yapan Ermenice gazetelerden kamuoyu üzerinde en çok Ermeni alfabesi ile Türkçe yayın yapan Manzume-i Efkar, Envar-i Şarkıyye, Avedepar, Ceride-i Şarkıyye ve Mecmua-i Havadis gibi gazeteler etkili oldular. Bunların hepsi Babıaliden

¹⁸ KOLOĞLU (1993), s.168

¹⁹ KOLOĞLU (1993), s.169

²⁰ KOLOĞLU (1993), s.169

düzenli para yardımı alıyorlardı. Masis, Jamanak ve Hayrenik gibi Ermenice gazeteler de Ermeni kamuoyu üzerinde etkili olmayı başardılar. Değişik kiliselere bağlı olanlar, laikler ve daha sonraları ihtilalci anarşistler tarafından çıkarılan Ermeni gazeteleri cemaatin kendi içinde sert tartışmaların yaşanmasına sebep oldu.²¹

Yahudi dilinde ilk gazete 1842'de İzmir'de görülmüşse de İstanbul'da El Tiempo (1871-1930) ve Selanik'te La Epoca (1875-1912) yahudi cemaatinin gerçek sözcülüğünü yaptılar. Yahudi basını İspanya'dan sürgün olarak gelip yerleştikleri Selanik-Edirne bölgesi üzerinde ayrılıkçı Yunan ve Bulgar'ların istekleri olduğundan Osmanlının toprak bütünlüğünü savundular. En rahat yaşamı geniş Osmanlı toprakları içinde bulduklarından daha sonra ortaya atılacak olan siyonizm projelerine de en sert karşı çıkışlar bu gazetelerden gelecekti.²²

Arapça basının merkezi ise Beyruttu. 1852-1877 arasında burada 21 Arapça gazete yayınlandı. Fakat Beyrut basınının arkasında daha çok hristiyan Araplar vardı. Müslüman Arapça basın 1860 yılında İstanbul'da yayına başlayan El-Cevaib gazetesi ile yeni bir aşamaya ulaştı. Aslında ortodoks Arap olan yayıncısı, önce protesten, sonra müslüman olmuş; bir süre Avrupa'da kalıp İstanbul'a yerleşerek gazetesini Babıali'nin desteği ile çıkarmıştır. Bu gazete sadece İmparatorluk içinde Arapça konuşanlar üzerinde değil Hindistan'a kadar dünyada Arapça konuşulan her bölgede çok etkili olmuş oralarda çıkarılan gazeteler için haber kaynağı işlevi görmüştür. El-Cevaib Fransa ve İngiltere tarafından kışkırtılan Arap ayrılıkçılığına karşı başarılı bir mücadele yürüttü, fakat Osmanlı basın rejiminin gittikçe sertleşmesi ile Arapça basın, İstanbul ve Beyrut'tan Mısır'a kaydı. İngilizler 1882'de Mısır'ı işgal ettiklerinde Arapça basın da tamamen Mısır'a yerleşti.²³

Bürokrasinin, yabancıların, levantenlerin ve azınlıkların kendi basınları yanında tanzimat düzeninden zarar gören diğer Osmanlı sınıfları da kendi gazeteciliklerini oluşturdular. Yeni Osmanlı gazeteciliğini incelediğimiz bölümlerde muhalif basının özelliklerini ayrıntılarıyla görmüştük.

Muhalif gazeteciliğe bağlı olarak Tanzimat döneminde kamuoyu oluşumu alanında görülen diğer iki yenilik mizah basınının doğuşu ve kiraathanelerin ortaya çıkışıdır.

²¹ KOLOĞLU (1993), s.169

²² KOLOĞLU (1993), s.171

²³ KOLOĞLU (1993), s.171

Basın yaşamının ilk 31 yılında Osmanlı ülkesinde sadece 4 Türkçe gazete ve dergi çıkmıştı. 1860-1866 döneminde bu sayı 17'ye 1867-1878 döneminde ise 113'e çıktı. Özellikle son dönemde yayın sayısında görülen bu ani yükselme, 1860'ların sonlarından itibaren kapitalizmin finans-kapital aşamasına vararak yeni bir emperyalizm dalgası halinde saldırıya geçmesinin muhalefet ve haber ihtiyacını arttırmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde yayın sayısının artışı kadar yayınların kitlelere ulaştırılmasında da yeni yöntemlere ihtiyaç doğmuştu. Bu yeni yöntemlerin en etkili olanlarının başında bütün yayınların topluca halka sunulduğu kıraathanelerin açılmasıdır. Özellikle İstanbul, İzmir, Girit, Trablusgarp, Samsun ve Saraybosna gibi kentlerde kıraathaneler büyük ilgi gördüler.²⁴ Kıraathanelerde hem daha çok yayına aynı anda ulaşma imkanı vardı hemde gazeteler topluluğa okunabildiğinden gazetelerde özellikle siyasete dair yer alan yorum ve haberleri öğrenmek için okur-yazar olmak gereği ortadan kalkıyordu. Ayrıca kıraathaneler insanların birarada bulundukları mekanlar olduklarından, gazetelerde yer alan olay ve sorunları öğrendikleri anda tartışma imkanı doğuyordu.

Basının patlama yaptığı bu dönemde bir başka yenilik, hükümete muhalif kamuoyu yaratmak amacıyla gazetelerin kullanılması alanında yeni bir yöntemin devreye sokulmasıyla görüldü. Bu yeni yöntem siyasi mizahı da içeren mizah gazeteleriydi. Geleneksel sözlü kültürün rasyonel eleştiriye dayanmayan kamuoyu yaratıcıları arasında mizah her zaman önemli yer tutmuştu. Özellikle üst düzey devlet yöneticileri ya da tanınmış kişilere atfedilen latifeler ve nükteler sözlü kültüre bağlı mizahın önemli ürünleri arasındaydı. Gezin saz şairlerini eserlerinde her zaman mizahi siyasal eleştirilere rastlamak mümkündü. Geleneksel Türk tiyatrosu içinde Karagöz ve Meddah oyunlarında da siyasi ve toplumsal eleştiri içeren mizah önemli yer tutardı. Tanzimat devrinde kamuoyu yapıcı işlevlerini yitirmeye başlayan kahvehaneler, Karagöz gösterileri sayesinde, kitlelerin kendilerini hor gören elitlere karşı seslerini mizah yoluyla yükselttikleri mekanlar oldular. Karagöz ve Hacivat tiplerleri bu dönemde elit ve halk arasındaki zıtlıkları mizah yoluyla yansıttığından kitlelerin çok ilgisini çekiyordu. Kitleler, devletin tanzimat bürokrasisi ile eriştiği büyük güç, yabancıların saldırıları ve bunlara rasyonel düşünce sistemleri ile karşı koyma çabaları arasında sıkıştıkça, sözlü kültürün rasyonalite dışında mizahla eleştiri yapan rahatlatıcı biçimi de yavaş yavaş

²⁴ KOLOĞLU (1985a), s.85

popülerite kazandı ve özellikle Osmanlı basınında ilk mizah gazetesi sayılan Diyojen ile mizahi siyasi eleştiri geleneği yeniden kurulan yazılı kültüre de aktarıldı.²⁵

Diyojen 1870 yılında Teodor Kasap tarafından önceleri Ermenice, Rumca, Fransızca ve sonra da Türkçe olarak çıkarıldı. Diyojen’de Namık Kemal ve Ebüzziya Tevfik gibi önemli Yeni Osmanlılar da imzasız yazılar yazdılar. Gazete sade bir Türkçe’den yana olduğu gibi batıya özenerek Avrupalı kelimelerin dile sokulmasına da karşıdır. 9 Şubat 1871 tarihli sayıda

“Bir vakit gelecek ki, İstanbul’da bütün halk Türkçe söyleyecek, fenn-i hukuk alimler, sinyorlar, çelebiler, didonlar bir daha İstanbul’a ayak basmamak üzere defolup gidecekler, bazı dükkânların üzerinde görülmekte olan Fransız berberi, Almanya kahvesi, İngiliz lokantası diye yazılı levhalar kaldırılıp yerlerine Müslüman berberi, Türk kunduracısı, Osmanlı Terzisi, Memalik-i Mahrusa mahsulatı satılır, Şark ticaretgahı diye levhalar talik olunacak ve bu sırada Tophane’deki nalbant dükkânı sahibi dahi Türk şive-i lisanına göre tashih-i ibareye mecbur edilecek...”

şeklinde çıkan yazı gazetenin dil konusundaki görüşlerini özetlemektedir.²⁶

Osmanlı toplumunda gördüğü aksaklıkları sorunları, çelişkileri diline dolayan Diyojen, bu yayınları nedeniyle dört kez kapatıldı. Gazetenin iki kapanışı sırf siyasi nedenlerle gerçekleşirken, 179-180 ve 182. sayılarda yer alan mizahi nitelikli, Rus Çarı, Mısır Hidivi, Gorçakof ve Ignatyef gibi çok önemli siyasi kişilikler ağzından yazılan mektupalar da tamamen kapatılmasına neden oldu.²⁷

Teodor Kasap Diyojen’den sonra Çingiraklı Tatar ve Hayal adlarıyla iki mizah gazetesi daha çıkardı. Türk mizahına önemli katkılarda bulunan Hayal 1877 yılında anayasasının “Matbuat kanun dairesinde serbesttir” hükmünü eleştiren bir karagöz karikatürü nedeniyle kapatıldı. Diyojenin gördüğü ilgi girişimcileri mizah gazetesi çıkartmaya yöneltti. Latife, Şafak, Kahkaha, İbretnümay-ı Alem ve Şarivari Medeniyet gibi mizah gazeteleri piyasaya sürüldüyse de fazla etkili olamadılar. Mehmet Tevfik Beyin Çaylak gazetesi

²⁵ M. Bülent VARLIK, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Mizah”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, (1985a), s. 1092-1093

²⁶ VARLIK (1985a), s. 1093-1094

²⁷ VARLIK (1985a), s. 1094

diğerlerine oranla daha başarılıydı fakat hiçbir siyasi mizahı Teodor Kasap gibi etkili kullanamadıklarından diğer Mizah gazeteleri Kasap'ın yayınlarının başarısına ulaşamadı.²⁸

1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve 1839 Tanzimat Fermanları, Osmanlı ülkesinde kapitalist veya sanayileşmiş bir üretim tarzının kurulmasını sağlayamadıkları gibi aynı politikanın uzantıları olarak ülkeye sokulan modern eğitim sistemleri ve gazeteler de batılı tarzda demokratik ve siyaset üzerinde etkili bir kamuoyu oluşum biçimi yaratamadılar. Çünkü pazar ve para ekonomisi ile birlikte kapitalist emek-sermaye ilişkileri küçük köylülüğün yaygın olduğu alanlara giremedi. Köylüler ücretli tarım işçilerine dönüşmediler. Bu nedenle sistemli olarak artı-değer üretimine ve sanayileşmeye yönelen, kitleleri sanayi için emek piyasasına doğru çeken bir yapı oluşmadı. Böyle bir yapı, bürokrasi veya ayan sınıfı 19. yüzyılın başlarında artı-değeri merkezileştirip sanayileşmeye bilinçli olarak akıtabilseydi, kurulabilirdi. Fakat iki sınıfın, yine küçük köylülüğe dayalı toprak yapısı nedeniyle birbirlerine üstünlük sağlayamaması ve tam ayan sınıfı bürokrasiye üstünlük sağlayacakken İngilizlerin (sanayi kapitalizminin) bürokrasi ile anlaşıp Mısır'a askeri müdahalede bulunması nedeniyle Japonya tarzı bir bağımsız modernleşme fırsatı kaçırıldı.

Küçük köylülüğün varlığını sürdürmesi bu kitlenin ticaret kapitalizmi şeklinde kurulan yeni sistemin içine girememesi sadece ona eklemli olarak kalması demektir. Bu durumda köylüler emek pazarına girmediklerine göre, ideoloji ya da gazete ihtiyacı duymadılar.

Taşra, yeni kamuoyu yapıcılarına fazla ihtiyaç duymadığı gibi geleneksel kamuoyu yapıcılarının çok daha yavaş yok olduğu bir alandı. Örneğin 19 yüzyıl'ın sonlarında dahi taşra kahvehanelerinde hala sözlü kültürün ürünleri olan Battalnameleri, Danişmendnameleri dinlemek mümkündü.²⁹ Geleneksel meslekler ve üretici çarşıların yok olması da ancak demiryolu ve telgraf gibi araçlar sayesinde pazarın genişlemesi ile gerçekleşiyordu.

Gelişmiş işbölümü ve sınıflaşma içindeki toplumlarda, demokratik ve siyasi olarak etkin kamuoyunun şartlarını bir kez daha hatırlayalım:

a) Pazar ekonomisi

b) Bu ekonomi içinde karşı karşıya gelenlerin üretim araçlarına sahip olmaları

²⁸ VARLIK (1985a), s. 1094-1095

²⁹ IŞIN, s. 561-562

Tanzimattan önce klasik düzende, pazar ekonomisi yoktu ve üretim aracı toprak, devlet mülkiyetindeydi. Tanzimat bir pazar ekonomisi kurdu ve köylülere topraklarının mülkiyet haklarını hukuken de tanıdı fakat bu yeni düzende temel üretim aracı artık toprak değil paraydı. Para ise azınlık tüccarların ve vergiler yoluyla bürokrasinin kontrolünde idi. Ülke nüfusu içinde en geniş kesimi oluşturan küçük köylülük bu şekilde kamuoyu alanında devre dışı kalınca diğer sınıfların çöken eski kamuoyu yaratma araç ve kurumları yerine, ideolojilerle ve gazetelerle yapmaya çalıştıkları mücadele Tanzimatın Aydın Despot diktası yerine II. Abdülhamit istibdatının kurulması ile sonuçlandı ve kamuoyu alanı yine merkezin denetimi altında kaldı.

7. ÇAĞDAŞ TÜRKİYE’DE ÜRETİM TARZI ve KAMUOYU

Bu bölümde Tanzimat devrinden 150 yıl sonra Türkiye’de üretim tarzının temel niteliklerinin hangi özellikleri gösterdiğini ve bu özelliklerin nasıl bir kamuoyu oluşum biçimi yarattıklarını inceleyeceğiz. Türkiye’nin Tanzimat devrindeki üretim tarzı ve kamuoyu oluşum biçiminden daha ileri seviyelere ne kadar ulaşabildiğini araştırıp, Türk kamuoyunun neden demokratik ve siyasi alanda etkin bir biçimde oluşamadığı sorusuna yanıt arayacağız.

7.1. Kapitalistleşmeyen Bağımlı Üretim Tarzı

Tanzimat düzeninin ve bugün içinde yaşadığımız üretim tarzının özelliklerini karşılaştırdığımızda büyük değişimlere rağmen temel niteliklerin aynı kaldığını görüyoruz. Bu karşılaştırmayı tarihsel değişim sürecini ayrıntısı ile anlatarak yapmak yerine, Tanzimatın ve çağdaş Türkiye’nin özelliklerini, 150-160 yıl atlama yapıp yanyana koyarak gerçekleştirdiğimizde, sonuçlar çok daha açık ve çarpıcı biçimde karşımıza çıkmaktadır.

7.1.1. Açık Pazar Şartları ve Merkez Ülkelerin Denetimi

Tanzimat, bürokrasinin sanayileşmiş kapitalist ülkelere dayanarak, kendi iktidarını koruduğu bir modernleşme çabasıydı. Bu nedenle İmparatorluğu sanayileşmiş kapitalist merkez ülkeleri için hammadde kaynağı ve açık pazar haline getiren 1838 Ticaret antlaşması ile başladığı varsayılır. Çağdaş Türkiye, Avrupa Birliği ile imzaladığı Gümrük Birliği Antlaşması ve Amerika’nın öncülüğünde katıldığı uluslararası ticareti serbestleştiren GATT Sözleşmesi ile yeniden gelişmiş ülkeler için bir hammadde kaynağı ve açık pazar haline gelmektedir.

Tanzimat ve Islahat Fermanları çevre ülkesi olarak kapitalizme entegrasyon modeli için gerekli üst yapı kurumlarını sanayileşmiş kapitalist ülkelerin baskıları ile getiren hukuki tasarruflardı. Çağdaş Türkiye üzerinde bu işlev Kopenhag Kriterleri ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi gibi hukuki belge ve kurumlar ile yerine getiriliyor.

Tanzimat’tan sonra Abdülhamit döneminde Duyun-u Umumiye idaresinin kuruluşuna benzer bir şekilde merkez ülkelerinin mali denetimi, Kemal Derviş’in Ekonomi Bakanı yapılması ve IMF ve Dünya Bankası’nın Türk Devleti ile ilişkileri gibi olaylarla yeniden canlanma eğilimi içindedir.

7.1.2. Merkez Ülkelerine Bağımlı Egemen Sınıflar

Tanzimat, yüksek bürokrasinin sanayileşmiş kapitalist merkez ülkelerinin desteğine dayanarak Osmanlı ülkesinde siyasal iktidarı ve dolayısıyla artı-değer kaynaklarının önemli bölümünü elinde tuttuğu bir düzendi. Çağdaş Türkiye’de ise Tanzimat yüksek bürokrasinin yerini büyük özel mülkiyet sahibi sınıf almıştır. Bu sınıfın Tanzimat Devrinde Mustafa Fazıl Paşa ve Mithat Paşa gibi temsilcileri olduğunu görmüştük. 1950’li yıllarda Demokrat Parti iktidarı ile Mustafa Fazıl Paşa’dan beri amaçladığı, ‘yabancılarla ilişkide Tanzimat yüksek bürokrasisinin rolünü oynama’ konumuna yerleşmek için sağlam bir adım atan büyük özel mülk sahipleri sınıfı, çağdaş Türkiye’de bu role büyük ölçüde yerleşmiştir. Mithat Paşa’nın mezarını Türkiye’ye getiren Demokrat Parti iktidarının lideri Adnan Menderes de bir büyük toprak sahibiydi.

Büyük özel mülk sahipleri Cumhuriyet döneminde büyük toprak mülkiyetinden sermayedarlığa yani ticaret ve sanayiye geçiş yaptılar ve günümüzde de büyük toprak mülkiyetini ellerinde bulunduruyorlar. Asıl üretim aracı olan kapitalin de önemli bölümüne hakim durumdalar. Büyük tekeli kapitalistler olarak adlandırabileceğimiz parayı denetleyen bu kesim, fabrikaların özellikle de imalat sanayii tesislerinin birçoğunu elinde bulunduruyor.

Türkiye’de pazar ve para ekonomilerinin gelişmesiyle kapital sahipliği yaygınlık kazanmıştır. Bu nedenle egemen sınıf olarak büyük özel mülk sahipleri ile sermaye sınıflarını karıştırmamak gerekir.

2000’li yıllarda Türkiye’de sermaye sınıfları dört ana gruptan oluşmaktadır:

- a) Tarım Kapitalistleri: Çağdaş üretim yöntemleri kullanan büyük toprak sahipleri
- b) Ticaret Kesimi: Yurt içi ticaretin dışında ithalat-ihracat işleriyle uğraşan, yabancı şirketlerin temsilciliklerini yapan kesim
- c) Küçük İmalatçılar: Kısa zamanda büyük kar hedefleyen, rasyonel ve sürekli firma anlayışını oturtamayan kesim
- d) Büyük Sanayici ve Sermayedarlar: İmalat Sanayiinin yanında ticaret, bankacılık, sigortacılık gibi sektörlerde de faaliyet gösteren genelde Holdingler şeklinde örgütlenen kesim. Kredi kaynaklarının çoğunu kullanır, kendi finans kaynaklarını yaratmaya çalışır ve sürekli para talebinde bulunurlar. Sermaye, teknik bilgi-

beceri ve yarı mamul maddeler bakımından büyük oranda yurt dışı kaynaklara bağımlıdır.¹

Bu sermaye grupları içinden büyük özel mülk sahibi egemen sınıfı oluşturanlar, küçük imalatçılar dışında kalan gruplar içinde sermayenin daha büyük payını ellerinde tutan kesimlerdir. Kapitalist ilişkiler içinde olmasa da, modern araçlarla tarımsal üretim yapan büyük toprak ağaları da egemen sınıf içinde sayılabilir.

Büyük özel mülk sahipleri sınıfının çekirdeğini büyük sanayici ve sermayedar grubu oluşturur. Bu çekirdek grup TÜSİAD çevresinde toplanmıştır. Küçük imalatçılar ve diğer sermaye gruplarının daha ufak kapital sahibi güçsüz kesimleri, yabancıların etkilerine soğuk bakarken, büyük mülk sahipleri içinde yer alan daha güçlü sermayedarlar zaten işbirliği halinde oldukları yabancılarla Gümrük Birliği sayesinde son ve tam bütünleşmeyi gerçekleştirmeyi amaçlamaktadırlar.² Sermaye grupları içinde kapitalleri daha küçük ve rekabet güçleri daha düşük gruplar, Gümrük birliği ve yabancı müdahalelerine karşı çıkmakta; yabancı lisansla üretim yapıp rekabet gücünü yüksek tutabilen daha büyük sermayeli gruplar ise globalleşme adını verdikleri bir süreçle merkez ülkelere açık pazar şeklinde entegrasyonu savunmaktadırlar.³ Çünkü bu entegrasyondan sonra, kendi iktidarlarını tehdit edebilecek diğer sermaye grupları yabancı rekabetine dayanamayarak, Tanzimat'ta loncaların çözüldüğü gibi çökeceklerdir. Böylece artı-değerin ve üretim araçlarının önemli bölümü, dolayısıyla da siyasi iktidar yine büyük özel mülk sahiplerinin elinde kalacaktır.

Büyük özel mülk sahipleri dışında diğer önemli egemen sınıf hala bürokrasidir. Fakat tıpkı sermaye kesimi tamamen egemen sınıf sayılamayacağı gibi bürokrasi de çeşitli kesimlerden oluşur ve bir bütün olarak egemen sınıf sayılmaz. Bürokrasinin içinde silahlı bürokrat olarak niteleyebileceğimiz askeri kesimin üst düzey görevlileri Türkiye'nin diğer etkin bir egemen sınıfını oluşturur. Silahlı bürokrasinin bu kesiminin MGK kurumu ile özdeşleştiğini söylemek yanlış olmaz. OYAK kurumu ile silahlı kuvvetlerin üst kesimleri ve büyük özel mülk sahipleri arasında yakınlaşma kurulduğunu söyleyebiliriz. OYAK'ın yönetim kurulunda finans çevrelerinin örgütlerinin üye bulundurmaları, OYAK'ın Sabancı, Koç, Alarko gibi birçok büyük Türk holdingi ile ortaklıklar kurması, üst düzey askerlerin birçoğunun emekliliklerinden sonra holdinglerin yönetimlerinde görevler üstlenmeleri ve

¹ Emre KONGAR, **21. Yüzyılda Türkiye**, İstanbul:Remzi Kitabevi, Kasım 2002, s. 621

² KONGAR (2002), s. 622

³ KONGAR (2002), s. 624

OYAK'ın özelleştirmelerde KİT'leri satın alması gibi olgular iki sınıf arasında entegrasyonun oluşmaya başladığına dair göstergeler arasında sayılabilir. OYAK Sabancı ve Koç'tan sonra Türkiye'nin en büyük holdinglerinden biridir ve diğer büyük holdingler gibi yabancılarla işbirliğine açıktır hatta yapısal nedenlerle buna mecburdur. Goodyear ve Renault gibi büyük yabancı sermayeli şirketlerle ortaklıkların yanı sıra OYAK'ın Türk Boston Bank adıyla Dublin'de faaliyet gösteren ve müşterileri yabancı finans çevreleri olan bir de yurt dışı bankası mevcuttur.⁴ Türkiye'nin NATO üyeliği, yabancı askeri üslerin varlığı, silah üretimi projelerinde ortaklıklar hep merkez devletler ile yüksek silahlı bürokrasi arasında da bir entegrasyon sürecine işaret eder. Elbette TSK'nın üst kademelerinin yabancılarla entegrasyona büyük özel mülk sahipleri kadar sıcak baktıkları söylenemez Fakat bu entegrasyon eğilimi Türkiye'nin çevre ülkesi şeklinde kapitalistleşen üretim tarzından kaynaklanmaktadır ve askeri darbelerin zaman içindeki seyrine bakacak olursak, özellikle OYAK'ın bir büyük holding olarak ortaya çıkışından sonra silahlı bürokrasinin, kendi üst kademelerinin kesin denetimine girdiğini ve bu yönetim altında Türk büyük sermayesi ve merkez ülkelerin sermayeleri ile entegrasyon sürecine sürüklendiğini görürüz. 12 Eylül askeri müdahalesi, Türkiye'de bütün sermaye sınıflarınca hoş karşılanan, tamamen emir komuta zinciri altında yapılmış bir darbeydi. 28 Şubat müdahalesi de İslami ideoloji arkasında yükselen yeni bir sermaye fraksiyonunun önünün, büyük sermaye ve MGK ittifakı ile kesilmesi işlevini gördü.

7.1.3. Temel Çelişki: Emek-Sermaye Değil Bürokrat-Özel Mülk Sahibi

Sivil bürokrasi içinde de aynı etkinin uzantısı olarak büyük mülk sahipleriyle entegrasyon eğilimi, Cumhuriyet'in başından beri mevcuttu. 1960 yılında yapılan bir araştırmaya göre sanayicilerin %34'ünün babası tüccar, %17'sinin babası ise bürokrattı.⁵

Bir bütün olarak bürokrasi, eşrafın desteği ile Kutuluş Savaşı'nı kazandığında yabancı ülkelerin müdahalelerinden kurtulmuştu. Bu durumu tekrar kendi kaynakları ile artı-değeri merkezileştirip sanayileşmeye aktarmak için fırsat olarak değerlendirdi. Türk tarihinde görülmemiş sanayileşme hareketi, devlet mülkiyetinde fabrikalar kurularak bu dönemde gerçekleştirildi.

⁴ Suat PARLAR, **Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politikası**, İstanbul:Bibliotek Yayınları, Şubat 1997, s. 86-104

⁵ KONGAR (2002), s.621

Fakat bürokrasi savaşı kazanmasını dolayısıyla yabancılardan bağımsız iktidarını sürdürmesini, eşrafın desteğine borçlu olduğundan büyük toprak sahiplerini devre dışı bırakmadan bu yeni bağımsız modernleşme ve sanayileşme çabasına girişmek zorunda kalmıştı. 1913 sayımına göre eşraf ekilebilir toprakların %65'inin sahibiydi. Bu kadar büyük üretim aracı varlığı başka bir sınıfın elindeyken endüstrileşmeye akıtılan artı-değer sınırlı kaldı ve hareket kitleleri küçük toprak mülkiyetinden söküp sanayileşme içine çekecek yoğunluğa ulaşmadan ilk hızını kaybetti. Hatta devlet eliyle kurulan KİT'ler ve alt yapı tesisleri zamanla büyük mülk sahiplerinin kapitalist ve sanayici haline gelmelerine hizmet etmeye başladılar.

Özellikle 12 Eylül 1980 darbesinden sonra kamu ekonomisinin özel kesimi beslemesi süreci hızlandı. 24 Ocak kararlarından sonra, Amerika'nın ve IMF'nin desteği ile Türk ekonomisinde dışa açılma programı uygulanmaya başlandı. Dış satıma dayalı büyüme modeli olarak sunulan bu yeni yapıda ihracat, devletin teşvikler dağıtması ve sendikasılaştırılan işçilerin ücretlerinin üzerinde büyük bir baskı uygulanması yollarıyla yapay biçimde arttırıldı. Vergi iyadeleri ve düşük fiyatlarla KİT'lerden aramal sağlanması ile rekabetçi hale getirildiği söylenen özel sektör korundu.⁶ Enflasyonla ve dış borçlarla finanse edilen büyük altyapı yatırımları sermaye kesimine daha iyi gelişme imkanları yarattı. 1989 yılında ücretler üzerinde uygulanan baskı sert toplumsal muhalefet nedeniyle terk edilince 90'lı yıllarda kamu kesimi finansal serbestleşme politikası uygulamaya başladı. Bu politika ile devlet özellikle yüksek faizlerle iç borçlanma yoluna gitti. Uluslararası finans piyasaları ile alış-verişler ve Türk parasının yabancı paralarla değişimi serbestleştiğinden, ekonomiye spekülasyon sıcak para girişleri ve türk parası yerine döviz kullanımı artış gösterdi. Başta büyük sermaye grupları olmak üzere tüm sermaye grupları kendilerine banka ve finans kurumları edinerek dağıtılan ranttan pay kapma yarışına girdiler. Devlet iç borçlanma nedeniyle öyle büyük kaynak aktarıyordu ki, 1990'lı yıllar boyunca iç borç faiz ödemelerinin GSMH'ya oranı %10'lara yaklaşırken, kurumlar vergisi hasılatının GSMH'ya oranı %2'yi geçmedi. Yani 90'lı yıllar boyunca devlet özel sektörden aldığı verginin beş katını borç faizi olarak özel mülk sahiplerine geri verdi.⁷ Bankacılık sektörü bir bütün olarak dışarıdan düşük faizlerle döviz kredileri alıp bu kredileri devletin yüksek faizli iç borçlanma senetlerine yatırarak kazanç sağlayan bir sektör haline geldi.⁸ Büyük özel mülk sahibi sınıfın neo-liberal ideolojisi ve

⁶ Erinç YELDAN, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2003, s. 101-102

⁷ YELDAN, s. 122

⁸ YELDAN, s. 144

globalleşme istekleri doğrultusunda siyasi iktidarların ve büyük mülk sahiplerine yakınlaşmak isteyen sivil bürokrat gruplarının uyguladığı finansal serbestleşme yoluyla rant aktarımı politikası, egemen sınıfın dışında kalan sermaye gruplarını da banka sahibi olmaya itti. Aksi takdirde rantla beslenen büyük tekelci sermaye ile mücadele etmeleri olanaksız hale gelecekti.

Sivil bürokrasinin bir kesimi, büyük mülk sahiplerinin siyasi temsilcileriyle işbirliğine girerek 80’li ve 90’lı yıllarda sermayedar sınıflara Cumhuriyet tarihinin en büyük artı-değer aktarımını yaptıysa da, bürokrasinin önemli bir diğer bölümü hala vergi tabanına ve KİT’lere dayanıp bağımsız bir sınıf olarak varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Devlet mülkiyetinde çalışan kamu kesimi hala Türk ekonomisi içinde büyük bir yer kaplamaktadır.

1990 yılında konsolide bütçeye dahil kuruluşlarda çalışanları sayısı 1.709.159’dur. KİT’lerde ise 632.316 kişi çalışmaktaydı. Böylece toplam kamu kesimi çalışanlarının sayısı 2.462.368’dir. (Bu sayıya askeri bürokrasi dahil değildir.) DPT rakamlarına göre aynı yıl toplam sivil işgücü 20.163.000 kişi olduğuna göre devlet, toplam işgücünün %12’sinin patronluğunu yapmaktaydı. 1992 yılında ise Türkiye’de çalışan 3.606.170 ücretli işçinin 969.727 kişisi yani %26.8’i kamu kesiminde çalışmaktaydı.⁹ İstanbul Sanayi Odası’nın ‘2001 yılı Türkiye’nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu’ adlı çalışmasına göre ise en büyük 500 firmanın 32’si kamu kuruluşuydu.¹⁰ Aynı araştırmada 2000 yılında 31 Kamu kuruluşu toplam katma değer in yüzde 30’unu yaratmıştı.¹¹

Tanzimat devrinde başlıca üretim araçları para, toprak ve geleneksel manifaktüre dayalı imalat aletleriydi. Para bürokrasi ve azınlık tüccarları, toprak eşraf ve küçük köylüler arasında dağılmış imalat aletleri de loncalar içinde örgütlenmişti. Açık pazar şartları imalat sektörü ve yerli ticaretin çökmesine yol açmış, yabancı müdahalesi sayesinde ayan ve eşrafın önü de kesilince iktidar bürokrasiye kalmıştı. 2000’li yılların Türkiye’sinde ise üretim araçları para, toprak ve fabrikalardır. Büyük mülk sahipleri sınıfı para, toprak ve fabrikaların önemli bölümünü elinde tutarken, aynı şekilde bürokrasi de tüm çabalara rağmen vergiler yoluyla paradan, devlet mülkiyeti sayesinde topraktan ve KİT’ler kanalıyla fabrikalardan büyük miktarları hala elinde tutmaktadır. Bu nedenle üretim düzenimizde üretim araçları çevresinde verilen temel mücadele, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi mülksüz emekçilerle mülkiyet sahibi

⁹ ALTAN, S. 122-123

¹⁰ “500 dev 339 trilyon zarar yazdı, ihracatla ayakta durdu” , 24.07.2002, <http://www.hurriyetim.com.tr/haber/0,,sid~1@w~1@tarih~2002-07-24-t@nvid~153890,00.asp>, (Erişim: 08.03.2003)

¹¹ İlhan ULUSOY, “500 Büyük Türkiye’nin Aynası”, 27.07.2001, <http://www.evrensel.net/01/07/27/kose.html#3>, (Erişim: 13.03.2003)

kapitalistler arasında değil, üretim araçlarının tamamına bir türlü sahip olamayan özel mülk sahipleri ve devlet mülkiyetini savunan bürokratlar arasında yaşanmaktadır.

7.1.4. Üretim İlişkisi Olarak Küçük Köylülüğün Egemenliği

Tanzimat devrinde tarımsal nüfus tahminen aktif nüfusun en az %80 ila %90'ını oluşturuyordu. 1955 yılına gelindiğinde bu oran %77.4 olmuştu. 1980'de %57 olarak gerçekleşirken 1992'de %45'e düştü.¹²

Asıl önemli olan, tarımsal nüfusun aktif nüfus içindeki payının yavaş tempoyla gerilemesine rağmen küçük toprak sahibi köylülüğün temel üretim ilişkisi olarak varlığını sürdürmesidir. 1913 gibi Tanzimat için oldukça geç bir dönemde yapılan araştırmada tarımsal nüfusun %87'sinin orta veya küçük toprak sahibi köylülerden oluştuğu görülmüyordu.¹³ 1869 yılında Asya vilayetlerinde yapılan bir araştırmaya göre toprakların %82.5'i küçük işletmeler halinde köylülerin elindeydi. 1991 yılında DİE tarafından yapılan Genel Tarım sayımına göre ise küçük üreticiliğin sınırı 100 dekar olarak kabul edildiğinde, tarımsal işletmelerin %85'i ve arazinin %42'si küçük köylülüğün denetimi altındadır.¹⁴ Yani aktif nüfusun %45'i tarımda çalışırken, tarımsal işgücü de kapitalist ilişkilerin değil küçük köylülüğün hakim olduğu bir alandır. Güneydoğu Anadolu bölgesinde toprak ağaları ve topraksız köylüler bu tabloda en istisna duran elemanlar olmalarına rağmen bu bölgede de kapitalist-emekçi ilişkisinden çok ağalık ve aşiret düzenine dayalı feodal ilişkiler hala geçerlidir.

2003 yılında DİE tarafından yapılan Hane Halkı İşgücü Anketine göre ise, tarım kesiminde çalışan nüfus 2002 yılı itibarıyla 6.745.000 kişidir ve tarım kesiminin aktif çalışan nüfusa oranı %33.2'dir. Bu kesim içinde ücretlilerin sayısı ise sadece 369.000'dir. bu durumda tarımsal işgücünün %94.5'i kapitalist sermaye-emek ilişkileri dışında küçük köylülük ilişkilerini sürdürmektedir.¹⁵

2002 yılında aktif nüfusun tamamı 20.287.000 kişiden oluşurken bunlar içinde ücretlilerin tüm sektörlerdeki oranı sadece %50.9'da kalmaktadır.¹⁶ Tarım kesimi %33.2'de

¹² ALTAN, s. 90 ve 96

¹³ YERASİMOS, (Cilt 2), s. 294

¹⁴ ALTAN, s. 85 ve 88

¹⁵ DİE, Hane Halkı İşgücü Anketi, 07.03.2003,

<http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/070303t4.gif>, (Erişim: 08.03.2003)

¹⁶ DİE, Hane Halkı İşgücü Anketi, 07.03.2003,

<http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/070303t4.gif>, (Erişim: 08.03.2003)

kalırken ücret ilişkisi dışında çalışanların oranının %49.1 olması, küçük köylülerin topraktan bağımsızlaşsalar ya da topraksızlaşsalar dahi derhal kapitalist ilişkiler içine girmediklerini göstermektedir. Özellikle hizmet sektörü olarak tanımlanan alanda küçük köylülükten küçük tüccarlığa geçiş yaygındır. Sadece küçük ticaret ile uğraşan esnaf kesimini ise kapitalist bir sektör olarak düşünmek son derece hatalıdır. Üretim ilişkisinin kapitalist olması kapitalin emek ile mübadelesi ile gerçekleşebilir.

Küçük köylülük var oldukça tam olarak kapitalistleşme ve sanayileşme mümkün değildir. Bürokrasi ya da özel mülk sahiplerinden biri diğerini kontrol altına alacak kadar güçlü olmadığından küçük köylülük varlığını sürdürmektedir. Eğer bu iki sınıftan biri diğerini tamamen kontrol edecek güce ulaşırsa küçük köylüleri topraktan söküp sanayi ve hizmetler sektörüne ücret ilişkisi yoluyla çekecektir. Büyük mülk sahipleri bürokrasiye karşı yabancının desteğine dayanmak istemektedir. Bürokrasi ise başlangıçta küçük köylülüğün erimesini durdurarak büyük mülk sahiplerinin gelişmesini engellemeye çalışıyordu. 1945 Toprak Reformu tasarısı bu amaçla hazırlanmıştı. Fakat büyük mülk sahiplerinin artan gücü onaylanmasına rağmen, tasarıyı yürütülmeyen bir reform haline getirdi. 1960 darbesinde bürokratlar milli gelirden aldıkları payları ve sınıfsal ayrıcalıklarını korumaya yarayacak bir dizi kurum oluştururken toprak reformu tasarıları yine komisyonlarda kayboldu gitti. Günümüzde ise tarım kesiminin korunması adı altında köylülüğün daha fazla erimesine engel olmaya çalışan bürokrasi kesimleri hala güçlüdür.

İşin ilginç yanı özellikle İç Anadolu ve Ege Bölgelerinde küçük köylüler geleneksel olarak merkez sağ ya da aşırı sağ olarak tanımlanan siyasi partilere oy verirler ki, bu partiler devleti sermaye sınıfı ve büyük mülk sahiplerine kaynak aktarmak için kullanan kuruluşlardır.

Özetleyecek olursak Türkiye’de kapitalist ilişkiler yaygınlaşmamış, emek-sermaye çelişkisi, üretim araçlarının tamamını ele geçirmeye çalışan özel mülk sahipleri ve bürokratlar arasındaki mücadelenin gerisinde kalmıştır. Başlangıçtan beri özel mülk sahipleri üretim araçlarının büyük kısmını ellerinde bulundurdıklarından, bürokrasi bölünerek büyük özel mülk sahipleri ve sermayedarlar cephesine doğru akmaktadır. Askeri bürokrasi bu entegrasyonu ayrı bir egemen sınıf kimliğiyle tamamlamak üzeredir. Sivil bürokrasi içinde de büyük mülk sahiplerine katılmak ve bağımsız bir sınıf olarak devlet mülkiyetine dayanmak arasında bölünme gerçekleşmiştir. Üretim araçlarının büyük bölümünü elinde tutan bu ana sınıflar dışında yer alan küçük mülkiyetli ya da mülksüz kesimler ise karmaşık özel mülkiyet-bürokrasi çatışmasında, kendi çıkarlarına ve zamanın göstergelerine göre saf tutmaktadırlar.

7.1.5. Tekelci, Oligopolcü, Verimsiz ve Geri Teknolojili Üretim

Türkiye 2000'li yıllarda, ulusal pazarı korumayan, para ile organize olan, piyasa sistemi ile işleyen üretim ilişkisi olarak küçük köylülüğün hala büyük önem taşıdığı, merkez ülkeler için önemli bir pazar ve hammadde kaynağı işlevi gören bir üretim düzenine sahiptir. Bu düzen doğal kaynakların işlenerek nihai mallara dönüştürülemsinden çok, aşırı değiş-tokuşa ve ticarete yöneliktir. Üreticiden çok satıcının bulunduğu bu sistemde çevrimler sonunda merkez ülkeleri ile yapılan dış ticarete varır ve sürekli dışarıya artı-değer aktaran bir ticaret yapısı olarak ortaya çıkar. Tanzimat devrindeki üretim tarzına çok benzeyen bu sistem üretim açısından çok verimsizdir.

2000 yılında Türkiye'nin toplam üretimi 202 Milyar dolar, kişi başına GSMH'sı ise 3.100 dolar olarak gerçekleşirken, Türkiye ile nüfus ve doğal kaynaklar bakımından eşit sayılabilecek ülkeler olan Almanya'nın 2 Trilyon 63 Milyar dolar, İngiltere'nin 1 Trilyon 459 Milyar dolar, Fransa'nın ise 1 Trilyon 438 Milyar dolar toplam üretimi vardır. Bu ülkelerde kişi başı milli gelir ise sırasıyla 25.120, 24.430 ve 24.090 dolar olarak gerçekleşmiştir.¹⁷ Türkiye tarımında da verimlilik inanılmaz oranda düşüktür. Tarımda çalışan başına ortalama katma değer 1208\$'dan (1979-1981) 1168\$a (1994-96) inmiştir. Oysa aynı değerler Fransa'da 13.700\$'dan 30.000'a çıkmıştır, yani Türkiye'de tarımda kişi başına düşen katma değer Fransa'dakinin %8.8'inden %3.9'una düşmüştür.¹⁸ 2001 yılında ise, Türkiye'nin en büyük 500 işletmesinin toplam satışları, ABD ilk 500'ünün birinci sırasındaki Wal-Mart Stores'un satışlarının yüzde 26.6'sı kadardır.¹⁹

Bu verimsiz sistemin önemli bir özelliği üretici gücün az sayıda elde toplanmış olmasıdır. Örneğin 2000 yılı rakamlarına göre Türkiye'nin en büyük 500 sanayi kuruluşu sanayi alanında toplam katma değer %46.1'ini üretmektedir. İmalat sanayii dalında ise bu oran %52.9'a çıkmaktadır.²⁰ 1999 rakamlarına göre ise ilk 500 büyük sanayi kuruluşunun yarattığı brüt katma değer GSMH içindeki payı % 10.7 düzeyindeyken, ikinci 500'ün payı % 1.2 'ydi. Bu da ilk 500'ün üretim gücü ile ardından gelen 500 arasında dahi ne kadar büyük

¹⁷ İbrahim KAVRAKOĞLU, Süleyman GEDİK, Melike BALKIR, **Yeni Rekabet Stratejileri ve Türk Sanayisi**, İstanbul:TÜSİAD Yayını, Temmuz 2002, s. 109

¹⁸ Gülten KAZGAN, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, s. 336, aktaran: M. SİNAN, "Küreselleşme ve Restorasyon Bağlamında Türkiye Ekonomisi", **Yol Dergisi**, Sayı 7, <http://www.direnisi.com/yol/sayi07/ekonomi.htm>, (par. 8), (Erişim: 13.03.2003)

¹⁹ "Sanayi çökertildi", 24.07.2002, <http://www.yenisafak.com.tr/arsiv/2002/temmuz/24/ekonomi.html>, (Erişim: 11.03.2003)

²⁰ KAVRAKOĞLU-GEDİK-BALKIR, s. 104

fark olduğunu göstermektedir. 1999'da toplam olarak Türkiye'nin 1000 büyük sanayi kuruluşu, Türkiye GSMH'sının % 11.9'unu yaratırken, 1000 büyük sanayi kuruluşunun sanayi sektörü içindeki payı da % 51.7 olmuştur.²¹ Üretici gücün özellikle ilk 500 sanayi kuruluşunda toplanmış olması, kamu-özel ayrımı olmaksızın çeşitli iş kollarında çok az sayıda firmanın hakimiyet kurması demektir.

Gelir dağılımını inceleyen araştırmalar da bu görüşü doğrular niteliktedir. DİE tarafından 1994 yılında yapılan gelir dağılımı çalışmasına göre nüfusun en zengin %20'lik dilimi milli gelirin %54.9'una, ondan sonra gelen %20'lik dilimi ise sadece %19'una sahip olmuştur. Diğer 3 dilimde ise sırası ile oranlar %12.6, %8.6 ve % 4.9 olarak gerçekleşmiştir.²² Bu veriler gelir dağılımının adaletsiz ve bozuk yapısını ortaya koymanın yanı sıra, üretim araçlarının tekeli veya oligopolcü dağılımını da işaret etmektedirler. Çünkü üretim araçlarının sınırlı ellerde toplanması olmaksızın gelir dağılımında böyle bir dengesizliğin oluşması mümkün değildir.

Türkiye sanayi ölçek açısından incelendiğinde genel olarak küçük işletmelerin sayısal yaygınlığı göze çarpmaktadır. İşyeri sayısı büyüklüğü oranına baktığımızda 10'dan az işçi çalıştıran işyerlerinin toplam işyeri sayısına oranının %90'dan fazla olduğu görürüz. Bu küçük sanayi işletmelerinin Türkiye imalat sanayiindeki payının genişliği dikkat çekici boyutlardadır. Toplam üretimin 1988 Ekim'inde %45.7'si, 1995 yılında ise %43.3'ü buralarda yapılmaktadır. Bu kesimin genişliği kentlerde %(39-46), kırsal alanlarda ise %(48-64) arasında oynamaktadır ve genellikle %50'nin üzerindedir. Buna karşılık yaratılan artı değer bakımından 100'den fazla işçi çalıştıran büyük işletmelerin ezici bir hakimiyete sahip olduğu görülmektedir. Türkiye'de küçük mülkiyetin yaygınlığı imalat sanayi yapısını da bu biçimde etkilemiştir. Özellikle son yıllarda gelişen ölçek küçültme ve taşeronlaştırma faaliyetleri sonrasında fason çalışan işyerlerinin büyük firmalar açısından önemi artmıştır. Küçük firmaların fason üretici olarak kullanımı, tekellerin maliyet azaltma yöntemleri içerisinde en etkili olandır. Binlerce fason üretici tekellerin dağıttığı işleri kapabilmek için yoğun bir maliyet rekabeti içerisinde.²³

İmalat sanayinin temel gücü ise tekellerdir. Türkiye, tekelleşme konusunda birçok merkez ülkesini dahi geride bırakmaktadır. Türkiye'de sektörlere göre firma egemenlikleri

²¹ "2'nci 500'de 86 Egeli", 24.08.2000, <http://arsiv.yeniasir.com.tr/2000/08/24/ekonomi.htm>, (Erişim:11.03.2003)

²² KONGAR (2002), s. 431

²³ M. SİNAN, (par. 24), (Erişim: 13.03.2003)

oldukça yüksektir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Sabancı kord bezinde, Şişe Cam -İş Bankası dökme camda piyasanın tamamına hakimdir. Otomarsan otobüs piyasasının %95'ine, Koç'un Otokar'ı minibüs piyasasının %90'ına sahip olup, Akrilik elyafıta Dinçkökler, piyasanın %88'ini Aksa ile birlikte elde tutmaktadır. Ekonomik kriterlere göre 3 firmanın bir piyasanın %50'sine hakim olması tekelleşme sayılırken ülkemizde birkaç sektör dışında üç firma piyasanın en az %90'ına sahip bulunmaktadır.²⁴

Türkiye 1870'lerdeki İkinci Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkardığı sektörlerde yoğunlaşan bir sanayileşme sürecini yaşamaktadır. Türkiye'de sanayinin GSMH içindeki payı 1970'de %17.5 iken 1980'de %20.5'e 1997'de ise %27.6'ya ulaşmıştır. Bu oran uzunca bir süredir sabitlenmiş gözükmemektedir. Tarımdaki sürekli azalma, hizmetler sektörünün payındaki artış ile karşılanmaktadır.²⁵

Tablo1
Alt Sektörlere göre Türkiye Sanayii²⁶

Alt Sektörlere göre Türkiye Sanayii	A	B
Gıda, içki ve tütün sanayi	%16	%17.3
Dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi	%16.3	%32.8
Orman ürünleri ve mobilya sanayi	%1	%2
Kağıt, kağıt ürünleri ve basım sanayi	%3.2	%3.6
Kimya sanayi, petrol, kömür, kauçuk, plastik	%28.6	%9.5
Taş ve toprağa dayalı sanayi	%6.9	%6.8
Metal ana sanayi	%6.8	%6.6
Metal eşya, makina ve teçhizat, ulaşım aracı	%19.9	%20.7
Diğer imalat sanayi	%0.2	%0.5

A= sektörde yaratılan artı değer/ toplam artı değer

B= sektörde çalışan işçi sayısı/ toplam istihdam

Alt sektörlerine göre Türkiye sanayii incelendiğinde en çok artı değer kimyasal ve petrol ürünleri sektöründe üretildiği gözlenmektedir. Buna karşılık imalat sanayiinde çalışanların yaklaşık %40'ı dokuma ve giyim eşyası sektörlerinde istihdam edilmektedir. Üretilen katma değer açısından bakıldığında ise bu sektör 3. sırada gelmektedir. En yüksek

²⁴ M. SİNAN, (par. 26), (Erişim: 13.03.2003)

²⁵ M. SİNAN, (par. 13-14), (Erişim: 13.03.2003)

²⁶ DİE, "75. Yılında Sayılarla Türkiye Cumhuriyeti",

<http://www.die.gov.tr/TURKISH/75YIL/010803a5.gif>, (Erişim: 13.03.2003)

artı değerin üretildiği ikinci sektör ise metal eşya ve makine üretim sektörüdür. En yüksek artı değerin üretildiği ilk iki sektörde çalışan işçilerin sayısı dokuma ve konfeksiyonda çalışan işçilerden daha azdır.

Türkiye sanayinin dört temel sektörden oluştuğu gözlenmektedir. Petro-kimya, metal eşya-makine-otomotiv, dokuma ve konfeksiyon, gıda-içki. İlk iki sektör üretilen artı değer ve verimlilik açısından, ikinci iki sektör ise istihdam edilen işçi sayısı bakımından öne çıkmaktadır.

Dokuma konfeksiyon ve gıda-içki sanayileri ilkel sanayilerdir. Tam anlamıyla Birinci Sanayi Devrimi sürecinin ortaya çıkardığı ve birincil hammaddelere bağımlı endüstrilerdir. Bu sektörlerden özellikle dokuma ve giyim ucuz emek cenneti az gelişmiş ülkelerin gözde sektörüdür ve bu ülkelerin ihracat kalemlerinin büyük kısmı da bu sektör tarafından yaratılmaktadır. Örneğin Türkiye'de 1999 yılında gerçekleştirilen toplam ihracatın %33'ü dokuma ve konfeksiyon sektörü tarafından karşılanmıştır. Bu ilkel sanayi sektörleri toplam imalat sanayi istihdamının da %50'sini karşılamaktadır. Demek ki bu iki sektör sanayi üretiminin temel yükünü taşımaktadır.²⁷

Türkiye sanayi yapısının tipik az gelişmiş ülke özellikleri göstermektedir. Modern teknolojiler üretime yansımamıştır. Dokuma ve giyim sektörü incelendiğinde bile eski teknolojlili makineelerin oranca fazlalığı göze çarpmaktadır. Emek yoğun üretim yapılan sektörlerin hakimiyeti sözkonusudur. Elektronik alanında herhangi bir üretim altyapısı bulunmamaktadır. Özellikle 1996 yılında girilen Gümrük Birliği sonrasında ihracat patlaması beklentisi ile yine bu emek yoğun sektörlere önemli oranda yatırımlar gerçekleştirilmiştir. Fakat 97 Asya Krizinin Doğu Asya ülkelerinde devalüasyona yol açması, bu ülkelerin ihracatta rakibi olan Türkiye'yi dezavantajlı duruma düşürmüş, yine önemli pazarlardan biri olan Rusya'nın çöküşü Türkiye dokuma ve konfeksiyon sanayini önemli bir krizin içerisine sokmuştur. Birçok işletme kapanmıştır.²⁸

Türkiye'de imalat sanayi ürünlerinin ihracat içerisindeki payı %90'lara yaklaşmıştır fakat bilgi-teknoloji yoğun malların ihracat içerisindeki payı sadece %3 civarında

²⁷ M. SİNAN, (par. 18), (Erişim: 13.03.2003)

²⁸ M. SİNAN, (par. 19), (Erişim: 13.03.2003)

kalmaktadır. İhracatın yoğunluğu doğal kaynak yoğun mallardan emek yoğun mamullere ve ölçek yoğun sanayi mamüllerine kaymıştır.²⁹

1960'ların montaj sanayi tartışmalarından bu yana değişen çok birşey yoktur. Petrokimya ve otomotiv gibi birkaç istisnai sektörde teknolojik derinleşme sözkonusudur. Otomotiv sektörü bu imkana yabancı sermaye ile ulaşmıştır. Türkiye'nin ve çevresindeki ülkelerin geniş pazar olanakları sunması, gelişkin ve düşük maliyet olanakları sağlayan bir otomotiv yan sanayinin bulunması ve yoğun devlet teşvikleri gibi olanaklar yabancı sermayeyi çekmiştir. Fakat bu iki sektörde yaşanan gelişmeler genele yansımamaktadır.

Teknoloji geliştirme perspektifine hizmet eden araştırma geliştirme harcamalarının payı da GSMH'nin %0.4'ü oranında bulunmaktadır. Bu oran, en düşük olduğu Avrupa ülkesinde bile %1.5 seviyesindedir. ABD, Japonya, Fransa, Almanya gibi ülkelere ise %2.5-3 civarındadır. Türkiye'de AR-GE faaliyeti olan büyük şirket sayısı, DİE verilerine göre 200'den azdır. AR-GE'ye en fazla pay ayıran şirket, askeri elektronik ekipman üreten ASELSAN'dır.³⁰

Sektörler bazında incelendiğinde Türkiye sanayinin emek yoğun bir özelliğe sahip bulunduğu, verimliliğin düşük olduğu, teknoloji bağımlılığının artarak devam ettiği sonuçları rahatlıkla çıkarılabilir.

7.1.6. Merkez Ükelere Sürekli Artı-Değer Aktarımı Yapan Bir Sistem

Türk ekonomisi DİE dış ticaret verilerine göre 1982'den 1997'ye kadar sürekli dış açık vermiştir. Çalışmanın kapsadığı yıllar içinde son beş yılda açık miktarı sırasıyla 14, 5, 14, 22 ve 20 Milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.³¹ İhracat hamlesi yapıldığı dışa açık büyüme stratejisi izlendiği söylenen yıllarda dahi dış ticaret açıklarımız ve dışarıya özellikle de merkez ülkelere artı-değer aktarımımız sürmüştür.

Dış dünyaya artı-değer aktarımının bir başka cephesi sürekli faiz ödediğimiz dış borçlardır. Türkiye dış borçların yalnız faizlerine 1985-1989 döneminde 11.9 Milyar dolar,

²⁹ KAZGAN, s. 354 , aktaran: M. SİNAN, (par. 20), (Erişim: 13.03.2003)

³⁰ DİE, "75. Yılında Sayılarla Türkiye Cumhuriyeti",

<http://www.die.gov.tr/TURKISH/75YIL/010802b9.gif>, (Erişim: 13.03.2003)

³¹ DİE, "Yıllara ve Aylara Göre Dış Ticaret", Ocak 1998,

<http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/DISTICIST/26039801.gif>, (Erişim: 12.03.2003)

1990-2001 döneminde ise 49.1 Milyar dolar ödemiştir.³² Devlet 2003 yılında, 10.7 Milyar dolar dış borç ödemesinde bulunacak, Kamunun 3 yıl içinde ödeyeceği dış borç anapara ve faizi ise 38 Milyar 902 Milyon doları bulacaktır. Türkiye'nin mevcut stoklar ile önümüzdeki dönem (2003-2008 yılları arasında) 61 Milyar 296 Milyon doları ana para, 19 Milyar 994 Milyon doları da faiz olmak üzere, 81 milyar 290 milyon dolarlık dış borç geri ödemesi yapması planlanmaktadır. Bu arada Türkiye'nin 2002 Eylül ayı sonu itibarıyla dış borç stoku 127.5 milyar dolar seviyesinde bulunmaktadır.³³

³² “*Ekonomi Raporu*”, 01.08.2001,

<http://www.chp.org.tr/haberler/agustos2001/EkonomiRaporu-51-02-Agustos-2001.htm>, (Erişim: 12.03.2003)

³³ “*Bu yıl 10.7, 3 yılda 39 milyar dolar borç ödeyeceğiz*”, 12.03.2003,

<http://www.msnbcntv.com/news/205259.asp?cp1=1>, (Erişim: 12.03.2003)

7.2. Anti-Demokratik ve Tek Yönlü Kamuoyu Oluşum Biçimi

Tanzimat geleneksel ekonomi yerine yeni bir üretim tarzı getirdiğinden, geleneksel kamuoyu yapıcı araçları zayıflatmıştı. Geleneksel araçların yerine modern kamuoyu oluşturma araçları koyuldu. Bürokrasi ve gayri müslim azınlık tüccarları gibi egemen sınıfların yanında, pazar ve para ekonomisinin içine çektiği tüm sınıflar kitlesel eğitim sistemi, kitle iletişim araçları ve ideolojilerden oluşan yeni kamuoyu oluşturunca araçları kullanarak kendi çıkarlarını korumaya çalıştılar. Fakat kapitalist üretim tarzının sonuçları olan yeni araçları kullanmak, kapitalist üretim tarzında görüldüğü biçimiyle demokratik ve siyaset üzerinde etkili bir kamuoyu oluşum biçimi yaratmadı. Çünkü kullanılan araçlar modern olsalar bile üretim tarzı kapitalist değildi. (Üretim tarzı kapitalist bile olsa pazar ekonomisinin varlığı ve piyasa içinde yer alan aktörlerin hepsinin olmasa da yaygın bir çoğunluğunun üretim araçlarına sahip olmaları gerekirdi.) Küçük köylülük temel üretim ilişkisi olarak kaldığından bütün ulusun topraktan bağımsız emekçiler haline gelmesi gerçekleşemedi. Pazar ekonomisi de beklenildiği kadar yayılmayınca kapitalist bir sistemde işe yarayacak kitle iletişim araçlarına ve ideolojilere köylülerden ciddi bir talep gelmedi. Bu durumda yeni araçlarla egemen sınıflara karşı oluşturulmaya çalışılan muhalefet yeterince güç toplayamayarak çöktü ve Tanzimat, kamuoyu oluşum biçiminin tekrar merkezi yönetimin denetiminde ve tek yanlı bir özellik kazanmasına yol açarak sona erdi.

Bu bölümde 21. Yüzyıl'a girerken Türkiye'de kamuoyu oluşum biçiminin Tanzimat dönemine göre ne gibi değişimler geçirdiğini inceleyeceğiz. Fakat daha da önemlisi kamuoyu oluşum biçiminde değişmeden kalan temel özelliklerin neler olduğunu belirlemeye çalışacağız.

7.2.1. Geleneksel Düzendeki Arta Kalanlar

2000'li yıllarda Türkiye'nin üretim tarzı Tanzimat devrinde oluşan temel özelliklerini yansıtmaktadır. Hala kapitalistleşme ve sanayileşme gerçekleşmiş değildir. Bu durumun bir sonucu olarak geleneksel kültürün yansımaları olan bazı kamuoyu yapıcı kurumlar biçim ve işlev değiştirerek de olsa, aradan 150-160 yıl geçmiş olmasına rağmen, varlıklarını sürdürmektedirler.

Geleneksel kökenli bu sosyal kurumların en önemlilerinden biri geçmişte ulema ve cami teşkilatı olarak gördüğümüz Diyanet İşleri örgütüdür. 2003 yılı bütçe tasarısında, 774 trilyon 467 milyar lira pay alan Diyanet İşleri Başkanlığı, bu ödenek ile aralarında İçişleri,

Dışişleri, Tarım ve Köyışleri ile Ulaştırma Bakanlıklarının da bulunduğu 12 Bakanlığın bütçesini geride bırakmaktadır.¹ Teşkilatın 88.507 kişilik kadrosuna bağlı 75.002 cami vardır.² Bürokrasinin gerek kendi kaynaklarına dayanan reform çabalarında gerekse Tanzimat Devrinde ulemanın üst tabakalarını kendi yanında tutarak, diğer işlevlerinin ve güçlerinin yanında kamuoyu üzerinde etkili geleneksel bir aracı elinden bırakmadığını görmüştük. Cumhuriyet devrinde halifelik ve şeyhülislamlık ile Şeriye ve Evkaf Vekaleti kaldırıldıktan sonra Diyanet İşleri başkanlığı kurularak resmi ortodoks din, devlet kontrolü altında tutulmuştur. Günümüzde bu dev örgütlenme ile ortodoks din devletin emrindedir. Kamuoyu alanına etkisi açısından baktığımızda ise halkın her hafta Ankara merkezli tek tip Cuma hutbeleri ile din ve diğer konularda hükümetin isteği doğrultusunda enforme edilebildiği çok etkili bir araç görürüz. Diyanet işleri sadece resmi ortodoks müslümanlığı yani Sünni mezhebini içerir Alevilik gibi diğer dini akımları yok sayar.³

Diyanetin yok sayma eğiliminde olduğu tarikatlar geleneksel kökenli kamuoyu yaratıcı sosyal kurumlar arasında günümüzde en etkin olanlardan biridir. Göçebe ekonomisinin kalıntıları ve feodal özellikler gösteren küçük köylülük ile bağları henüz kopmamış gruplar, pazar koşullarında zorluklarla karşılaştıkça tarikatların sosyal dayanışmasına ve sözcülüğüne sığınmaktadırlar. Bu tip tarikatlara en iyi iki örnek olarak Alevileri ve Fethullah Gülen Cemaatini gösterebiliriz:

Alevilik günümüzde 3 ana grupta toplanmıştır. Bunlardan merkezi İstanbul'da olan Cem Vakfı ve merkezi bir dönem Çorum'da bulunan Ehl-i Beyt Vakfı çevresinde örgütlenmiş ilk iki grup, Aleviliği İslamiyete bağlı bir çeşit mezhep olarak görmektedir. Buna karşılık merkezi Ankara'da bulunan Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nde örgütlenmiş üçüncü grup ise Aleviliği bir yaşam biçimi ve dinseliliğin ötesinde farklı bir kültür olarak algılamaktadır. Özellikle son yirmi yılda Aleviler kendi ibadet mekanları saydıkları yüzlerce 'cem evi' kurmuşlardır. Bu kurumların yakın zamanda kendi aralarında örgütlenerek tek merkezden yönetilen yeni bir çeşit diyanet teşkilatı yaratacakları düşünülmektedir. Bu şekilde halen farklı cem evleri arasında bölünmüş olan kamuoyu yaratma fonksiyonu güçlendirilebilir. Ayrıca geçmişten beri Alevi topluluklarında kamuoyu yaratma konusunda ön planda olan 'dede' ve

¹ NTV-MSNBC, "Faiz dışı fazla hedefi 19.5 katrilyon", 18.10.2002, <http://www.ntvmsnbc.com/news/182829.asp>, (Erişim: 13.03.2003)

² "Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı", TC Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, <http://www.diyanet.gov.tr/tanitim/apkdairesi.html>, (Erişim: 13.03.2003)

³ Hüseyin AYKOL, **Türkiye'de Baskı Grupları**, İstanbul: Pelikan Yayınevi, Mart 1996, s.24-26

‘baba’ isimli kamuoyu önderleri günümüzde de varlıklarını sürdürmektedirler. Fakat son yıllarda geleneksel ekonomi ilişkileri Alevi topluluklar içinde önemli ölçüde çözülmeye uğradığından kişisel kamuoyu önderlerinin ve ibadet mekanlarının kamuoyu yaratıcı işlevleri gerilemektedir. Alevi topluluğu bu açığı modern kitle iletişim araçları ve sivil toplum örgütlenmelerini kullanarak aşmaya çalışmaktadırlar. Vakıflar, dernekler, kitaplar, araştırmalar ve dergi-gazete hatta radyo gibi kitle iletişim araçları ile bu çabalarında da gayet başarılı oldukları söylenebilir.⁴ Alevi kitleler Cumhuriyet döneminde sivil bürokrasinin laiklik politikasını hoş karşıladıklarından, günümüzde geleneksel üretim ilişkilerinden çok sivil bürokrasinin devlet mülkiyetine dayalı bağımsız politika savunan gruplarına yakın ilişkileri yansıtmaktadırlar.

Fethullah Gülen Cemaati de modern yöntemleri kullanmada belki de Türkiye’de en başarılı tarikat olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırsal kesimden eğitim için şehirlere akan öğrencileri dershaneler yoluyla kendi dini görüşlerine dayalı bir eğitimden geçirerek tarikata çok geniş bir taban oluşturuldu. Kırsal ve fakir kesimden geldiklerinden şehirlerde yaygın pazar ekonomisi koşulları karşısında ilk etapta sarsıntı geçirmeleri çok doğal olan gençler, kendilerine yabancı olmayan geleneksel kültürle ilişkili bir öğretiyi kabule yatkındılar. Yaratılan bu geniş ve sadık taban tarikat tarafından çok daha ileri hedefler için kullanıldı. Sermayesi yardımlardan oluşan, ortakları sembolik birçok şirket kuruldu. Bunlar arasında rant transferinden pay almayı hedefleyen finans kurumları (Asya Finans), ulusal bir gazete (Zaman Gazetesi), dergiler, radyolar ve hatta küçümsenemeyecek bir izlenme payına sahip olan ulusal bir televizyon kanalı (Samanyolu TV) vardır. Tarikat güçlendikçe küçük köylülük ile sıkı bağları olan küçük esnaflığa ve buradanda orta ve küçük sermayedarlığa dayalı, başka işlevlerinin yanında bir kamuoyu oluşturma örgütü haline gelmiştir.

Modern kitle iletişim araçları, sivil toplum örgütleri ve hatta kitle eğitim kurumlarına sahip birçok başaka tarikatlar, kitlelere geleneksel köklerinden kopmadan pazar içinde mücadele imkanı tanıdıklarından, (28 Şubat darbesinden sonra göreceli olarak daha küçük sermaye gruplarına dayanan tarikatlar güçlerinin bir bölümünü yitirdilerse de) hala kamuoyu sahasında önemli güç oluşturacak kadar fazla sayıda insanı kendilerine çekebilmektedirler.

⁴ Ahmet Yaşar OCAK, “Çevreden Merkeze yahut Gayrimeşruluktan Meşruiyyete: Cumhuriyet Döneminde Alevilik”, **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul:İletişim Yayınları, (2002b), s. 328-330

7.2.2. Modern Araçlar⁵

Geleneksel düzenden arta kalan araçlar dahi modern kamuoyu oluşturuıcı araçları kullanmaktadır. İletişim devrimi olarak nitelenen bir sürecin içinde yaşadığımız 21. Yüzyılın ilk yıllarında Türkiye’de bütün çağdaş iletişim araçları ve dolayısıyla en gelişmiş kamuoyu yapıcı medyalar kullanılmaktadır.

Türkiye’de kayıtlara göre; 16 Ulusal, 15 Bölgesel ve 230 Yerel televizyon; 36 Ulusal, 108 Bölgesel ve 1.055 Yerel radyo yayın yapmaktadır. Ulusal yazılı basın İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropolitan merkezlerde toplanmıştır. İstanbul, ulusal 94 gazete ve 518 dergi ile başı çekmektedir. Ankara’da ulusal 18 gazete, 37 dergi, İzmir’de ise ulusal 3 gazete ve 3 dergi yayınlanmaktadır. Yerel gazete ve dergiler açısından bakıldığında ise 663 yayınlı Ankara’nın birinci sırada olduğu, onu, 354 ile İzmir’in ve 352 ile İstanbul’un izlediği gözlenmektedir.

33 ulusal gazetenin yayınlandığı ülkemizde bu gazetelerde toplam 1.054 köşenin yazarı bulunmaktadır. Bir anlamda köşe yazarı zengini olan gazetelerin (Hürriyet: 102, Milliyet: 82, Sabah: 75, Türkiye: 81, Radikal: 64, Zaman: 55, Cumhuriyet: 53, Akit: 43, Yeni Şafak: 43, Dünya: 29, Finansal Forum: 23, v.s.) sahip oldukları köşe yazarlarına ve sayfa yapanlarına elektronik posta (e-mail) adresleriyle ulaşılabilir. Ayrıca Türkiye’de 51 haber ajansı, 66 basın meslek örgütü, 40 yabancı medya temsilcisi, 20 medya pazarlama kuruluşu bulunmaktadır.

Ülkemizde televizyonlar 24 saat esasına göre yayın yapmakta, yazılı basın olarak nitelendirilen yayınların, yayın sıklıklarına bakıldığında, çoğu gazetenin günlük olarak değil, haftalık ve aylık olarak yayınlandığı, çok sayıda yerel gazetenin ise düzenli olarak yayınlanmadığı görülmektedir. 1996 yılı rakamlarına göre; toplam 2.398 gazetenin, 930’u (% 39) günlük, 612’si (% 25) haftalık, 353’ü (% 15) ise aylık yayınlanmaktadır.

Ülkemizde faaliyet gösteren 1108 yayınevi bulunmakta (bunların 127’si resmi veya yarı resmidir) ve bu yayınevleri 1997 yılında 3.263 yeni kitap yayınlanmıştır. Bu kitapların 2.520’sinin telif, 743’ünün ise tercüme eser olduğu ve bu kitapları yayınlayan yayınevlerinin 700’ünün İstanbul’da, 214’ünün Ankara’da, 23’ünün İzmir’de 21’inin Konya’da, 10’unun Bursa’da ve 9’unun Kayseri’de olduğunu belirtmek gerekir.

⁵ Bu bölümdeki tüm rakamsal veriler için kaynak: Cengiz ÖZDİKER, “Türkiye’de Medyanın Düzenlenmesi ve Denetlenmesi Bakımından Gelişmeler”, <http://web.bir.net.tr/cengizozdiker/htm/med%C3%BCz.htm>, (Erişim: 13.03.2003)

Günümüz Türkiye'sinin ulusal-bölgesel-yerel medyasında etkinlik yönünden televizyonlar (260 kanal) önde gelmekte, daha sonra gazete ve dergiler (3.500 yayın) ile radyolar (1.176 kanal) sayılmaktadır.

Rakamlarla ifade ettiğimiz bu modern kamuoyu yapıcı araçların yanında halkla ilişkiler, danışmanlık , müzik yapım, multivizyon, promosyon malzemeleri üretim ve pazarlama, sunum-destek, masa üstü yayıncılık, medya takip, medya planlama, prodüksiyon-post prodüksiyon, pazar ve kamuoyu araştırma şirketleri, reklam ajansları, dia bankaları, internet servis sağlayıcıları ve her çeşit interaktif yayın gibi akla gelebilecek her türlü en ileri teknoloji ile donatılmış medya, Türkiye’de mevcuttur ve kamuoyu yaratmak için kullanılmaktadır.

En gelişmiş iletişim araçlarının yanı sıra kapitalizmin sonuçlarından olan modern kitle eğitim kurumları ve sivil toplum örgütleri de kamuoyu oluşturmak için kullanılmaktadırlar. Milli eğitim sistemi, imam-hatip okulları, özel lise ve üniversiteler gibi farklılaşmaya başlayan eğitim kurumları asıl işlevlerinin yanında kamuoyu da yaratmaktadırlar. Türkiye’de faaliyet gösteren kamuoyu yapıcı sivil toplum örgütleri arasında ise dernekler, vakıflar, meslek odaları, sendikalar ve diğer işçi-işveren örgütleri sayılabilir.

7.2.3. Kamuoyu Oluşum Biçimi İçinde Çeşitli Sınıfların Yerleri

Kapitalizm ve sanayileşme tam olarak gerçekleşmediği için geleneksel kamuoyu yapıcı kurumların bazılarının günümüzde de var olduklarını, fakat bunların dahi çağdaş kamuoyu yaratıcı araçlardan faydalandıklarını; Türkiye’de günümüzde kamuoyu oluşturulurken en gelişmiş çağdaş iletişim araç ve kurumlarının her türlüünün kullanıldığını gördük.

Üretim düzeni içinde özellikle pazar ekonomisinin doğrudan içinde olan sınıflar, en çağdaş araçları kullanarak kamuoyu alanı üzerinde etkili olmaya çalışmaktadırlar. Küçük köylülükten küçük ticarete geçiş yapan esnaf, ve yine küçük köylülükten yetersiz de olsa gelişen sanayi alanına geçen işçi, üretim araçlarına en uzak dolayısıyla kamuoyu ve siyaset alanlarında en güçsüz kesimlerdir. Bu kesimlerin 60’lı ve 70’li yıllarda gösterdikleri etkinlik bürokrasinin onları desteklemesi sayesinde gerçekleşebilmişti. Günümüzde ise bağımsız bir sınıf olarak varlığını sürdürme çabasında olan sivil bürokrasi geçmişe göre çok zayıflamıştır.

İşçi sınıfının her alanda en önemli gücü olan sendikalar, çıkardıkları yayınlar ve yaptıkları araştırmalarla kamuoyu alanında da işçi sınıfının sesini duyurabilecek en önemli araçlardır. Oysa sivil bürokrasinin yeni bir bağımsız iktidar atağı 1980 darbesinde silahlı yüksek bürokrasi ve büyük özel mülk sahipleri ittifakı ile engellendikten sonra sendikalar çok güçsüzleştirildiler. Bu atağın en yoğun olduğu 1975 yılında sendikalı işçi sayısı 1.800.000'di ve bütün ücretli işçilerin % 42.8'i sendikalıydı. 1996'da ise sendikalı işçi sayısı 960.000'e sendikalı oranı ise %14'e düşmüştür.⁶ Bu nedenle sendikaların yayınları kamuoyu üzerinde ciddi bir güç oluşturmaktan uzak kalmaktadır. İşçi sınıfının temsilcileri olduklarını beyan eden ve sosyalist ideolojileri sahiplenen siyasal partiler arasında, işçi sınıfının seçmenler içinde ki sayısını temsil edecek orana yaklaşan düzeyde oy alabilen hiç bir siyasal parti bulunmamaktadır. Sosyalist İktidar Partisi, Özgürlük ve Dayanışma Partisi, Türkiye Komünist Partisi, Emegın Partisi ve İşçi Partisi gibi partiler işçi sınıfının sayısal ağırlığına dahi eş değerde bir kamuoyu gücü yaratamamaktadırlar.

Türkiye Esnaf ve Küçük Sanatkarlar Konfederasyonu ise Türkiye genelinde 3 milyon dolayında üyesi olmasına rağmen kamuoyu ve politika alanlarında hemen hemen hiçbir güce sahip değildir.⁷

Kamuoyu alanında etkinlik açısından esnaf ve işçilerden sonra gelen serbest meslek sahipleri diyebileceğimiz grup, herhangi maddi bir üretim aracı ile değil kendi özel nitelikli emekleri ve yetenekleri ile geçimlerini sağlayan kişilerden oluşur. Bunlar arasında doktorlar, mühendisler, avukatlar, mimarlar, düşünce işçileri, eğitimciler vb... sayılabilir. Bu kesimler yüksek artı-değer yaratacak üretim araçlarından uzak olduklarından üretim araçlarına sahip gruplara doğru eğilim göstereceklerdir. Örneğin mühendisler girişimciliğe ve sermayedarlığa geçiş şansına diğer gruplardan daha fazla sahip olduklarından sermaye sınıflarına daha yakın durabilirken, diğer meslekler bu şansa uzak olduklarından devlet mülkiyetini savunan bağımsızlıkçı bürokrasiye yakınlık gösterirler. Serbest meslek çalışanlarının içinde yer alan her mesleğin kendi üyelerini biraraya getirmeyi amaçlayan meslek örgütü vardır. Bu örgütler meslek içi işlevlerinin yanında kamuoyu alanında da kendi üyelerinin sesi konumundadırlar.

Türk Tabipler Birliği ve Türkiye Barolar Birliği daha çok bağımsızlıkçı sivil bürokrasinin çizgisindedirler⁸, Türkiye Mühendisleri ve Mimar Odaları Birliği ise sivil

⁶ KONGAR (2002), s. 630

⁷ AYKOL, s. 133

⁸ AYKOL, s. 56 ve 58

bürokrasiden büyük özel mülk sahipleri çizgisine doğru kayma göstermektedir.⁹ Fakat bir bütün olarak serbest meslek sahiplerine baktığımızda, devlet mülkiyetine dayanan bürokrasi gerileyip büyük özel mülk sahipleri ve müttefikleri ilerledikçe, bütün meslek örgütlerinin her alanda olduğu gibi kamuoyu alanında da güç yitirdiklerini görmekteyiz.

İşçi, esnaf ve serbest meslek sahiplerinden sonra küçük imalatçılar adını verebileceğimiz sermaye grubu kamuoyunda en etkili olan gruptur. 10'dan az işçi çalıştıran işyerlerinin toplam işyeri sayısına oranının %90'dan fazla olduğunu ve bu işletmelerin imalat sanayiindeki toplam katma değer, 1995 yılında, %43.3'ünü ürettiklerini görmüştük. KOBİ olarak adlandırılan bu küçük ve orta sermaye grupları özel büyük mülk sahipleri ve müttefiklerine karşı ekonomik alanda sürdürdüğü mücadeleyi kamuoyu alanında da etkili biçimde sürdürmüştür. Tıpkı Tanzimat devrinde muhalefetin yaptığı gibi İslamiyeti ideolojileştirerek rakibe karşı kullanma yoluna giden bu sınıf, gelişen pazar ekonomisi içinde küçük köylü köklerden küçük esnaflığa ve küçük sermayedarlığa doğru yol alan grupların oluşturduğu bir sınıftı. Bu nedenle İslamiyeti ideolojik öge olarak kullanmaktadır. Bu sınıf milli görüş geleneğinden itibaren siyasal bir parti edindi, sendikal alanda HAK-İŞ'le mücadele verirken TÜSİAD'ın karşısında MÜSİAD'ı kurdu.¹⁰ Milli Gazete ile ulusal basın organını bulan hareket genelde diğer İslami ideolojik basın organlarından ve ortodoks islamı savunan tarikat sermaye ve örgütlenmelerinden de destek gördü. 1990'larda Belediye seçimlerinin kazanılması ile ilk siyasal hedef olan devlet imkanlarından yararlanma ele geçirilmiş oldu. Bundan sonra hareket büyüdü ve İslami sermaye grupları içinde büyük sermaye tekelleri ile boy ölçüşebilecek holdingler görülmeye başlandı.¹¹ Bu aşamada hareket Kanal 7 ile ulusal bir televizyon kanalına da sahip oldu. Refah Partisi iktidarı ise egemen sınıflar için katlanılamaz bir aşama olduğundan 28 Şubat müdahalesi ile küçük ve orta sermaye gruplarının bu yükselen muhalefet hareketinin önü kesildi. Aslında darbeye karşı çok sessizce sahneden çekilmeleri Siyasal İslam olarak adlandırılan bu hareketin ardındaki üretim araçları varlığının çok yeterli olmadığını fakat asıl başarının kamuoyu alanında sağlandığını ortaya koymaktadır. Bu başarının sırrı ise henüz geleneksel köklerden kopmamış bir üretim tarzı içinde kamuoyu yaratırken modern araç ve yöntemlerin yanında geleneksel yöntem ve araçların da yoğun biçimde kullanılmasıdır. Bu iki kamuoyu yaratma gücünü etkin biçimde birleştiren sihirli deynek ise geleneksel kültürün özü ortodoks islamın modern bir siyasal ideoloji haline getirilmiş halidir. Büyük mülk sahipleri ve müttefiklerinin müdahalelerinden

⁹ AYKOL, s. 54

¹⁰ M. SİNAN, (par. 28), (Erişim: 13.03.2003)

¹¹ KONGAR (2002), s. 624

sonra Siyasal İslam Hareketi, içinde doğmaya başlayan büyük sermaye grupları ile tabanı oluşturan daha küçük sermaye grupları arasında bölündü. Günümüzde AKP büyük grupların ideolojik temsilcisi olarak tabanın önemli bir kısmını da beraberinde sürüklemektedir fakat AKP artık büyük sermayeli holdinglere dayanan özü itibariyle egemen büyük özel mülk sahipleri ve yüksek silahlı bürokrasi ile daha ılımlı politikalar uygulamak zorunda kalacak gibi görünmektedir. Türkiye’de iktidarda kalabilmek için dış bağlantıları çok güçlü olan bu egemen ittifaka ters düşmemek artık bir kural haline gelmektedir.

28 Şubat’ta büyük özel mülk sahipleri ve silahlı bürokrasi ittifakının yanında yer alan egemen sınıfların en güçlü muhaliflerinden biri hala bağımsız devlet mülkiyetine dayanan modernleşmeden yana olan sivil bürokrasi kesimidir. Bu sınıf günümüzde de geçmişten gelen köklü bürokrasi geleneğinin kamuoyu üzerinde etki yaratmak için kurduğu modern araç ve kurumlardan etkin biçimde faydalanmaktadır. Bir ölçüde TRT, kitaplar, dergiler, ulusal gazeteler, sivil bürokrasi içinden yetişmiş aydınlar, bazı köşe yazarları, dernekler, vakıflar, çeşitli kamu kuruluşları vb... birçok modern aracı ve militan demokrasi ya da kemalizm diye ifade edilen ideolojilerini de kullanarak kamuoyu alanında etkinlik göstermeye çalışmaktadırlar. Bu kesimin kendi içinde de büyük görüş ayrılıkları ve bölünmeler hatta çatışmalar mevcuttur. Kemalizm işçi kesimine ve bağımsız devlet mülkiyetine dayalı bürokratik bir modernleşme projesine daha yakın dururken, militan demokrasi görüşü yüksek silahlı bürokrasi ve büyük özel mülk sahipleri ittifakına daha yakın bir çizgi sergiler. Sivil bürokratların ideolojileri çeşitli ulusal televeizyon ve radyo kanallarında ifade olanaklarına her zaman sahip olabilmektedir. Hatta Ulusal Kanal’ın kuruluşuyla Kemalizmin çok sert bir yorumu kendine özel bir ulusal çaplı televizyon kanalı da kazanmıştır. Basın alanında Cumhuriyet gazetesi uzun bir süredir bürokratik görüşlerin temsilciliğini yapıyordu. Bu gazetenin bir büyük sermaye grubuna dayalı medya tekeli ile anlaşmaya girdikten sonra ki tavrının ne olacağı merakla beklenmektedir. Sivil bürokrat kesim geçmişten beri kendisini CHP içinde temsil ederdi. Son yıllarda ise İşçi Partisi, Bağımsız Cumhuriyet Partisi, Toplumcu Demokratik Parti, vb. partiler sivil bürokrasi içinde farklı kesimlerin temsilcileri olarak kamuoyu alanında etki yaratmaya çalışmaktadırlar.

Bir bütün olarak baktığımızda kamu kesiminin ekonomi içindeki ağırlığının yok edilmesine paralel olarak sivil bürokrasinin de kamuoyu üzerindeki etkinlik gücünün düştüğünü gözlemlemekteyiz.

7.2.4. Üretim Tarzının Bir Sonucu Olarak Medyada Tekelleşme

Egemen sınıfların dışında kalanlar arasında kamuoyu alanında en kuvvetli gruplardan biri küçük ve orta ölçekli sermaye grupları ile büyük özel mülk sahibi sınıfı arasında kalan büyük sermaye gruplarıdır. Bunlar da holdingler şeklinde örgütlenmişlerdir fakat yabancılarla yeterli işbirlikleri ve dış dünya ile yeterli rekabet güçleri yoktur. Bu kesim kamuoyu alanında örgütsel olarak TÜSİAD dışında kalan sermaye örgütleri (yani sanayi ve ticaret odaları ile işveren sendikaları gibi kuruluşlar ve bunların üst örgütleri olan TOBB ve TİSK gibi örgütler) içinde etkinlik gösterebilmektedirler.

Fakat bu örgütler kamuoyu alanında egemen sınıf içine tam anlamıyla girememiş büyük sermaye için yeterli etkiyi yapamamaktadır. Örneğin 700 bin üyeli TOBB'un etkinliği 400 civarında üyesi ile hükümet düşürecek kudrete ulaşabilen TÜSİAD'ın çok gerisindedir.¹²

Özellikle 90'lı yıllardan itibaren bütün büyük sermaye gruplarının kamuoyu alanındaki asıl güçleri medya tekellerinden kaynaklanmaktadır. Hem üretici güçler arasında hem de bunların uzantısı olarak iletişim araçlarında görülen tekelleşme üretim tarzının sonuçlarından biridir.

Tanzimat devrinde yüksek bürokrasi ve azınlık tüccarlar egemen sınıflar olarak ideolojileri, kitle iletişim ve kitle eğitim araçlarını kamuoyu oluşturmak için kullanıyorlardı. Tanzimat bürokrasisi aynı zamanda ulemanın üst düzey ailelerini de yanında tutmaya böylece din yoluyla halkı etkilemeye çalışıyordu. Çöken müslüman tüccar ve imalatçılar ile ulemalıktan aydınlığa doğru evrim geçirmek zorunda kalan düşünce işçileri geleneksel kamuoyu yapıcılardan kahvehane, sözlü kültür ve cami gibi elemanları kullanmanın yanı sıra esas olarak geleneksel kültürden köklerini alan ideolojiler geliştirerek ve bunları dönemin en ileri kitle iletişim aracı gazetelerle yayarak kamuoyunda bir muhalefet hareketi başlatmışlardı. Egemen sınıfların göreceli olarak dışında kalan büyük özel mülk sahipleri (o dönemde büyük toprak sahipleri) ise bizzat bu muhalefet hareketinin kendisini kamuoyu yapıcı bir araç olarak kullanmaya çalıştılar.

Günümüz Türkiye'sinde ise tıpkı Tanzimat devrinde olduğu gibi üretim araçlarının tamamını ele geçirmek için bürokrasi ve büyük özel mülk sahipleri arasında bir mücadele yaşanmaktadır. Bu mücadelede askeri bürokrasi ile sivil bürokrasinin bir bölümü büyük özel

¹² AYKOL, s. 138

mülk sahiplerinin saflarına doğru çekilmişlerdir. İki gruptan biri kesin sonuç almadan küçük köylülüğe ve küçük bağımsız ticarete dayanan üretim ilişkileri, kapitalist ücret ilişkisine dönüşmeyecektir. Büyük özel mülk sahipleri sınıfı Tanzimat'ta bürokrasinin oynadığı rolü ele geçirmiştir ve bugün bürokrasinin (ve sermayenin) direnen bölümlerinin çökertilmesi için merkez ülkelerinin desteğine dayanmaktadır. Bürokrasi ise bu saldırıya küçük köylülük ilişkilerini koruyarak yanıt vermeye çalışmaktadır.

Bu sınıfsal çekişmelerin ve dengelerin sonucu tıpkı Tanzimat devrinde olduğu gibi para ile organize olan, piyasa ile işleyen, açık pazar özellikleri gösteren, fakat küçük mülk sahipliğine dayanan üretim ilişkileri nedeniyle kapitalistleşemeyen, kapitalistleşemediği için de sanayileşemeyip verimsiz kalan, bu nedenle de doğal kaynakları nihai mallara dönüştürmek yerine mümkün olduğunca değiş-tokuşa sokmaya eğilimli bir üretim tarzıdır. Bu üretim tarzında aşırı değiş-tokuşlar yüksek dış borçlar ve dış ticarete sürekli açıklarla, dolayısıyla da merkez ülkelere sürekli artı-değer transferleriyle sonuçlanır. Büyük özel mülk sahipleri ve silahlı yüksek bürokrasiden oluşan egemen sınıfların iktidarlarının karşılığı bu artı-değer aktarımlarıdır.

Üretim tarzı içinde egemen sınıf olarak ön plana çıkan büyük özel mülk sahipleri Tanzimat devrinden günümüze kadar büyük toprak mülkiyetine dayanarak geliştiler. Daha 1913'te nüfusun %5'i tarımsal toprakların %65'ine sahipti. Üretim araçlarının daha büyük bir bölümü büyük özel mülk sahiplerinin elinde olduğundan bürokrasinin yüzyıllardır süren çabalarına rağmen, her yeni gelişme büyük mülk sahiplerinin artı-değer üzerindeki kontrollerini biraz daha genişletti. Tekelci kökenler büyük çiftliklerin kurulmasından sanayileşme sürecinin başlangıcına aktarıldı.

Büyük özel mülkiyetin öncelikli amacı sermaye sahibi olmak, kapitalistleşmek, sanayileşmek, verimi arttırmak ya da Türkiye'nin toplam üretimini yükseltmek değildir. Bu zorunluluklar gelişmiş ekonomilerin baskılarından doğmaktadır. Bir sınıf olarak büyük özel mülk sahiplerinin öncelikli amacı art-değerin daha fazlasına hakim olarak egemenliği sağlamaktır. Artı-değer'e giden yol üretim araçlarından geçtiğinden üretim araçlarının daha fazlasını elde etmeye çalışır. Zaten başlangıçtan beri üretim araçlarının büyük bölümünü elinde tuttuğundan, bir kapalı döngü şeklinde, kendisine karşı yapılan her hareket üretim araçlarının yine bu sınıfa doğru, sınırlı sayıda elde toplanmak üzere emilmesine yol açar.

Bürokrasi yüzyıllardır, küçük köylülüğü korumak ve başka üretim araçları yaratmak (sanayileşme çabaları) yöntemleriyle büyük özel mülk sahiplerinin egemenliği tamamen elde edecekleri kritik üretim aracı sahipliği oranlarına ulaşmalarını engellemeye çalışmıştır. Bürokrasi yeterince güçlü olsaydı doğrudan büyük özel mülk sahiplerinin ellerinde toplanmış üretim araçlarına el koyardı. Ya da iki taraftan biri egemenliği tamamen ele geçirseydi yabancı müdahalesi talepleri ve küçük köylülük ortadan kalkardı.

1980'li yıllar boyunca ANAP ve Özal yönetimlerinin uyguladığı, devlet imkanları (teşvikler, ihaleler, ucuz kamu malları ve ücretlerin bastırılması) kullanılarak sermaye kesimine sınırsız kaynak aktarılması politikası sonucu¹³, büyük özel mülk sahipleri sınıfı için sözkonusu kritik eşiğin artık aşıldığını söylemek mümkündür. 12 Eylül ve 28 Şubat arasında genel olarak sermaye kesimi özelde ise büyük özel mülk sahipliği gelişmiş ve büyük toprak mülkiyetinden kaynaklanarak yıllar içinde oluşmuş büyük sanayi ve sermaye tekelleri iyice güçlenmişlerdir. Bu yıllar boyunca gerek sağ, gerek sol olsun iktidara gelen tüm partiler büyük özel mülk sahipleri ve yüksek askeri bürokrasi ittifakının isteklerine uygun hareket etmek zorunda kalmışlardır. Hatta Siyasal İslam Hareketinin Refah Partisi iktidarı dahi bu grubun istediği İsrail'le askeri işbirliği antlaşmasını, kendi ideolojisine son derece ters bir politika olmasına rağmen kabul etmek zorunda kaldı.

90'lı yıllar, devlet desteğinin, ücretleri bastırma yönteminden iç borçlanma yoluyla rant aktarımı yöntemine çevrilmesine sahne oldu.¹⁴ Bu politika değişikliği büyük özel mülk sahipleri sınıfı tarafından empoze edildi ve diğer sermaye kesimleri kendi önlerini de açacağından bu politikayı benimsediler.

Bu politika, büyük özel mülk sahiplerinin daha da güçlenerek (özellikle radyo ve televizyonlarda devlet tekelinin kırılmasından sonra) kendi tekелci yapılarının uzantısı şeklinde kamuoyu alanında tekелci etkileme mekanizmaları yaratmalarına yol açtı. Bu mekanizmalar ulusal televizyon ve radyo kanalları, gazeteler, dergiler, internet ve GSM şebekeleri gibi gelişmiş iletişim araçlarını medya grupları şeklinde bünyelerinde toplayan holdinglerdir.¹⁵

¹³ YELDAN, s. 54

¹⁴ YELDAN, s. 55

¹⁵ KONGAR (2002), s. 624

Medya tekellerinin iki ana amacı vardır:

a) Kamuoyu alanı üzerinde sahiplerinin denetlediği sahayı arttırmak

b) Kamuoyu üzerinde yarattıkları bu güçle, hükümetleri sahiplerine daha fazla rant aktarmaya ikna etmek

1990'dan itibaren iç borçlanma ile rant kapma savaşında geri kalmamak için güçlü ve güçsüz tüm büyük sermaye kuruluşları banka elde etme yarışına girdiler. Bankaların daha fazla rant aktarabilmesi, kamuoyu üzerinde etkili olup hükümetlere baskı yapabilecek medya kurumları ile mümkündü.

Bu nedenle medya grupları sahiplerinin büyük sermaye tekellerini parasal olarak zarara soksalar ya da diğer faaliyet gösterilen sektörlerle göre daha az karlı da olsalar terk edilmediler. Medya sektöründe kar oranları yüksek değildir. Örneğin Hürriyet, Milliyet, Sabah ve Radikal gazetelerini yayınlayan Simge yayıncılık Türkiye'nin en büyük 500 firması arasında gösterilmektedir ve 2000 yılında satış karlılığı %5.7 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl karlılık oranları madencilikte %15.7, kimyada %8.8, toprak sanayiinde %11.8, otomotivde %10 ve tüm sanayi sektörlerinin genel ortalamasında %8.6 olmuş, 2001 yılındaki krizden sonra ise kar rakamları zarara dönüşmüştür. Bu duruma rağmen hiçbir sermaye grubu kendi isteği ile medya sektörünü terk etmemiş, bir ölçüde zararlara katlanarak sektördeki faaliyetlerini sürdürmeye hatta medyada cepheleşme belirginleştikten sonra medya gruplarını yeni transfer ve iştiraklerle güçlendirmeye çalışmışlardır.¹⁶

90'lı yıllar boyunca büyük sermaye içinde oluşan medya tekelleri kamuoyunu sermaye sınıfının ideolojisi doğrultusunda yoğun bir bombardımana tutarlarken, bütün bu medya grupları en azından ideolojik açıdan bütünleşik bir yapı görünümü veriyorlardı. Fakat 1994, 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan ekonomik krizlerden sonra aslında büyük sermaye grupları içinde çatışmanın sınıf içi bir ayrılıktan öte anlamlar taşıdığı görüldü.

Büyük özel mülk sahipleri sınıfı, üretim araçlarının büyük bölümünü diğer gruplardan çok daha yoğunlaşmış bir tekelleşme ve yabancı desteği ile elinde bulundurduğundan, iç borçlanma politikası yoluyla aktarılan rantın aslan payını aldığı gibi bu politika nedeniyle devlet maliyesinden kaynaklanan finansal krizlerden de diğer gruplar kadar

¹⁶ Mustafa SÖNMEZ, **Filler ve Çimenler – Medya ve Finans Sektöründe Doğan/Anti Doğan Savaşı**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2003, s. 38-39

etkilenmemektedir. Krizler zaman içinde devlete ve diğer büyük sermaye gruplarına yıkıcı etkiler yaparken büyük özel mülk sahibi sınıf, en önemli rakipleri olan kamu mülkiyetinin ve diğer büyük sermaye gruplarının zarar görüyor olmasından memnundur. Son olarak 2001 yılında meydana gelen ekonomik krizde kar, faiz ve rant gelirleri bir yılda 101 milyar dolardan 74 milyar dolara düşmüş, bazı büyük holdingler bankalarıyla birlikte piyasaya havlu atarken, asıl büyük mülkiyet sahibi güçlü sermaye tekelleri krizden karlı bile çıkmışlardır.¹⁷

2001 yılında gerçekleşen büyük ekonomik krizden sonra egemen sınıflar ve diğer büyük sermaye grupları arasında medya alanında yaşanan mücadele tam bir cepheleşme şeklini almıştır. Saflaşmanın bir tarafında Doğan Medya grubu ve onunla ortak hareket eden İş Bankası, Koç ve Sabancı grupları ve TÜSİAD'a hakim olan diğer gruplar vardır. Cephenin bu yanı kamuoyu alanında etki yaratmak için Doğan Medya grubunu kullanmaktadır. Doğan Yayın Holding Türkiye'nin en büyük medya grubudur. Hürriyet, Milliyet, Radikal, Posta, Gözcü, Finansal Forum, Turkish Daily News, Radikal, Fanatik gazeteleri, Kanal D, CNN Türk, Euro D televizyon kanalları, Hür FM, Radyo Foreks, Radyo D radyo kanalları, Doğan Burda Rizzoli dergisi ve 25 başka dergi bu grubun kontrolündedir. Ayrıca DK, Egmont ve DMC şirketleri (kitap ve müzik), Doğan Haber Ajansı, Doğan Ofset, Doğan Yayıncılık, Doğan grubuna dahildir. Cephenin bir tarafını tek başına oluşturan Doğan Grubu dağıtım alanında da Yaysat ve D&R Stores ile faaliyet göstermektedir. 2003 yılının başında Sabah gazetesinden ayrılanların kurduğu Vatan gazetesi de Doğan grubuyla ortak hareket etmektedir. Doğan grubu medya sektörü dışında finans alanında Dış Bank, Dış Yatırım, Dış Leasing, Dış Faktoring, Doğan Hayat ve Ray Sigorta ile, enerji alanında İş-Doğan Yatırım ve İşbankası ortaklığıyla Perol Ofisi, turizm alanında Bodrum Marina, Milta, Milta Tatil Köyü, Torba Crolia ve Işıl Tur, sanayi ve ticaret alanında ise Anadolu Otomotiv, Ortadoğu Otomotiv, Milpa, Ditaş, Çelik Halat ve Doğan Otomobil firmaları ile faaliyet göstermektedir.¹⁸ Ne kadar büyük olursa olsun bu cephenin asıl gücü Doğan grubundan değil O'nun sözcülüğünü yaptığı Türkiye'nin en büyük tekeli sermaye gruplarından kaynaklanmaktadır. Bizim çalışmamızda tarihsel gelişim süreci içinde büyük toprak mülkiyetinden itibaren takip ettiğimiz bu kesime, büyük özel mülk sahibi sınıf adını vermiştik. Bu sınıfın özgün niteliği sermayedar olması değil üretim araçları üzerindeki büyük ve tekeli mülkiyet yapısıdır.

¹⁷ SÖNMEZ, s. 23

¹⁸ SÖNMEZ, s. 24 ve 26

Büyük özel mülk sahiplerinin günümüzdeki en önemli temsilcisi TÜSİAD örgütüdür. Büyük mülk sahipleri diğer sermaye grupları da etkili olduğundan TOBB ve TİSK gibi kuruluşlar içinde ekonomik güçleri oranında etkin olamıyorlardı. Bu nedenle 1971 yılında bir araya gelerek İstanbul'da hükümet kararları üzerinde daha etkili olmak ve ortak çıkarları eşgüdümlü biçimde savunmak amaçları ile TÜSİAD'ı kurdular. TÜSİAD başlangıçtan itibaren görüşlerini basın yoluyla açıklamaya ve yayın etkinliklerine büyük önem verdi. Örneğin TÜSİAD'ın 15 Mayıs 1979'da başlattığı ilan kampanyası, o dönemde Bülent Ecevit başbakanlığındaki hükümetin düşürülmesinde çok önemli rol oynadı. Dernek, birincisi yıl başında Türkçe, ikincisi yıl ortasında İngilizce olmak üzere ekonomik konjonktüre ilişkin raporlar yayınlamaktadır. Aylık görüş dergisi ile birçok alanda özgül rapor ve incelemelerden oluşan yayınlarının yıllık dağıtımı 70 bine ulaşmaktadır. 12 Eylül yönetimi her türlü derneği kapattığı halde TÜSİAD'ı kapatma cesareti gösterememiş hatta kuruluşu, kamuya yararlı dernek statüsüne yükseltmiştir. 12 Eylül, büyük özel mülk sahipleri ve yüksek silahlı bürokrasi arasında kurulan sıkı ortaklığı, TÜSİAD'dan bazı üyelerin cunta hükümetinde görev almaları ile de belgelemiştir.¹⁹

TÜSİAD ve Doğan Medya grubu çevresinde kamuoyu oluşturan büyük özel mülk sahipleri, 2001 Krizinden sonra gelişen süreçte, IMF reformlarını sahiplenmekte, bu reformlar sırasında elenen, düşen, bankasına el konulanların ise 'oyunun kuralları'na rıza göstermelerini istemektedirler. Hata yapanların bedel ödemesini savunan bu kesim, düşenlerden pay almaya çalışmayı da ihmal etmemektedir. Doğan grubu düşenlerden Sabah ve ATV'yi BDDK'dan almakta ısrar ederken, Çukurova Grubu sahibi Mehmet Emin Karam Mehmet'in el konulan bankası Pamukbank'a da talip olmuştur. Doğan ile Perol Ofisi'ndeki iştiraki üzerinden stratejik ortak olan İş bankası ise GSM sektöründe sahibi olduğu Aria'nın pazar payını arttırmak için Karam Mehmet'in Turkcell'ini Yapı-Kredi bankasına talip olarak köşeye sıkıştırmaya çalışmaktadır.²⁰

Cephenin diğer yanı ise, temelde Karam Mehmet, Halis Toprak, Cem Uzan ve Turgay Ciner'in himayesinde bulunan Dinç Bilgin tarafından oluşturulmaktadır. Medya gücü olarak Karam Mehmet'in Akşam gazetesi ve Show TV, Digitürk, Skytürk televizyonları, Dinç Bilgin'in Sabah gazetesi ve ATV televizyonu, Uzanlar'ın Star, Kanal 6, Star Max ve Kral televizyonları Star ve Damga gazeteleri sayılabilir. Cephelerin netleşmesi Sabah, Akşam, ve Zaman gazetelerinin Doğan Grubuna bağlı Yaysat tekeline ayrılarak Birleşik Basın Dağıtım (BBD)

¹⁹ AYKOL, s. 158-160

²⁰ SÖNMEZ, s. 25

şirketine geçmeleri ile ortaya çıkmıştır. Bu dağıtım kanalına kısa süre sonra Ciner ve Karamehmet'in yeni ortakları oldukları Cumhuriyet gazetesi ve AKP iktidarının ardından da Yeni Şafak gazetesi katıldılar. Batık Ceylan Grubu'nun TV ekipmanını kullanan Ufuk Güldemir'in Habertürk'ü de, yeni gazetesi için Turgay Ciner tarafından bina verilmesi ve ATV'nin reklamlarını yayınlaması ile cepheye dahil edildi. BBD'nin yanında Uzan grubunun dağıtım şirketi Medya Pazarlama da cephenin bu tarafının önemli bir elemanıdır. Karamehmet Turkcell, Yapı-Kredi, BMC, Çukurova Çelik, Baytur da dahil 100 dolayında şirket, Ciner Havaş, Park Marina, Riwa Menkul dahil 30 dolayında şirket ve Uzanlar Çukurova-Kepez Elektrik, Telsim, İmarbankası, Adabank ve 8 çimento fabrikası ile cephenin ekonomik gücünü oluşturmaktadırlar. Krizde aynı kaderi paylaşan, bankasını kaybeden, zayıflayan başka sermaye grupları da bu kesime yakınlaşmaktadırlar. Bu kesim, IMF'nin, koalisyon hükümetinin ve onların oluşturduğu Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun (BDDK), bankalarını Fon'a almalarında ve borçlarının ödenmesinde kendilerine haksızlık ettiğini, insafsız ve anlayışsız davrandığı dile getirmektedir.²¹ Uzan grubu Cem Uzan'ın liderliğinde Genç Parti'yi kurarak hem kamuoyu alanındaki mücadeleyi doğrudan siyaset alanına taşımış hem de ideolojik bir farklılaşmanın da ilk sinyallerini vermiştir. 80'li ve 90'lı yıllar boyunca büyük sermaye neo-liberalizm ve 'bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler' görüşlerini ve AB, Gümrük Birliği, IMF, Dünya Bankası ve yabancı yatırımları yüceltirken, Genç Parti doğrudan IMF'e saldıran bir seçim kampanyası yürüterek kısa sürede %7,5'lik oy oranına ulaşmış, Cem Uzan açıkça Amerikan emperyalizminden bahsetmeye başlamıştır.

Tekelci yapı kamuoyu oluşum biçimini hem anti-demokratik hem de tek yönlü bir şekle sokmaktadır. Tekelci sermaye 12 Eylül darbesinden itibaren işçi örgütlerini zayıflattığından sendikalar çok güçsüzleşmiştir, yine özelleştirme ile kamu mülkiyeti daraltılmaktadır. Yani emek-sermaye çelişkisi açısından da bakılsa devlet mülkiyeti-özel mülkiyet mücadelesi açısından da bakılsa tekelci sermaye, anti demokratik bir yapı oluşturmaktadır. Bu yapı bütün büyük medya gruplarında emek-sermaye çelişkisinde sermaye görüşlerini özel mülkiyet-kamu mülkiyeti mücadelesinde de özelleştirme ideolojisini tek yönlü biçimde yıllardır kitlelere empoze etmektedir. Büyük özel mülk sahiplerinin ideolojisi ise yine sermaye ve özel mülkiyet lehine işleyen tek yönlülük içinde kendi egemenliklerini pekiştirecek şekilde yabancı özellikle de Amerikan çıkarlarının ve globalleşmenin savunulması ile ayrılmaktadır.

²¹ SÖNMEZ, s. 25 ve 26-27

Silahlı bürokrasi ise MGK bildirileri, raporları ve araştırmaları ile kendi görüşlerini kamuoyuna aktarır. Silahlı bürokrasi kamuoyu üzerindeki güçlü etkisini asıl olarak büyük özel mülk sahiplerinin kontrolündeki medyalar ve tüm büyük kitle iletişim araçlarında uygulanan oto sansür mekanizması ile sağlar. Bazı askeri konularda medyada bir oto sansürün varlığı PKK ile verilen mücadelede şehit haberlerinin gerçek rakamların altında verilmesi gibi olaylarla açığa çıkmıştır. Güneydoğu'da haklı ya da haksız nedenlerle birçok köyün boşaltıldığını veya yakıldığını biliyoruz fakat yıllar boyu süren terörle mücadele sırasında herhalde hiçbir gün şu köy boşaltıldı bugün bu köy yakıldı gibi bir habere rastlamadık. Bu mekanizmanın savunulması psikolojik harpte mevzii kaybetmemek olarak yapılır.

7.2.5. Dışa Bağımlı Üretim Düzeninin Sonucu Olarak, Kamuoyu Oluşum Biçiminde Yabancı Etkisi

Türkiye'deki üretim tarzında egemen sınıf konumunda olan büyük özel mülk sahipleri ve yüksek silahlı bürokrasinin tekelci yapıları merkez ülkelerden gelen destek sayesinde ayakta durmaktadır. Bu dışa bağımlı yapı kamuoyu oluşum biçiminde de kendisini göstermektedir. Günümüzde kamuoyu oluşturmak için kullanılan bir çok kurumda yabancıların önemli etkileri vardır.

Yabancı etkisi, merkez kapitalist ileri endüstri toplumlarının ve uluslararası büyük sermayenin kendi ticari ve siyasi çıkarlarını dünya çapında korumak için oluşturdukları uluslararası zihin yönlendirme sisteminin bir parçası olarak da işlemektedir. Örneğin reklam sektöründe, reklam aracılığıyla insanlara, kendilerini en güvende sandıkları yer olan evlerinde, televizyonlar aracılığı ile mesaj iletmek, uluslararası iletişim olgusunun vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Özellikle azgelişmiş ülkelerde medya uluslararası ticaret alemi için en önemli yardımcı gereçlerden biridir. Medyanın diğer alanlarında olduğu gibi uluslararası iş yapan reklam ajanslarının en başında da Amerikan firmaları gelmektedir.²²

Ülkemizde kamuoyu yaratıcı çağdaş medyalar arasında en etkili olanların sırasıyla televizyon, gazete-dergi ve radyo olduğunu görmüştük. Bu kitle iletişim araçlarında her yıl ortalama 1.2 milyar dolar değerinde reklam yayınlanmaktadır.²³ 2001 yılında yaşanan ekonomik krizden sonra bu rakam 500 milyon dolar dolaylarına gerilemiştir. Aynı yıl bu reklamları dağıtan ajanslar arasında bulunan Pars McCann-Erikson, Güzel Sanatlar-

²² Herbert SCHILLER, **Zihin Yönlendirenler**, İstanbul:Pınar Yayınları, Ekim 1993, s. 212-213

²³ Osman ÖZSOY, **Geleceğin Meslekleri**, İstanbul:Hayat Yayınları, Temmuz 2002, s. 335

Saatchi&Saatchi, Young&Rubicam Reklamevi, Leo-Burnett, Ogilvy-Mather, Alice-BBDO, Grey Worldwide ve Manajans-Thompson gibi yabancı ortaklı ya da tamamen yabancı sermayeli grup şirketleri toplam reklamların %90,8'ini vermiştir. En büyük cirolu ilk iki şirket olan Pars McCann-Erikson ve Güzel Sanatlar Saatchi&Saatchi 466 Trilyon liralık cirolarıyla reklam pastasının %58,1'ini ellerinde tutmaktadırlar.²⁴

Tüm medyanın en önemli gelir kaynaklarından biri olan reklam sektöründeki kesin yabancı egemenliğinin diğer iletişim sektörlerinde de bulunduğunu görüyoruz. Kamuoyu oluşturma alanında en modern ve etkin işkollarından olan kamuoyu ve pazar araştırma sektöründe, çoğunluğu Amerikan kökenli uluslararası dev şirketler olan GALLUP, AC Nielsen ve MORİ (Market and Opinion Research International) gibi firmalar faaliyetlerin büyük bölümüne hakimdirler.

Kamuoyu araştırmaları, parlamenter demokratik sistemlerin altyapısının çağdaş bir parçası olarak düşünülmektedir. Kamuoyu araştırmaları ve pazar araştırmaları arasında yapılan iş ve kullanılan yöntemler açısından çok küçük nüanslar vardır. Birincisi politikalara rehberlik etmeye ikincisi ise iş alemine hizmet etmeye yöneliktir. Kamuoyu araştırmalarında amaç enformasyon elde etmektir, enformasyon üretmek değil. Oysa işin aslına bakacak olursak ister yerel amaçlı, ister yabancılara hizmet sağlamak için yapılmış olsun, enformasyon ürettiklerini, hatta nabzını ölçmeyi amaçladıkları kamuoyunu bizzat oluşturduklarını görürüz. Problem yapılan örneklemelerin yetersizliğinde ya da kullanılan yöntemlerin yanlışlığında değildir.²⁵ Problem bu araştırmaları yapan şirketlerin birçoğunun uluslararası sermaye tekellerinin denetiminde olmasıdır. Bu nedenle tek yönlü bir yönlendirme söz konusudur.

Bu tek yönlü yönlendirme eğilimi uluslararası sermaye tekellerinin ele geçirdikleri tüm sektörlerde görülmektedir. Son yıllarda medyada yabancı ortaklığı, reklamcılık ve araştırma sektörlerinden kitle iletişim araçları işletmeciliğine doğru yayılmaktadır. Özellikle dergicilik alanında, küresel medya devleriyle kurulan ortaklıklar (Cosmo, Bazaar, Elle, Marie Claire vs.), yine büyük medya sahiplerinin dünya medya devleriyle bağlantıya girerek güçlerini artırma çabaları (CNN-Türk, CNBC-e) görülmektedir. En önemli yabancı ortaklıklarından bazıları internet alanında yapılmaktadır. 1999 yılından başlamak üzere “yeni medya” olarak da adlandırılan bu sanal iletişim alanında Türkiye ve dünya medya devlerinin

²⁴ “Reklamcılar Derneği Üyeleri 2001 Yılı Ciroları” , <http://www.rd.org.tr/uyeler/ciro01.asp>, (Erişim: 14.03.2003)

²⁵ SCHILLER, s. 222 ve 224

ortak yatırımları hızlanmıştır. Mesela Doğu Grubu-CNBC-Microsoft-General Electric ortaklığıyla NTVMSNBC yayına girmiş, İxir İnternet hizmetleri devreye sokulmuştur. Doğan Grubu-Nortel Networks-Netaş-Compaq ve Microsoft ile İnternet yatırımları için anlaşmış, e-kolay.net İnternet hizmetlerine başlamıştır. Bu yeni medya ile interaktif alış-veriş ve bankacılık hizmetlerinin altyapısı da kurulmuş ve çalışmaya başlamıştır.²⁶ Söz konusu ortaklıklarının birçoğunun büyük özel mülk sahiplerinin en önemli kamuoyu yaratıcılarından Doğan Grubu ve şimdilik medya cepheleşmesinde tarafsız bir görünüm veren Doğu Grubu tarafından yapıldığının altını çizmek istiyorum.

Bütün bu verilere bakarak Türkiye’de, egemen sınıfların yabancı desteğine dayandığı bir üretim tarzının, kamuoyu oluşum biçimi üzerinde de uluslararası büyük sermaye tekelleri ve globalleşme ideolojisi için tek yönlü bir yabancı etkisi yarattığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

7.2.6. Türk Kamuoyu Neden Demokratik ve Siyasal olarak Etkin Olamıyor?

Türk Kamuoyunun demokratik ve siyasi olarak etkin biçimde oluşmayışının iki ana sebebi vardır:

a) Üretim tarzının bağımsız ve gelişmiş bir üretim tarzı olmayışı

b) Üretim tarzı içinde üretim araçlarının dolayısıyla da artıdeğer ve siyasal iktidarın demokratik bir biçimde yayılmayışı

Küçük köylülük geçimlik üretimi sürdürdükçe pazar ekonomisinin dışında kalmaktadır. Bu durumda rasyonel yazılı kültüre ve modern ideolojilere dayalı kamuoyu oluşum biçiminin içinde yer almadan, okuma ve ideoloji talebi olmadan yaşantısını sürdürmektedir. Küçük köylülük çözüldüğünde dahi küçük mülkiyet ve köy yaşantısı ile bağ devam ettiğinden işçi haline gelen ya da küçük köylülükten küçük ticarete geçiş yapan kitlelerde okuma, rasyonel eleştiri ve sistemli düşünce yollarıyla çıkarlarını savunma bilinci gelişmemektedir. Topraksızlaştırılmış olmalarına rağmen genelde ücret ilişkisiyle değil kişisel ve feodal nitelikler taşıyan ortakçılık-yarıcılık gibi üretim ilişkileri ile yaşayan tarım işçilerinde de aynı durum görülür.

²⁶ Esra Doğru ARSAN, “Değişmeyen Türkiye’nin Değişen Medyası”, (Nisan-Mayıs-Haziran 2001), <http://www.medyakronik.com/akademi/makaleler/makaleler32.htm>, (Erişim:14.03.2003)

Günümüzde köylülerin tek ciddi örgütü 1963'te kurulan Türkiye Ziraat Odaları Birliğidir. 12 Eylül öncesinde sivil bürokrasinin desteği ile etkili olan Köy Klakınma ve Diğer Tarımsal Amaçlı Kooperatif Birlikleri Merkez Birliği yani KÖY-KOOP ise darbe yöneticileri tarafından sırf yönetiminde CHP ve TKP'li kişiler olduğu gerekçesi ile, yöneticileri daha sonradan isnad edilen suçların tamamından beraat ettilerse de, tasfiye edildi. TZOB ise tek başına etkili olamayan bir kuruluş haline gelmiştir. Gerek TZOB'nin etkisizliği, gerekse Ziraat Bankasının özellikle 90'lı yılların finansal serbestleşme ve iç borçlanma politikalarından sonra, destekleme yerine yüksek faizlerle köylüyü borca batırma kuruluşu haline gelmesine karşı hiçbir ciddi faaliyet yapamamakta kamuoyunda sesini kendisine ait bir araçla duyuramamaktadır.²⁷

Kapitatist tarzdan uzak nitelikler gösteren bu üretim ilişkileri bütün toplumun, temel olarak ücret ilişkisi ile, sistemli bir biçimde sanayileşme ve üretime yönelecek ulusal emek piyasasına çekilmesini önlemektedir. Bu özellik bulunmadığından okuma-yazmaya, rasyonel-eleştirel ve sistemli düşünceye ve bunları işleyen iletişim araç ve türlerine olan toplumsal talebimiz de son derece düşüktür.

Çağdaş kitle iletişimi yazılı basının gelişmesi ve okumanın bireyselleşmesi ile başlar. Sözkonusu gelişmeler bilgi, haber ve kültürün üretim, yayım ve dağıtımının bir ekip çalışması haline gelmesinin de başlangıcıdır. Çağdaş kitle iletişiminin ortaya çıkışı belirli teknolojik önkoşulların, gerekli eğitimsel ve ekonomik düzeylerin kitlelerde oluşmasının yanı sıra, okumadan başlayarak tüm kitle iletişim türlerini sürekli kılacak toplumsal nedenlerin varolmasına bağlıdır.²⁸ Bilgi haber ve kültürün kitlesel üretimi ve kitlesel tüketimi, kitlelerin emekçi olarak pazara çekildiği ve geçimlik üretimin ortadan kalkarak sanayileşmenin başladığı üretim tarzında gerçekleşir. Kitle iletişimini sürekli kılacak toplumsal nedenler ancak bu üretim tarzında emeğin kitleselleşmesi ve üretimin sanayileşmesi ile ortaya çıkar.

Türkiye'de okur-yazar oranı 2000'li yılları yaşadığımız bir dönemde %87'de kalmıştır. Günlük gazete satışları 3.9 milyon civarındadır. Oysa hemen hemen aynı nüfus değerlerine sahip olduğumuz Fransa'da sadece Le Figaro gazetesinin günlük tirajı bütün Türkiye'de satılan gazete sayısından fazladır.²⁹ Her 1000 kişiye düşen gazete sayıları 1996

²⁷ AYKOL, s. 71-78

²⁸ Şengül ALTINAL ÖZERKAN, **Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Örnek Olarak: Hakimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul:Marmara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992, s. 1-2

²⁹ ÖZSOY, s. 335

yılında Fransa'da 218, Almanya'da 311, Japonya'da 578, Rusya'da 105, İngiltere'de 331 ve Amerika'da 212³⁰ iken 2001 yılında Türkiye'de sadece 42,1'dir.³¹ Durumun ironik yanı Türkiye'nin Tanzimat Reformları'ndan 30 yıl sonra Meici Restorasyonu ile modernleşme projesini başlatan Japonya'nın kapitalistleşme ve sanayileşmeyi gerçekleştirerek en yüksek okuma oranlarına ulaşmış olmasıdır. Ekonomik olanakların gelişmiş ülkelerde daha fazla olduğu söylenebilir fakat Türkiye'de gazete fiyatları da yüksek değildir, 2003 yılının başlarında pahalı gazetelerin fiyatları 250-300 bin lira dolayındadır, daha ucuz bir çok gazete de mevcuttur. Türkiye'de gazete fiyatları yaklaşık olarak 20 cent dolaylarında seyrederken, ortalama olarak Hollanda'da gazete fiyatları 90 cent, Almanya ve Fransa'da 85 cent, İtalya'da 75, İspanya'da da 65 cent'tir. Bu ülkelerde özel Pazar baskıları da ortalama 1 dolara satılmaktadır.³²

Tablo 2
Bazı iletişim Araçlarının Gelişmiş Ülkelerde ve Türkiye'de
Her 1000 Kişi Başına Dağılımı³³

Ülke	Gazete, 1996	Radyo Alıcısı, 1997	Televizyon Alıcısı, 1997	Telefon Hattı, 2000	Cep Telefonu 2000	Kişisel Bilgisayar, 2000
Fransa	218	946	595	580	494	305
Almanya	311	948	567	601	586	336
Japonya	578	956	686	558	526	315
G.Kore	Veri yok	1,039	348	464	567	190
İngiltere	331	1,443	521	567	670	338
ABD	212	2,116	806	673	400	585
Türkiye	42 ³⁴	178	330	280	246	38

Okur-yazarlık ve gazete satışlarındaki kadar olmasa da diğer modern iletişim araç ve yöntemlerinde de Türkiye'nin kullanılan modern araç çeşitleri açısından bir eksiği yoktur

³⁰ "Newspapers, Radio, Television, Telephones, and Computers by Country",
<http://www.infoplease.com/ipa/A0883396.html>, (Erişim: 15.03.2003)

³¹ Zafer ÖZCAN, "İşsiz gazeteciler internette kendi sitelerini kurdu", 09.01.2002,
<http://www.zaman.com/2002/01/09/haberler/h1.htm>, (Erişim: 15.03.2003)

³² Behçet FAKİHOĞLU, "Objektif Gazetecilik ve Medya'da Güven",
http://www.byegm.gov.tr/seminerler/duzce_vii/duzce_13.htm, (s. 8), (Erişim: 14.03.2003)

³³ "Newspapers, Radio, Television, Telephones, and Computers by Country",
<http://www.infoplease.com/ipa/A0883396.html>, (Erişim: 15.03.2003)

³⁴ 2001 yılı verisi

fakat gelişmiş ülkelerin yoğunluk derecelerine ulaşma konusunda sorun yaşanmaktadır. Yukarıdaki tabloda Türkiye'nin gazetelerin dışında diğer modern iletişim araçlarının kullanım yoğunluğu bakımından da, gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığını görebiliriz.

Yine reklam harcamalarından bir örnek vermek gerekirse her türlü modern reklam araç, kurum ve yönteminin kullanıldığı Türkiye'de kişi başına reklam harcamaları 18.5 dolarken, Avrupa'da bu rakam 206 dolardır.³⁵ Bulgaristan'da bile 4.237 kütüphanede 41 milyon kitap mevcut iken, Türkiye'de 1.310 kütüphanede 11 milyon kitap bulunmaktadır. Ortalama eğitim süresi Avrupa Birliği ülkelerinde 8-10 yıl iken Türkiye'de 3,5 yıldır. 2000 yılında İstanbul Üniversitesi'nin kütüphane bütçesi 500 bin dolar, ABD'deki Harvard Üniversitesi'nin ise 60 milyon dolardır.³⁶

Üretim tarzı kapitalistleşip bütün emekçileri ücret ilişkisi ile ulusal emek pazarına çekemediği için, en ileri teknoloji ile iletişim ve kamuoyu yaratma araçlarını kullanmak Türkiye'de demokratik ve siyaset üzerinde etkin bir kamuoyu oluşum biçiminin yaratılmasını sağlayamamaktadır.

Türkiye'nin özel tarihsel koşulları nedeniyle, bürokrasi veya özel mülk sahiplerinden biri üretim araçlarını tamamen ele geçirilmeden küçük köylülük yok edilememekte, kapitalistleşme ve sanayileşme gerçekleştirilememektedir. Ancak üretim araçlarını, artı-değeri ve siyasi iktidarı merkezileştirebilen sınıf, artı-değeri sanayileşmeye aktarır, bölünmüş küçük toprak mülkiyetini kapitalist üretim ilişkilerine çevirip, yabancılardan bağımsız ve üretime yönelik bir üretim tarzını kurabilir.

Böylece okuma-yazma ile rasyonel-eleştirel ve sistemli düşünceye dayalı kamuoyu oluşum biçimi Türkiye'de gelişebilir. Fakat demokratik ve siyaset üzerinde etkili kamuoyu oluşum biçimi için bu kadarı da yeterli olmayacaktır.

Günümüzde en gelişmiş üretim tarzı temel üretim aracının para, temel üretim ilişkisinin ise ücret ilişkisi olduğu kapitalist sistemdir. Bu sistem ileri sanayileşmeyi ve bir sonraki aşama olarak da bilgi toplumunu yaratmaktadır. Türkiye'de de, kapitalistleşme ve sanayileşme gerçekleştirildikten sonra, ileri kapitalizmin günümüzde kamuoyu konusunda yaşadığı sorunlar yaşanacaktır. Bu sorunun temeli gelişen kapitalizmin temel üretim aracı olan sermayenin dev uluslararası tekelde toplamış olmasıdır. Oysa sanayi kapitalizminin

³⁵ ÖZSOY, s. 335

³⁶ FAKİHOĞLU, (s. 7), (Erişim: 14.03.2003)

doğuş aşamasında, yani aydınlanma devrinde böyle bir sorun yoktu. Türkiye ise aydınlanma devrini yaşamadığından, bugün kapitalistleşmeyi başarsa dahi doğrudan ileri endüstri toplumunun tekelleşme sorunu ile karşı karşıya kalacaktır. Kapitalistleşmenin başarılması demokratik ve siyasal olarak etkin kamuoyu oluşum biçiminin önünden sadece ilk engeli kaldıracak, üretim araçlarının piyasa içinde yaygın mülkiyeti sorunu bütün dünyanın halen aşmadığı bir sorun olarak kalacaktır. Kaldı ki yetersiz derecede gelişmiş üretim araçlarının tekellerde toplanmış olması bugün dahi Türk Kamuoyu oluşum biçimini olumsuz etkilemektedir.

Günümüzde ülkemizde ve dünyada daha demokratik ve etkin bir kamuoyu için başlıca iki çare önerilmektedir: Bunlardan biri ahlaki değerlerin güçlendirilmesi diğeri ise örgütlenmedir.³⁷ Bu öneriler sorunun üretim tarzında yatan maddi kökenine inmediklerinden etkisiz kalmaya mahkumdurlar. Bizim ülkemizde 80'li ve 90'lı yıllar boyunca ahlaki değerlerin ve örgütlülüğün çözüldüğü doğrudur. Fakat dünyanın gelişmiş ileri endüstri toplumlarında halen işçi sınıfları gayet örgütlü olmalarına karşın kamuoyu alanında yaptıkları faaliyetler, hükümetleri sermaye tekelleri doğrultusunda politikalar izlemekten alıkoyamamaktadır. Bunun en son örneği İngiltere'de 3 milyon insanın aynı anda yaptığı eylemin dahi İngiliz Başbakanı Blair'ı Irak'a savaş açmak isteyen ABD ile birlikte hareket etme kararından vazgeçirememiş olmasıdır. Bütün dünyada ve ülkemizde iletişim alanında etik değerlerin güçlendirilmesi için yapılan yığınla yayının da ciddi bir etki yaptığını söyleyemeyiz.

Yapılan bir diğer önemli yanlış, kapitalist ileri endüstri toplumları ile Türkiye'yi aynı saymaktır. Türkiye'nin kamuoyunun demokratik ve etkin bir biçimde oluşmaması sorununun kökeninde kendi özel tarihsel koşullarından kaynaklanan kendi üretim tarzı yatar. Merkez ülkelerinde önerilen çözümleri Türkiye'ye uygulamaya çalışmak sorunları daha da karmaşık ve anlaşılmaz kılmaktadır.

Kapitalist bir sistem içinde Aydınlanma döneminde olduğu gibi yeniden demokratik ve siyaset üzerinde etkin kamuoyu oluşum biçimine ulaşmak ancak yeniden üretim araçları mülkiyetini yaygınlaştırmakla gerçekleşebilir. Kapitalist bir üretim tarzında asıl üretim aracı sermaye olduğundan sermaye tolum içinde yaygın şekilde mülk edinilmelidir. Burada önemli olan nokta para ile sermayeyi karıştırmamaktır. Sermaye üretim aracı olan paradır. Ücretlilik bozulmadan sermayenin yaygınlaşması gerekir.

³⁷ SÖNMEZ, s. 264-266

Büyük sermaye tekellerine karşı mücadelenin yolu ahlak ve içi boş kalan örgütler olmadığı gibi, kendileri de dev tekellere dönüşen kamu mülkiyet biçimleri de değildir. Çünkü Sovyet deneyinde de görüldüğü gibi kamu mülkiyeti uygulamada az sayıda bürokratin fiili tekelci mülkiyeti anlamına gelir. İletişim teknolojisindeki devrim niteliğinde gelişmelerin, kapitalizm içinde yaşanan üretim aracı mülkiyetinin tekelleşmesi sorununa, sermayenin dolayısıyla artı-değerin ve siyasal iktidarın kullanılmasını topluma yaygınlaştıracak çözümler getirmesini ve işçi hareketlerinin siyasal programını daha fazla ücret ve kamu mülkiyetinden daha fazla sermaye mülkiyeti ve yönetime katılım hedeflerine doğru değiştirmesini dileyelim.

8. SONUÇ

Başlangıcından günümüze kadar üretim insan toplumlarının temelini oluşturmuştur. Üretim tarzı, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin belirli biçimlerde birleşmeleriyle ortaya çıkan bir bütündür. Üretim güçleri kavramı, belirli bir hammaddenin işlenmiş ürüne dönüştürüldüğü üretim sürecinde insanın doğa ile ilişkisini, emekçilerin kullandıkları üretim araçlarıyla bir araya gelme biçimlerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Üretim ilişkileri ise genel olarak üretim sürecinde insanlar arasında ortaya çıkan ilişkileri, daha özel olarak da üretimi gerçekleştiren dolaysız üreticilerden artık ürünün çekilip alınma biçimini yansıtmaktadır. Üretimi denetleyen, son çözümlemede siyasal iktidarı da denetler. Üretimi denetlemenin en başta gelen koşulu üretim araçlarını denetim altında tutmaktır. Fakat konuşmadan ve iletişimden doğan sosyo kültürel alanı da denetlemek gerekir. Bu nedenle üretim araçlarını ele geçirmeye çalışanlar insanların siyasi sorunlar karşısında takındıkları tutum ve oluşturdıkları düşüncelerden oluşan kamuoyunun da denetimini sağlamaya çalışırlar.

Tarih içinde kamuoyunun tek taraflı bir denetimden uzak demokratik olarak meydana geldiği ve siyaset mekanizması üzerinde etkili olduğu iki önemli dönem vardır. Bunlar İlkçağ Yunan-Roma medeniyetlerinin parlak devirleri ve kuruluş aşamasında olan kapitalizmin yaşadığı aydınlanma dönemidir. Bu dönemlerde üretim tarzları, pazar düzeniyle işlemiş ve piyasada karşıkışıya gelen aktörler sözkonusu sistemlerin temel üretim araçlarına sahip olmuşlardır. Bu nedenle demokratik ve siyasi olarak etkin kamuoyu oluşum biçiminin ön şartlarının pazar düzeni ve üretim araçlarının mülkiyetinin pazar içinde yaygınlığı olduğunu söyleyebiliriz. Üretim faktörlerinin serbestçe dolaştığı bir pazar sistemi ve üretim tarzının temel üretim aracının toplum içinde yaygın dağılımı demokratik ve etkin kamuoyunun temelleridir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik devrinde temel üretim aracı toprak devletin tekelindeydi ve piyasa mekanizması yerine ekonomik faktörlerin dağılımını düzenleyen kesin bir devlet denetimi vardı. Bu nedenle kamuoyu merkezin kesin denetimi altında oluşuyordu. 17. ve 18. yüzyıllarda toprak üzerinde özel mülkiyet sahibi bir sınıf ortaya çıktı fakat gücü çok yaygın bir pazar ekonomisi yaratacak kadar fazla değildi. 19 yüzyıl başlarında yeni toprak sahibi sınıf bu güce erişti fakat rakibi bürokrasi, dış güçlerden yardım alarak özel mülk sahibi sınıfı engelledi. Böylece Tanzimat devrinde de üretim tarzı, tam olarak yayılmamış bir pazar sistemi içinde kaldı ve temel üretim aracı haline gelen para bürokrasi ve azınlık tüccarlar

elinde toplandı. Bu nedenle Yeni Osmanlılar olarak tarih sahnesine çıkan ve niteliksel bir yenilik ifade eden muhalefet hareketi de kamuoyu alanından başlatmak istediği karşı saldırıda başarısız oldu. Kamuoyunun oluşum biçimi özellikle II. Abdülhamit rejiminin yerleşmesi ile merkezi devletin tek yanlı kontrolünde kalmaya devam etti.

Günümüzde Tanzimat devrinde yüksek bürokrasinin oynadığı rolü büyük özel mülk sahipleri ve yüksek silahlı bürokrasi ittifakı üstlenmiştir. Bu ittifaktan oluşan egemen sınıflar yabancı desteği ile iktidarlarını sürdürmektedirler. Kapitalistleşmeyen ve sanayileşmeyen üretim tarzı henüz tam olarak yaygınlaşmayan bir pazar ekonomisi kurmuştur. Pazar ekonomisi Tanzimat dönemine göre çok gelişmiş olmakla beraber halen tüm emekçileri geleneksel düzenin üretim araçlarından koparıp onları ücret ilişkisi içine çekecek kadar gelişmemiştir. Bu niteliksel gelişmemişliğin yanında kurulan pazar ekonomisinin içinde kapitalist üretim tarzının temel üretim aracı olan sermaye yaygın değildir ve tekellerde toplanmıştır. Tanzimat devrinden bugüne kadar büyük toprak mülkiyetine dayalı olarak gelişen büyük özel üretim aracı mülk sahipliği kamu mülkiyeti ve küçük köylülüğün korunması politikaları ile direnme çabalarına rağmen önündeki engelleri aşmaktadır. Bu nedenle günümüzde Türk kamuoyu, emek-sermaye ilişkisi açısından sermayeyi kamu mülkiyeti-özel mülkiyet mücadelesi açısından da özel mülkiyeti savunan tek yönlü bir etki altındadır. Egemen sınıflar, merkezi gelişmiş kapitalist ülkelerin desteği ile hareket ettiklerinden kamuoyu oluşum biçimi üzerinde bir yabancı etkisi de vardır. Üretim tarzının bu yapısı nedeniyle gelişmiş tüm iletişim araç, yöntem ve kurumları kamuoyu oluşturmak için kullanıldıkları halde, Türkiye’de demokratik ve siyaset üzerinde etkili bir kamuoyu oluşum biçimi yaratılamamaktadır.

Bu nedenle Türkiye’de kamuoyunun demokratik biçimde oluşmaması ve siyaset üzerinde etkili olamamasına karşı alınacak tedbirler üretim tarzında yapılacak önemli değişimlere dayanmalıdır. Ancak üretim ilişkilerini geleneksellikten kurtaracak, artı-değeri sanayileşmeye akıtaacak, ve yeni üretim tarzının temel üretim aracını toplum içinde yaygınlaştıracak tedbirler, demokratik toplumun ve açık kamuoyunun sağlam temellerini yaratabilirler. Ahlaki, felsefi, hukuki ya da örgütsel tedbirler ancak bu sağlam temellere oturtulmuşlarsa bir anlam ifade edeceklerdir.

Bir toplumda kamuoyu oluşum biçiminin, sözkonusu toplumun üretim tarzı tarafından belirlendiği tezini Türk ekonomi-politik ve iletişim tarihleri, sağladıkları zengin malzeme ile kanıtlamaktadırlar.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ABADAN Nermin, **Bürokrasi**, Ankara: A. Ü. S. B. F. Yayını, 1959
- AĞAOĞULLARI Mehmet Ali, **Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi V**, Ankara:Teori Yayınları, 1989
- AKŞİN Sina, **Türkiye Tarihi Osmanlı Devleti 1600-1908**, İstanbul:Cem Yayınevi, Mart 1997
- AKYÜZ Kenan, **Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi**, Ankara, 1953
- ALSAN Necip, **Jean Jacques Rousseau: Hayatı, Sanatı, Eserleri**, İstanbul:Varlık Yayınları,1992
- ALTAN Mehmet, **Kapitalizm Bu Köye Uğramadı**, İstanbul:Afa Yayınları, Ekim 1994,
- ANDERSON James E., **Public Policy Making Basic Concepts in Political Science**, Ed: William A. WELSH, New York:Praeger Publishers, 1975
- ARKONAÇ Sibel, **Grup ve Gruplararası Davranışlar**, İstanbul: Kalem Yayınevi, 1992
- ATABEK Nejd, DAĞTAŞ Erdal, **Kamuoyu ve İletişim**, Eskişehir:Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakıf Yayını, 1998
- AVCIOĞLU Doğan, **Türklerin Tarihi VI Cilt**, İstanbul:Tekin Yayınevi, 1982
- AVCIOĞLU Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, Ankara:Bilgi Yayınevi, 1969
- AYKOL Hüseyin, **Türkiye'de Baskı Grupları**, İstanbul:Pelikan Yayınevi, Mart 1996
- BAYSAL Ayşe Can, **Sosyal ve Örgütsel Psikolojide Tutumlar**, İstanbul:Yalkın Ofset Matbaası, 1981
- BEKTAŞ Arsev, **Kamuoyu İletişim ve Demokrasi**, İstanbul:Bağlam Yayınları, 1996
- BOHANAN Paul, **Social Anthropology**, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965
- CHILDE Gordon, **Tarihte Neler Oldu?**, İstanbul:Alan Yayıncılık, 1993
- ÇAMUROĞLU Reha, **Yeniçerilerin Bektaşiliği ve Vaka-i Şerriye**, İstanbul, Ant Yayınları, 1991
- ÇELİK Hüseyin, **Ali Suavi ve Dönemi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994
- EBÜZZİYA Ziyad, **Şinasi**, (Yayına Hazırlayan: Hüseyin Çelik) İstanbul:İletişim Yayınları, 1997
- ELLIOT Sir Henry, **Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences**, Londra, 1922
- ERCAN Fuat, **Toplumlar ve Ekonomiler**, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1998
- FAROOQHI Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002
- GIBB E.J.W., **History of Ottoman Poetry**, C. 5, Londra, 1900
- GÜRBÜZ Yaşar, **Siyasal Sosyoloji Ders Notları**, İstanbul:Bakış Yayınları, 1980

- HABERMAS Jurgen, **Kamusalın Yapısal Dönüşümü**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1997
- HANÇERLİOĞLU Orhan, **Felsefe Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul:Remzi Kitabevi, 1993
- HANÇERLİOĞLU Orhan, **Toplumbilim Sözlüğü**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996
- HATTOX Ralph S., **Kahve ve Kahvehaneler**, İstanbul:Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998
- HOMANS George C., **The Human Group**, New York: Harcourt, Brace and World, 1950
- İNSEL Ahmet, **Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye**, İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 1996
- İNUĞUR M. Nuri, **Basın ve Yayın Tarihi**, İstanbul:Der Yayınları, 1999KAPANİ Münici, **Politika Bilimine Giriş**, Ankara:Bilgi Yayınevi, 1992
- İSLAMOĞLU Mustafa, **Serdengeçtiler Hareketi 1730**, İstanbul:Denge Yayınları, 1998
- KASABA Reşat, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi 19. Yüzyıl**, İstanbul:Belge Yayınevi, 1993
- KAVRAKOĞLU İbrahim, GEDİK Süleyman, BALKIR Melike, **Yeni Rekabet Stratejileri ve Türk Sanayisi**, İstanbul:TÜSİAD Yayını, Temmuz 2002
- KEANE John, **Medya ve Demokrasi**, İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 1993
- KEMAL İsmail, **The Memoirs of İsmail Kemal Bey**, Londra: Sommerville Story, 1920
- KEYDER Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995
- KONGAR Emre, **Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985
- KONGAR Emre, **21. Yüzyılda Türkiye**, İstanbul:Remzi Kitabevi, Kasım 2002
- KUYUCUKLU Nazif, **İktisadi Olaylar Tarihi**, İstanbul:Filiz Kitabevi, 1995
- LEWIS Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara:Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996
- LİPPMANN Walter, **Public Opinion**, New York, Pelican Books, 1946
- LORDOĞLU Kuvvet, **Kapitalizm**, İstanbul:Arba Yayınları, 1990
- MacDOUGALL Curtis D., **Understanding Public Opinion**, New York:The Macmillan Company, 1952
- MARDİN Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesi’nin Doğuşu**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1996
- MİLLS Wright, **İktidar Seçkinleri**, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974
- MULGAN Geoff, **Antipolitik Çağda Politika**, İstanbul:Ayrıntı Yayınları, 1995
- ONARAN Alim Şerif, **Kamuoyu El Kitabı**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1994
- OSKAY Ünsal, **Kitle İletişim Teorilerine Giriş**, İstanbul: Der Yayınları, 1992

ÖZGEN Murat, **Gazetecinin Etik Kimliği**, İstanbul:Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları Tezler Dizisi, 1998

ÖZSOY Osman, **Geleceğin Meslekleri**, İstanbul:Hayat Yayınları, Temmuz 2002

PAMUK Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990

PARLAR Suat, **Silahlı Bürokrasinin Ekonomi Politikası**, İstanbul:Bibliotek Yayınları, Şubat 1997

PERNOUD Regine, **Burjuvazi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1991

ROUSSEAU Jean Jacques, **Toplum Sözleşmesi**, İstanbul:Adam Yayınları, 1992

SARIBAY Ali Yaşar, ÖĞÜN Süleyman Seyfi, **Bir Politikbilim Perspektifi**, Bursa: Asa Yayınları., 1998, s.37

SCHILLER Herbert, **Zihin Yönlendirenler**, İstanbul:Pınar Yayınları, Ekim 1993

SEZER Duygu, **Kamuoyu ve Dış Politika**, Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1972

SÖNMEZ Mustafa, **Filler ve Çimenler – Medya ve Finans Sektöründe Doğan/Anti Doğan Savaşı**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2003

ŞAPOLYO Enver Behnan, **Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönü ile Basın**, Ankara: Güven Matbaası, 1976

ŞENEL Alaeddin, **Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne**, Ankara:A.Ü.S.B.F. Yayını, 1970

ŞİRİN Veli, **Anahatlarıyla Siyasi ve Kültürel Osmanlı Tarihi**, İstanbul: Marifet Yayınları, 2000

TANİLLİ Server, **Yüzyılların Gerçeği ve Mirası**, İstanbul:Adam Yayınları, Kasım 1999

TANPINAR Ahmed Hamdi, **19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul:Çağlayan Kitabevi, 1985

TEVFİK Ebüzziya, **Yeni Osmanlılar Tarihi**, İstanbul, 1973

THOMSON George, **İlk Filozoflar**, İstanbul: Payel Yayınevi, 1997

THOMSON George, **Tarih Öncesi Ege I-II**, İstanbul: Payel Yayınevi, 1995

TOPÇU Nurettin, **Toplumbilim Sosyoloji**, İstanbul:Üçler Basımevi, 1998

TOPUZ Hıfzı, **100 Soruda Türk Basın Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1973

TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul: Arba Yayınları, 1996

TÜRKÖNE Mümtazer, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994

YELDAN Erinc, **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2003

YERASİMOS Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye I-II**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1989

ZÜMRÜT Osman, **İslam'da Kamuoyu Oluşumu**, Ankara:Kazancı Yayınları, 1977

Makaleler

ABADAN Nermin, “Halk Efkarı Mefhumu ve Tesir Sahaları”, Ankara:A.Ü.S.B.F. Yayınları, 1956

AKBAYAR Nuri, “*Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Dveleti’nde Nüfus*”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985

ALLPORT Floyd H., “Toward a Science of Public Opinion”, Ed: Daniel KATZ, **Public Opinion and Propaganda**, New York:Dryden Press, 1956

BARKAN Ömer Lütfi, “933-934(1527-1528) Mali Yılına Ait Bütçe örneği”, **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, 15. sayı 1-4 İstanbul, 1953-54

BORAN Behice, “Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet”, **Yön Dergisi**, sayı:51

HARTLEY Eugene L., HARTLEY Ruth E., HART Clyde, “Tutumlar ve Kanaatler”, **Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş**. Der: Ünsal OSKAY, İstanbul:Der Yayınları, 1992

IŞIN Ekrem, “19. Yüzyıl’da Modernleşme ve Günlük Hayat”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985

KARA Mustafa, “*Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tasavvuf ve Tarikatlar*”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985

KOLOĞLU Orhan,

_(1985a), “*Osmanlı Basını, İçeriği ve Rejimi*”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985

_*“Osmanlılarda Basın ve Kamuoyu”*, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul:Ağaç Yayıncılık, 1993

_(1985b), “*Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu*”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985

_(1985c), “*Türkçe-Dışı Basın*”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985

MARDİN Şerif,

_(1985a), “*19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti*”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985

_*“Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”*, **Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler II**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2002

_(1994a), “*Türkiye’de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Notlar*”, **Türk Modernleşmesi Makaleler IV**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994

_(1994b), “*Türkiye’de Orta Sınıfların Üç Devri*”, **Türk Modernleşmesi Makaleler IV**, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994

_(1985b), “*Yeni Osmanlılar ve Siyasi Fikirleri*”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985

McBRIDE, "Kamu ve Kamuoyu", **Bir Çok Ses Tek Bir Dünya**, Ed: Ertuğrul ÖZKÖK, Ankara:Unesco Türk Milli Komisyonu Yayını, 1993

MERAY Seha L., "Halk Efkarı ve Yoklaması", **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, Sayı:3, Ankara, 1954

OCAK Ahmet Yaşar,

_(2002a), "*Alevilik ve Bektasiliğin Tarihsel Sosyal Tabanı ile Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair*", **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2002

_(2002b), "*Çevreden Merkeze yahut Gayrimeşruluktan Meşruiyyete: Cumhuriyet Döneminde Alevilik*", **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2002

_(2002c), "*Türkiye Tarihinde Merkezi İktidar ve Mevleviler*", **Türk Sufiliğine Bakışlar**, İstanbul:İletişim Yayınları, 2002

ORTAYLI İlber,

_(2000a), "*18. Yüzyıl'da İlmiye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar*", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim-Makaleler 1**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2000

_"Bir Aydın Grubu:Yeni Osmanlılar", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985

_(2000b), "*Menakıb-ı Mahmud Paşa-i Velî*", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim-Makaleler 1**, Ankara: Turhan Kitabevi, 2000

TEKELİ İlhan, "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişimler*", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985

TUFAN Hülya, "*Kamuoyu Araştırmalarının Dayanılmaz Hafifliği*", **Kamuoyu Kimin Oyu?**, İstanbul:Kesit Yayıncılık, 1995

TÜRKÖNE Mümtazer, "*Kuleli Vakası*", **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul:Ağaç Yayıncılık, 1993

UNAT Faik Reşit, "*Yeni Osmanlılar*", **Tanzimat**

VARLIK M. Bülent,

_(1985a), "*Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah*", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985

_(1985b), "*Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri*", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, İstanbul:İletişim Yayınları, 1985

Ansiklopediler

"Çapanoğlu", **Dictionnaire Larousse Ansiklopedisi**, C. 2, İstanbul, Görsel Yayınları

"Kamuoyu", **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, C. 12, İstanbul:Ana Yayıncılık, 1993

İC. YATIRIM KÜLTÜR KURULU
TANZİMATTAN CUMHURİYETE
TÜRKİYE ANSİKLOPEDİSİ

Gazeteler

TEVFİK Ebüzziya, "*Yeni Osmanlılar Tarihi*", **Yeni Tasvir-i Efkar**, 7-8 Şubat 1910 ve Haziran 1909 No:13-14'de tefrika,

İbret, 15 Haziran 1872

Tezler

ALTINAL ÖZERKAN Şengül, **Basının Kamuoyu Oluşturma İşlevine Örnek Olarak: Hakimiyet-i Milliye Gazetesi (1920-1934)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul:Marmara Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992

İnternet Belgeleri

arsiv.yeniasir.com.tr:

"2'nci 500'de 86 Egesi" , 24.08.2000, <http://arsiv.yeniasir.com.tr/2000/08/24/ekonomi.htm>, (Erişim:11.03.2003)

www.byegm.gov.tr :

FAKİHOĞLU Behçet, "*Objektif Gazetecilik ve Medya'da Güven*", http://www.byegm.gov.tr/seminerler/duzce_vii/duzce_13.htm, (s. 8), (Erişim: 14.03.2003)

www.chp.org.tr :

"*Ekonomi Raporu*", 01.08.2001, <http://www.chp.org.tr/haberler/agustos2001/EkonomiRaporu-51-02-Agustos-2001.htm>, (Erişim: 12.03.2003)

www.die.gov.tr:

DİE, "*Hane Halkı İşgücü Anketi*", 07.03.2003, <http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/ISGUCU/070303t4.gif>, (Erişim: 08.03.2003)

DİE, "*Yıllara ve Aylara Göre Dış Ticaret*", Ocak 1998, <http://www.die.gov.tr/TURKISH/SONIST/DISTICIST/26039801.gif>, (Erişim: 12.03.2003)

DİE, "*75. Yılında Sayılarla Türkiye Cumhuriyeti*", <http://www.die.gov.tr/TURKISH/75YIL/010803a5.gif>, (Erişim: 13.03.2003)

www.direnis.com :

SİNAN M., "*Küreselleşme ve Restorasyon Bağlamında Türkiye Ekonomisi*", Yol Dergisi, Sayı 7, <http://www.direnis.com/yol/sayi07/ekonomi.htm>, (par. 8), (Erişim: 13.03.2003)

www.diyaret.gov.tr :

TC Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı, " Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı", <http://www.diyaret.gov.tr/tanitim/apkdaire.si.html>, (Erişim: 13.03.2003)

www.evrensel.net:

ULUSOY İlhan, "500 Büyük Türkiye'nin Aynası", 27.07.2001, <http://www.evrensel.net/01/07/27/kose.html#3>, (Erişim: 13.03.2003)

www.hurriyetim.com.tr:

"500 dev 339 trilyon zarar yazdı, ihracatla ayakta durdu" , 24.07.2002, <http://www.hurriyetim.com.tr/haber/0,,sid~1@w~1@tarih~2002-07-24-t@nvid~153890,00.asp>, (Erişim: 08.03.2003)

www.infoplease.com :

"Newspapers, Radio, Television, Telephones, and Computers by Country", <http://www.infoplease.com/ipa/A0883396.html>, (Erişim: 15.03.2003)

www.ntvmsnbc.com :

NTV-MSNBC, "Bu yıl 10.7, 3 yılda 39 milyar dolar borç ödeyeceğiz", 12.03.2003, <http://www.msnbcntv.com/news/205259.asp?cp1=1>, (Erişim: 12.03.2003)

NTV-MSNBC, "Faiz dışı fazla hedefi 19.5 katrilyon", 18.10.2002, <http://www.ntvmsnbc.com/news/182829.asp>, (Erişim: 13.03.2003)

www.medyakronik.com :

ARSAN Esra Doğru, "Değişmeyen Türkiye'nin Değişen Medyası", (Nisan-Mayıs-Haziran 2001), <http://www.medyakronik.com/akademi/makaleler/makaleler32.htm>, (Erişim:14.03.2003)

www.rd.org.tr :

"Reklamcılar Derneği Üyeleri 2001 Yılı Ciroları" , <http://www.rd.org.tr/uyeler/ciro01.asp>, (Erişim: 14.03.2003)

web.bir.net.tr:

ÖZDİKER Cengiz, "Türkiye'de Medyanın Düzenlenmesi ve Denetlenmesi Bakımından Gelişmeler", <http://web.bir.net.tr/cengizozdiker/htm/med%C3%BCz.htm>, (Erişim: 13.03.2003)

www.yenisafak.com.tr :

"Sanayi çökertildi", 24.07.2002, <http://www.yenisafak.com.tr/arsiv/2002/temmuz/24/ekonomi.html>, (Erişim: 11.03.2003)

www.zaman.com :

ÖZCAN Zafer, "İşsiz gazeteciler internette kendi sitelerini kurdu", 09.01.2002, <http://www.zaman.com/2002/01/09/haberler/h1.htm>, (Erişim: 15.03.2003)